

ОДИЛ ЁҚУБОВ

**УЛУФБЕК
ХАЗИНАСИ**

Роман

ТОШКЕНТ
Ғарур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Ўз2
Е93

Тўлдирилган қайта нашири

Е 4702620201—1
М 352 (04)—94

ISBN 5-635-00922-0

.94.

© Александр Кива, безаклар,
1994й.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Вақт тун ярмидан ошган. Расадхона теран сукутда.

Одатдагидай, кечаси самовий ҳолатларни кузатиб ўтирган мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи бир пайт вужудида хиёл ноҳушлик сезиб, ўрнидан турди. Лекин қўлидаги олатларни¹ жойига қўйиб улгурмаган ҳам эдики, қаердадир юқорида, биринчи ошёнада, оёқ товушлари эшигилди. Бу товушлар расадхона толиби илмларининг шарпасиз одимларига ўхшамас, сипоҳларнинг бетакаллуп қадамларини эслатарди. Мавлоно сергакланиб юқори ошённанинг дарчадан кичик ўймакор эшигига тикилди, нимқоронғи расадхонада йўғон ва ўқтам овоз янгради:

—Мавлоно Али ибн Муҳаммад Қушчи ҳазратлари! Шаҳриёри фалак-иқтидор² Мирзо Улуғбек Кўрагоний ҳазратлари амр этмишларким, Кўксаройда дарҳол ҳозири нозир бўлгайсиз!

Али Қушчи кафтини қошлари устига тутиб, навкарларни яхшироқ кўришга уринди, лекин навкарлар машъалларини бошлари узра баланд ушлаб туришар, серсоқол юзлари чала-чулпа кўринарди.

—Бир дақиқа фурсат бергайсиз. Олатларни йиғиштирай,—деди Али Қушчи.

Ғира-шира расадхонада яна бояги таҳдидли овоз янгради:

—Фурсат зиқ, мавлоно. Отлар шай!

Навкарлар нағал қоқилган оғир этиклари билан мармар зиналарни гурс-гурс босиб, орқага чекиниши. Қўлларидаги машъалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сўнди, расадхона яна қоронғилашди. Фақат шифтдаги туйнукда оппоқ йирик

¹ ² Олат—асбоб.

Шаҳриёри фалак-иқтидор — қудратли шоҳ маъносида.

юлдузлар ғалати чараклаб турарди. Бу туйнук шундай ясалган эдикى, пастда ўрнатилган судси фахри¹ сатҳида самода сайр этаётган юлдузлар ҳолати кузатилиб борилар эди.

Али Қушчи калтагина чўққи соқолини тутамлаб, бир зум туйнукка тикилиб қолди.

Ўтган куни тонг пайти устод Мирзо Улуғбек расадхонага ташриф буюрган эди. Йўлбарс териси ёпилган ўз курсисида ўтириб, тимқора осмонга разм солиб узоқ хаёл сурди.

Али Қушчи билар, бу йил соҳибқирон Амир Темур туғилган йилдагидай фалак қозиси Муштарий билан Зуҳро юлдузлари бир-бирига яқин келиши кутилар эди. Кўнгли нотинч давлатпаноҳ эса бунга аллақандай умид боғлар, ниманидир кутар эди.

Мана, бир-икки йил бўлди, олис Ҳиротдан Хоқони Сайд аталмиш Шоҳруҳ Мирзо вафоти тўғрисида машъум хабар келганидан бўён Мовароунаҳр ва Хурросон осмонидан қора булутлар аrimай қолди. Тахт ва салтанат ишқида ёнган Темурий шаҳзодалар қилич ва тиф чархлашдан қўллари бўшамади. Ниҳоят, Улуғбек қиличи ўткир чиқиб, мағрибдан машриққача қанот ёзган ҳудудсиз салтанат хиёл осойиш топган эди, тожу тахт валиаҳди шаҳзода Абдуллатиф ўз падари бузрукворига қарши шамшир кўтариб чиқди. Ражаб ойининг бошларида аълоҳазратлари лашкар тортиб Жайҳун томон отланишга мажбур бўлди. Аммо давлатпаноҳ Жайҳун бўйларида лашкар тортиб турганида дорулмулкда содир бўлган фитналар уни Самарқандга қайтишга мажбур этди. Мана энди уч-тўрт кундирким, шаҳарда ваҳимали мишишлар: гўё шаҳзода лашкарлари Жайҳундан ўтиб Кешга² яқинлашиб қолганмиш...

Тўғри, ўтган куни саҳарда расадхонага кириб келган устод бу тўғрида сўз очмади. Қўлида устурлоб, самони кузатиб узоқ ўтири, сўнг, мармар зинанинг тик пилла-пояларидан ҳорғин одимлаб, учинчи ошёнадаги кутубхонага ўтди. Чехраси сўлғин, хаёли паришон нақшинкор жавонларга терилган китобларни, салкам қирқ йил салтанат тебратиб йиққан нодир қўлёзмаларини бир-бир кўздан кечирди, ёдига устод Қозизода Румий тушди,

¹ Судси фахри — секстант.
² Кеш — Шаҳрисабз.

чамаси, унинг "Риёзиёт"¹ини варақлаб узоқ турди, кейин бўйинни хам қилганича лем-мим демай бир-бир босиб чиқиб кетди. У ҳатто Али Қушчи билан хайрлашмади ҳам. Аълоҳазратларини ҳовлига кузатиб чиқсан Али Қушчига устод гўё расадхона билан видолашгани келгандай туолиб, юраги зирқираб кетди. Икки қунгача устоднинг маҳзун нигоҳи кўз олдидан кетмай изтироб чекди, бир неча бор Кўксаройга боришга чоғланди, лекин журъат этолмади. Мана энди устод ўzlари уни Кўксаройга чорлабдилар.

Али Қушчи қора дуҳоба тақясининг устидан мударра дасторини² ўради, этнига енгиз симхоб нимчасини, унинг устидан оқ чакмонини кийди-да, тик зиналардан юриб юқорига чиқа бошлади...

2

Само артилган чиннидай тиниқ, юлдузлар чарақлаб турар, лекин шаъбони ойи ўз кучига кирган, тоғдан эсаётган изғирин остида дарахтлар дарёдай шовиллар, кекса тут ва садалар нола чекаётгандай чийиллар, фийтиллар эди.

Али Қушчи ҳовлига чиқиши билан ўнг қўлдаги бинодан кимдир "лип" этиб чиқиб, йўлини тўсди.

—Тўхтанг, устод! Бу навкарларнинг муроди не? Қайга олиб кетадур сизни?

Али Қушчи суюкли шогирди Мирам Чалабийни таниб, уни елкасидан қучди.

—Қўрқма, иним, аълоҳазратлари чақирибдурлар. Тезда қайтамен.

Али Қушчи, расадхонанинг калитини Мирам Чалабийга топшириб, ҳовлидан чиқди. Навкарлардан бири қоронгида бетоқат депсиниб турган аргумоқни рўпара қилиб, қўлтиғидан олди. Лекин Али Қушчи узангини топиб, типирчилаган отга ўзи сапчиб минди-да, жиловини қўлига олди: у "қушчи"³ номини бекорга олмаган, аълоҳазратлари билан овга чиқсан пайтларида, не-не асов тулпорларни жиловлаб, бир лаҳзада ўзига ўргатиб оларди!..

Тун сукутини от туёқларининг дупури бузди. Навкар-

¹ Математика.

² Мударра дастори — мударрислик салласи.

³ Қушчи — бу ерда моҳир овчи маъносида.

лардан бири олдинда, иккинчиси ёнма-ён от чоптириб борарди. Отлиқлар Сиёбдан ўтиб, дўнгга чиққанларида "Шоҳизинда" қабристонининг қўргони ва қўргон ортида қатор мақбараларнинг юксак гумбазлари кўринди. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза гумбазлари аллақандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялтилаб турарди. Қаердандир олисдан, Қусам ибн Аббос дахмаси томондан тиловат қилаётган қорининг мунгли овози келарди. Ҳазин куйга ўхшаган бу товуш гўё бошқа оламдан келаётган чексиз нолага ўхшар, кекса садалар ортидаги улкан қабристонга, қоронғида ҳайбатли кўринган қуббадор дахмаларга аллақандай илоҳий руҳ бахш этар, борлиқ сирли ва мудҳиш туюларди.

Отлиқлар қабристондан ўтиб, масжиди жомега яқинлашганларида ҳар жой-ҳар жойда гулхан ёқиб, давра қуриб ўтирган посбонлар учради. Улар от туёқларининг дупурини эшитиб, ўринларидан сакраб туришар, лекин олдинда бораётган ясовулнинг амри билан йўлни очиб, отлиқларни ўтказиб юборишарди.

Регистон олдидаги кенг майдон лашкарга тўлиб кетган, сарбозлар даҳа-даҳа¹ бўлишиб гулхан ёқиб ўтиришарди. Мирзо Үлуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳлардан зикр тушаётган қаландарларнинг овозлари барака эшитилиб турарди:

Ё олло, дўст, ё олло!
Ҳақ дўст, ё олло!

Шаҳар узра қанот ёзган хавф-хатар сабабми, қаландарларнинг жазава билан ҳу-ҳулаб зикр тушишлари ваҳимали туюлар, гўё улар оллога ҳамду сано ўқимоқда эмас, бильякс, кимгадир таҳдид қилмоқда эдилар.

Тор, тимли расталардан кейин чуқур хандақ билан ўралган Кўксаройнинг кунгурадор деворлари қоронғида чўнг қоядай ҳайбатли туюлади. Қальъа деворлари ортидаги сарой гумбазлари эски дахмалардай вазмин қорайиб турар, қальъа ҳам улкан гўристонни эслатар, гўристондай сирли ва осуда эди. Саройда милт этган чироқ кўринмас, бу ерда ҳатто посбонлар ҳам гулхан ёқишимаган, ҳаммаёқ зимистон эди. Фақат Гўри Амирға қараган майдонга чиққанларидагина йўлларини фонус ушлаган посбонлар тўсишиди. Қоронғида уларнинг қалқонлари ялтираб, туғли

¹ Даҳа-даҳа—ўн киши-ўн киши.

найзалари кўзга чалинди. Посбонлардан ўтиб, икки ёнидаги буржларига тўп ўрнатилган баланд дарвозахона олдига борганинг йўлини яна қилич яланғочлаган сипоҳлар тўсишди. Биринчи ясовул карнай қилиб ўраб олган ёригини кўрсатиб дарвозахонага кирди. Сал ўтмай қулф ва занжирларнинг оғир шарақлаши эшитилиб, Гўри Амирга қараган икки тавақали қўйма дарвозанинг ён эшиги секин гицирлаб очилди. Ичкаридан фонус ушлаган таниш салоҳдор¹ чиқди.

Эгардан сакраб тушган Али Қушчи биринчи сипоҳга отининг жиловини тутқазиб, дарвозахонага кирди.

Салоҳдор фонусини баланд кўтарганча рўпарадаги эшикни очиб унга йўл берди.

Баланд кунгурадор девор билан ўралиб, юқсак буржларга тўп ўрнатилган ўрдадай ҳовлининг ҳар жой-ҳар жойида тош фонуслар милтираб турарди. Ҳовлининг сўл томонида пасқамроқ бинолар саф торган бўлиб, бу—девонхона эди. Девонхонанинг ортида баланд девор билан тўсилган ҳарам бинолари оқариб кўринар, ўнг томонда икки ва уч ошёнали кошоналарнинг тиллакори гумбазлари ял-ял ёнарди. Ҳовли ҳам гўристондай осуда, фақат ер тагидан аллақандай гурс-гурс овозлар қулоққа чалинар, афтидан, сарой остидаги ертўлаларда аслаҳасозлар ишламоқда эди.

Салоҳдор, атрофи арча билан ўралган, ўртасига кумуш фаввора ўрнатилган мармар сарҳовузнинг ёнидан ўтиб, баланд пештоқли кошонага яқинлашди. Рахларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикнинг икки ёнида турган ясовулларнинг бири чапдастлик билан эшикни очиб, уларга йўл берди.

Улар гира-шира тор йўлакдан ўтиб, тилла шамдонларга терилган шамлардан чарогон хонага киришди. Тагига қирмизи туркман гиламлари тўшалган, деворлари фирзузаrang сопол парчинлар билан қопланган бу хонанинг тўрида юқори ошёнага чиқадиган мармар зина кўринарди.

Уларни эшикда кутиб олган тунд юзли таниш саройбон Али Қушчини юқорига бошлади.

Иккинчи ошёнадаги каттатанобий хона ҳам бўм-бўш эди. Саройбон Али Қушчига шу ерда кутиб туришни имо билан билдириб, рўпарадаги эшикдан аълоҳазратларининг саломхонасига кириб кетди. Эшик очилганда бир зум устоднинг асабийлашган бўғиқ товуши эшитилиб, эшик ёпилиши билан яна тинди.

Али Қушчи хонада ёлғиз қолиши билан кўнгли ғалати бўлиб кетди: ерга шерозий гиламлар тўшалган, шифтидаги олтин қандилда беҳисоб шамлар ёнган бу кенг, чароғон хонанинг ҳамма деворлари устоднинг овдаги ўлжаларию ов анжомлари билан безатилган эди. Ана, қаршидаги қуббадор дарчанинг тепасига лаъл ва инжу қадалган, қулоч етмас архар шохи осилган. Бу архарни узоқ йили кузда Ҳисор тоғларига овга чиққанларида устод ўзи отиб олган, шунинг учун ҳам ҳамиша бўлакча бир фахр билан тилга олардилар. Архар шохининг ёнида, камон ўқлари терилган қизил чарм садоқнинг устига йўлбарс териси осилган. Бу йўлбарс Жайҳун бўйларидан, устод Хурросон юришидан қайтиб келаётганида отиб олинган эди.

Олис ва сермашақват юришдан толиққан давлатпаноҳ Самарқандга чопар юбориб, Али Қушчини Жайҳун бўйларига чақиририб олган эди. Али Қушчининг пойқадами қутлуғ бўлган, чунки ов пайтида тую бўйи келадиган қамишзордан ногаҳон шу йўлбарс чиқиб қолиб, устодга ҳамла қилган, шунда камонини шай қилиб ёнма-ён бораётган Али Қушчи чапдастлик билан ўқ узган, унинг ўқириб осмонга сапчиган йиртқичнинг кўзига тегиб, аълоҳазратлари эсон қолган эди. Шу-шу, устод уни кўрганда "халоскорим", деб ҳазиллашарди...

Али Қушчи бу серҳашам ва сержило хонани томоша қиларкан, хаёлига бир фикр келиб, маъюс кулимсираб қўйди. Бир маҳаллар Мирзо Улугбекнинг фармони билан бу қасри олийга илк бор қадам қўйганида вужудини шундай зўр бир ҳаяжон чулғаб олган эдики, бояги мармар ҳовузларнинг ёнидан ўтаётгандা оёқлари қалтираб кетган эди. Бу кўркам, муazzзам саройни соҳибқирон аталмиш Амир Темур Кўрагоний барпо қилдирганини, деворларига тилладан жило берилган бу шинам хоналарда оламни титратган фотиҳи музaffer истиқомат қилганини, шу ерда ўтириб, буткул рўйи заминни фатҳ этмоқ тўғрисида пинҳоний режалар тузганини ўйлаганда вужудини аллақандай муқаддас бир титроқ қамраб олган эди. Ҳайҳот!.. Мана ҳозир яна ўша қасри олийда, улуғ жаҳонгирнинг дорулмулкида² ўтирибди, лекин қалбида на бир қўрқув бор, на бир ҳаяжон! Фақат дилида теран бир маҳзунлик бор. Йўқ, бу маҳзунлик сабийлик чоғларида қалбини ҳайратта соглан бу муazzзам қасрлар емирилаётганидан

¹ Садоқ—ўқдон.

² Дорулмулк—бу ерда турар жой маъносида.

эмас, йўқ, суюкли устодига куюнганидан, унинг азиз бошини қора булутлар ўраб олганига ачинганидан, холос! Нечун, нечун шундай бўлди? Нечун фалакиёт илмини идрок эта олган, ўткир тафаккури билан коинот сирларини очиб, янги юлдузлар кашф этган алломалар сарбони¹ таҳт ва салтанатнинг бевағолигини идрок этолмади? Нечун ҳамма даври даврон, ҳамма давлат ва ҳамма шоҳ ва фотиҳларнинг тарихини беш қўлидай биладиган бу зукко донишманд тож ва ҳокимият ҳеч бир кимсага вафо қилмаганини тушунмади ёхуд тушунса-да, уни тарк этишга иродаси етмади? Нечун ҳокимият деб аталмиш бу соҳта шон-шавкатдан воз кечиб, бутун тафаккури, ўткир му-шоҳадаси, бутун салоҳиятини илм-фанга, инсонни улуғловчи зиё—маърифатга баҳш этмади? Нечун?..

Эшик очилиб, Али Қушчининг хаёли бўлинди. Ичкаридан шайхулислом Бурҳониддиннинг таниш ингичка овози чийиллаб эшитилди:

—Ас салотин зиллаллоҳу фил-арз! Онҳазратлари шаръий сultonимиздур. Бас! Сultonимизнинг фармони олийлари барчага амри вожибдур!

Унинг овозини босиб гала-ғовур кўтарилган эди, устоднинг хиёл бўғиқ, ўқтам овози янгради:

—Бас! Фармони ҳумоюн амри вожибдур! Амир Султоншоҳ барлос! Сиз отлиқ ҳировул² билан дарҳол йўлга чиққайсиз!.. Амир Султон Жондор тархон! Сиз баронғор суворийлар билан ҳировул қўшинларнинг ортидан юргайсиз. Насиб бўлса довонда учрашурмиз. Маслаҳатлар учун ташаккур. Машварат⁴ тамом!

Эшикда шаҳар доруғаси Мироншоҳ, унинг кетидан қилич ва ханжар таққан амирлар, қизил кимхоб тўн кийган девонбеги билан сарой маҳрамлари кўринди. Ҳамманинг қовоғи солиқ, чеҳралари тунд эди. Заррин тўн кийиб, камарига олтин бандли шамшир таққан доруға Мироншоҳ Али Қушчига ер остидан бир қараб қўйди-да, рапидадай кенг юзини тескари буриб, мармар пиллапояларни дукурлатиб, пастга тушиб кетди. Соҳт-сумбати келишган, қоп-қора соқоли ўзига жуда ярашган амир Султон Жондор тархон кумуш камарига осилган эгри қиличини этигига шарақ-шуруқ уриб, Мироншоҳнинг ке-

1

Алломалар сарбони—олимлар карвонбошиси.

2

Ҳировул—олд қисм қўшинлар.

3

Баронғор—ўнг қанот қўшинлар.

4

Машварат—ҳарбий кенгаш.

тидан шошилди. Эгниларига қизил, кўк, яшил мовут ва кимхоб тўн кийиб, қора қундуз телпак ва бўркларини бошларига бостириб олган бошқа амирлар ҳам нағал қоқилган этиклари билан мармар зиналарни тақ-тақ босиб, пастга тушиб кетишиди. Уларнинг биронтаси ҳам Али Қушчи билан саломлашмади, ёлғиз шайхулислом Бурҳониддин бир зум тўхтаб, тасбех ушлаган ингичка, оппоқ бармоқларини кўришгали чўэди.

Шайхулислом пастга тушиб кетгач, хона чуқур сукутта чўмди, ҳатто саломхонадан ҳам чурқ этган товуш эши-тилмас, давлатпаноҳдан дарак йўқ эди. Ё бошига тушган ташвиш билан бўлиб, шогирдини чақиргани ёдидан кўтарилидимикин?.. Худди шу пайт, саломхона эшиги оҳиста очилиб, устод кўринди. Эгнида, одатда саройда кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрнига кўк-яшил мовут чакмон, бошида расадхонада ва мадрасада киядиган учлик қора духоба қалпоқ, оёғида ичига олмаҳон мўйнаси қопланган қўнжи кенг иссиқ этик, устод остононда тўхтаб, шогирдига аллақандай синовчан тикилди.

Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастида, мисдай қорамтирип узунчоқ юзида, қалин қошлиари тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам темурийларга хос кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди.

Али Қушчи унга яқинлашиб тавозе билан салом берди, лекин Мирзо Улуғбек ўнг қўлини вазмин кўтариб уни тўхтатди-да, пастдан чиқиб келган саройбонга юзланди:

—Баковуллар истироҳатда эмасму?

—Сиз ҳазратимнинг хизматига мунтазирдурулар.

—Таом ва шароб!—деди Мирзо Улуғбек саройбоннинг гапини бўлиб, сўнг, Али Қушчини елкасидан қучиб, тўрдаги нақшинкор курсиларга бошлади.—Юр, ўғлим, маслаҳат бор...

Мирзо Улуғбек бошқа пайтларда ҳам шогирдини "ўғлим" деб атарди. Лекин бугун устоднинг овозида, шогирдини қучиб сўзлашида бўлакча бир меҳр, самимият, айни замонда қандайдир теран ғам-андуҳ сезилиб турарди.

Устод, кўзлари ярим юмуқ, бошини эгиб, хаёлга толиб ўтиради. Унинг чўзинчоқ қорамагиз юзи сўлғин, кенг пешонаси ва қийғир бурнининг икки ёнидаги ажинлари қуюқлашган, зотан, бутун вужудида, катта ялпоқ кафтларини тиззасига ҳорғингина ташлаб ўтиришида чуқур изтироб, изҳор этиш қийин бўлган теран бир мунг бор эди.

Али Қушчи юраги зирқираб, тасалли беришга оғиз жуфтлаган ҳам эди, Мирзо Улуғбек, худди ўз-ўзига гапираётгандай қилиб:

—Бу тун... Бу тун тушимда... Устодни кўрдим... — деди-ю, яна хаёлга чўмди.

Али Қушчи ғалати бўлиб кетди. Унинг кўз олдига илиқ баҳор куни келди. Мадрасаи Улуғбек ҳовлисининг мармар саҳнига, чин барг ёзган навқирон чинор атрофига офтобда гул-гул ёнган қизил палослар ёзилган. Энг яхши сармоларини кийиб, ясаниб олган ёш муллаваччалар ҳаяжонда: бу кун улар давр Афлотуни ҳисобланмиш мавлоно Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий билан учрашиб, ундан сабоқ эшитмоқ бахтига мушарраф бўладилар!..

Али Қушчи мавлоно Румий тўғрисида кўп гаройиб ривоятлар эшитгани учунми ё бу табаррук зот яратган ва риёзиёт илмининг мураккаб масалаларига бағишланган рисолаларини мутолаа қилиб, ҳайратланиб юргани учунми, ҳикмат эгасини қандайдир басалобат ва калондимоғ бир одам деб тасаввур қилган эди. Аслида эса соч-соқоли оппоқ, нимжонгина бир чолни кўрди.

Кекса донишмандинг соч-соқолигина эмас, қош-киприклари, бошидаги кулоҳга ўхшаган учлик тақаси, эгнидаги чакмони-ҳаммаси қордай оппоқ эди!

Ўша илиқ баҳор куни мавлоно Қозизода Румий унинг пешанасидан ўпган, Мирзо Улуғбек эса Кўксаройга ташриф буюришини лутфан илтимос қилган эди... Мана, бу воқеаларнинг бўлганига қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқиб кетди, аммо-лекин Али Қушчи кўзини бир зум юмса ҳамон кекса алломанинг нуроний чеҳрасини кўради, пешанасида унинг лабларини, юзида майин соқолини ҳис этади...

Мирзо Улуғбек бош чайқаб, мийигида кулимсираб қўйди.

—Тушимда... жаннатмакон устод каминани қаттиқ койидилар. Бу бевафо салтанатни деб илм-фандан юз ўгиридинг, дедилар. Тахт соҳиби бўламен деб, шундай етук салоҳиятингни жувонмарг қилдинг, дедилар...

Али Қушчи ўрнида бир тебраниб, "Ё раббий!"—деб юборди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, чуқур ботган ўйчан кўзларида савол аломати жилва қилди.

—Валинеъмат устод афв этсинлар,—деди Али Қушчи ўнғайсизланиб,—ва лекин мен ҳам бир-икки сония муқаддам худди шу фикрни кўнглимдан кечирган эдим...

Мирзо Улуғбек ёқут кўзли олтин узук тақилган ўрта бармоғи билан нақшинкор хонтахтани чертганча яна сукутга толди. Унинг ўсиқ қошлари бир-бирига туташиб, ўртасида чуқур чизиқ пайдо бўлди. Али Қушчи унга тасалли бериш ўрнига аламли қалбини баттар тифлаганини сезиб, ўнгайсизланиб томоқ қирди.

—Мавлоно Али!—деди Мирзо Улуғбек кўзларини бир нуқтадан узмай.—Бандай ожиз Мовароуннаҳрга салкам қирқ йил раҳнамолик қилдим. Наҳот бу борада қилган меҳнатим зое кетди, деб ўйлайсен? Наҳот илм йўлида, Мовароуннаҳр осойишталиги йўлида нафим тегмади деган фикрдасен?

Устоднинг ғам-андуҳга тўла овози фавқулодда титраб кетди-ю, Али Қушчи густоҳлик қилганини сезиб, лабини тишлади. Устоднинг бошида қора булутлар қуюқлашган бир пайтда бу нозик гапни қўзғаб, унинг дилини оғритмоқ инсоғданми? Али Қушчи ўз хатосини тузатишга шошилди:

—Маъзур кўргайсиз, устод. Бу борада сиз ҳазратимнинг қилган хизматлари шундай улуғдирким, бунга шакшубҳа йўқдир...

Мирзо Улуғбек тоқатсизлик билан бош чайқади.

—Камина барига тушунамен, Али! Аммо ҳодисалар силсиласи шундайким, буни илм аҳли идрок этишдан ожиздир. Фозиллар ақли шоҳлар ақлидан ожиз бўлганидан эмас, йўқ! Бильякс, ҳақ таоло сизларга шундай поклик ато этганким, шоҳлар ҳаётининг мислсиз разолатини идрок этишдан ожиздурсиз!

Мирзо Улуғбек бўғилиб кетаёттандай томоғини силаб уҳ тортида, гўё шогирди билан баҳслашаёттандай қўл силтаб:

—Йўқ!—деб хитоб қилди. —Мен салтанатдан айрилишдан қўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб ортирган бойлигим—мадрасаю расадхонам, нодир хазинам—тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим—барчаси поймол бўлишидан қўрқамен. Ҳа, фақат шундан қўрқамен. Тағин бир нарсадан—келгуси авлодлар бандай ожиздан ҳазар қилмасму, деб қўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, ҳайҳот, охир-оқибат барча шоҳ, барча таҳт соҳибларидан салтанатни деб, ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди билан тожу таҳт талашиб-дурда, деган ном қолдирмоқдан қўрқамен, мавлоно Али!

Али Қушчи юраги тикан санчилгандай безиллаб:

—Келгуси авлод тарихга қараб ҳукм юритадур, устод! —
деди. —Тарихни эса илм аҳли битадур. Илм аҳли сизнинг
маърифат йўлида қилган хизматларингизни эсларидан
чиқармас. Бунга шубҳа қилмагайсиз, устод!..

Мирзо Улугбек бошини оҳиста тебратиб, дардли жил-
майиб қўйди.

—Ташаккур, Али...

Шу пайт гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, олдин
саройбон, унинг орқасидан овларда кабобпазлик қиладиган
бақалоқ баковул кўринди. Баковулнинг қўлидаги кумуш
баркашда бода солинган нафис мунаққаш кўзача билан
нозик хитой пиёлачалари терилган эди. Бақалоқ баковул-
нинг кетидан жазиллаб турган кабоб билан аллақандай
хушбўй ҳид таратган таомлар тўла баркашларни қўтариб
ёрдамчилари кириб келишди. Баковуллар қўлларидағи
баркашларини хонтахтага қўйиб чиқиб кетгунларича Мир-
зо Улугбек бир нуқтага тикилиб сукутга чўмиб ўтирди,
кейин саройбонга юзланиб:

—Мавлоно Муҳиддинга чопар кетдиму?—деб сўради.

—Чопарлар қайтиб келди, валиненъмат!

—Хўш?

—Мавлоно Муҳиддин оғир хаста эмиш, давлатпаноҳ!

—Ҳм...—Мирзо Улугбек унга "хўп, кетавер!" деб имо
қилди-да, қовоғини солганича тилла ҳошияли нозик пи-
ёлачаларга шароб қуяркан:

—Хаста эмиш,—деб қўйди. —Сенинг бундан хабаринг
борми, Али?

—Йўқ, устод...

—Нечун?

Али Қушчи ўнгайсизланиб, жойида бир қўзғалиб
қўйди.

—Эҳтимол эшитгандурсиз, устод. Шу йил кўклам
мавлононинг ожизасини... Қаландар Қарноқий деган ёш
мударрисга тилаб, совчиликка борган эдим. Мавлоно,
алкусус унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар қаттиқ
ранжитиб қайтарди... Қолганини билурсиз, устод.

Мирзо Улугбек биллур пиёлалардаги тилларанг шароб-
га тикилганича сукут сақлар эди. У чиндан ҳам "қолга-
нини билар" эди. Али Қушчи айтган совчиликдан сал
кейин мавлоно Муҳиддин қизини амир Иброҳимбек тар-
хоннинг кенжа ўғлига никоҳлаб берган, бу дабдабали
тўйда Мирзо Улугбек ҳам иштирок этган эди. Лекин кўп
ўтмай, Мирзо Улугбек ўғли Абдуллатифга қарши лашкар

тортиб, Жайҳун бўйларига кетганида Самарқандда қолган шаҳзода Абдулъазиз амир Иброҳимбек ўғлини қатл қилириб, унинг ёш қайлигини ўз ҳарамига олган, шаҳзоданинг бу машъум иши амирлар орасида қаттиқ норозилик уйғотган эди...

Мирзо Улуғбекнинг кўз олдига бундан бир-икки ҳафта муқаддам ҳарамда кўрган ёш нозанин келди. Нозанин ҳарир пуштиранг парда орқасида бош эгиб турган бўлса ҳам, Мирзо Улуғбек унинг бўлакча ҳуснидан, қайрилма қошлиарининг нағислиги, қирра бурнининг четидаги катта қора холи, ёзилиб кетиб, оқ шоҳи кўйлагининг этагига тушган майин соchlарининг хаёлий гўзаллигидан лол қолган эди.

—Қизим,—деди Мирзо Улуғбек, унинг маъсум ва аллақандай маъюс чеҳрасидан кўзини ололмай,—бўлар иш бўлибди. Энди саройда қоласенму ё кетмоқни тилайсенму, ихтиёр ўзингда...

Нозанин лабларини билинар-билинмас қимиirlатиб:

—Ижозат берсангиз, кетамен, ҳазратим,—деди-ю, юзини қўллари орасига яшириб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Гўё фил суягидан ясалгандай бу оппоқ қўллар, тирноқларига хина қўйилган бу нозик бармоқлар Мирзо Улуғбекка мавлоно Муҳиддиннинг бир гапини эслатди:

—Ожизам хаттотликда тенгсиздур, онҳазратим. Тиласангиз, рисолангизни кўчириб берадур.

Мирзо Улуғбек ўшанда бу гапга ишонқирамаса ҳам, тарихий рисолаларидан бирини берди. Бир ойдан кейин эса ипак қоғозга кўчирилган ўз рисоласини кўриб, ҳайратда қолди: рисола чиндан ҳам бўлакча бир ҳуснихат ва нафосат билан кўчирилган эди.

Мирзо Улуғбек унсиз титраб йиғлаётган нозаниннинг яланғоч қўлларини кўрганда англади: бонунинг ҳуснихати хина қўйилган бармоқларидай нозик ва гўзал эди.

Мирзо Улуғбек санамга рухсат берди-ю, ўзи дарҳол шаҳзодага одам юборди. Лекин... не чора? Фишт қолипидан кўчган эди!..

...Мирзо Улуғбек оғир туш кўриб уйғонган одамдай кўзларини артиб, Али Қушчига қаради.

—Ҳақ таоло шоҳид, бу машъум фожиада бегуноҳмен, мавлоно. Аммо ўз бармоғингни ўзинг чополмас экансен, не қиласай, ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандим...

—Биламен, устод.

—Қаландар Қарноқийга не бўлди? Мадрасани тарқ этиб, дарвешликни ихтиёр этган эмиш... Бу сўз ҳақиқатму?

—Хақиқат, устод. Кўп салоҳиятли йигит эди. Надоматлар бўлғайким, ўшал тўйдан кейин устига жанда, бошига кулоҳ кийиб, мадрасани тарк этди. Алҳол кўча-кўйда гадолик қилиб юрган эмиш.

Мирзо Улуғбек лабини тишлаб яна жим қолди. Мунаққаш пиёлалардаги тилларанг шароб қуйилганича турар, кумуш барқашдаги кабоб совиб қолган, бунинг ҳаммаси устоднинг эсидан чиққан, устод хаёлотнинг тубсиз уммо-нига чўмган эди. Ниҳоят у чукӯр тин олиб:

—О, осий бандалар, бандалар!—деб қўйди. Сўнг: — Толиби илмлар орасида ишончли йигитлар топилурми?— деб сўради.

—Топилур, устод...

—Топилса... муддаога ўтайлик, мавлоно,—Мирзо Улуғбек кафтини Али Қушчининг тиззасига қўйиб, кўзларига тикилди.— Эҳтимол эшитгандурсен, Мовароунаҳр осмонини қора булутлар қопламоқда. Шаҳзода Абдуллатиф Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашиб келмоқда. Букун доруссалтана Самарқанд ҳам, хавф остида турибди... Эшитгандурсен?

—Эшитгандармен, устод. Аммо... наҳот сулҳ-салоҳининг чораси топилмас? Агарчи сиз шаҳзоданинг гуноҳидин ўтсангиз...

Мирзо Улуғбек тоқатсизланиб:

—Ҳайҳот!— деб хитоб қилди.—Агарчи масала шаҳзоданинг гуноҳларини кечирмоқда бўлса, юрт осойишталиги йўлида мен сулҳдан бош тортмас эдим. Аммо... сен шаҳзодани билмайсен, Али. Билмайсен!—Мирзо Улуғбек ўрнидан туриб кетиб, хонани бир айланиб чиқди.—Мақсад не эди?—деди у тўхтаб.—Ҳа! Сени бу даргоҳга чақирмоқдан муддао шуким, қирқ йил салтанат тебратиб, орттирган бойлигим, расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали ниҳоясига етмаган рисолаю китобларим—барчаси сенинг қўлингдадур. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳлардан, маҳдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ... ёлғиз сенинг ихтиёргингдадур. Аммо... —Мирзо Улуғбек қўлларини кўксида қовуштириб, шогирдига синовчан тикилди.— Аммо эсингда бўлсин: кўп хатарли юмуш бу!

—Биламен, устод.

—Билсанг ҳам ўйлаб кўр, Али.

Али Қушчи қизаринқираб кулимсиради.

—Наҳот фақирдан шубҳа қилурсиз, устод?

—Йўқ! Агар шубҳа қилсан бу сирни очмас эдим, Али.

Аммо... сенинг умрингта завол бўлмоқчи эмасмен. Зоро,

уламо аталмиш ақли қосир¹ жоҳиллар илм аҳлига тишлигини қайраб юрганидин хабаринг бордур...

—Бор,— Али Қушчининг эсига яқинда "Мозори калон"да рўй берган мудҳиш бир ҳодиса тушди.

Улугбек мадрасасининг йигирма чоғлик талабалари оғир хасталикдан кейин вафот этган бир муллаваччани дағні этгани "Мозори калон"га борган эдилар. Улар тобутни кўтариб қабристон қўрғонига яқинлашиб қолгандаридан, дарвозадан бир гуруҳ мурид ва дарвешлар қуршовида жаноб Низомиддин Хомуш чиқиб келди-ю, қўлидаги нақшинкор асосини ҳавода силкитиб:

—Даф бўл!—деб бақирди. —Бул диёнатсиз хоки даргоҳи мукаррамни макруҳ қилур! Макруҳ!..

Али Қушчи билар: "Мозори калон" масжидининг мутаваллиси бўлмиш бу калондимоғ осий банда кўпдан бери шайхулисломликни даъво қилиб келарди. Аммо ниятига етолмай қовурилиб юрган бу жаҳолат бандиси сўнгти илинжларда фитначи амирлар тўдасига қўшилиб, устодга қарши зидан иш олиб борарди.

—Хўш, нечук ўйланиб қолдинг, Али?

—Эсимга анов мутаассиб мутавалли жаноб Хомуш тушди...

—Ҳа, бул ҳазрат кўпдан бери мен билан зидан олишиб келур. Гўё мен илм аҳлини улуғлаб, уламоларни камситар эрмишмен. Ўзинг билурсен, Али, мен ҳеч қачон бул юмушни қилғон эрмасмен. Дин пешволарини ҳамиша бошимга кўтаргандимен. Бул жоҳил ҳазрат эрса... унинг олишмоғига сабаб шайхулислом бўлмоқ. Тамом, вассалом.

Али Қушчи негадир бир сапчиб тушди. Мирзо Улугбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, ҳорғин кўзлари қисилган эди. Али Қушчи юрагини музлатган совуқ ваҳимани ҳайдаб:

—Устоднинг фармони шогирд учун амри вожибдур,—деди.

—Пухта ўйладингму? Кейин пушаймон чекмайсанму?

—Устод!..

—Балли!—Мирзо Улугбекнинг кўзларидаги синовчан ифода илиқ меҳр билан алмашди.

—Қани, ортимдан юр, сенга айтадурғон яна бир сўзим бор!—Мирзо Улугбек рўпарадаги саломхона эшигини очиб, ичкарига кирди.

1

Ақли қосир—калтафаҳм.

Тўрига қўйма тилладан ясалган ўймакор курси ўрнатилган саломхона нимқоронги эди. Шифтдаги олтин қандидла нечундир бир нечтагина шам ёнар, бу шамлар шуъласида ложувард кошинлар билан қопланган деворлар, қуббасимон шифтдаги нозик безаклар қандайдир ҳазин товланиб, хонага аллақандай сирли бир руҳ баҳш этган эди. Али Қушчининг эсига беихтиёр соҳибқирон аталмиш Амир Темур тушди. Бу сирли нимқоронги хонада, тўрдаги қўйма тилладан ясалган нақшинкор таҳтда бир маҳаллар соҳибқирон ўтиргани кўз олдига келиб, вужуди жимирилаб кетди. Гўё хонада унинг нотинч руҳи ҳоким, бу руҳ гўё унинг суюкли даргоҳига Али Қушчидаф фақир бир алломанинг кириб келишидан норизо эди.

Мирзо Улуғбек пойгакка чўккалав оҳиста, аммо кишининг дилини равшан қилувчи ҳазин товушда узоқ тиловат қилди, кейин ҳорғин тебраниб ўрнидан турди-да, деворга тутилган сурмаранг ипак пардан юлқиб очди. Парда очилганда бир киши зўрга сифадиган, раҳларига мис тасма қоқилган кичикроқ эшик кўринди.

Мирзо Улуғбек белидаги сербар камарига осилган калитни олиб эшикнинг қулфини жаранглатиб очди. Сўнг, қуббасимон токчадан битта шам олиб, Али Қушчига узатди, иккинчи шамни ўзи олиб ёқди-да, кифти билан эшикни итарди.

Пўлат қопланган залворли эшик астағичирлаб очилди-ю, қоронги бўшлиқ кўринди.

Мирзо Улуғбек ярим букилиб эшикдан қоронгиликка шўнгиди. Унинг орқасидан кирган Али Қушчи зим-зиё қудуқни кўрди. Димогига мөгор ҳиди гуп этиб урди. Мирзо Улуғбек, бир қўлида шам, бир қўли билан қудуқнинг сирпанчиқ деворини пайпастлаганича тик пилапоялардан пастга тушмоқда эди. Ниҳоят, у "қудуқнинг тагига" етди чамаси, яна бир эшикни очиб, ертўлага ўҳшаган хонага шўнгиди.

Бу—деворлари қора мармар билан қопланган, шифти паст, торгина чорси хона бўлиб, ичи муздай совуқ эди. Хонанинг тўрт бурчида тўртта пўлат сандиқ турар, сандиқлар оғир занжирлар билан темир қозиқларга боғланган эди.

Совуқ гўрга ўҳшаган бу тош сағанада ҳам ўша сирли руҳ ҳоким, гўё сандиқлар ортида, шамларнинг заиф шуъласи ёритолмаган зимистон бурчакларда кимдир бор, кимдир қаҳрли сукут билан уларни кузатиб турарди...

Мирзо Улугбек қўзларини юмиб ва бошини эгиб бир лаҳза турди, тиловат қилди чамаси, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди, сўнг, рўпарадаги катта пўлат сандиқнинг қулфига калит соларкан, Али Қушчига қараб, "ёрдам бер", деган маънода имо қилди.

Сандиқнинг қопқоғи шундай оғир эдики, икки кишилашиб аранг кўтаришди. Қопқоқ жаранглаб очилиши билан ғира-шира хона гўё чарақлаб кетди.

Катта сандиқ ял-ял ёнган олмос, лаъл, ёқут, инжу, забаржад ва яна қандайдир нафис товланган қимматбаҳо тошлар билан лиммо-лим эди.

Мирзо Улугбек тошлардан бир ҳовучини олиб ҳайрат билан тикилди.

Тошлар кўк, қизгиш, яшил ва фирузараг нур таратар, бу нурлар бир-бирига қўшилиб, камалакдай ажиб бир манзара касб этарди.

—Бағдод ва Қоҳира хазиналаридан келтирилған,—деди Мирзо Улугбек ўйчанлик билан.—Бобом Амир Темур сulton Боязидни тору мор эттандай олиб қайтган ўлжалари. Лекин ҳазар қилмагил. Аслини суриштирсанг, фуқаронинг мулкидур бу. Ундан бир халта олғил.

Али Қушчи ҳайрат билан устодига қаради.

—Буларни не қиласен, валломат?...

—Сенга бойлик керак эмас. Буни биламен. Аммо бу дуру жавоҳирларни боя мен айтган яхши тилак йўлида ишлатурсен!

Мирзо Улугбек шундай деб, сандиқдаги тошларни бир четта сурди. Ярим қоронғи хона яна ҳам ёришиб кетди: тошларнинг тагида қўйма олтинлар ялтиллади. Юм-юмалоқ қолипларга қўйилган олтинлар худди тўйтарилиган пиёлалардай сандиқ тагига қатор терилган эди.

Мирзо Улугбек тиллалардан биттасини олиб, қўлида салмоқлаб кўрди.

—Нақ уч қадоқ келур,—деди.—Булар жаннатмакон бобомнинг менга қолдирган улушкидур. Мен ўз улушимни жаҳонгирилик эмас, салтанатни обод қилмоқ, мадрасалар қуриб, илм-фан ривожига сарф этмак ниятида эдим. Энди ҳам шу ният йўлига сарф бўлгай...

Мирзо Улугбек сандиқ остидан қалин қизил чарм халтacha олиб, пиёладай-пиёладай қўйма олтиндан ўнтасини санаб олди, кейин кафтларини тўлдириб, беш-олти ҳовуч жавоҳирлардан солди-да, Али Қушчига юзланди:

—Ол!

Али Қушчи чарм ҳалтани сандиқдан олиб ерга қўйди:
халта зилдай оғир эди.

Мирзо Улуғбек хаёлга толиб соқолини тутамлади.

—Филҳақиқат, сен бу тиллаларни ишлатмоқ йўлини билмассен,—деди у, анча сукутдан кейин.—Лекин буларни тангага алмаштироқ лозим бўлса, Хожа Салоҳиддин заргарга мурожаат қилғил. Зотан, заргар билан унинг ўғли мавлоно Муҳиддинга ҳам саломим, ҳам узр-маъзуримни етказгил. Токи бу мушкул ишда суюнган бир тоғим сен бўлсанг, бир тоғим мавлоно Муҳиддиндур... Шаҳзоданинг гуноҳини кечиргай. Саломимни етказгил, Али.

—Бош устига, устод...

Мирзо Улуғбек сандиқнинг қопқоғини ёпаркан:

—Қолгани шаҳзода Абдулъазизнинг улуши бўлур,—деди ва гўё бу гапи учун Али Қушчидан узр сўрагандай қўшимча қилди:

—Биласен: шаҳзода—ногирон, қалби мажруҳ...

Устод Жайҳун бўйларида қўшин тортиб турган маҳалда Самарқандда қолган шаҳзода Абдулъазизнинг мунофиқликлари эсига тушган Али Қушчи:

“О, устод, устод!—деди ичидা.—Нечун бу фарзандингизга қаттиқ меҳр қўйдингиз? Сизнинг бошингизга тушган барча надоматларга шу фарзанди аржумандингиз¹ сабаб эмасми? Сиз унинг жисмини ногирон, қалбини мажруҳ дейсиз, у бўлса... ўрнингизга Самарқандда қолганида саркардаларингизни тазийқ остига олди, амир Иброҳимбек ўғлини қатл қилдириб, барча лашкарбошиларингизни сизга қарши қўйди...”

Мирзо Улуғбек, гўё Али Қушчининг фикрларига тушишгандаи, оҳиста хўрсиниб қўйди:

—Мен ўзимдан қўрқмаймен, Али. Ҳақ таоло инъом этган умрни яхшидур, ёмондур, ўткардим. Бу норасо дунё лаззати шунчалик бўлур. Аммо... пуштикамаримдан бўлган бу фарзандимнинг тақдири не бўлади? Оға-ини бир-бирини не қилади? Буни ўйласам юрагим эзилади, зеро унинг жисми ногирон, қалби мажруҳ, Али!

Али Қушчи, гўё устодига густоҳлик қилгандай туюлиб, унинг ғамгин чеҳрасидан кўзини олиб қочди.

—Бас! Тангри таоло ўзи мушкулимизни осон қилғай!— Мирзо Улуғбек сандиқнинг қулфини илди-да, шамни қўлига олиб, олдинга ўтди. Саломхонага чиққач, эшик-

1

Фарзанди аржуманд—суюкли фарзанд.

ларни очиб, бошқа хоналарга қаради, ҳеч ким йўқлигига ишонгач, Али Қушчига юзланди.

—Кўксаройдан бу жавоҳиротни олиб чиққанингни ҳеч бир кимса билмаслиги даркор,—деди у.—Белбоғ билан белингга икки қатор қилиб тушиб ол!

Али Қушчи бош иргаб устодига тикилди.

—Каминадин тағин не тилаисиз, устод?

Мирзо Улуғбекнинг қўзлари қисилиб, чеҳрасида ўйчанлик аралаш шиддатли бир ифода пайдо бўлди.

—Бор тилагимни боя айтдим, мен ўзимнинг чин бойлигим деб, тожу тахтни эмас, илм-маърифат йўлида қилган хизматларимни, битгач асарларим, тўплаган илм хазинасини билурмен. Бу бебаҳо хазинанинг тақдири сенинг қўлингдадур, Али. Бу хазина буткул Мовароуннаҳр, эҳтимолки буткул башариятнинг бойлигидур. Мабодо ҳақ таоло бандай ожизни салтанатдан мосуво қилиб, элда хурофотки авжга минса... бу хазинани бўлғуси авлодлар учун асраб қолмоқ сенинг гарданингдадур. Эҳтимолким, уни тоғларга олиб чиқиб аниқ бир жойга яшиурсен. Эҳтиёт шарт, шу бугундан уста топиб, ўн-ўн беш пўлат сандиқ ясатиб қўймоқ мақбул бўлур.

—Англадим, устод...

Мирзо Улуғбек қўлларини шогирдининг елкасига қўйди.

—Ҳақ таолога шукурким, ўз пуштикамаримдан бўлған фарзандларимдан ёлчитмаса-да, сендай шогирд ато қилди... —Мирзо Улуғбек қалтираган қўллари билан Али Қушчини қучоқлаб, пешанасидан ўпди.

Али Қушчи нечундир яна ўша илиқ баҳор кунини эслади, кўз олдига нимжонгина оппоқ чол—жаннатмакон устоз Қозизода Румий келди. Чол ҳам худди Мирзо Улуғбекка ўхшаб пешанасидан ўпгани, юзига теккан оппоқ майин соқоли ёдига тушиб, кўнгли эриб кетди.

—Биллоҳ, фақир ҳам оллога шукур қиласенким, сиздай меҳрибон устод ато қилди!—Али Қушчи беихтиёр қўзига ёш олди. —Тақдир бошқа йўлни ихтиёр этганда ким бўлур эдим?

Мирзо Улуғбек йирик тилла узук тақилган шаҳодат бармоғи билан кўз ёшларини артиб, тўсатдан шикаста овозда:

—Мен сендан абадул-абад розимен,—деди.—Агарчи дийдор кўришмоқ насиб этмас, рози бўлгайсен, ўғлим.

У бу кун иккинчи бор Али Қушчини "ўғлим" деди.

—Фақир ҳам розимен, устод, тоабад розимен...

Устод билан шогирд, кўз ёшидан тиллари лол, қаттиқ қуchoқлашганларича жимгина қотиб қолдилар.

4

Мирзо Улуғбек Али Қушчини пастки ошёнагача кузатиб қўйиб, овчилик ўлжалари билан безатилган хонага қайтиб кирди. Бу муazzам саройдаги сон-саноқсиз хоналар орасида Мирзо Улуғбек шу кенг осуда хонани кўпроқ хушлар эди. Саломхонада ўтириб чарчаганида, салтанат ишлари кўнглига текканида аксарият шу хонада ўтириб ҳордиқ чиқарар, мутолаа ва мушоҳада лаззатини сурар эди.

Хонанинг тўридаги хонтахтада кумуш баркашларга солинган кабоб ва патирлар, нозик мунаққаш пиёлаларга қуйилган бода қандай бўлса, шундай туради.

Мирзо Улуғбек курсига ўтириб, бир ҳўплам шароб истагида пиёланни қўлига олди, лекин шу пайт мармар зиналарда гурс-гурс сёқ товушларини эшитиб, пиёланни жойига қўйди. Хонага тунд юзлик саройбон кириб, бош эгди.

—Бобо Ҳусайн Баҳодир...

—Қани? Айт, кирсин!..

Мирзо Улуғбек сўзини тугатмаган ҳам эдики, оstonада кеча Кешга чопар қилиб юборилган суюкли навкари Бобо Ҳусайн Баҳодир кўринди.

Новча, хушқомат, ҳушсурат Ҳусайн Баҳодир қўл қовуштирганича пойгакка тизза букди. Бошидаги учлик дубулғаси остидан оққан шиф-шиф тер томчилари юзини ювиб, қоп-қора соқол-мўйловларига томчилар, мис совут тагига яширинган кенг кўкраклари темирчининг босқонидай қўтарилиб-тушиб турарди. Мирзо Улуғбек ранги учиб ўрнидан турди.

—Нечук гунгдай қотиб қолдинг? Сўзла!

—Аълоҳазратлари афв этсинлар. Сиз шаҳриёри фалак-иктидорни хушнуд қиласурғон хабар келтирмадим...

—Сўзла!—бақириб юборди Мирзо Улуғбек.

—Кеш қўлдан кетгани аниқдур, валинеъмат! Қалъа доруғаси Амир Камолиддин Кеш калитини шаҳзодага қаршиликсиз қўшқўллаб топширибдур!

—Амир Арслон қайдадур!

—Амир Арслон ўз лашкари билан довонда турибдур...

Мирзо Улуғбек қўлларини орқасига қилганича хонани бир айланиб чиқди. Унинг кўзлари қисилиб, бурун ка-

таклари пирпирай бошлаган, жағ пайлари туртиб чиққан қорамтир юзида, бутун важоҳатида шафқатсиз бир ифода пайдо бўлган эди. Сукут чўзилиб кетгач, саройбон Ҳусайн Баҳодирни секин туртди. Ҳусайн Баҳодир томоқ қириб:

—Сиз ҳазратимнинг фармонларига тайёрмен,—деди.

Мирзо Улугбек бошини кўтариб, уйқусизликдан қизарган кўзлари билан навкарига қаради, лекин навкарини кўрмади, хаёли бошқа ёқларда кезиб юради.

—Не дединг? Ҳа! Субҳидам лашкар тортиб йўлга чиқамиз. От-анжомлар шай бўлсин!

—Фармони ҳумоюн амри вожибдур, онҳазратим. Ва лекин бир арзим бор...

—Сўзла.

—Арзим шуки, черик¹ йиғсак.

—Черик?

—Фуқаро сизга содикдур, валинеъмат! Ижозат этсангиз беш-ён минг черик йиғар эдик.

Мирзо Улугбек соқолини тутамлаб узоқ ўтириди, кейин оҳиста бош чайқаб:

—Йўқ,—деди. —Лашкар бас келмаган жойда черик не қиласди? Бор, дамингни ол, Бобо Ҳусайн...

Саройбон билан Бобо Ҳусайн Баҳодир орқалари билан юриб чиқиб кетишиди. Мирзо Улугбек шароб тўла пиёлани қўлига олиб, бир кўтаришда сипқариб ташлади...

Ҳайҳот, унинг сўнгти умиди ҳам чил-чил синди. У шаҳзода Абдуллатифнинг катта қўшин билан Жайҳундан ўтиб, Кешга яқинлашаётганини билса-да, бу мустаҳкам қалъя унга жанг-жадалсиз таслим бўлишини кутмаган эди. У Амир Камолиддинга ишонар, унинг қалъя қалитини шаҳзодага қаршиликсиз топширишини сира кутмаган, чунки уни ўзининг энг содиқ амирларидан бири деб ўйларди!.. Бас, Амир Камолиддинки сотқинлик қилган экан, эндилика кимга инонмоқ, кимга суюнмоқ даркор? Эсига беихтиёр бобосининг бир гали тушди.

Амир Темур Ҳиротда, "Боғи жаҳонда" Шоҳруҳ Мирзо билан суҳбатлашиб ўтириб, ўғлининг қайси бир амирнинг содиқлиги тўғрисида айтган гапига заҳарханда билан кулган эди:

“Бу амирларга инонма, ўғлим! Уларни содиқ бўлсин десанг, қиличингни илгингда² маҳкам ушла!”

¹ Черик—кўнгиллилар маъносида.

² Иллик—қўл.

Дарҳақиқат, мана, салкам қирқ йил Мовароуннаҳрга салтанатли шоҳ бўлди. Муруватли фуқаропарвар подшоҳ бўлишга уринди, бутун иқтидори ва салоҳиятини шу давлат, шу эл осойишталигига сарф қилди, аммо букун боши надоматда қолганда... дардини айтадиган на бир ҳабиби, на бир табиби бор!.. Тақдирнинг қандай ўйини эканким, унинг боши маломатдан чиқмай қолди. Ё... ал қасосил миналҳақ! Бебоси Амир Темурнинг қонли қилмишлари учун тақдир ундан ўч олмоқдаму? Ё шафқатсиз Хуросон юришида унинг ихтиёрига қарши тўкилган қон учун ҳақ таоло уни ўз меҳри шафоатидан мосуво қилдиму?

Буни ўйлаши билан отаси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан кейин Ҳиротга борганида рўй берган бир воқеа эсига тушиб, вужуд-вужудигача жимиirlab кетди.

Жума куни эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротга кириши муносабати билан барча дин пешволари, аркони ҳарб ва аркони давлатлар масжиди жомега йиғилган эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротнинг аъён ва боёнлари қуршовида Мадрасаи Шоҳруҳиядан чиқиб, қиблагоҳи қурдирган қаландарлар хонақосидан ўтаётганида соч-соқоли ўсиб кетган, мажнун-сифат бир дарвеш пайдо бўлди-ю, худди зикр тушаётгандай ғалати ҳаракатлар қилиб, бежо кўзларини ўйнатиб, унинг йўлини тўсади.

Олдинда бораётган суворийлар дарвешнинг устига от солдириб, уни йўлдан ҳайдашга уринишди. Лекин Мирзо Улуғбек имо билан уларни четлатиб, дарвешнинг арзини ёшитишга мойиллик билдириди. Шунда телба дарвеш жулдурур жандасига осилган қўнгироқчаларини жаранглатиб, ғалати қийшанглаганича Мирзо Улуғбекнинг олдига келди. У оғзи кўпириб, зикр орасида алланималарни гапирав оди. Дарвеш ғудурлаб гапиргани учунми, Мирзо Улуғбек унинг сўзларига аранг тушунди.

Телба девона унинг саркардалари Ҳирот теварагидаги қишлоқларнигина эмас, ҳатто йўқсиллар ва гадолар хонақоҳларини ҳам талон-тореж қилганидан сўзлар, бу иши учун оллонинг қаҳрига дучор бўлишини башорат қиласди... Мирзо Улуғбек ўзини ёшитиб-ёшитмаганликка олиб, жадаллаб ўтиб кетди. Лекин ўшандан бери телба дарвешнинг мудҳиши башорати эсидан чиқмайди. Мана ҳозир ҳам ўша манзара ёдига тушиб, этлари жимиirlab кетди...

Ҳа! Бу машъум Хуросон юриши унинг бошига кўп савдолар солди. Бошда уни бу юришга давват этган амирлар эса зафариятсиз урушдан кейин ундан юз ўгириб,

зимдан чоҳ қазиши пайига тушдилар. Лекин не чора? Отаси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг—покиза руҳи равзани ризвонда масрур бўлғай!—волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегимнинг кирдикорлари туфайли Ҳирот саройида низо-нифоқ авж олиб, беқиёс салтанат хавф остида қолди!

Мирзо Улуғбек кўзини юмиб, бошини секин чайқади. У волидаи меҳрибонига нисбатан кўнглида илиқ бир туйғу уйғотишга ҳаракат қилди. Лекин кўз олдига узун бўйли, кўк ипакдан кенг кўйлак кийиб, бошига кўк рўмол ўраган, қўлидан тасбеҳи тушмайдиган калондимоғ бир хотин келди. У қош-кўзлари қоп-қора, қийғир бурун, хушсурат хотин бўлса ҳам, фариштаси йўқ, чеҳраси совуқ аёл эди. Бобоси Амир Темур Кўрагоний шаҳодат шаробини ичгандан бери Гавҳаршод бегим бу кийимни, кўк ипак кўйлаги билан кўк рўмолини ташламас, гўё соҳибқирон учун то ўлгунча мотам тутган, шу билан бу дунё ишларидан қўл ювиб, у дунё ғамига ўтган эди. Ҳайҳот! Амир Темур олло раҳматига йўл тутиб, Хурросон таҳтига Шоҳруҳ Мирзо ўтирибди ҳамки, Гавҳаршод бегим тожу таҳтни ўз қўлига олди. Саройни жоҳил гумроҳлар ила Хоқони Сайдни кўролмайдиган бадхоҳларга тўлдириб юборди. Ҳирот фисқи фужур уясига айланди. Шоҳруҳ Мирзони чалғитиб, сайидларни қатл қилдирган, шаҳзодалар орасига низо туширган, суюкли набираси Алоуддавла билан Абдуллатифни бир-бирига қайраб солиб қатлу қирғин чиқарган ҳам, эвоҳ, шу волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим бўлди!.. Бу фитнаю хунхорликлардан иш чиқмагач, ўз ўғли Мирзо Улуғбекка "шоҳи шарир"¹ деган ном тақиб, шаҳзода Абдуллатифни қайраб солди. Шаҳзода эса... Нақшбандийлар жамоасининг раҳнамоси жаноб Низомиддин Хомуш янглиғ дин пешволарининг домига илиниб қолди. О, хурофот ботқоғига ботиб қолган бу жоҳил уламолар! Илгари, Мирзо Улуғбек таҳтда муқим ўтирган маҳалда улар тишлирини тишлирига қўйиб бўлса ҳам чидағ юришган эди. Лекин Мирзо Улуғбек Хурросон юришидан мағлуб қайтди ҳамки, дарҳол бош кўтариб чиқишиди. Мирзо Улуғбек инонган лашкарбошилар эса... Юксак рутба, шон-шавкат ва зеб-зийнатга ўч бу амиру умаро эса... фақат таҳт соҳиби кучда турган маҳалдаёқ қўл қовуштириб туради. Салтанат сал тебранса, дарҳол

¹ Шоҳи шарир—бузук шоҳ.

юз ўгиради. Кимнингки қиличи ўткир—улар шунга хизмат қиласди!

Ҳа, Хурросон юришидан кўп бойлик, юксак рутба ва шон-шавкат кутган саркардаларнинг ҳамма умидлари пучга чиқди. Не чора, бу оғир юриш зафар келтирмади. Кейинчалик, Мирзо Улуғбек ўз ўғли Абдуллатифга қарши қўшин тортиб, Жайҳун бўйларига отланганида эса, Самарқандда қолган шаҳзода Абдулъазиз кўп номақбул ишлар қилиб, бир қанча нуфузли амирларни унга қарши қўйди, урушдан чарчаган фуқаро ҳам ундан совуди. Оқибат, мана, қирқ йиллик меҳнати хавф остида турибди!..

Мирзо Улуғбек бу ўйлардан боши ғовлаб, пешанасини ишқалади, яна бир пиёла шароб ичди, лекин уни ўз қаърига тортган түғёнли ўйлар гирдобидан чиқолмади.

У шогирди Али Қушчининг минг чандон ҳақ эканини дил-дилидан ҳис этар, айни замонда унинг бояги гаплари қайта-қайта эсига тушиб, юрагини ўртар эди. Ахир наҳот унинг шунча хизматлари, илми маърифат йўлида чеккан заҳматлари, сарф этган бойликлари, фуқаро учун қурдирган ҳаммому қаздирган ариқлари, наҳот бунинг ҳаммаси инобатга ўтмаса? Наҳот бўлгуси насллар уни бошқа шоҳ ва бошқа фотиҳлардан фарқ этмаса? Али Қушчи ўйлайдики, Мирзо Улуғбек салтанат талашмасдан тожу тахтни шаҳзодаларга бериб, илму идрок йўлига ўтса бас, шаҳзодалар уни ўз ҳолига қўядилар, суюкли ишинг билан шуғуллан деб, расадхона ва мадрасаларнинг дарвозаларини очиб берадилар. Ҳайҳот! Агарчи фоний олам юмушлари Али Қушчи ўйлагандай осон бўлганида Мирзо Улуғбек бу бевафо ҳокимиятни аллақачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эрдими? Бошидаги тож, тагидаги тахт илми фунун учун даркор эканини тушуммаганида, бу совуқ кошонани, гуноҳи азимга ботиб қолган бу ҳарам, шон-шуҳрат ва мансаб ишқида ҳеч бир разолатдан тоймаган бу амирлар, саркору саройбонлар, хурофот ва таассуб ботқоғига ботган дин пешволаридан юз ўгириб, суюкли талабалари орасига, маърифат даргоҳига кетмас эрдими? Лекин не чора? Бу манҳус тожу тахт, бу салтанат, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ истаги шундай ширин эканки, унинг нияти поклигига ким инонади? Ким унинг самимийлигига, ўз ихтиёри билан салтанатдан қўл ювганига инониб, тинч қўяди? Агар унга инонсалар, инониб илму идрок билан бамайлихотир шуғулданишга қўйиб берсалар, у ҳозир ҳам вафосиз ҳокимият, бу тожу тахтдан бажону дил воз кечар эрди...

Тожу тахтдан воз кечар-ку, аммо шу дамларда қўшни гўшада кўзи тўрт бўлиб уни кутаётган юлдизи, қариганда топган бебаҳо гавҳари—Биби Юлдузнинг қисмати не бўлади?

Мирзо Улугбек буни ўйлаши билан вужуд-вужудигача зирқираб кетди-ю, танчадаги шамдондан маҳсус ясалган улкан шамни олиб, хуфя гўша томон юрди.

Биби Юлдуз деса дегудек бу беғубор қизалоқни Мирзо Улугбек бундан икки йил муқаддам, ҳали бу хатар, бу ташвишлардан холи, осойишта кунларда шогирди мавлоно Муҳиддин хонадонида заифалар учун очилган мадрасада учратган эди. Кўзлари чўлпондай чараклаб турадиган, юзлари сутга чайилгандек тиниқ, гўдакдай ёқимтой бу маъсума фақат ҳуснда эмас, илм ва назм бобида ҳам беназир эди.

Ишқ савдоси ёшга қарамас экан. Давлатпаноҳ бир неча марта ҳурккан оҳулар даврасида ўтадиган ўша мушоира-ларга борди-ю, Биби Юлдузни кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Не бахтки, мусичадай беозор бу маъсума ҳам унинг соқолидаги оқ толаларни гўё кўрмади, кўксидан итармади.

...Деразаларига оғир кимхоб дарпардалар тутилган, деворларига қирмизи эроний гиламлар осилган саришта гўша бўй-бўй, Биби Юлдуз, чамаси, хилватхонанинг қоқ ўртасидаги шоҳи парда орқасига яшириниб олган эди.

Мирзо Улугбек кулимсираб:

—Қайдасен, Юлдузим?—деб сўради.—Нечун яширинасен? Ё хафамисен?

Биби Юлдуз эркаланиб юзини терс бурди. Унинг кўзлари, ўша, давлатпаноҳ биринчи кўрганида уни лол қолдирган оҳу кўзлари жиққа ёш эди.

—Нечун хафа бўлмай, устод?—деди у қулт ютиниб.—Уч ой ҳижрон ўтида қовурилдим. Куни кеча хатарли сафардан қайтиб, буқун яна қўрқинчли сафарга отланяп-сиз?

Мирзо Улугбек юраги чексиз меҳрга тўлиб, қизнинг қўш-қўш тилла узуклар билан безатилган оппоқ, нозик бармоқларини лабига босди.

—Сен ўтда қовурилган бўлсанг, мен бу ўтда куйиб кул бўлдим. Не чора, бибижон?

Биби Юлдуз кўз ёшларини артиб:

—Бошингиз тошдан бўлғай, устод!—деб хитоб қилди.—Шаҳзода ғолиб келиб, Сизни тожу тахтдан мосуво қиласа... ҳолимиз не кечур? Дугонам... Хуршида бонунинг

бошига тушган қора кунлар менинг ҳам бошимга тушмаса дейман, устод.

Мирзо Улуғбек юраги яна туз сепгандай ачишиб, қизнинг икки юзидан ўпди.

—Яратган эгам ўзи асрагай,—деди-ю; ўпкаси тўлиб, давом этди: —Ҳаётим поёнида излай-излай аранг топған ёруғ юлдузим. Гурбатли кунларимни, қоронғу тунларимни ёритган шамчироғим. Надоматлар бўлгайким, сени баҳтли қилолмадим. Кечир мени, ёруғ юлдузим...

Биби Юлдуз нозик, ҳолсиз қўллари билан давлатпеноҳнинг бўйнидан қучиб:

—Йўқ, йўқ, ундан деманг, устод, ундан деманг,—деб ёлворди.—Сиз билан ўтган бир дақиқа висол онларимни юз йил умрга алмашмаймен. Ой бориб омон қайтинг. Зафар ёр бўлгай сизга, устод.

Мирзо Улуғбек яна боягидай кўнгли чексиз бир меҳрга тўлиб:

—Бу гапинг рост бўлса... шамларни ўчир,—деди маъюс кулимсираб.—Бир дақиқа бўлса-да, оғушингда дам олай, азизам. —У шундай деди-ю, ўзи шамларни битта-битта ўчирди.

5

Али Қушчи отининг жиловини дарвозада кутиб олган қоровулга тутқазиб ҳовлига кирди. Ташқарида от туёқларининг дупури эштилди: уни кузатиб келган сипоҳлар орқага қайтган эди.

Али Қушчи расадхонага қараб юрган эди, қоровул чол:

—Энангиз келмиш, мавлоно,—деди.

—Қайда?

—Китобдорнинг ҳужрасида.

“Китобдор”—Мирам Чалабий бўлиб, кечаю кундуз кугубхонадан чиқмагани учун шу номни олганди.

“Энам бу қора тунда не қилиб юрибди?”

Али Қушчининг хаёли ҳамон Кўксаройда, устодда эди. У кутубхонага ошиқар, у ерда ёлғиз ўтириб, устоднинг гапларини яна бир ўйлаб кўргиси келар, танҳо ҳолишни хоҳларди. Али Қушчи истар-истамас расадхонанинг орқасидаги толиби илмлар яшайдиган бир қаватли бинога бурилди.

Мирам Чалабий бинонинг энг чеккасидаги торгина ҳужрада истиқомат қиласарди. Ҳужрада биттагина шам

милтираб турар, Мирам Чалабийнинг ўзи йўқ, энаси Тиллабиби гира-шира ҳужранинг тўрида тиззаларини қучоқлағанича пинакка кетган эди.

Али Қушчи эшикни оҳиста ёпиб, орқага қайтмоқчи бўлди. Лекин Тиллабиби уйғониб кетиб, апил-тапил ўрнидан турди-да, қушдай пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан қучоқлаб олди.

— Қайларда юрибсан, бўталогим?

Саҳрои мангит уруғидан бўлган Тиллабибининг энг суюкли сўзи "бўта", "бўталогим" эди. Али Қушчи кулим-сираб энасининг елкасини силади.

— Ўзингиз қайдан келдингиз, энажон? Тун ярмидан ошгандур.

— Энангни қўй, бўтам. Ўзинг сўйла: не бўлди, не қўйди?

— Нени сўрайсиз, энажон?

— Ҳаммаёқда шумхабар: султон Улуғбек тахтдан қулавбдор. Барча маҳрамлари, барча шогирдлари қатлу қирғин бўлармиш...

Кампир мижжаларида титраб турган ёш томчиларини сидириб ташлаб, дардли кўзларини ўғлига тикди. Соchlари оппоқ оқарган, юзларини қат-қат ажин босган бу муштдеккина кампирнинг нигоҳи чексиз меҳрга, унсиз бир изтиробга тўла эди.

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, энасини оҳиста қучди, уни тинчтиш умидида бепарво кулган бўлди.

— Бу ёлғонни қайси нобакор топмиш, энажон?

— Нечун куласен? Бутун даҳа сўзлайди, бўталогим. Раҳматли отанг айтгувчи эди: султонлардин олис юрмоқ даркор экан. Қирқ йил жаҳонгирга маҳрам бўлиб, унинг қароргоҳига мулоzимлик қилиб не орттиридим? Бошимга бало орттиридим, холос, дегувчи эди...

— Қўрқманг, энажон...

— Қўрқмай не қиласай? Султон Улуғбекка шогирд бўламен деб, не топдинг, бўтам? Топганинг китобми? Китоб деб, бефарзанд, сўққабош ўтасенми бу дунёдин...

— Насиб қилса бўлиб қолар, эна...

— Қачон? Энанг ўлгандами?

Одатда Тиллабибининг бу гапи Али Қушчининг ғашини келтирас, ҳатто баъзан кампирни силтаб ҳам ташлар эди, лекин бу сафар негадир юрагини зирқиратиб юборди...

Али Қушчи энасини аранг тинчтиб, унга тўшак ёзис берди-да, хонадан чиқди.

Тонг яқин. Обираҳмат томондан хўрозлар қичқириғи,

тларнинг ҳуриши эшитилар, лекин осмон ҳали юлдуз-тарга тўла эди.

Али Қушчи ўйчан одимлаганича расадхонага кирди, шик устидаги токчадан шам олиб ёқди-да, тик зиналарни юриб учинчи ошёнага чиқди. Воажабо, у кутубхонанинг эшигини очиши билан юрагини чулғаб олган гусса дайгадир тўзғиб кетди-ю, хаёlinи қандайдир юксак бир уйғу асир этди. Гўё у кутубхонага эмас, бу чиркин шамдан тамом бошқа, ҳётнинг икир-чикир ташвишлайдан йироқ, мұсаффо бир дунёга парвоз қилган эди...

Жомиул улум¹ аталмиш бу хазина учинчи ошёнанинг иккита катта хонасини эгаллаган эди. Нозик ўймакорлик билан ясалган ва ердан шифтга тегадиган жавонлар китоби қўллэзмаларга лим-лим тўла эди.

Али Қушчи белидаги икки белбоғ олтин ва жавоҳирларни ўртадаги курсига "шақ" этказиб ташлади-да, қўлига шамни олиб, жавонларни битта-битта кўздан кечириб чиқди. Мана, ўнг томонда садафдек терилган уч қатор ора чарм жилдлик оғир, қалин китоблар, бу китоблар мис Қоҳирадан келтирилган. Соҳибқирон Амир Темур ўрагоний султон Боязид елдиримга қарши юриш қилганида ўша томонлардан олиб келган. Лекин улар ҳанузгача таҳши мутолаа этилиб, шарҳ қилинмаган.

Устоз Мирзо Улуғбек осойишта даврни кутар, Мисрияи Ҳоҳирадан, Бағдод ва Дамашқ мадрасаларидан фозилларни нақтиририб, бу китоб ва нодир қўллэзмаларнинг мағзини нақтириш, уларни шарҳ эттириш ниятида эди...

Узоқ Мисрдан келтирилган бу қўллэзмалар ёнидаги жавонларга Бағдоддан, ҳикмат хазинаси, деб аталмиш Ҳизонат ул ҳикмат²дан олиб келинган китоб ва үллэзмалар терилган. Уларнинг кўк, қизил, яшил саҳтиён сийдларидағи тилла суви юритилган гулдор безаклар шам тульласида нафис зиё сочиб товланади.

Ундан нарироқдаги рахларига ҳайвон ва қушларнинг уратлари ўйилган нақшинкор жавонларга Чин² ва Ҳиндистондан келтирилган ноёб китоблар терилган бўлиб, уларнинг ҳар бири кўк ва саргиш ипак матоларга ўралган.

Бундан беш-олти йил муқаддам, Шоҳруҳ Мирзо вафондан олдин, устод Ҳиндистон билан Чиндан тилла

¹ Жомиул улум—ильм хазинаси.
² Чин—Хитой.

эвазига икки катта алломани чақиртириб олган эди. Ҳинд фозили кўп ўтмай фоний дунёни тарк этди. У ҳатто ҳинд мунажжимлари яратган машҳур "Сидҳаита"¹ нинг таржи-масини ҳам ниҳоясига етказолмади... Чин-Мочиндан келган гапдон кўса аллома эса, Улуғбек мадрасасида бир неча йил форс ва туркий тилларни ўрганди, арабчадан таҳсил олди, ниҳоят, туркий тилда бидир-бидир қилиб сўзлайдиган ҳам бўлди. Сўнгра Чиндан келтирилган бир қанча китобларни форсий ва туркийга таржима қилди, лекин у ҳам ишни ниҳоясига етказа олмади, элимни соғиндим деб, Чинга отланган савдо карвони билан ўз юртига жўнаб кетди. Ундан қадимий Чин-Мочин мунажжимларининг форсийга таржима қилинган уч жилд китоби қолдӣ...

Хонанинг тўридаги четларига тилла тасмалар қоқилган жавонларни Мовароунаҳр фозилларининг китобларию нодир қўллэзмалари эгаллаган. Бу китоблару қўллэзмаларнинг ҳар бири алоҳида ишлов берилган яшил ва фирузаранг чарм билан жилдланган. Ҳар бир жилдга муаллифнинг муборак исми шарифлари зарҳал ҳарфлар билан битилганки, мана, ҳозир, шамнинг ҳазин шуъласида гўё сўнмас юлдузлардай ялтираб турибди.

Ана, энг тепада, Абу Абдулла Мұхаммад ибн Мусо Хоразмийнинг олти жилдлик табаррук асарлари қатор турибди. Ривоятларга қараганда, бу китобларнинг уч жилдини алломалар сарбони мавлоно ал Хоразмий ҳазратлари ўз муборак қўллари билан битган: улар гўзал Бағдоддан, машҳур "Байтул-ҳикма"дан олиб келинган... Унинг ёнида Жомиул-улум аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг тиббиёт масалаларига оид йигирма жилдлик "Китоб ушшифо"си ва яна камида ўн жилдлик "Китоб ун-нажот" асарлари ва ниҳоят уч жилдлик шеърий асарлари терилган... Уларнинг ёнида Мавлоно ал Форобийнинг ўн олти жилдлик донишмандлик мажмуалари, фозиллар фозили жаннатмакон Абу Райҳон Беруний ҳазратларинин ҳаммаси қизил сахтиён жилдлик китоблари олтиндай жилоланиб, ярқираб турибди. Ул зоти шарифнинг фақат бир асари, коинот сирларига бағишлиланган "ал-Қонуғ ал-Масъудий" деган асаригагина фирузаранг жилд қопланган. Устод буюк алломанинг бу китобини кўп мутолағ қилар, шунинг ҳам уни бошқа китоблар орасидан

¹ "Сидҳаита"—астрономияга оид машҳур асар.

тез топиб олиш ниятида фирузаранг жилдга ўратган эди... Ундан пастроқда донишлар дониши Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, риёзиёт илмининг пири Аҳмад бин Муҳаммад Фарғоний ва мавлоно Абул Бафо ас Самарқандий, мунахжимлар сарвари Фиёсиiddин Жамшид ҳам Насириддин Тусий, унинг ёнида жаннатмакон устод Қозизода Румийнинг пурҳикмат асарлари терилган...

Ҳар сафар мавлоно Қозизода Румий—покиза руҳлари гулшани бақода масрур бўлғай!—бу илм масканига кириб, бу жавон олдида тўхтаганида, китобларга қўл узатишдан олдин кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб, дуо ўқир, сўнг, танлаган китобини олиб қош-кўзларига суртар, лабига босар, шундан кейингина китобини очиб, мутолаага киришар эди. Устод ўзигина эмас, бу даргоҳга қадам қўйган ҳар бир талабадан шундай қилишни талаб этарди.

Али Қушчининг кўз олдига яна ўша илиқ баҳор куни келди. Эсида бор, мавлоно Қозизода Румийни Мирзо Улуғбек ўзи бошлаб келган эди. У маҳалда аълоҳазратлари айни кучга тўлган, ёш, иқтидорли йигит эди. Ўзи ҳам эгнидаги заррин либоси, бошидаги симобий дастори, бутун шиддатли қиёфаси билан ёнидаги барча аъёнлардан ажралиб турарди. Шу боисданми, аълоҳазратларининг ёнида устод Қозизода Румий яна ҳам нимжонроқ ва ожизроқ кўринарди. Лекин бу нимжонгина оппоқ чолнинг нујудидан аллақандай ички бир зиё, кишини ўзига ром қилувчи бўлакча бир меҳр ёғилиб турарди!..

Мавлоно билан Мирзо Улуғбек чинор соясидаги баланд курсилардан жой олишди. Сўнгра устод Қозизода Румий онҳазратнинг илтимоси билан зарбоф матога ўралган қалин китобини очиб, риёзиёт илми ҳамда бу илмнинг фалакиётни ўрганишдаги ўрни тўғрисида баҳс юритди. Али Қушчи устоднинг риёзиёт илмiga бағишланган бу пурҳикмат китобини мадрасада кўп мутолаа қилган эди. Лекин мутолаадан олган завқи бир бўлди-ю, мавлононинг ўз оғзидан эшитгани бир бўлди. Устод мураккаб риёзиёт масалаларини шундай мулойим овозда, шундай тиниқ бир мантиқ билан ечиб бердики, Али Қушчи, гўё рисола эмас, ажаб мусиқа тинглаётгандек эриб кетди... Фақат Али Қушчи эмас, Мирзо Улуғбек билан бирга келган барча аъёнлар ва барча илм аҳли ва ҳаттоқи, илм-фандан узоқ аркони давлатлар ҳам бошларини эгиб, чуқур сукутга чўмиб эшитдилар.

Ниҳоят, устоз китобини ёпиб, аълоҳазратларига қаради. Аълоҳазратлари мавлонога ташаккур билдириб, ҳамон

сукут сақлаб ўтирган аўёнлар ва толиби илмларга юзланди, чеҳрасига аллақандай маҳобат бағишлаган калта, қалин соқолини силаб, устоднинг каломи аён бўлган бўлмаганини сўради. Мирзо Улуғбекнинг сўроғига бирор кимса жавоб бермади. Мадраса саҳнини тўлдирган халойиқ бошини хам қилиб, чурқ этмай ўтиради. Мавлоно Қозизода Румий хафақон бош чайқади, Мирзо Улуғбек эса мийигида кулимсираб қўйди. Шунда Али Қушчи ийманибина ўрнидан турди ва қисилиб-қимтиниб унга ҳамма нарса аён эканини изҳор қилди.

Мавлоно Қозизода Румийнинг кўзлари чарақлаб кетди. Мирзо Улуғбек эса илми риёзиёт ва ҳандаса борасида уст-устига саволлар берди.

Али Қушчи аввал тортиниб, кейин эса хиёл дадилланиб, ҳамма сўроқларга жавоб берди.

Шундан кейин Мирзо Улуғбек уни ёнига чақириб, авлод-аждодини, қайси мадрасада, кимлардан таълим олганини суриштирди, устод Қозизода Румий эса, майин соқоли билан унинг юзини силаб, пешанасидан ўпди...

Али Қушчи бу эсадликлардан кўнгли бир хил бўлиб, тўрдаги хонага ўтди.

Бу хонанинг деворларига ҳам безакли жавон ясалиб, ердан шифтигача китоб терилган. Фақат қибла томондаги девор бўш, унга онҳазратларининг самовот жадваллари осилган эди. Мисрияи Қоҳирадан келтирилган қалин ипак қофозга туширилган зарҳал нуқталар — юлдузлар сурати қоронгида худди чинакам осмону чинакам ситоралардай ярқираб, ажиди бир манзара касб этган эди...

Жадвалнинг тагидаги тилла суви билан битилган шарҳлар ва ҳар хил кўрсаткичлар эса симобдай ялтираб турарди.

Хонанинг тўридаги ҳар хил устурлоблар ёнига баланд суюнчилик иккита юмшоқ курси қўйилган.

Мирзо Улуғбек кечалари шу ерда ўтириб, мутолаа қилишни суюр, суюкли жадвали устида ҳам шу ерда ишлар эди. Али Қушчи-чи? Ахир тўрдаги деворда ажиди манзара касб этиб ялтилаб турган бу коинот сурати, бу мураккаб жадвалларнинг бунёдга келишида унинг ҳам, Али Қушчининг ҳам хизматлари бор!.. Ёлғиз жадвал эмас, бу нодир хазина, уммондан жавоҳир қидирган гаввос машаққати билан топилган бу пурҳикмат асарларни йиғишда ҳам Али Қушчининг меҳнати ва заҳмати бор!

Ана, жадвалларнинг ёнида, бурчакдаги жавонда, Мирзо Улубекнинг олти жиллик тарихий асарлари ёнида унинг — Али Қушчининг ҳам китоблари турибди!.. Наҳот бу ноёб хазинадан, умрининг энг онгли, энг масъуд дамлари ўтган, унга мушоҳада лаззатини бағишлаган, ёлғон дунё гурбатларини эсидан чиқариб, фалакиёт оламида эркин сузишга ўргатган бу мунаввар масканидан айрилса?!

Боя устод айтган бидъат ва хурофот маддоҳлари уни риндана кайфиятлар оғушида қолган осий бандада деб ўйлашади, Али Қушчи эса шу даргоҳни деб, шу илм дурданаларини деб, барча фоний дунё лаззатларини тарк этди, ҳатто ногирон энасини юм-юм йиглатиб, уйланмоқ ва фарзанд кўрмоқ бахтидан маҳрум бўлди... Наҳот энди, қирқдан ошиб, бебақо умрининг охири кўриниб қолганида, бу зиё масканидан айрилса? Айрилганда нс қиласи? Қариган чоғида қайга боради?

Али Қушчининг қалбини ҳазин куйдай тиниқ бир мунг чулғаб олди. Бу мунг, бу ҳазин куй дилининг энг нозик торларини оҳиста чертиб, кўнглида қандайдир хаста, нотавон ҳислар қўзғатди. Гўё у бу ёруғ дунёда ёлғиз қолган, ҳамма ундан юз ўгирган, ҳамма уни ташлаб кетган эди... тўсатдан у лабларида нордон бир таъм сезиб, ҳушига келди-ю, қўлидаги шамни баландроқ кўтариб, чор-атрофига қаради: китоблар, китоблар, китоблар!.. Йўқ, бу китобларни ўн-ўн беш эмас, юз сандиқҳа ҳам сиғдириб бўлмас! Бас! Устод бу ноёб асарларнинг ичидан энг нодирларини, қимматбаҳо тошлар орасидаги лаъл ва инжуларни айтибди! Лекин бу сандиқларни кимга ясатади? Олтин ва жавоҳирларни қандай сарф қиласи? Бу нодир хазинани қаерга яширади? Али Қушчи ўйлаб-ўйлаб, шу бугуноқ мавлоно Муҳиддиннинг ҳузурига бориш ва унинг отаси Ҳожа Салоҳиддин саргар билан маслаҳатлашишга аҳд қилди.

У ўйчан одимлаб биринчи хонага чиқди. Белбоқҳа тугилган олтин ва жавоҳирларни хонтахтадан оларкан, пиёладай-пиёладай қўйма тиллалар қўлидан сидирилиб тушиб, гиламда юмалаб кетди, сочилган лаъл ва инжулардан нимқоронғи хонада юлдузлар чараклади...

Али Қушчи бу бойликни қаерга яширишини ўйлаб узоқ турди, ниҳоят, эшик устидаги қалин китобларнинг орқасига яширди, кейин ташқарига чиқиб, таҳорат олди, эртароқ бўлса ҳам бомдод намозини ўқиб, чакмонини кийди-да, энасидан хабар олиб туришни қоровулга топшириб, расадхонадан чиқди.

Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган, лекин осмонда, сийрак булутлар орасида ҳамон милт-милт ёнган юлдузлар кўринарди. Этни жунжиктирувчи совуқ шабада эсар, йўл бўйидаги дараҳтлар ҳамон тундагидай эгилиб-эшилар, рўпарадаги "Боги майдон" дарёдай шовиллар эди.

Одатда шаъбон ойи бундай совуқ келмас, Самарқанд боғлари нафис қизил-қирмизи рангта бўялиб, илиқ куз офтобида майин товланиб, эркаланиб ётарди... Ҳар куни бу маҳалда қовун-тарвуз сртилган четан араваларда дехқонлар ўтар, эшакларига сават-сават новвотранг узум ортган боғбонлар, қип-қизил ёнган чойнакдай-чойнакдай анорлар, нашвати ноклар солинган тоғораларни бошларига қўйган йигитлар бозор томон шошилишар, сурув-сурув қўйлар, гоҳида эса қўнғироқларини жангир-жунгир қилиб тия карвонлари ўтиб қоларди... Букун катта йўлгина эмас, четан ва пахса девор билан ўралган боғлар, ҳовлилар, уйлар—ҳаммаси жимжит. Гўё доруссалтана Самарқанд таҳлика остида қолганини одамларгина эмас, парранда ва даррандалар ҳам сезгандай, на қушларнинг сайраши эшитилиди, на қўй-қўзиларнинг маъраши! Ҳатто итлар ҳам пана-панага кириб кетганга ўхшайди.

Али Қушчи Қусам ибн Аббос мақбарасидан ўтиб, чапга бурилганда олдинда, Регистон томонда, йўқ, ундан ҳам нарида, Кўксарой майдонида ноғоралар гумбурлади, ноғораларга карнайларнинг наъраси қўшилиб, еру кўкни ларзага солди...

"Онҳазрат отланибдур!.."—Али Қушчи хаёлан устодга омад тилаб, юзига фотиҳа тортди.

У тош терилган катта кўчага чиқиб, масжиди жомега бурилганида орқадан, Шоҳизинда қабристонининг рўпарамидаги хонақоҳ томондан, "Ё олло дўст, ё олло!" деган нидо эшитилиб, бир тўда дарвешлар кўринди.

Эгниларида жанда, бошларида эчки терисидан тикилган учлик кулоҳ, қўлларида исириқ тутатилган качкул, дарвешлар кўзларини юмид бошларини бир меъёрда тебратишиб, жазава билан зикр тушиб келишарди:

Ё олло дўст, ё олло!
Ҳақ дўст, ё олло!..
Фоний дунё деганлар,
Тақвони тарқ этганлар,
Ҳамду сано демасдин,
Кайфи сафо деганлар,
Гуноҳига адад йўқ,

Тонг-ла маҳшар мадад йўқ.
Ё олло дўст, ё олло,
Ҳақ дўст, ё олло!

Қаландарлар исирикнинг ўткир ҳидини таратиб, бир меъёрда чайқалишиб, "ёҳу-ҳу"лаганларича Али Қушчининг ёнидан ўтиб кетишиди.

Али Қушчи ўзини четга олиб, уларни ўтказиб юборкан, энг орқада кетаётган, қоп-қора соқоли кўксига тушган, кўзлари ёниб турган барваста дарвеш ўгирилиб қараганини кўрди-ю, юраги "шиф" этди. Бу ўша, кечаси устод сўраган, Қаландар Қарноқий деган дарвеш эди... Қаландар Қарноқий унга бош иргаб, билинар-билинмас таъзим қилгандай бўлди.

Али Қушчи унинг ягриндор бақувват қадди-қоматига, жулдури чиқиб титилиб кетган ҳирқасига тикилганича тўхтаб қолди, сўнgra бир-бир босиб масжиди жоменинг ён томонидаги тор кўчага бурилди...

Қаландарларнинг "Ё олло дўст, ё олло"си узоқлашиб борар, лекин Али Қушчининг кўз олдидан дарвешнинг серсоқол юзи, аллақандай дардли нигоҳи кетмас эди.

Қаландар олис Ясси шаҳри, тўғрироги, Ясси яқинидаги Қарноқ қалъасидан эди.

У бундан қарийб йигирма йил муқаддам, қипчоқ хони Бароқ ўғлон Сифноқ ва Яссини босиб олган йили, бир гуруҳ йигитлар билан Мирзо Улуғбекдан мадад тилаб келган эди.

Ўша йили Сайҳун бўйларида Бароқхонга қарши бўлган жанг жадалда Қаландар мислсиз жасорат кўрсатиб, устодни ўлимдан асраб қолганлардан бири бўлган эди. Лекин бу юришда унинг энг азиз дўстлари—Ясси ва Сифноқ йигитлари ҳалок бўлган, шу боисданми ё Мирзо Улуғбек қаттиқ мағлубиятга учраб Ясси фанимлар қўлида қолганиданми, хуллас, Қаландар сипоҳиликни тарқ этиб, илм-фанни ихтиёр этган эди.

У сипоҳий кийимларини мадраса толибларининг саруполарига алмаштириб, бошига дастор ўраб, мадрасаси Улуғбекда, Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин қўлида таҳсил олди. Илм соҳасида ҳам кўп зукко чиқиб, устоднинг меҳрига мұяссар бўлди. Ҳусусан, туркийда кўп нафис шеърлар битди. Аммо бу орада (фалакнинг ўйинини қаранг!) ўз устози мавлоно Муҳиддиннинг қизи Хуршида бонуга ишқи тушиб қолди.

Мавлоно Муҳиддин одамийлик қилиб, шогирдини күёв қилишга ризолик билдириди, аммо отаси Ҳожа Салоҳиддин

заргар фақир шоирни суюкли неварасига номуносиб топиб, шоирнинг раъйини қайтарди. Шу-шу серзавқ, дилкаш шоир тўсатдан ўзини ҳаммадан олиб қочадиган бир зоҳидга айланди. Сал ўтмай, у мадрасани тарк этиб, гадоликка юз тутди... Бу воқеадан кейин Али Қушчи уни бир неча бор кўрган эди, лекин Қаландар устодини кўрса ҳам кўрмаганликка олар, кўзларини юмиб, кулоҳлик бошини тебратиб, зикр тушганича ўтиб кетарди. Бугун нечундир ўтирилиб қаради, бош иргаб таъзим қилгандай бўлди. Бу таъзим камоли ҳурматданми ё билъакс, таҳдид ишорасими?

Олисда, Кўксарой томонда ҳамон ноғоралар ғумбурлар, карнайлар сурон соларди. Кўчалар, гузарлар ҳамон кимсасиз, осуда. Одатда бу маҳалда катта чарм мешларини бўйинларига осиб олган мешкобчилар кўчага сув сепиб, фаррошлар ҳаммаёқни ёф тушса ялагудек қилиб супурибсидириб қўйишар, сўнг кўчанинг икки юзидағи раста-растадўконлар очилар, темирчилар кўраларга саксовул, кўмир қалаб, гуп-гуп босқон урар, норғул, паҳлавонжусса тақачилар осмонга сапчиган асов отларни зорли кишинатиб тақа қоқар; сангтарошлар мармар тошларни чўкичлаб нақшинкор буюмлар ясашар; чархчилар учқун сачратиб пичноқ ва ойболта чархлашар; суюктарошлар қилич ва ханжарларга қимматбаҳо даста йўнишар; гиламдўз ва шоҳичилар, сандиқчи ва бешиксозлар, дурадгорлар, кулоллар, чилангарлар, мискарлар ишга киришар—ҳаммаёқ тарақ-туруқ бўлиб кетарди. Бу пайтда ионвойлар ион ёпишга, ҳолвафурушлар ҳолва, сомсапазлар сомса, кабобпазлар кабоб пиширишга киришар, ҳаво иссиқ ион ва сомса, пиёз ва кабобнинг тутун аралаш аччиқ ва хушбўй ҳидига тўларди. Ҳозир эса дўконлар берк, ҳаммаёқ сув қўйгандай жимжит.

Али Қушчи бу расталарни севар, қўли бўш кунлари ё мутолаадан чарчаган пайтлари аксарият шу ерга келиб, усталарнинг ишига разм солиб, улар билан суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўрар эди. Наҳот сокин дарёдай бир меъерда оққан бу ҳаёт довулга учраса? Наҳот бу чексиз расталар, бир-бирига туташиб кетган дўкон ва дўкончалар, нозик устахоналар, ҳаммаси зер-забар бўлса?..

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб қадамини тезлаштириди. Тор кўча чекиниб, олдинда кичикроқ бир гузар кўринди. Гузарнинг ўртасида шохлари қуриб-қовжираб қолган бир туп шотут ўsarди. Шотутнинг ўнг томонида болохонаси кўчага қаратиб қурилган салобатли бино қад

кўтарган. Болохонанинг тагида қўш тавақали залварли дарвоза, дарвозанинг ўнг қанотида эшик. Майдоннинг чор-атрофи ялпоқ ғиштдан қурилган қатор уйлар билан ўралган. Бу—Салоҳиддин заргарнинг дўконлари бўлиб, улар ҳам берк, ҳар бир эшикда отнинг калласидай қулф.

Али Қушчи дарвоза олдида тўхтаб, оғир мис ҳалқаларни қоқди. Анчадан кейин ичкаридан:

—Савдо йўқ. Дўкон ишламайди, —деган бўғиқ, хирилдоқ овоз эшитилди.

—Камина Мадрасаси Улуғбекдан мавлоно Муҳиддинни зиёрат қилгани келдим... Кириб айтинг: биродарингиз Али Қушчи келибдур, денг.

Ичкарида гурс-гурс оёқ товуши эшитилди. Сал ўтмай эшик қийғоч очилиб, белига қилич осган қора барзанги йигит кўринди.

Али Қушчи тепаси ёпиқ қоронғи бостиргмага кирди ва тор йўлакдан ўтиб, ўрдадай кенг ҳовлига чиқди. Ҳовлининг тўрт томони ҳам олди айвон бинолар бўлиб, бир-бирига туташиб кетган эди. Нозик нимпушти ва ложувард рангта бўялган баланд пештоқлар, айвоннинг ўймакор устунлари, безакли эшик ва дарчалари ҳозиргина чиқсан совуқ куз офтобида чараклаб, кенг ҳовлини аллақандай нурафшон қилиб юборган эди.

Али Қушчи ҳовлига кирганда ўнг томондаги уйнинг эшиги оҳиста очилиб, бошида тўқ ҳаворанг ипак рўмол, эгнида тўпигига тушган ҳаворанг шойи кўйлак, оёғида учига ёқут қадалган бежирим кобулий кавуш, тол чи-виқдай нозик бир қиз кўринди. Қиз Али Қушчини кўриб, юзини ҳарир ҳаворанг рўмоли билан тўсиб олди, оҳунинг кўзларидай катта серкиприк кўзларини ерга тикиб, кафтини кўксига босиб, бош эгди.

—Ассалом, устоз...

"Ё тавба! Бу не ҳолки, бир неча дақиқа орасида ҳар иккала ошиқ-маъшуқни ҳам кўрса!"

Бону, таълим кўрган эмасми, уни устоз, деди...

Али Қушчи негадир кўнгли эриб:

—Умринг узоқ бўлғай, қизим,—деди. —Даданг уйдаларми?

—Уйдадурлар. Марҳамат қилинг, устоз...—Хуршида бону қўлини кўксига қўйганича чекиниб, унга йўл берди. Бонунинг овози ҳам чеҳрасидай мулоим ва хиёл маъюс эди.

Али Қушчи айвонга чиқиб, олдин даҳлизга, даҳлиздан чап қўлдаги таниш хонага кирди. Ерга хитойи ипак

гиламлар тўшалган, шифтига тилла қандил осилган бу кенг чорхари хона—мавлоно Муҳиддиннинг истироҳатгоҳи ҳисобланар эди.

Уйнинг тўрида, қат-қат шоҳи кўрпачалар устида, боши пар ёстиққа чўкиб ётган мавлоно Муҳиддин уни кўриб, ўрнидан қўзғалди.

—Қўзғалманг, азизим, қўзғалманг!..—Али Қушчи жадаллаб бориб, биродарининг ёнига тиз чўқди.

Мавлоно Муҳиддин қирқ беш ёшлар чамасидаги, қошкўзлари қизининг қош-кўзларидай қоп-қора, оқсариқдан келган, нозиккина, бўйчан бир одам эди. У пешанасини шойи қийиқча билан боғлаб, бошига учлик қора тақя кийиб, авраси мовут қимматбаҳо сувсар пўстинига ўраниб олганди. Мавлоно қўш-қўш олтин узуклар тақилган узун ингичка бармоқларини чўзиб кўришиди-да, ёстиққа ёнбошлилади.

—Олло шифо бергай!—Али Қушчи юзига фотиҳа тортиб дўстига қаради.—Қалайсен? Табибга кўриндингму?

Мавлоно Муҳиддин "ҳа" деб бош иргади-да, кўзини юмди.

Хонага мадраса талабасига ўхшаган ёш маҳрам кириб, ўртага дастурхон ёзди, кумуш баркашларда иссиқ нон, сомса, пиёз пўстидай нозик чинни ликопчаларда асал, бодом, майиз олиб келиб қўйди.

Али Қушчига хонада нимадир етишмаётгандай бўлиб, атрофига қаради, қаради-ю, бир зум аграйиб қолди. Икки томондаги китобларга тўлиб турадиган қуббали жавонларда на бир китоб бор эди, на бир қўллэзма! Уларнинг ўрнига бежирим хитой чиннилари, четларига тилла суви юритилган мунаққаш пиёлалар, гулдор кумуш баркашлар, ўймакорлик билан ишланган нозик қўмғончалар, ранг-баранг кўза ва кўзачалар терилган, бунинг ҳаммаси ярақлаб-чарақлаб кенг хонани заррин жилога тўлдириб юборган эди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб мавлоно Муҳиддинга қаради. У ҳамон кўзларини юмиб, ёнбошлаб ётарди. Али Қушчи кўнглига ёпирилиб келган аллақандай ёмон туйфуни босиб:

—Кечакустод чақиртирган эркан, Кўксаройда бўлдим,—деди.

Мавлоно Муҳиддин жойида бир қўзғалиб, йўталиб қўйди.

—Каминага ҳам чопар юбормишлар. Таассуфким, хасталик сабаб, изҳори ихлос этмоқнинг чораси бўлмади.

Мавлоно Муҳиддин негадир қизаринқираб, Али

Қушчини дастурхонга қистади. Ажабо: у устод тўғрисида бир оғиз гап сўрамади.

—Устод сизга салом йўллади...

—Абадулабад саломат бўлғайлар. Марҳамат, ноз-неъматдан олғайсиз, азизим... —Мавлоно Муҳиддин шошаниша патирларни ушатиб, Али Қушчини дастурхонга қистади. Али Қушчи совуқ кулимсираб:

—Салом билан бирга устод бир нозик тилак билдириллар,—деди.

Мавлоно Муҳиддиннинг патир ушатаётган нозик бармоқлари ҳаракатдан тўхтаб, ҳавода муаллақ осилиб қолди.

—Не тилак эрмиш?

—Хабарингиз бордур, азизим, букун субҳидам аълоҳазратлари Мовароуннаҳр сарҳадига қўшин тортиб кирган шаҳзодага қарши юриш бошлади... Иншооллоҳ, қирқ йил шафоат қилган тангри таоло бу сафар ҳам ўз иноятини дариф тутмас... Ва лекин...—Али Қушчи устоднинг маҳзун чеҳрасини эслаб, бир энтикиб олди. —Ва лекин, бандай ғофил ҳақ таолонинг ихтиёрини билмоқдан ожиздурмиз. Агарчи ҳумо қуши шаҳзоданинг бошига қўниб, юрт осойиши бузилса... расадхонадаги барча нодир китоблар, барча ноёб қўллэзмаларни асраб қолмоқ сизу бизга юкланибдур, биродари азиз...

Мавлоно Муҳиддин "ялт" этиб Али Қушчига қаради.

—Асраб қолмоқ?.. Бунинг учун не қилмоқ керак? Ақлимга сигмайдур...

—Бунинг учун энг нодир қўллэзмалар билан ноёб китобларни яширмоқ даркор. Расадхонадан олиб чиқиб, ишончли жойга яширмоқ керакдур...

—Ишончли жой...бу даргоҳми?

Мавлоно Муҳиддиннинг юзида шундай зўр бир саросима акс этдики, Али Қушчи кулимсираб бош чайқади.

—Йўқ, биродар, бу даргоҳ тўғри келмас. Сўз бир китоб, ўн китоб эмас, беш-олти туяга юк бўладурғон хазина устида борадур...

Мавлоно Муҳиддин тилла узуклар тақилган ингичка бармоқлари билан дастурхонни ҳимарганича жим қолди.

—Бизнинг даргоҳ тўғри келмаса... камина не қилай? Мақсадингизни англамадим...

—Нечук англамайсиз, азизим?—деди Али Қушчи зарласи қайнаб.—Устод сиз билан мени энг яқин шогирдларим деб, бу юмушни юклагандур. Фақир ҳузурингизга маслаҳат сўраб келдим.

Мавлоно Муҳиддиннинг оқ-сариқ юзига қизиллик югуруди.

— Маъзур кўргайсиз,—деди у шошиб.—Кўп мушкул юмушдир бу. Камина бу ишга қиблагоҳимдан бемаслаҳат қўл уролмасмен. Ижозат берсангиз, ул зотдан маслаҳат сўрасам.

Али Қушчи "маъқул", деган маънода бош ирғади.

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша ўрнидан турди, ялтироқ қора чармдан тикилган қошиқдеккина кавушини оёғига илиб, шип-шип юриб хонадан чиқди.

Али Қушчи қўлидаги гулдор пиёлани айлантирганича чуқур хаёлга толди.

Мавлоно Муҳиддин Улуғбек мадрасасига мударрис этиб тайинланган йили Салоҳиддин заргар худди шу ҳовлида бутун Самарқанд аҳли ирфонига ош берган эди. Ошга жаннатмакон устод Қозизода Румий билан онҳазратлари ҳам ташриф буюрган эдилар. Ўшанда Салоҳиддин заргар суюкли ўғли мавлоно Муҳиддин учун йиққан нодир қўллэзмаларини кўз-кўз қилиб, аълоҳазратларининг таҳсинига сазовор бўлган эди. Зотан бу мавқе, бу обрў, бу бойлик—ҳаммаси Мирзо Улуғбек орқасида оргтирилган эди. Устод шогирди мавлоно Муҳиддинни шундай суяр, унинг илми ва салоҳиятларини шундай юксак баҳолар эдики, ёшлигига қарамай мударрисликка кўтариб, катта нафақа тайин қилди. Ўғлига бўлган бу ҳурмат-эҳтиром туфайли отаси Хожа Салоҳиддин заргар "тархон" номини олди, Мирзо Улуғбек унга савдо аҳлидан ҳеч бирига бермаган имтиёзларни берди, ҳатто тамғадан ҳам озод қилди. Қисқаси, Салоҳиддин заргар Мовароуннаҳрдаги энг нуфузли одамлардан бирига, энг катта савдогарга айланди. Энди бўлса... Ҳайҳот!—Али Қушчи оёқ шарпаларини эшитиб бошини кўтарди.

Бўсағада... фил тишидан ясалган оппоқ асосига таяниб, Хожа Салоҳиддин заргар турарди. Эгнида қизил мовут тўн, бошида зар билан тикилган учлик гилам дўппи, Салоҳиддин заргар пойгакда тўхтаб, пахмоқ қошлари остига яширинган тийрак кўзлари билан Али Қушчига тикилиб қолган эди.

Етмишга борган бу чолнинг қадди-қомати, узунчоқ оппоқ юзи, ҳатто кийинишида қандайдир пинҳоний бир гўзаллик бор, ўзиям муштдеккина бўлса-да, зуваласи пишиқ, нигоҳи ўткир эди.

¹

Тамға—алоҳида солик.

Али Қушчи ўрнидан туриб тавозе билан салом берди.

Чол фил тишидан ясалган, бандига дур ва ёқут қадалган асосини деворга суюб, тўрдаги кўрпачага ўтиб ўтиридан, ўтиаркан, Али Қушчи билан ўғлига икки ёнидан жой кўрсатди.

Боя дастурхон ёзган ёш маҳрам шарпасиз одимлаб кириб, ўтрадаги кумуш баркашни олиб чиқиб кетди ва бир лаҳзадан кейин тилла баркашда янги мева-чева олиб кирди. То бу ишнинг ҳаммаси бажо келтирилмагунча Салоҳиддин заргар чурқ этмади. Ёш маҳрам орқаси билан юриб чиқиб кетгандан кейингина бошини кўтариб, ўткир кўзларини Али Қушчига тикди.

—Кўп бўлди, фақир кулбамизга қадам ранжида қилмаган эдилар. Энди хуш келибсиз, мавлоно!..

Али Қушчи унинг "фақир кулбамиз", деганига ичидан бир кулиб қўйди.

—Ташаккур сизга. Ҳузурингизга бир ниятда ташриф буюрган эдим, тақсир. Мавлоно Муҳиддин баён қилгандур...

Салоҳиддин заргар "баён қилди", деган маънода бош ирғади. Сўнг, қўлидаги пиёладан хушбўй чой ҳўпларкан, секин деди:

—Бу муаммони муҳокама қилмоқдан бурун сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор, мавлоно... Сиз Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан айрилғонидан хабарингиз борми?

Чолнинг қалин қошлари тагига яширинган чағир кўзлари тикондай қадалиб турарди.

—Йўқ! Камина тунда онҳазратимнинг ҳузурида эдим. Давлатпаноҳ букун субҳидам лашкар тортиб...

Салоҳиддин тархон тоқатсизланиб елкасини учирди.

—Маълумингиз бўлғай: шаҳзодаи жувонбахт Мирзо Абдуллатифнинг лашкари шу сонияда довонда туриби. Аълоҳазратларининг жамики саркардалари тахтимизнинг валиаҳди Абдуллатифга байъат этгандур...

Али Қушчи буни кечаси устоднинг ўксик руҳиданоқ сезган эди. Лекин Салоҳиддин заргарнинг салтанат сирларини бу қадар яхши билиши уни ҳайратта солди. У лол бўлиб ер остидан мавлоно Муҳиддинга қаради. Мавлоно Муҳиддин, гўё бу нохуш хабардан эзилиб кетаётгандай, бошини елкалари орасига олиб, ғужанак бўлиб ўтиарди.

Байъат этмоқ—қасамёд қилмоқ.

—Энди сизга бир сўроқ, мавлоно: бу мушкул вазиятда
казм этган юмушингиз нечоғлик хатарли эканини мұ-
жлоҳаза қилиб кўрдингизму?

Салоҳиддин заргар пиёласини ўғлига узатиб, Али
Қушчиға тик боқди, Али Қушчи "ҳа, мұлоҳаза қилиб
Кўрдим", демоқчи эди, лекин чол овөзини хиёл кўтариб:
—Яна маълумингиз бўлсинким,—деди,—сиз яшириб
орлиб қолмоққа жазм этган илм дурданалари ўтда ёнди-
орилмоққа фатво қилингандур!..

Али Қушчи бир сапчиб тушди.

—Қайси жоҳил бу фатвони бермишдур? Шайхулислом
бўлмоқ орзусида юрган анов жоҳил ҳазрат Хомуш эрмас-
му?

—Бу сўздан хулоса шуким,—деди Салоҳиддин заргар
унинг саволига жавоб бермай,—кутубхонани яшириб,
куфр китобларни асраб қолмоқни ният қилган осий банда
ҳам ўшал китоблар гулханида ёнмоғи муҳаққақдур! Буни
астойдил муҳокама қилиб кўрдингизми, ўғлим?

Сўнгти сўзларни айтаётганда чолнинг овози таҳдид
билан янгради-ю, Али Қушчи беихтиёр сесканиб кетди.
Кўпни кўрган, ҳам бу дунё лаззатини тотган, ҳам умрида
кўп азият чеккан бу ўқтам чолнинг самимийлиги бешак-
бешубҳа эди. Лекин нечун бу сўзлар Али Қушчининг
юрагига ғулу солди? Нечун тунда, устод хавф-хатардан
сўз очганида чўчимаган одам, энди чўчили? Ё унда иш
бунчалик қалтис эканини билмас эдими? Бас! Билганда
нима қиласарди? Танлаган йўлидан қайтармиди? Илм-фанни
тарқ этиб, тақво йўлига ўтармиди? Улуғбек мадрасасини,
расадхонани ташлаб, мударрислик тақясини ечиб, бошига
имомлик дасторини ўрармиди?

Унинг ўйланиб қолганини кўрган Салоҳиддин заргар:

—Ўғлим Али,—деди овози майнлашиб,—олло таоло
шоҳид. Мен сизни ўз фарзандимдан аъло кўрамен. Сиз-
нинг бошинингизга тушган мусибат ўз пуштикамаримдан
бўлған ўғлим бошига тушган мусибат бўлур. Алқисса, бу
ишда минг чандон эҳтиёт бўлмоғингизни ота ўрнида
маслаҳат қиласмен...

Чолнинг гапларидағи самимият Али Қушчининг юрагига
"жиз" этиб тегди. У миннатдорчилик билдиришга оғиз
жуфтлади-ю, эсига яна устод тушиб, ўзидан гижинди.

—Пурҳикмат насиҳатларингиз учун ташаккур, тақсир,
деди Али Қушчи.—Фақир сизнинг насиҳатларингиз сами-
мий эканига шубҳа қиласмен. Аммо...—Али Қушчи
ҳаяжонланиб, қулт этиб ютинди.—Аммо, сўз оддий дур-

доналар —тилла ва жавоҳирлар тўғрисида эмас, илм жавоҳирлари тўғрисида борадур. Инсониятнинг энг етук фарзандлари бунёд этган хазина устида борадур. Сизга маълумдир, устод Мирзо Улуғбек бу хазинани салкам қирқ йил йигмишдур. Фақир эса, устод Мирзо Улуғбекнинг меҳри саховати туфайли одам бўлганмен. Устоднинг нон-тузини, берган илмини унугтан шогирд кўр бўлур, тақсир. Бас! Камина ўз бошимни асраб қолмоқ муродида устоднинг раъйини қайтаргандин кўра, сиз айтган хурофот гулханида ёнмоқни афзал кўурмэн!..

Ҳаяжондан нафаси бўғилган Али Қушчи, чуқур тин олиб, зидан мавлоно Муҳиддинга кўз ташлади. Мавлоно Муҳиддин ҳамон бояги вазиятда чурқ этмай ўтирас, фақат дуҳоба тақя кийган боши яна ҳам пастроқ эгилган эди.

—Мавлоно Али Қушчи, —деди чол, оппоқ қошлирини силаб.—Сиз кўп баландпарвоз, кўп улуғ сўз айтдингиз. Аммо осий бандани афв этинг, бу сўзни сиздай кўпни кўрган закий мавлоно эрмас, илм даргоҳига энди қадам-ранжида қилган ўн беш яшар ёш талаба сўзласа ярашур эди...—Салоҳиддин заргар Али Қушчининг гапирмоқчи эканини кўриб, қўлини кўтарди.—Сўзимнинг "берди"сини айтмоққа ижозат этгайсиз, мавлоно! Сиз аълоҳазратларининг меҳри оқибатидан сўзладингиз. Дуруст. Ул зоти шарифнинг меҳри саховатини унутмоқ кўрлик бўлади. Аммо сизга бир саволим бор...

—Марҳамат, тақсир...

—Сиз... суюкли набирам Хуршида бибини Амир Иброҳимбекнинг кенжа ўғлига никоҳлаб берганимдан хабарингиз бордур?

—Хабарим бор. Аммо...

—Аммо бу ожизамиш шаҳзода Абдулъазиз туфайли баҳтиқаро бўлғонидан хабарингиз борму?—деди Салоҳиддин заргар ва тўсатдан кўзига ёш олди.—Билмасангиз билиб қўйинг, мавлоно. Мирзо Улуғбекнинг суюкли фарзанди, шаҳзода Абдулъазиз куёвимизни қатл эттириб, бир бандай мўъминнинг манкуҳасини¹ тортиб олди ҳамда пайғамбар алайҳиссалом макруҳ деб билган ҳарамхонага жория қилди...Биз давлатпаноҳ мирзо Улуғбекдан меҳр-саховат кўрган бўлсак, унинг суюкли зурриётидан мислсиз азият чекдик, мавлоно Али!

Чол чўнтағидан анбар ҳиди анқиган ипак рўмолчасини

1

Манкуҳа—жуфти ҳалоли.

олиб, кўз ёшларини артди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳиқиллаб қолганини кўрган Али Қушчи кўзларини олиб қочди. Эсига устоднинг гаплари тушди: "Унинг жисми ногирон, Али. Қалби маҳзун..."

Ҳай аттанг! "Жисми ногирон, қалби маҳзун" бу шаҳзода улуғ падарининг бошига не қулфатлар солмади! Бир-икки ой Самарқандда қолганида кўп амирларни тазиик остига олиб, онҳазратларига қарши қўйди. Устод эса, ота экан, уни жисми ногирон, қалби маҳзун деб, қон ютади!..

—Устод шаҳзоданинг бу разил кирдикоридан бехабар эркан, узр сўрадилар,—деди Али Қушчи.

Салоҳиддин заргар юзини бужмайтириб қўл силтади.

—Узрдан не фойда? Бўлар иш бўлиб ўтгандур, мавлоно...

Али Қушчининг кўз олдига йўлда учраган Қаландар Қарноқий келиб, эриган кўнгли қайта музлади.

—Ҳа, таассуфлар бўлгайким, гишт қолипидан кўчгандур. Ва лекин... шаҳзоданинг бу тубан юмуши учун устоддан юз ўғирмоқ инсофдан бўлмас, тақсир...

Салоҳиддин заргар асабийлашиб, бир қўзғалиб олди.

—Мавлоно Али, ҳар бандай мўъминнинг изми ихтиёри ўзидаудур. Сиз бу хатарли юмушга бел боғлабсиз, ихтиёр ўзингизда. Аммо сиз таъриф этган ноёб хазина деб, камина бор-йўғимни, авлоду аждодларимнинг ҳаёт-мамотини қурбон қилмоқни лозим кўрмаймен. Вассалом!

"Ниҳоят бу қари тулки кўнглидаги бор гапни айтди!"—Али Қушчи вўжудини қамраб олган титроқни зўрга босиб, чолга юзланди.

—Сиз бу хатарли юмушдан чўчимасангиз ҳам бўлуғ эди, тақсир. Ҳузурингизга келмоқдан муддао озроқ пуз ва маслаҳат сўрамоқ эди, холос!

—Пул?

—Кўрқманг, тақсир!—деди Али Қушчи, "пул" сўзини эшигтан Салоҳиддин заргарнинг дарҳол сергакланганини кўриб.—Устод бу ишда даркор бўлтур деб, бир оз тилла ва қимматбаҳо тошлар қолдириди...

Салоҳиддин тархон энтикиб:

—Қимматбаҳо тошлар?—деб сўради.—Қандай тошлар?

—Камина бу тошларнинг қийматини билмаймен. Аммо устод айтдиларким, бу тошлар бобоси Амир Темурдан қолгандур...

Салоҳиддин заргарнинг юзига қон тепиб, чуқур ботган тийрак кўзлари чақнаб кетди:

—Жаннатмакон Амир Темур тошлари... Мавлоно бу тошларни олиб келдиларми ё яширмишму?

—Яширдим...

—Қайга?—деди чол шивирлаб.—Ишончли жойгаму?

Али Қушчининг кўз олдига китоб терилган жавон келиб, ичида кулимсираб қўйди.

—Ҳа.

—Амир Темур тошлари... эҳтиёт бўлмоқ керак... зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўлмоқ керак. Зоро, ажаб эрмаским, Мирзо Улуғбекнинг илм дурданаларини бобоси Амир Темурнинг шу тошлари асраб қолса!.. Аммо...—чол Али Қушчи томонга энгашиб яна шивирлади:

—Бу сўзни ёлғиз фақир эшитдим, мавлоно. Бошқа бир кимса эшитмасин. Бу сўзни ўғлим ҳам эшитмасин!

Салоҳиддин заргаргина эмас, мавлоно Муҳиддин ҳам ранги учиб, кўзлари аллақандай чарақлаб кетганини кўрган Али Қушчининг кўнглидан: "Бу сирни очиб тўғри қилдимму, ийқуму?" деган фикр ўтди.

Шу сабаб бўлдими ё Салоҳиддин заргарнинг таҳдиидли сўзлари қаттиқ таъсир этдими, ишқилиб, Али Қушчи ота-бала билан хайрлашаркан, юрагига совуқ бир ваҳима ёпирилиб келди-ю, нечундир ҳужрада мунгайиб ўтирган энаси Тиллабиби эсига тушиб, юраги увишиб кетди.

7

Мирзо Улуғбек бултур Боғдод халифаси инъом қилиб юборган арабий оқ бедовида хаёлга чўмид бораарди. Амир Жондор билан амир Султоншоҳ барлос бошчилигидаги ҳировул қисмлар қўшиндан илгарилаб кетган, бир неча туман чап қанот ва қалб лашкари орқада келар, лашкарнинг кетидан аслача ортилган тия ва хачирлар, баковуллар билан сарой маҳрамларининг соябон аравалари судралиб келарди. Бутун қўшин бир-икки тумандан ошмаса ҳам, кенг даشت лашкарга тўлиб кетганга ўхшар, сипоҳлар сон-саноқсиз туюлар, отларнинг кишиниши, эшак ва хачирларнинг ҳанграши, туяларнинг бўкириши еру кўкни ларзага солган эди.

Одатда бундай юришларда аълоҳазратни ўраб оладиган амирлар, туман бошлиқлари ва муқарраб-ус султонлар¹ бугун бирмунча орқада келар, гўё Мирзо Улуғбекнинг

¹ Муқарраб-ус султонлар—энг яқин кишилари.

хаёлинни бузишни истамас эдилар. Ёлғиз шаҳзода Абдуль-азиз устига йўлбарс териси ёпинган бадавий аргумонини аччиқ қамчилаб, дам олдинга, дам ён-вердаги қирларга чоптириб чиқар, у ўзини беташвиш, бепарво кўрсатишга уринар, лекин аллақандай хасталик чўккан кўзлари бежо чақнар, қалби саросимада экани қонсиз сўнник юзида шундоқ акс этиб турарди. Лекин Мирзо Улуғбек ўғлига қарамас, у ҳамон нотинч хаёллар гирдобида тўлғанар эди.

Жайҳун сафаридан қайтганидан бери қантариб қўйилган арабий оқ бедов кумуш сувлигини чайнаб бетоқат талпинар, депсиниб юлқинар, бу кенг даштда қушдай учгиси келарди. Оқ бедов юлқиниб сакраганида унинг пешанасидаги кокилига боғланган тилла қўнғироқчалар нафис жиринглар, кумуш эгарга тақилган нозик ҳалқачалар ажиб овозлар чиқариб шалдирап, лекин Мирзо Улуғбек буларнинг ҳеч бирини эшитмас, у ҳатто суюкли оқ бедови юлқиниб олдинга талпинаётганини ҳам сезмас, фақат ўзи пайқамагани ҳолда, қўлидаги ипак тизгинни маҳкам ушлаб ўтиради.

Аввалги куни кечаси ғам-андуҳдан уйқуси қочган Мирзо Улуғбек эски китобларни варақлаб ўтириб, ғаройиб бир ҳикоятга кўзи тушди. Кунлардан бир куни донги оламга кетган ҳинд подшоси ўзининг энг яқин маҳрамлари билан овга чиққанмиш. Маҳрамлари орасида ёлғиз, ўғли ҳам бор экан. Подшо елкасига суюкли қора бургутини қўндириб, дарё ёқалаб от чоптириб бораркан. Подшо узоқлашиб кетаётганини кўрган навкарларидан бири: "Подшоҳи олам, тўхтанг, бу тўқайлар хатарли, қамишзорларда йўлбарс бор", деб қичқирибди. Лекин подшо унинг гапига қулоқ солмай олдинга интилибди. Аргумонига аччиқ қамчи босиб тўқайзорга от солдириб кетибди. Баногоҳ от түёқлари тагидан иккита тилларанг тулки чиқиб қочибди. Подшо аргумонининг бошини қўйиб, қувиб бораркан, тулкилар олдин тўрттага, кейин саккизтага айланган, баъзилари гўё уни мазах қилаётгандай бошларини буриб, тиржайган эмиш. Шунда подшо дарғазаб бўлиб, қанот қоқиб талпинган суюкли бургутини қўйиб юборибди. Лекин осмонга чиққан суюкли бургути от түёқлари остида жилпанглаган тулкиларга эмас, унинг ўзига ҳамла қилибди. Подшо жон аччиғида ханжарини суғуриб олиб, бургутта ўқталибди. Аммо бургут чап бериб унинг ўнг кўзини ӯйиб олибди-ю, чап кўзига чанг солибди. Подшо додлаб ёлғиз кўзи билан

қараса, қора бургут эмас, қора либос кийиб бургут қиёфасига кирган ўз фарзанди бўлиб чиқибди...

Мана икки кун бўлди, бу ҳикоят хаёлидан кўтарилимайди. Ҳозир ҳам шу ҳикоятни ўйлаб бораркан, нечундир бундан чорак аср муқаддам қипчоқ хони Бароқхон унга қарши бош кўтариб чиққанида кўрган ёмон бир туши эсига тушди. Бу туши Сайҳун бўйларида, Яssi ва Сигноқ шаҳарлари учун бўлган жанг жадалда рўёбга чиққан эди!.. Мана, ўша тушни кўрганига салкам чорак аср ўтди, лекин ҳанузгача эсидан чиқмайди...

Ёши ўн бешга тўлмасданоқ Мовароуннаҳр тахтига ўтирган Мирзо Улуғбек гўё Яssi шаҳрида, Пири Муршид Яссавий мақбараси тепасида ўйнаб юармиш, тўғрироғи, носуюкли хотини Ўғабегимдан қочиб мақбара тепасига чиқиб олганмиш. Хитойи ипак матоларга ўранган, қулоқларига оғир ҳинду зираклари, қўлларига бағоди олтин билагузуклар таққан, бурни пучуқ, хунук Ўғабегим Мирзо Улуғбекни қувиб даҳманинг тепасига чиқармиш, этагига ёпишиб, зино қилишга даъват этармиш. Шунда Мирзо Улуғбек ўзини ложувард гумбаз устидан пастга отармиш, лекин ерга қулаб тушмас эмиш, ногаҳон қанот пайдо қилиб, қуш бўлиб учиб кетармиш. Аммо Ўғабегим ҳам калхатга айланиб, уни яна таъкиб қиласмиш...

Мирзо Улуғбек ўзини Яssi боғларига урармиш, лекин калхат қиёфасига кирган Ўғабегим дарҳол боғлар устида пайдо бўлармиш. Мирзо Улуғбек ундан қочиб яна ложувард гумбаз тепасига қўнармиш. Шунда қабрдан бобоси Амир Темурнинг ўқтам овози янграр эмиш.

—Ҳой, шаҳзодаи валиаҳдим Муҳаммад Тарагай! Қайга қочурсен? Тўхта!

Мирзо Улуғбек қараса қабр устида жаннатмакон Пири Муршид эмас, бобоси Амир Темур турар эмиш! Эгнида қора мовут чакмон, бошида учи найзасимон мис дубулға, белидаги камарида олтин сопли қилич, бобоси қовоғини солиб, дарғазаб бўлиб турармиш.

—Султон Муҳаммад Тарагай!—дермиш у, қовоғи ёзилмай.—Мен сени ўн тўрт яшар чоғингда Мовароуннаҳр тахтига ўтказганимда умидим шу эдими? Қани айт-чи, Мовароуннаҳр султони: мен бу дашти азимда Хожа Аҳмад Яссавийга бу мақбараи муаззамни нечун қурдирдим? Муродим не эди маним?

Уни ҳамиша эркалаб гапирадиган бобосининг товушидаги бу қаҳр Мирзо Улуғбекни сескантиrsa ҳам, ўзини босиб жавоб берармиш:

—Бу мақбараи муаззамни қурдиришдан муддаонгиз ул пири муршид Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг покиза руҳини шод этмоқдур, қиблагоҳ...

—Ҳа, покиза руҳларини шод этмоқ!—деб қулармиш Амир Темур.—Бу мақбарани тикламоқдин яна бир муродим: бирламчи, қора халқни, иккиламчи, Олтин Ўрда ила Қалмоқ ва Даشتி Қипчоқ хоқонларини титратмоқ эди!.. Нотинч қора халқ бу даҳмаи муаззамни кўриб даҳшатга тушсин, туну кун тиз чўкиб тавоф қилсин, эски ганимларим бўлмиш Олтин Ўрда ила қалмоқ хоқонлари эса менинг сарҳадим шу маҳобатли мақбара эканини билиб даф бўлсин, ани босиб ўтмоқдан ҳайиқсин, деб барпо этган эдим буни! Аттанг! Олтин тахтимни сенга ишониб топширганимда не бўлди? Ана, пастга қара! Қузғун Бароқбек суворийлари шаҳарни забт этар, бу муқаддас даргоҳни топтар, хор қилар!

Бобоси қалтироқ босиб, қисиқ кўзларида ўт чақнаб, шаҳарга имо қилармиш.

Мирзо Улуғбек қараса, атрофидаги шаҳар кўчаларида, икки ёни раста мавзеларда қалмоқбашара суворийлар, ойсимон эгри қиличларини ўйнатган ясовуллар сурон солиб от ўйнатишар, уйларга ўт қўйишар, ҳаммаёқ дуд ва ёнғин ичида қолган эмиш.

—Мовароуннаҳр ўт ичида қолди!—бақиравмиш бобоси. — Сен эса бу орсиз хотининг бирлан бу мозор устида бешарми ҳаё ўйнашиб юрасен! Билиб қўй: бошингга бу тожни мен қўндириган эдим, мен олиб ташлаймен!.. Ё бу бадхоҳларни сарҳадимдан даф этасен, ё тожимни қайтариб берасен!

Амир Темур қаҳр билан унга томон юармиш. Мирзо Улуғбек даҳшатга тушиб, орқага тисарилармиш... У гўё асфаласоғилинга қулаётгандай бўлиб уйғониб кетди... Лекин ўшанда уни бу мудҳиш тушдан ҳам кўра кўпроқ ҳайратга солган нарса шу бўлдики, тонг пайтида олис Яссидан унинг ҳузурига ўн нафар йигит арз қилиб келди: Сайҳун соҳилида кўчманчилик қилиб юрган Бароқбек ботир Яssi ва Сифноқ шаҳарларини забт этиб, шаҳар теварагидаги гулдай қишлоқларни талон-тарож қилган эмиш.

Ҳайратга тушган Мирзо Улуғбек ўша заҳотиёқ лашкар тўплаб, Бароқхонга қарши юриш бошлади. Шу шошқалоқлик сабаб бўлдими, бошқами, Сифноқ ёнида, Сайҳун бўйларида бўлган суронли жангда кўрган туши рўёбга чиқди. Агар тунда Али Қушчи айтган Қаландар Қарноқий ўз йигитлари билан дашти қипчоқлар сафига

сириб кириб, отининг жиловидан тортиб олиб чиқиб кетмаганида, Мирзо Улуғбек эҳтимол ўз ғаними Бароқхон қўлига асир тушиб, шарманда шармисор бўларди...

Ё раббий! Унда у туш, бу сафар бу ҳикоят! Ундагидан ҳам даҳшатли ҳикоят! Бир кўзини ўйиб олиб, иккинчи кўзига чанг солган қора бургут! Ишқилиб, ўзинг шафе бўлгайсен, худованди карим!

Мана бир ҳафта бўлдики, у ҳар кечада зойича кўради, юлдузлар ҳаракатини кузатиб, ўз тақдирини билмоқни истайди, лекин аниқ бир фикрга келолмайди: илгари сутдай ойдин кўринадиган нарсалар энди аллақандай туман билан ўралган... Ё кўк унга ўз сирларини очишни тиламас, ё унинг ақл кўзгуси хиралашиб қолган.

Мияси ғовлаб кетган Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, си-верига қаради. Офтоб кўринмас, осмонни қора булут қоплаб олган эди. Далалар ва адирларда, ўриб олинган бугдойзорларда, ҳатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас, ҳатто қирларда моллар ҳам кўринмас эди. Гўё Мирзо Улуғбек лашкари эмас, таланчи қўшин бостириб келаётгандай тирик жон борки, бари қочиб ин-инига кириб кетган. Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг-жадалдан безган, юраги зирқираб қолган. Бу қўшин, йўлни чангитиб, қир ва адирларни подадай қоплаб кетаётган бу лашкар кимники, маърифатпарвар шоҳ Мирзо Улуғбекникими ё шаҳзода Абдуллатифникими, ё бошқа бир бешафқат хоқоннинг босқинчи суворийларими—фуқаро буни билгиси келмайди, у урушдан чарчаган, шоҳларнинг қатлу қирғинидан безган!..

Мирзо Улуғбек оғир хўрсиниб олдинга, кўқимтири туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган қўшин кўринмас, фақат олдиндаги ясси қир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворийлар гуруҳи кўзга чалинар эди, холос.

Кўқимтири туман орасидан элас-элас кўринган довон ортида ажоддларининг юрти ётибди. Раҳматлик бобоси Амир Темур ҳам, Мирзо Улуғбек ҳам кўҳна Кешга бўлакча меҳр қўйган эди. Кешда, Амир Темур ҳукми билан барпо бўлган Оқсарой дахмасида барлос уруги зодагонларининг хоки ётибди! Бобоси Амир Темур бирламчи—доруссалтана Самарқандни обод қилган бўлса, иккиламчи—ўз она шаҳри Кешни обод қилдирган, туман орасидан базур кўриниб турган довон этагида эса одам кирса адашиб қоладиган "Боги биҳишт"ни барпо қилдирган эди. Чиндан ҳам биҳиштга ўхшаган бу боқقا олис Мисрия

хурмоларию хушбўй хитой олмаларини, Ҳиндистондан эса ажойиб банаң дараҳтларини келтириб ўстирган эди. Богда, тоғ этагидаги хушбўй арчазорларда шоҳлари қулочга сигмайдиган оқ архарлар, ўйноқи кийикчалар, кўзлари маъсум оҳулар гала-гала бўлиб юради. Тиниқ, шаффоф булоқларда, оқ мармардан ясалган ҳовузларда олтин балиқчалар сузарди... Бобоси Темур қийин сафарлардан чарчаб қайтганида, аксарият шу боғда ҳордиқ чиқарар, тоғ ёнбағридаги хушбўй арчазорларда ов қилар, хорижий улус элчиларини ҳайратга соловчи шоҳона зиёфатлар, маъракалар ўтказарди... Ким билсин, ҳозир бу боғда унинг қўшини турибдими ё шаҳзода Абдуллатифнинг лашкари забт этиб, ҳаммаёни пайҳон қилмоқдами?.. Боя пешинда амир Султоншоҳдан хабар олгани кетган суюкли навкари Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳанузгача қайтмади...

Кимдир орқадан келиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

—Аълоҳазратлари афв этсинлар... Қўнмоқ даркор. На мози аср қазо бўлур...

Офтоб ботган бўлса керак, теварак қоронғилашиб қолган, ҳаво совиб, яна кечагидай этни жунжиктирувчи изғирин бошланган эди.

Мирзо Улуғбекнинг кўзи шаҳзода Абдулъазизга тушди. Боя от ўйнатиб юрган шаҳзода энди қундуз ёқали сувсар пўстинига ўраниб, отда ғужанак бўлиб ўтиради. У аз рўзи азалдан шундай—дам шод-хуррамлиқдан оламга сигмай ҳовлиқади, дам ғам-андуҳга чўмиб, мажнунисифат бўлиб қолади.

—Саройбон қайда?—деди Улуғбек ўғлига.—Тўхтамоққа фармон бер!

Сал ўтмай, орқада ноғора товуши янгради. Лашкар катта йўлнинг икки томонидаги ялангликда тўхтади. Ўнлик ва юзликларга бўлинган қўшин ҳар жой-ҳар жойда тўхтаб, гулхан ёқиб, овқат пиширишга тутинди. Ҳавода тезак ва шувоқ ҳиди анқиб, изғириннинг совуқ нафасини хиёл босгандай бўлди.

Аълоҳазратларининг юз кишилик ипак саропардасини йўлнинг сўл томонидаги "Қароқчи тепа" деган қирнинг этагига тикишди. Ундан пастроққа сарой маҳрамларининг чодирлари тикилди. Баковуллар саксовул ёқиб, найзадан узун сихларга бутун-бутун нимталарни қадаб кабоб пиширишга киришишди. Одатда бундай юришларда кечқурунлари барча амирлар, беклар, юришда иштирок этган саркардалар ва аркони давлатлар аълоҳазратларининг юз кишилик ипак чодирига таклиф қилинар эди.

Баковуллар дастурхонга энг яхши таомлар тортишар, олтин косаларда бода ва қимиз кўпирар, тоҳо машпоҳлар ва раққосалар таклиф қилиниб, базми жамшид тонг отгунча давом этарди. Лекин ҳозир Мирзо Улуғбекнинг кўнглига қил ҳам сиғмас эди. У намози асрдан кейин тамаддига ёлғиз шайхулислом Бурҳониддин ҳазратларини таклиф этди. Шайхулислом Бурҳониддин қирқларга борган, соч-соқолига битта ҳам оқ ораламаган, кўринишдан нимжон бўлса ҳам, иқтидорли одам эди. У падари бузруквори шайхулислом Исимиддиндай доно ва закий муршидлардан бўлмаса-да, ҳар қалай, Мирзо Улуғбекка ён босиб, уни мутаассиб шайхларнинг фисқи фасодларидан муҳофаза қилиб келарди.

Шайхулислом Бурҳониддин беда устига тўшалган гилемни билқ-билқ босиб тўрга ўтди. Тилла қандилга терилган шамлардан ёп-ёруғ чодирда ёлғиз ота-бала ўтиришар, Мирзо Улуғбек ҳам, шаҳзода Абдулъазиз ҳам бошларини осилтириб, хаёл уммонига шўнфишган эди.

Шайхулислом Мирзо Улуғбекнинг ёнидан жой оларкан:
—Сизга не бўлди, давлатпаноҳ?—деди унинг маҳзун чеҳрасига тикилиб.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, шайхулисломга савол назари билан қаради.

—Ас-салотин зиллаллоҳу фил арз!—деди шайхулислом.—Яъники сultonлар оллоҳнинг ердаги кўланкасикур. Иншооллоҳ, ишингиз ўнгидан келур. Бу ғам-андуҳ сиздай соҳибқиронга ярашмайдур, онҳазратим!

"Булар мени талвасага тушган, деб гумон қиладур. Тожу тахтдан айрилиб қолишдан қўрқади, деб ўйлайдур. О, хом сут эмган одамлар, одамлар!.."—Мирзо Улуғбек ср остидан ўғли Абдулъазизга кўз ташлади, гўё ундан иймангандай:

—Андуҳ чекмай не қилай, тақсир?—деди.—Бандаи сжиз ўз пуштикамаримдан бўлған фарзандим билан урушмоқдамен, салтанат талашмоқдамен...

Шайхулислом оғир салласининг печини орқага ташлаб сескин бош чайқади.

—Ўз қиблагоҳининг иродаси фарзанд учун фарзи айндор¹. Анинг иродасига бош эгмаган фарзанд устидан ҳукм чиқармоқ падар учун ҳам фарз, ҳам қарздор, давлатпаноҳ!

¹ *Фарзи айн*—бажарилмоғи лозим буйруқ.

Мирзо Улугбек буни ўзи ўйлаб юрган бўлса ҳам, шайхулисломнинг сўзи дилига хиёл тасалли бергандай туюлди. Отаси Шоҳруҳ Мирзодан эшитган бир ҳикоят беихтиёр эсига тушди.

Бобоси Амир Темур пирим деб, қўл берган Сайд Барака ҳазратлари жаҳонгирнинг юришларида ҳамиша бирга бўлар экан. Сайд Барака ҳазратлари Амир Темурнинг хушнудлигига хушнуд, қайғусида қайғудош экан. Бобоси олис Ўрол соҳилларида Тўхтамишон билан жанг қылганида унинг аҳволи танг бўлиб, Олтин Ўрда лашкари устун кела бошлади. Шунда Сайд Барака ҳазратлари бир ҳовуч майда тош олиб, сакраб отга минибди-ю, такбир садосини ўқиб наъра тортганича қўлидаги тошларни ёв томон сочиб юбориб, душман сафига бостириб кирибди. Буни кўрган бутун лашкар "ёв қочди" деган сурон билан ганимлар сафига от солдириб борибди-ю, душманни пароканда қилибди.

Шайхулислом, гўё унинг ўйларига тушунгандай:

—Тожу тахт қўлингизда эркан, маҳкам туринг, давлатпаноҳ,—деди вазминлик билан.—Саҳар-мардон йўлга чиқибмиз, ҳанузгача Кешдан чопар йўқ. Ҳировул қўшинларнинг аҳволи не? Бехабармиз...

Шайхулислом гапини тугатмаган ҳам эдики, ташқарида от түёқларининг дупури, посбонларнинг таҳдидли овозлари эшитилди. Кейин кимдир чодирга кириб, пойгакка юмалай кетди. Уни дабдуруустдан танимай қолган аълоҳазратлари шайхулисломнинг:

—Амир Жондор тархон?—деганини эшитиб, бир сапчиб тушди.

Ҳа, шайхулислом янгишмаган, ялангбош, белидаги шамшири бир томонга оғиб кетган амир Султон Жондор пойгакда юмалаб ётарди.

Мирзо Улугбек қалтироқ босиб ўрнидан турди, ўз овозини ўзи танимай:

—Лашкар?—деб бақирди.—Ҳировул қўшинлар не бўлди?

Амир Жондор қаддини ростлади, лекин Мирзо Улугбекка тик қараашга юраги дов бермади. Қалпоқсиз, қилич изи қолган тақир бошини осилтирганича:

—Аълоҳазратлари бир қошиқ қонимдан кечтайлар,—деди.—Ҳировул қўшинлар қопқонга тушмиш.

—Сўзла!

—Давлатпаноҳ!—деди амир Жондор.—Шаҳзодаи жувонбаҳт камида ўн минг сипоҳни пистирмага қўйиб,

довоонда кутиб ётган эркан. Бизнинг қўшинларни қопқонга тушириб, наҳангдай ютиб юборди...

—Амир Султоншоҳ қайда?

—Ўлимдан хабарим бор ва лекин амирдан хабарим йўқ, онҳазратим...

Мирзо Улугбек чодирнинг ўртасида қора қундуз телпакли катта бошини эгиб, қотиб қолди. Тепадаги шамларнинг титроқ шуъласида у худди чўнг қояни эслатар, бошидаги учига дур қадалган қундуз телшаги, ёноқлари тутиб чиқсан мисдай қорамтири юзи, қийғир бурни, ҳатто қалин жингалак соқоли—ҳаммаси тошдан ўйиб ясалганга ўхшарди.

—Тўнгакдай юмалаб ётмай ўрнингдан тур, амир!—деди у амир Жондорга.—Бошингдаги амирлик аломатинг қайдা? Белингдаги қиличингни тўғрила! Боракалло сендай саркардага!—Мирзо Улугбек ҳансираб сўзида тўхтади. Унинг томирларида бобосининг қони жўшар, юрагида бобосининг ҳислари кўпиради.—Қуёнюрак амирлар! Агарчи сенлар шаҳзодадан қўрқсанглар, у билан ўзим олишамен!

Амир Жондор орқаси билан тисарилиб чодирдан чиқди. Мирзо Улугбек ялт этиб ўғлига қаради. Шаҳзода Абдульазиз ранги ўчиб, кўзлари бежо жавдира бўтирас, пастки жаги ғалати қалтирас эди. Мирзо Улугбек юраги увишиб:

—Бор!—деди.—Ясовулбошига айт. Барча амирларга, аъёну боёнларга фармон берсин: дарҳол чаноқийга йигилсин!..

Мирзо Улугбек жойига бориб ўтириди, у ҳамон қалтирас, кўзларининг чақнашида, бурун катакларининг пирпирашида бўлакча бир қатъият ва шиддат бор эди. Шайхулислом Бурҳониддин секин эгилиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

—Аълоҳазратлари не қилмоққа жазм этдилар?

—Урушмоқ!—деди Мирзо Улугбек кескин.

—Иншоolloҳ, ишингиз ўнгидан келгай!—деди шайхулислом.—Аммо... бандай ожизнинг маслаҳати бу эрур: бир-икки туман лашкарни ишончли амирларга топшириб, қолган лашкар билан Самарқандга қайтмоқ мақбул. Қалья мустаҳкам, фуқаро сизга содиқ, онҳазратим...

Мирзо Улугбек мийигида кулимсиради.

—Ишончли амирлар... кимдур?

—Амир Султоншоҳ бор, амир Жондор бор, аълоҳазратим...

—Тағин?

—Ўйлаб кўрмоқ даркор... Бу масала бандай ожиздан кўра сизга аёндур, онҳазратим.

Мирзо Улуғбек индамади. Сал ўтмай, чодирга биринкетин лашкарбошилар, туман ва ҳазора саркардалари, сарой маҳрамлари кириб келишди. Сарой удумига кўра, ҳар ким ўз рутбасига қараб катта саропардадан жой олди.

Биринчи бўлиб ўнг қанот саркардаси амир Идрис тархон кирди. Мўйловга ўхшаган қошлиари бир-бирига тулашиб кетган бу сертук амир қовоғини ёзмай таъзим қилди-да, камоли виқор билан юриб шайхулисломнинг ёнидан жой олди. Ундан кейин семизлигидан ҳансираф нафас олган, юм-юмaloққина амир Искандар барлос кирди, кирди-ю, қўл қовуштирганича пилдираб бориб тўрдаги қоронгироқ бурчакка тиқилди. Амир Искандар барлосдан кейин амир Жондор кирди. У бошига тилладан жило берилган ва амирлик аломати тақилган пўлат дубулға кийиб олган, эгнида қизил мовут тўн, белида олтин бандли қилич, хатти-ҳаракатларидағи бояги тараффуд ва қўрқув йўқолиб, яна амирларга хос маҳобат ва кибри ҳаво пайдо қилган эди. Мирзо Улуғбекнинг ишораси билан у шайхулисломнинг ёнидан жой олди.

Ҳамма сукут сақларди. Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қизарган кўзлари билан амир ва саркардаларига бир-бир тикилди. Мана унинг суюнган тоғлари! Ҳаммасининг устида авраси мовут сувсар ва тулки пўстин, қимматбаҳо кимхоб тўн, бошларида лаъл ва инжу қадалган қундуз телпак, тилладан жило берилган учлик дубулға, белларида кумуш ва олтин камар, дасталари фил суюгидан ясалиб, дур қадалган қилич ва ханжар... Буларнинг ҳаммаси Улуғбек даврида аркони ҳарб ва аркони давлат бўлишиди, юксак рутбалар олишиди. Лекин бу кун бошига мушкул тушганида қай бирига инонади? Қай бирига суюнади—буни онҳазратларининг ўзи ҳам билмайди!..

Нихоят, Мирзо Улуғбек томоқ қириб:

—Шавкатмаоб зоти олийлар!—деди, ҳар бир сўзини салмоқлаб.—Сизларни маслаҳатга чақирмоқдан мурод—машъум хабарни маълум қилмоқдур. Олдинда кетган ҳировул қўшинлари довонда пистирмада ётган шаҳзоданинг қопқонига тушибдур!..—Мирзо Улуғбек бу сўзлар амирларга қандай таъсир этганини билмоқчи бўлиб, яна ҳаммага бир-бир тикилди. Лекин ҳеч кимнинг кўзига кўзи тушмади: ҳамма бошини эгиб, чурқ этмай ўтиради.—Бу талафотнинг сабаби шуким, биз инонган лашкарбошилар, мислсиз разолатга бориб, шаҳзода тарафиға қочиб ўтмишлар... Бу машъум хабарни айтмоқдан яна бир муддао шуким, кимки юрагида шубҳа ва қўрқув сезса...

канг-жадални кутмай шаҳзода тарафига ўтсин! Биллоҳ, берган туз-ноним, инъом қилган олий мартабаларимга розимен!

Ҳеч кимдан сас чиқмади.

Мирзо Улуғбек истеҳзоли қулимсираб:

—Маълумингиз бўлғай,—деди,—шаҳзода Абдуллатиф-нинг лашкари қирқ мингдан ортиқдир...

Амир Жондорнинг аллақандай пишиллаб нафас олганини эшитган Мирзо Улуғбек ялт этиб унга қаради.

—Амир Жондор, сиз не маслаҳат берасиз?

Амир Жондор барваста гавдасига мос тушмаган бир чаққонлик билан апил-тапил ўрнидан туриб, бош эгди:

—Давлатпаноҳ нени лозим кўрсалар, биз шунга бош оғамиз.

—Амир Искандар барлос?

Амир Искандар калта қўлларини юмалоқ қорни устига қўйиб бидирлай кетди:

—Амир Жондор ҳақ ғапни айтдилар. Ҳукмингизга бўйсунармиз, онҳазратим!

—Ҳукмингизга бўйсунармиз!.. Ўз бошларинг қайда?

—Бошимиз сизнинг қўлингиздадур, давлатпаноҳ...

"Ҳа, бошларинг қўлимда, аммо қалбларинг кимнинг иҳтиёрида? Таассуфлар бўлғайким, бундан бехабармен!" Мирзо Улуғбек ер остидан бир амир Идрис тархонга, бир шайхулисломга қараб қўйди:—Иҳтиёrim шулким,—деди қовоғини ўйиб,—ҳақ таолодан мадад тилаб... жанг қила-миз!.. Бошқа не маслаҳат бор?

Ҳеч кимдан ун чиқмади. Шайхулислом ўрнидан бир қўзгалиб қўйди-ю, лекин индамади.

Мирзо Улуғбек шиддат билан қўл силтаб:

—Чаноқий тамом,—деди.—Қўшинлар шай бўлиб тур-син. Сизларга рухсат, зоти шарифлар...

Амирлар гўё шуни кутиб тургандай "гурр" этиб ўринларидан туришди, қўй галасидай бир-бирларини турт-килаб, ташқарига отилишди. Зум ўтмай чодирда фақат шайхулислом билан шаҳзода Абдульзазиз қолди.

Мирзо Улуғбек чодирни бир айланиб, яна ўз жойига ўгди, лекин ўтиришга улгурмади, от туёқларининг дупу-рини эшитиб, кўрпача устида тўхтади.

Чодирга Бобо Ҳусайн Баҳодир кирди, пойгакка тиз чўкиб, бошини саждага қўйди. Тиз чўқканида суворий чибосининг темир ҳалқачалари шалдираб, этигига теккан қиличи шарақлаб кетди. Унинг бошидаги дубулғаси бир томонга қийшайган, сақичдай қоп-қора соқол-мўйлови,

бўғриққан юзи қора терга ботган, ўзи ҳансираб нафас оларди.

Мирзо Улуғбек бир ҳатлаб суюкли навкарининг ёнига келди.

—Хўш? Сўзла!

—Давлатпаноҳ... ҳировул қўшинларни шаҳзоданинг комига итарган... амир Султоншоҳ тархонни икки ўғли билан қўлга туширдик...

—Кайда?

—Йўлда келадур. Қочмоққа жазм қилиб турганида қўлга туширдик. Амир қаттиқ жароҳатланган...

Мирзо Улуғбек: "Мана, кирдикорларинг оқибати!" дегандай ўғлига қаради: Султоншоҳ тархон амир Иброҳимбекнинг қайнагаси, шаҳзода қатл қилган бекнинг тоғаси эди...

Шаҳзода Абдулъазиз отасининг қаҳрли нигоҳи остида аллақандай питирлаб, сўз тополмай бидирлаб қолди.

Мирзо Улуғбек уф тортиб суюкли навкарининг ҳорғин чеҳрасига тикилди.

—Хўп, амирни қўлга туширибсен, уни қатл қилурмиз. Хўп. Лекин бундан не фойда? Катта қўшин қопқонига тушган... Энди не қилмоқ даркор? Сўзла, Бобо Ҳусайн!

Бобо Ҳусайн бошини кўтариб, Мирзо Улуғбекка тик қаради.

—Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онҳазратим,—деди у қатъий. —Шаҳзода салоҳиятли лашкарбошидур. У қаллоблик йўлига ўтгандур. Бу йўсин барчамизни комига тортадур, валинеъмат.

—Доруссалтанага қайтсак комига тортмасму?

—Доруссалтана мустаҳкам,—деди Бобо Ҳусайн.—Лозим бўлса қальба ёнида жанг қилурмиз, оллонинг паноҳидағолиб келсак нур устига нур, мағлуб бўлсак доруссалтанаға кириб қопқаларни ёпурмиз, давлатпаноҳ...

Мирзо Улуғбек ер остидан шайхулисломга қаради. Шайхулислом Ҳусайн Баҳодирнинг сўзини маъқуллагандай бош иргади. Шаҳзода Абдулъазиз эса ияги қалтираб:

—Маъқул маслаҳат,—деди дудуғланиб.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан:

"Оғасидан қўрқади!"—деган фикр ўтди.

Унинг кўксисида ҳамон бир-бирига зид ҳислар түғён қилар, лекин бу түғён сўна бошлаган оловга ўхшар—тафти қайтган эди.

Мирзо Улуғбек навкарига қарамай қўл силтади.

—Хўп... Қўшинларга фармон бер, баҳодир, орқаг қайтамиз!

Бобо Ҳусайн бошидаги дубулғасини тўғрилаб, қўлини кўксига қўйганича чодирдан чиқди. Унинг кетидан шайхулислом Бурҳониддин ҳам қўзғалди. Шаҳзода эса юзтубан тушиб ётиб олди. Буни кўрган Мирзо Улуғбек, юраги зирқираб, ташқарига чиқди.

Машриқ томон билинар-билинмас оқара бошлаган, лекин осмон ҳануз ғуж-ғуж юлдузларга тўла эди. Кечаси саҳрова лов-лов ёнган гулханлар сўнган, лашкарлар, гўё қоронғиликка сингиб кетган, фақат ҳар жой-ҳар жойдаги чодирлар қорайиб кўринар, даштда, айниқса машриқ томонда ўтлаб юрган отлар, туялар, хачирлар кўзга чалинар, қоронғида кишанларнинг шараклаши, посбонлар шақилдоғининг шақиллаши эши билар, олиса узоқлашиб кетаётган от дупури қулоққа чалинарди...

Мирзо Улуғбек қўлларини кўксисда қовуштирганича осмонга тикилиб узоқ турди.

О, юлдузлар... юлдузлар!.. Мирзо Улуғбек эллик йил уларга ошифта бўлди. Кечаларни бедор ўтказиб, ҳар бир ситора, ҳар бир юлдузни буржини, яъни, ҳаракатидаги чамбар йўлини кузатди. Ҳайҳот! Қирқ йил умрини сарф қилиб, юлдузлар сирини, коинот сирини ўрганди-ю, замин сирита, инсонлар ҳаётига келганда гафлатда қолди. У фалак сирларини билсам, замин ва ҳаёт сирларини ҳам билурмен, деб ўйлаган эди. Йўқ, янглиши! Фалак сирларининг бир четини хиёл очгандай бўлди, лекин инсоният, наинки инсоният, ҳаттоқим ўз пуштикамаридан бўлган зурриётларининг юракларига қўл солиб кўролмади, матлаблари не? Билолмади!..

Мирзо Улуғбек хаёли қуюндай чарх уриб, яна баҳмалдай тиниқ тубсиз фалакка кўз тикди.

Э, парвардигори олам!

Нечун биз бандаларингни бундай норасо қилиб яратдинг? Мунаввар каломингда инсофу адолатга чорлайсен, меҳру шафқатга, имону миёнатга даъват этасен. Бани одам эрса бунинг тескарисини қилғони-қилғон. У дунё гамини емоқ ўрнига, бу дунёning ўткинчи шон-шуҳрати ортидан чопғони-чопғон. Вафо ўрнига жафо, садоқат ўрнига хиёнат, фисқи фасод, гийбат. Камтарлик ўрнига такаббурлик от сурадур... Биламен: банданг бошига савдо солсанг уни синамоқ матлабида соласан бу савдони. Бошимга не мусибат тушмасин сендан нолимаймен, бильакс, минбаад шукrona айтамен. Аммо бандаларингнинг бани одамга номуносиб бу тубанлиги дилимни хуфтон, юрагимни қон қиласди. Ўзинг инсоф бергайсен уларга, э яратган эгам. Ўзинг инсоф бергайсен...

Ана, уфқда, осмон оқара бошлаган жойда, унинг суюкли сайёраси—Зуҳро юлдузи порлаб турибди! Ундан юқоририқда, анча нарида, Муштарий аллақандай сўник милтирайди. Мунажжимлар, бу икки юлдуз бир-бирига яқин келган йили туғилгани сабаб, бобоси Амир Темурнинг бошига ҳумо қуши қўнган, дейдилар. Мана, бу икки ситора яна яқин келди. Лекин қани ўша, мунажжимлар айтган ҳумо қуши? Ё у шаҳзоданинг бошига қўнадурму?..

Мирзо Улуғбекнинг хаёлини ноғораларнинг гумбур-гумбури, карнайларнинг суронли наъраси бўлди. Оқара бошлаган даштда от чоптириб юрган одамлар кўринди, қароргоҳ чўп суқилган ари уясидай ғувиллаб қолди.

Мирзо Улуғбек таҳорат олиб, чодирга қайтди.

Сал ўтмай, оёққа турган қўшин орқага, доруссалтана Самарқандга қараб йўл олди.

8

Жаноб Низомиддин Қаландар Қарноқийни бомдод намозига чақирирган эди. Мана, кун ботиб, намози асрға азон айтилди ҳамки, ҳануз ҳузурига таклиф қилмади.

Ҳазратнинг ички-ташқи ҳовлиси "Мозори калон"га яқин, ичкари ҳовлисидаги кошоналари масjidга ёндош эди. Лекин ҳазратлари бу кун масjidга ҳам чиқмади. Кун бўйи ҳузурларидан одам аримади. Чопар устига чопар келар, арбоби дин ва аркони давлат, аъён ва боёнлар, амирлар ташриф буюришар, қўш тавақали залварли дарвоза бир сония ҳам ёпилемас эди.

Қаландар Қарноқий ташқи ҳовлининг ўртасида, мармар сарҳовуз бўйидаги шосупада ўтириб, келган-кетгандарни кузатар эди. Бир неча кундан бери Самарқандни ялаб-ямлаб эсаётган изғирин кундуз сал пасайди-ю, кечқурун яна авжга миниб, ҳовуз атрофидаги чинор ва оқ теракларнинг япроқларини тўзғитиб юборди. Шамолда чирс-чирс узилган хазонлар мармар сарҳовузнинг тиниқ сатҳига, ҳовуз атрофидаги гулзорга, ҳовли саҳнига гилам бўлиб ёзилар, бошларига учлик чамбарак қалпоқ кийган ёш муридлар бир лаҳза тинмай тўкилган хазонларни супуриб олишар, меҳмонлар ўтадиган хиёбонларни ёғ тушса ялагудек қилиб тозалашар эди.

Тушгача келган меҳмонларнинг аксарияти тўнлари остидан суворий совут кийиб, камарларига қилич ва ханжар таққан, юриш-туришларидан виқор ёғилиб турган

суворийлар, бек ва бекзодалар эди. Тушдан кейин этниларига қизил зарбоф тўн, бошларига сувсар бўрк ва қора қундуз телпак кийган бир гуруҳ зодагонлар даврасида доруссалтана доруғаси Мироншоҳ кириб келди. Мироншоҳ олтмишлардан ошган, йўғон, норғул одам эди. Унинг рапидадай юм-юмалоқ, қип-қизил юзида, аланг-жаланг кўзларида аллақандай тараффуд бор эди. Мироншоҳдан кейин почапўстинлари устидан оқ шойи тўн кийган, бошларига оппоқ ипак салла ўраган ва ўзлари ҳам оқ ғозлардай камоли виқор билан одимлаган бир гуруҳ уламолар кириб келишиди. Улар орасида Самарқанд қозиси Хожа Мискин жаноблари ҳам бор эди. Кўзлари тийрак, чеҳрасидан шиддат ёғилиб турган қозиол-қуззот пешвоз чиқсан муридларнинг саломига алик ҳам олмай, асосини дук-дук уриб, ички ҳовлига ўтиб кетди...

Қози жаноблари ичкарида узоқ ўтирди-ю, Қаландар яна ҳовуз бўйида кутиб қолди. Ё уни чақириргани ҳазратларининг ёдидан кўтарилдимикин?

Қаландар Қарноқий жаноблари билан шу йил кўкламда, Хуршида бонудан умидини узиб, Шоҳизинда хонақоҳидаги дарвешлар жамоасига қўшилган пайтларида учрашди...

Қаландар дарвешлик хирқасини кийишга кийиб, пушаймон чекиб юрган пайтлар эди.

Қаландар Қарноқий мадрасада таълим олиб юрган чоғларида фоний дунё лаззатидан юз ўтириб фақат у дунёни ўйлаган жулдор кийимли бу дарвешларга ҳавас қилас, бир бурда қаттиқ нон, бир пиёла совуқ сувга сабру қаноат қилиб, кўча-кўйларда ҳамду сано ўқиб юрадиган бу гадолар кўзига фаришта бўлиб кўринар эди.

Аммо баъзан, кундуз бошларига кулоқ, этниларига жулдор жанда кийиб, кўча-кўйларда ҳу-ҳулаб, бозор ва расталарни дарбадар кезиб юрадиган бу гадолар, шоми гарибонда хонақоҳга қайтгач, тамом бошқа қиёғага кирап ёкан. Тор хонақоҳда наша ҳиди бурқсир, қора қумғонлар биқирлаб қайнар, баъзилар кўкнори эзар, баъзилар жулдор белбоғларини ечиб, қора дориларини олар, шундан кейин кайфу сафо, фисқи фасод, гийбат, тоҳида уриш-жанжал бошланиб кетар эди. Ҳайратда қолган Қаландар Қарноқий бир ўйида бошини олиб қочмоқчи ҳам бўлди. Лекин кейин бу ҳам оллонинг бир синовидур, деган хаёлга бориб, сабр қилди. Хонақоҳнинг энг хилват жойларига кириб олиб, тариқат билан машғул бўлди.

Ҳазрат билан учрашадиган куни ҳам худди шундай

бўлди. Қаландар шифти паст қоронги хонақоҳнинг энг хилват жойига кириб олиб, жимгина тиловат қилиб ўтиради. Ногаҳон гала-ғовур тиниб, хонақоҳ сув қўйган-дай жимжит бўлиб қолди. Қаландар Қарноқий буни сезса ҳам, кўзини очмай оҳиста тебраниб, зикр тушишда давом этди. Шу пайт кимдир уни қаттиқ туртди.

—Бу не гумроҳлик? Не беадаблик?

Қаландар секин бошини кўтарди. Хонақоҳнинг эшигига, нуқул оқ жома кийган муридлар даврасида...оппоқ соқоли кўксига тушган, баланд бўйли, ниҳоятда кўҳлик бир чол унга ўткир кўзларини қадаб турарди. Уни туртган қаландарбоши—“Қашқир” лақабли гилай дарвеш кўзлари ола-кула бўлиб бақири:

—Беадаб гумроҳ! Тур ўрнингдан! Валиненъмат пиrimиз жаноб Хомуш ҳазратлари фақир хонақоҳимизга қадамран-жида қилгандурлар...

Қаландар Қарноқий ўрнидан тура бошлади-ю, боши хонақоҳнинг шифтига тегиб, икки букилганича қолди. Жаноб Хомуш ундан ўткир кўзларини узмай ном-насабини сўради.

—Даргоҳи илоҳийнинг гадойи,—деди Қаландар исмини айтгиси келмай. Жаноб Хомуш Қаландарнинг куч ёғилиб турган бақувват жуссасига яна бир бошдан-оёқ разм солди-да, индамай хонақоҳдан чиқди. Эртасига ҳазрат уни Бағдод қишлоғи ёнидаги ёзги қароргоҳига чақирилди. Мусафро булоқ бўйидаги ёш садалар соясида, шерозий гиламлар тўшалган шосупада ўтириб, Қаландар билан узоқ мусоҳаба қилди, доруссалтанага қачон, не тилакда келганини, насл-насаби, авлод-аждодларини бир-бир суриштириди. Унинг фоний дунёни тарк этиб, гадолик йўлини ихтиёр этганини маъқуллади, юз хил ноз-неъматлар билан меҳмон қилиб, кўнглини олди. Сўнг, Шоҳизинда хонақоҳидан “Мозори калон” ёнидаги дарвешлар хонақоҳига ўтишини ва теваракка кўз-қулоқ бўлиб туришини топшириди. Бундан бир-икки ой муқаддам ҳазратлари уни яна чақирилди. Бу сафар “Мозори калон” хонақоҳидан Гўри Амир ёнидаги қаландархонага ўтиб, Кўк-саройдаги ишлардан воқиф бўлиб туришини тайинлади.

Ҳазратнинг бу тилаги Қаландарни бир ҳайратда қолдирса, бир изтиробга солди. Ҳайҳот! У зоҳидликка юз тутиб, гадолик йўлига кирганида бу бебаҳо дунё юмушларидан қўл ювиб, тун-кун тариқат билан бўлармен, деб ўйлаган эди. Жаноб Хомуш бўлса тариқатни қўйиб, айғоқчилик қил, деди. Қаландар эса, гарчанд мадрасани

тарк этган бўлса ҳам, кўнглида Мирзо Улуғбек ҳазратларига ҳеч бир гина-кудурати йўқ, билъакс, юрагининг бир четида ҳамон илиқ ҳислар милтираб турарди. Зотан, айгоқчилик қилиш фикри уни ижиргантириб юборди. У кўнглидаги шубҳаларни жанобга билдирамай, Гўри Амир ёнидаги хонақоҳга кўчиб ўтди, лекин ҳазратлари айтгандай, кечалари зикр тушиб, Кўксарой теварагида дайдиб юрмади. Мирзо Улуғбек олдига кимлар кириб, кимлар чиқишини пойламади... Мана энди, ҳовуз бўйидаги шосупада келган-кетганларни кузатиб ўтиаркан, Қаландар Қарноқий ҳазратнинг не муддаода чақиртирганини ўйларди. Балки жаноб ундан норози бўлгандир ё билъакс, бу икки ойда қилган юмушларидан ҳисоб сўрамоқ мақсадидадир? Сўраса не дейди? Қандай жавоб беради?

Ана, ниҳоят, ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, нуқул оқ жома кийган уламолар қуршовида доруссалтана қози-юл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари кўринди. Лекин қози жанобларини кузатиб чиқсан муридлар дарвозанинг зулфини солиб улгурмаган ҳам эдиларки, у яна тақиллаб қолди.

Қаландар Қарноқий қизиқсиниб дарвоза томонга қарди, қаради-ю, юраги бир ҳаприқиб тушди. Дарвездан кирган одам... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Эгнида авраси кимхоб, олмахон пўстин, бошида учига дур қадалган тулки телпак, заргар, кичкина, лекин пишиқ қоматини тик тутиб, фил тишидан ясалган асоси билан срни дук-дук уриб ўтиб кетди. У Қарноқийни кўрмади. Қарноқий ўтирган томонга қайрилиб қарамади, лекин қараганда ҳам соч-соқоли ўсиб кетган, этнига жанда, бошига эски кулоҳ кийган бу фақир дарвешни танирмиди?

Қарноқийнинг эсига мавлоно Али Қушчининг совчилigi ва бу такаббур чолнинг айтган гаплари тушди: "Бу мусоғир шоир мадрасада мутолаа қилурмен деб, ақлидан озибдур... Ул фақир Салоҳиддин заргарнинг набирасини сўрамоқдан аввал қорнини тўйдурсин!"

Рост, Қарноқий бу сўзни мавлоно Али Қушчининг оғзидан эмас, бошқа бир одамнинг оғзидан эшилди. Совчиликдан қайтган устод эса унинг кўнглини кўтаришга, ҳар хил ҳикоялар айтиб уни овунтиришга уринди. Лекин устоднинг маъюс чеҳрасида шундай бир изтироб барқ уриб турардики, Қарноқий гап-сўзсизоқ ҳаммасига тушунди... Мавлоно Муҳиддин-чи? У бир неча кунгача шогирдининг юзига тик боқолмай, ўзини четга олиб юрди. Лекин

бундан не фойда? Бунчалик ерга уриб, хор қилар экан, бошда уни шогирдликка олиб не қиласди? Уйида ожизалар учун дарсхона очиб, Хуршида бонунинг мутолаасини унга топшириб не қиласди?..

О, ўша кунлар! Мавлоно Муҳиддиннинг жавонлари китобга тўла осуда хонасида ўтган масъуд дақиқалар!.. Хуршида бону ҳамиша юзига қандайдир зар толалар сочилигани ҳарир ипак дурра ташлаб, бежирим кобулий кавушчаси билан ерни унсизгина босиб, оҳиста кириб келар эди. Бону ўртага тутилган ҳарир дарпарданинг у томонида ўтирас, ўзиям аввал жуда ийманиб, бошини бир томонга эгиб, жимгина қулоқ солар, лекин мутолаа давомида очилиб кетар, юзини тўсиб турган ипак дурраси бир четта сурилиб, ҳаё ва ҳаяжондан ял-ял ёнган мулоийм юзи, чараклаб турган оҳу кўзлари, бутун ёшлик латофати, иффати, хаёлий гўзаллиги билан намоён бўларди... Қаландар Қарноқий ўзининг илк шеърларини ўша мутолаа хонасида битган ва илк бор Хуршида бонуга ўқиб берган, зотан уни шоир қилган ҳам шу дилбар ва оқила қиз эди... Ҳа, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган бу нозик қиз... қирқقا бориб қолган, чекмаган заҳмати, кўрмаган балоси қолмаган Қаландардан донороқ чиқди: Қарноқий қизга ўз кўнглини очиб, совчи юбормоқчи эканини айтган кечаси... ундан кичик бир мактуб олди. Қиз у билан хилватда учрашмоқни тилаган эди.

* * *

Улар мавлоно Муҳиддиннинг боғида, жар бўйидаги кекса ёнғоқ тагида учрашдилар.

Ургут тоғларидан фир-фир шабада эсиб турган, илиқ баҳор оқшоми эди...

Оёғига қўнжи гулдор қизил сахтиён этикча, эгнига пуштиранг шойи кўйлак устидан бели хипча мурсак кийиб, бошини оқ тивит рўмол билан танғиб олган Хуршида бону, қўлида қандайдир тугунча, ёнғоқ остига айтган пайтига етиб келди. У қалтирас, оёғида зўрга турар эди. Бонунинг келишига ҳануз иноммай титраб турган Қарноқий эс-ҳушини йўқотиб, довдира бўлди. Бону эса, энтика-энтика дарҳол қочиши, Самарқанддан бош олиб чиқиб кетишини илтимос қилди. Қаландар бўлса... (О, сахрои содда, ҳақ-таоло девдай қадду қомат бериб, ақл бермаган анқов!) Қаландар бўлса устодини

ўйлади. Устодини ранжитмоқ, ўз падарини ранжитмоқ билан баробар, деган нақлни эслади. Олдин совчи юборай, агар рад жавоби олинса, кейин қочурмиз, деди. Бону унинг сўзини жимгина эшилди-ю, тўсатдан ёнғоқ тагидан отилиб чиқиб, ҳовлилари томон йўналди. Лекин уч-тўрт қадам ўтмасданоқ нимагадир қоқилиб йиқилди. Турган жойида карахт бўлиб қолган Қаландар бонуга қараб югурди. Бону оҳиста инграб дараҳт шохлари орасида питирлаб ётар, рўмоли бошидан тушиб, соchlари тўзғиб кетган эди. Қаландар унинг ёнига тиз чўкди. У қизни белидан қучиб, кўтариб олмоқчи бўлди. Лекин бону: "Қўйинг!" деди-ю, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

—Бону!

—Ушламанг! —Бону қўлини тортиб олди-да, бўйнидаги зеб-зийнатларини шалдиратганича, оқсоқланана-оқсоқланана ҳовлилари томон югурди. Сал ўтмай боф эшик тарақлаб ёпилди.

Қаландар ҳамон умидини узолмай эшикка борди. Ичкаридан бонунинг пиқ-пиқ йигиси эшитилар, унинг йигиси худди ҳақоратланган қизчанинг йигисидай бедаво, ўксик эди. Қаландар қуруқшаб-қовжираб қолган лабларини эшик тирқишига тутди:

—Бону, азизам!..

Жавоб ўрнига эшик зулфинларининг шарақ-шуруғи эшитилди.

Қаландар сармаст одамдай гандираклай-гандираклай орқасига қайтаркан, боя бону йиқилган жойдаги шох-шаббалар орасида ялтилаб ётган бир нарсага кўзи тушди. Энгашиб қараса... кафтдеккина дафтарча!

Қизил духобага ўралган дафтарчанинг жилдига —Қаландар буни кейин, мадрасага қайтгач кўрди—зар билан шу сатрлар битилган эди:

"Нигоҳим йўлдадур, келгайми деб, зинҳор билмайсен,
Кўнгил оҳин билурми деб, кутармен, ёр, билмайсен.
Топиб ёлғиз, дилим розин баён этмоқда ожизмен,
Узун тунлар хаёлингда ўтар бедор, билмайсен!"

Қаландар, қўйнида бонунинг кафтидеккина дафтарчаси, икки қўли бир тепа бўлиб, бор-йўғидан айрилди қолди. Лекин не чора, айб ўзидан ўтди... аввал совчи юборармиш, кейин, агар рад жавобини олса, сўнгра... Рад жавобидан кейин Салоҳиддин заргарнинг эшиги унинг учун тақа-тақ ёпилди. Хуршида бону тугул унинг босган изларини ҳам кўрлмади!. Кейин-чи? Кейин доруссалтана

кўчаларини ларзага соглан ногораларнинг гумбури ва карнай садолари остида амир Иброҳимбек ўғли от ўйнатиб, Салоҳиддин заргар даргоҳига кириб борди...

Уша оқшом карнайлар наъра тортиб, амир Иброҳимбек ўғли дабдаба ва асьаса билан Салоҳиддин заргар ҳовлисига от ўйнатиб кириб борганида, мадрасаи Улугбекнинг осуда хонасида кўксини ерга бериб ётган Қаландар Қарноқий мударрислик сарупосини ечиб, эгнига эски жанда кийди, салласини бир четта улоқтириб, бошига кулоҳ қўндириди-да, гадолар хонақоҳига равона бўлди...

Бу кўргиликлардан юраги лахча чўғ бўлган Қаландар, ўрнидан туриб кетди, телбаларча атрофига тикилиб, яна ўтириди.

Хайрият, шу пайт ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, муридлар қуршовида Хожа Салоҳиддин заргар кўринди. Чол яна боягидай пишиқ қаддини хода ютгандай тик тутиб, олтин бандлик асоси билан ери дук-дук уриб, Қаландарнинг ёнидан ўтиб кетди.

Олтин жаранг қутуртирган баттол! Ҳам Қаландарнинг қанотини қайирди, ҳам суюкли неварасини бахтиқаро қилди. Токи Қаландар Хуршида бонуга мусассар бўлганида, ўз севгилисини телба шаҳзоданинг ҳарамига бериб қўймас эди. Йўқ. Унинг қўлида ўлса ўлар эдики, лекин севгилисини хор қилмас эди...

—Ҳей, кўзингни оч, девона. Уйқунгни хонақоҳингда урарсен. Ҳазрат чорлайдур сени!

Бошига кигиз қалпоқ, оёғига чориқ кийган ёш мурид уни ички ҳовлига бошлиди.

Ички ҳовлининг тўрида олди айвон муazzам кошона қад кўтарган эди. Ҳовлининг қоқ ўртасига кошинкор шийпон қурилган, шийпоннинг атрофидаги кумуш фавворалардан отилиб чиқсан сув чинни ариқчаларга қуйилар, қатор устунларга осилган кўк-қизил фонуслар шуъласида фаввораларнинг суви камалакдай товланиб, ажаб бир манзара касб этган эди.

Қаландар Қарноқийни бошлаб кирган ёш мурид уни деразаларига ипак парда тутилган қаршидаги уйга бошлиди, даҳлизга киргач, ўнг қўлдаги ўймакор эшикка имо қилди: "Киравер..."

Қаландар юраги алланечук бўлиб, эшикни очди.

Жаноб Ҳомуш деворларига қирғизиранг такатуркман гиламлари осилган кенг хонанинг тўрида, қат-қат шойи кўрпачалар устида, парқу ёстиқларга кўмилиб ёнбошлаб ётарди. Бошида симобий дастор, эгнида қора баҳмал тўн

устидан кийилган қордай оппоқ ридо, қўлида оғир тасбех, кўзлари юмуқ, у мудраб қолганга ўхшарди. Лекин Қаландар эшикда тўхтаб, салом бериши билан сал тўлиша бошлаган бақувват қоматини ростлаб ўтириди, оппоқ пахмоқ қошларининг остидан синовчан тикилган қўзларини Қаландардан узмай:

—Кел, оллоҳ гадойи,—деди.—Тортинма, болам, юқори ўт.—Жанобларининг овози нур ёғилиб турган чехрасидай мулојим эди.

Қаландар, қўллари кўксига, оёқ учида бир-икки қадам босиб, ҳазратнинг рўпарасига тиз чўкди. Эшик яна очилиб, икки мурид—бири дастурхон, бири катта кумуш баркашда иссиқ нон, асал, мева-чева кўтариб кирди. Ҳазрат яна кўзини юмиб, муриллар чиқиб кетгунча сукутга толди, сўнг:

—Аҳволинг нечук, дарвеш?—деб сўради.—Арзинг бўлса сўзла.

Қаландар бошини кўтармай бир қимирлаб қўйди.

—Оллога шукур, пирим. Оллоҳ гадойида не арз бўлсин. Устим бут, қорним тўқ, пирим...

—Боракалло, бўтам. Иншооллоҳ, ниятинга етгайсен. Ол, болам, оллонинг нози неъматидан баҳраманд бўл...

Қаландар ташаккур билдириб, бош эгди. Ҳазрат индамай тасбеҳ ўгиришга киришганини кўриб, ер остидан хонани яна бир бор кўздан кечирди. Ҳаммаёқ гул-гул ёнган гилам, деразаларда бир қат шойи устидан баҳмал қопланган оғир дарпардалар, нозик бўёқ юритилган гулдор шифтда олтин қандил, ўймакорлик билан ясалган қуббасимон токчаларда мунаққаш идишлар, олтин баркашлар...

“Воажабо. Барча гадолар пирим, деб юқунган ҳазратларига бу кўрк, бу ўтар дунё зеб-зийнати не керак? Пирим Муршид бобом Яссавий айтмаганму:

Дунё менинг деганлар,
Жаҳон молин олганлар.
Каргас қушдек бўлубон,
Ул ҳаромга ботмишлар...”

—Не деб пичирлайсен, дарвеш?

Жаноб Хомушнинг вазмин овозидан сесканиб кетган Қаландар “оллога такбир туширмоқдамен, пирим”, деб юборди-ю, “осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парварди-гор”, деб қўйди.

—Болам,—деди ҳазрат яна боягида мулойим товушда.—Сени чақирмоқдин муддао, сенга бир юмуш юкламоқ

эрди. Аммо бу юмушни юкламоқдин аввал сенга бир саволим бор, оллоҳ гадойи...

Қаландарнинг юраги увишиб кетди: "Тунов кунги юмушни сўраса, не қилурмен?"

—Болам Қаландар. Сен фоний дунё лаззатини тарк этиб савоби азим юмуш қилдинг. Даргоҳи илоҳийнинг гадоси—ҳақ-таолонинг суюкли бандаси эрур. Аммо ростингни айт: кўнглингда бу йўлни ихтиёр этиб тўғри қилдимму, йўқму, деган бир иштибоҳ йўқму?..

Қаландар Қарноқий олдидан илон чиқсан одамдай юраги шув этди: жаноб мутавалли унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган эди!

—Нечун сукут қилурсен, дарвеш?

Қаландар секин бошини кўтарди. Жаноб Хомуш сал олдинга эгилиб, пахмоқ қошларини бир-бирига туташтириб унга қадалиб ўтирас, қип-қизил, хушсурат чеҳрасида бўлакча бир шиддат, кишини ўзига ром қиладиган бир куч бор эди. Қаландар кўзини олиб қочаркан, бош чайқади:

—Йўқ, пирим, кўнглимда шубҳа йўқ. Ва лекин...

—Сўзла,—деди жаноб Хомуш.

—Ва лекин зоҳидларнинг кирдикорлари ранжитадур, пирим. Кўплар гадоликни танлабди, аммо гадоликка бош эгмайди, гуноҳдан қўрқмай наша чекади, фийбат қилади, қимор ўйнайди, пирим...

—Инналлоҳо маассобирин, яъники, олло сабр қилғонлар билан биргадур. Сабр қилғайсен, дарвеш.

Жаноб мутавалли чуқур хўрсиниб, бир тебраниб қўйди:

—Дилингдан бул иштибоҳни ҳайдаб, истиффор айлагайсен. Токи, кимки гуноҳ қилса, тонг-ла маҳшарда жазосиз қолмағай. Парвардигори оламта шоҳу гадо баробардур, бўтам. Мана, шоҳ мирзо Улуғбек. Ас-салотин зиллоллоҳу фил арз. Инчунин, мен худонинг ердаги соҳиби тож қилғондек, охиратда ҳам муқарриби даргоҳ қилғай!..—Бобоси соҳибқирон васиятларидан юз ўтириб, содиқ амирларни оёқ ости қилди. Такаббурлик йўлига ўтиб, фоний дунё лаззатларига шўнғиди. Оқибат, икки дунё гуноҳкордур... Ҳа, болам, ҳаллоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини кечмайдур. Токи... Ассавобу бифазлиҳе вал уқобу биадлиҳе ва ла яджибу алайҳе шайъун... Такаббур шоҳнинг лашкарлари қатлу қирғин бўлибдур. Тахтимизнинг валиҳади Мирзо Абдуллатиф қўшинлари

бугун-эрта доруссалтана Самарқандга кириб келадур, болам...

Ҳазрат унга қараб гапираётганини, ундан жавоб кутаётганини билса ҳам, Қаландар бошини кўтартмади. У нима дейишини, ҳазратларининг бу гапига қандай жавоб беришини билмас эди. Гарчи у, Мирзо Абдуллатиф лашкар тортиб келаётганини эшитган бўлса ҳам, ҳазратининг айтганлари кўнглини ағдар-тўйтар қилиб юборди. Нечун? Ё Мирзо Улугбекка ачинганидинми? Ўзинг афв эт, парвардигори олам! Ва лекин... осий банда не дейди? Осий бандангнинг қай бири бетавфиқ, қай бири имони басаломат муслимин, ёлғиз ўзингта аён эмасми, худованди карим?..

—Нечун индамайсен, дарвеш?

—Сўзингизни мулоҳаза қилмоқдамен, пирим. Филҳақиқат, ҳақ таолога шоҳу гадо баробардур...

—Камоҳува ҳуққуҳу,—деди ҳазрат.—Иншоolloҳ, эндиликда бу гуноҳ ишларга чек қўйилур. Мовароуниҳрда тавфиқ ва адолат камол топадур. Илоҳи омин!—ҳазрат юзига фотиҳа тортиб, яна Қарноқийга тикилди. —Камина ҳазрат Улугбекка қарши эмасмен. Аммо бу зот фақирдай кимсаларни кўкрагидан итариб, атрофига шайхулислом Бурҳониддин бирла қози Хожа Мискиндай лаганбардор уламоларни, Али Қушчидай нобакор шогирдларни йигди. Шу сабабдин мана, Хожа Мискин ҳазратлари ҳалол уламолар берган фатвога қарши чиқди.

Қаландарнинг юраги шув этди.

“Не фатво?”

—Эндиликда,—деди жаноб Хомуш овози дўриллаб, — Мирзо Улугбек тожу тахтни қайта эгаллаш азмida расадхонага уя қўйган шогирдларига махфий топшириқлар берибдур. Боз хабар келдиким, Мирзо Улугбек бул иш учун бадқирдор Али Қушчига кўп тилла ва бойлик инъом этибдур... Бундан хабаринг йўқму?

Қаландар ялт этиб қаради. Хомуш ҳазратлари олдинга эгилганича унга қадалиб қолган эди.

—Йўқ, пирим, ўлимдан хабарим бор, аммо биллоҳ, бундан хабарим йўқдур...

Жаноб Хомуш кўзини ундан узиб, бош иргади.

—Сени чақирмоқдан мурод шулким, бу фариштасиз даргоҳга ва беимон Али Қушчига кўз-қулоқ бўлиб турғайсен. Зероким, жаннатмакон Амир Темур тиллала-рини яширмоққа йўл қўймоқ—гуноҳи азимдур.

Жанобнинг овозида шундай совуқ бир қатъият, ва-

жоҳатида шундай зўр шиддат, ёниб турган кўзларида шундай бир сеҳр бор эдики, Қаландар довдираб:

—Бандаи ожиз не дейман? Пиримнинг амри вожиб эрур,—деб юборди.

Ҳазратлари бош иргаб маъқуллади-да, важоҳатини ўзгартирмай давом этди:

—Бу ишда фаромушлик қилиб бўлмайдур. Туну кун расадхона теварагидан кетмагил. Баттол Али Қушчини кўз остингдан қўймагил.

"Ё раб. Қайси гуноҳларим учун фақирнинг бошига бу савдоларни юкладинг? Ҳамду сано ўқиб, хилватда ётмоқ ўрнига айғоқчилик қиласам. Мусофирикда бошимни силаган устодларимнинг яхшилиғига ёмонлик қайтарсам..."

—Ҳамма юмуш хуфия бўлмоғи лозим,—деди ҳазрат.—Зероким, шаҳзодаи валияҳ Абдуллатиф доруссалтанани забт этиб, тахтга муқим ўлтиргмагунча бул сир-асорни бир кимса билмагай. Сўзимни англадингму?

—Англадим, пирим...

—Оллоҳ сенга мадад бергай, илоҳи омин!—ҳазрат юзига фотиҳа тортиб, дастурхонга ишора қилди:

—Иссиқ нонлардан қўйнингга сол, дарвеш.

Қаландар итоаткорлик билан дастурхондан иккита патир олиб қўйнига тиқди-да, орқаси билан юриб, чароғон хонадан чиқди.

Бояги изғирин пасайган, лекин кун совуқ эди. Ҳаёличувалашиб кетган Қаландар, кўз олди қоронғилашиб, устунга суюниб қолди.

"Э дариф. Нечун бу зот унга ёпишиб олди? Нечун бу нопок юмушни унга топширди?"

Бу такаббур мутавалли уни биринчи кўргандаёқ шубҳа остига олганини, шубҳа остига олганларни эса шу йўл билан синаб кўриш одатлари борлигидан бехабар Қаландар, ҳислар тўфонидан гандираклаб ҳовлидан чиқди.

Шу пайт ташқаридан "Ё олло, дўст, ё олло!" деган овозлар эшитилиб, дарвоздан бир гуруҳ зикр тушган дарвешлар кириб келишди. Қаландар четлаб уларга йўл бераркан, олдинда оқсоқланиб келаётган Қашқир лақаблиfilaи дарвешни таниб қолди. Қашқир ҳам уни таниди чоги, қоронғида кулоҳини ликиллатиб, ишшайиб қўйди.

Қаландар Қарноқий ҳамон гандираклаганича дарвозадан чиқди, чиқди-ю, аллақандай ички бир ҳиссиётга бўйсуниб, "Мозори калон" томонга йўл олди.

Зим-зиё қоронғиликда қабристондаги чинорлар, ичлари ковак кекса шотут ва садақайрағочлар аянчли чийиллар,

гўё бу ковакларга ажиналар яшириниб, базми жамшид қураётгандай ваҳимали овозлар чиқарар, кулар, йиғлар эди. Кимдир қабристоннинг бир четида қироат билан қуръон ўқир, масжид томондан дарвешларнинг "ҳу-ҳу"лари қулоққа чалинарди.

Қаландар мармар сағаналар, унгурдай ўпирилиб қолган қабрлар орасидан қоронғида қаёққадир қоқилиб-суриниб бораркан, хаёлан ҳамон кўкка тавалло қиласади: "Гуноҳкор бандангни кечиргайсен, эй парвардигори олам! Фақир бу бебақо дунё лаззатларини тарқ этиб, ҳақ йўлини танланганда тариқат ўрнига бундай нопок юмушлар қиласмен деб, ўйлаган эдими? Ўз устози, мусофирилик ва йўқчиликда бошини силаган валинеъмати орқасидан айғоқчилик қиласмен, деб ўйлаган эдими?.. Мавлоно Али Қушчи бетавфиқми ё имони баркамол бандангми—буни бу такаббур шайх қайдин билур, тангрим?

Мулло, муфти бўлғонлар,
Ноҳақ даъво қилғонлар,
Оқни қаро дегонлар,
Ул тамуққа кирмишлар...

Ноҳақ даъво қилғонлар... ҳазратнинг сўзи ҳам ноҳақ даъво эмасму, эй халлоқи олам?..."

Мана, йўлканинг охирида қуриб-қовжираб қолган азим чинор кўзга чалинди. Чинор тагида устига архар шохи қўйилган юксак дахма қорайиб турарди. Қаландар Қарноқий қабрнинг бош томонига ўтиб, саждага бош эгаркан, хаёлан пири Баҳовуддин Нақшбандийга илтижо қилди:

"Бу фақир гадога ўзинг мадад бер, эй валинеъмат бузруквор! У дарвешлик йўлига кирганида фоний дунё юмушлари эмас, туну кун тариқат ва ибодат қилмоқ ниятида эди... Эй, буткул аҳли жунунлар, мусофири ва мужовирлар, гадолар вэ йўқсиллар ҳомийси бобокалон Хожа Баҳовуддин Нақшбандий! Эй, парвардигори олам! Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўзинг кечиргайсен, тангрим! Ўзинг кечиргайсен!"

Қаландар Қарноқий тиз чўкиб, чўғдай пешанасини дахманинг муздай тошига босди.

Мирзо Улугбек яна кечагидай от ўйнатиб олдинда борарди. Остидаги арабий бедовнинг кенг ўмровидаги ёқут ва лаъл қадалган тилла қалқончаси офтобда кўз қамаш-

тириб чараклар, устидаги заррин ёпингичи чўғдай гул-гул ёнар, пешанасидаги кокилига тақилган маржон шодалари силкиниб, кумуш эгарнинг олтин ҳалқачалари нафис жаранглар эди. Лекин бу ажиг мусиқа Мирзо Улуғбекнинг қулогига кирмас, у яна хаёллар уммонига чўмган эди.

Кечаси юрагида жўш урган түғён босилган, дилини қандайдир теран бир лоқайдлик чулғаб олган эди. У фақат бир нарсага пушаймон қиласди: тезроқ жанг бўлмади-ю, шаҳзодани бир кўрмади!..

У кеча жанг қилишни кўнглига туккандан бери негадир хаёлидан шу фикр кетмай қолди: жанг-жадал бўлса-ю, шаҳзода билан юзма-юз тўқнашса, унинг кўзларига тикилса, муддаосига тушунса, сўнгра майли, унинг қўлида ўлса ҳам армони йўқ!.. У қайси юз, қайси виждон билан ўз падарига қўл кўтармоқда? Шуни билса—бас! Кейин майли, нима қиласман деса, шаҳзоданинг изми ихтиёрида!..

Эвоҳ! Мирзо Улуғбек бу ўғлини нечундир болалигидан суймади. Ўғлим, деганда юраги сира "жиз" этмади, қалбida бир меҳр уйғонмади... Шаҳзода туғилибдикি, узоқ Ҳиротда, волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим тарбиясида бўлди. Гавҳаршод бегим уни ўз қўлида, Ҳирот саройида тарбия қилди, вояга етказди. Лекин... ҳазар, алҳазар!.. Бобоси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг шаҳзода Алоуддавла билан тожу таҳт талашган Абдуллатиф энагаси Гавҳаршод бегимни қўлга тушириб, ҳибс эттириди. Мирзо Улуғбек буни эшитиб соchlari тикка бўлиб кетган эди. Лекин ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди экан, шаҳзода Алоуддавла Абдуллатифни асир олиб, Ихтиёридин қалъасига ҳибс этганда чидаб туролмади, қўшин тортиб Хуросонга борди... Нечун ўшандада Мирзо Улуғбек унга бўлишиди? Нечун Балхни унга инъом қилди?

Мирзо Улуғбек аламли дуд кўксини ўртаб юбораётгандай, уф тортди-да, бошини кўтарди. Кечаги изғирин пасайган, офтоб терак бўйи кўтарилиб қолган эди.

Катта карвон йўлининг икки ёнидаги ясси адирларни черик эгаллаган, ҳаммаёқ эшак, хачир, туяга тўлиб кетган эди. Олдиндаги навкарлар ва ясовуллар от ўйнатиб, йўлдаги черикларни четга сурмоқда, эшак ва хачирларни аёвсиз қамчилаб қувмоқда эди. Қилич ўрнига ойболта, таёқ ва чўқмор кўтарган, суворийлар либоси ўрнига бошларига кигиз телпак, эгниларига эски чакмон ва кенг чоловор кийган юпун деҳқонлар шошилмас, ўзларича сўкиниб секин йўл бўшатишар эди...

Чинакам қурол ўрнига таёқ ва чўқмор кўтарган,

умрида жанг-жадал кўрмаган бу беозор дечқонлар шаҳзоданинг салкам эллик минг лашкарига қарши нима қила олади? Буларни ким, нечун йиғди?

Мирзо Улуғбек саройбонни ҷақириб, ҷерик бошлиқла-рига дечқонларни тарқатиш тўғрисида фармон берди-да, бетоқат юлқинган оқ байирига қамчи уриб, илгарилаб кетди...

Пешинга яқин олдинда ипакдай майин пуштиранг боғларга кўмилган Димишқ қишлоғи кўринди. Димишқдан кейин, то Самарқандга етгунча боғлар бир-бирига туташиб кетар, гўё бутун олам улкан гулхан орасида ловиллаб ёнарди. Димишқдан сал ўтилса, офтобда ажиб бир манзара касб этган Бибихоним мақбарасининг ложувард гумбази кўринади. Ундан сал берироқда, ўша ҳарир қирмизи парда орасида, Улуғбек мадрасасининг юқсак пештоқлари товланади. Ундан чапроқда эса, осмонга санчилган Гўри Амир минораларининг тилларанг бўёқлари нозик жилола-нади... Мирзо Улуғбек боғлар ортидан элас-элас кўринган суюкли шаҳрига суқланиб тикилар экан, беихтиёр кўзига ёш олди. Наҳот киндик қони тўкилган, масъуд болалик йиллари ўтган, обод қиласман, деб умрини баҳш этган бу суюкли шаҳри азим қўлидан кетса? Донги буткул рубъи маскунга тараалган расадхонаси-чи? Фахр-ифтихори бўлмиш мадрасаси-чи? Наҳот унинг илм-фан йўлидаги қирқ йиллик уринишлари шамолга соврилса? Қирқ йил йиққан нодир хазинаси-чи? Шогирдлари-чи? Уларнинг тақдирни не бўлади? Қирқ йил уруш кўрмаган бу эл-улус, буткул Мовароуннаҳрнинг аҳволи не кечади?

Мирзо Улуғбек юрагини ўт олиб, аргумоғига аччиқ қамчи босди. Усиз ҳам бетоқат пишқирган оқ бедов сувлиғини чайнаганича бургутдай ер бағирлаб учиб кетди. Унинг юрагидаги пўртанадан бехабар аъёнлар ва боёнлар ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қараб олишди-да, улар ҳам отларига қамчи босишли. Димишқа етмасдан ўнг қўлдаги ялангликда "Боги жаҳон" кўринди. Баланд девор билан ўралган улкан боф ўртасида сутдай оппоқ кошона кўзга ҷалинди. Бобоси жаннатмакон Амир Темур оғир юришлардан қайтаётисб, Самарқандга киришдан олдин бу боқقا албатта қўниб ўтар эди... Олдинда учиб бораётган Мирзо Улуғбек қандайдир ички бир туйфуга бўйсуниб, отининг бошини "Боги жаҳон"га бурди.

Дарвозадан бошланган кенг хиёбонга хазонлардан қир-мизи пояндоз тўшалган эди. Дарахт шохларидан чирс-чирс узилиб тушаётган япроқлар ҳавода унсиз сузиб, оёқ остига

қүшдай назокат билан қўнарди. Кошона олдидағи гулзор, гулзор ўртасидаги мармар ҳовуз, ҳаммаси хазонга тўлган, фақат ток япроқлари ҳали тўкилмаган, баланд сўрилардаги токларда ҳар бири отнинг калласидай чарос бошлари қора марвариддай товланиб турарди...

Мирзо Улуғбек истиқболига чиқсан ясовулга аргумоғининг жиловини ушлатди-да, орқадагиларни кутмасдан хиёбон бўйлаб кетди. Хиёбоннинг охирида, анорзор тепаликнинг шундоқ ёнбағрида тиниқ бир чашма шилдираб оқарди...

Мирзо Улуғбек чашма бўйига тиз чўкиб, муздай сувга ювинди, таҳорат олди ва мовут тўнини булоқ атрофидаги сарғая бошлаган ажриқзорга ёзиб, пешин ўқиди. Сўнг, аллақандай маъюс эсадаликларга чўмиб, узоқ ўтирди. Эсига негадир яна болалик чоғлари тушди.

У ҳали кичкина бола эди. Бир сафар олис сафардан қайтган бобоси бир-икки ҳафта шу боғда турди. Худди мана шу булоқ бўйига суюкли энагаси Сароймулхонимнинг ҳаворанг ипак саропардаси тикилган эди. Унинг атрофига кўк, пушти, қизил, нофармонранг кичик чодирлар жойлашган бўлиб, уларда қилиқлари мулойим, ҳаракатлари назокатга тўла ёш канизлар, баковуллар туришарди. Чодирларнинг орқасидаги яшил бедазорга оқ биялар боғланган, биялардан олисроқда кийикчаларга ўхшаган гўзал тойчалар кишинашиб турарди. Энагаси Сароймулхоним ҳар куни эрталаб Муҳаммад Тарағайни шу тойчалар олдига етаклаб бораарди. Сароймулхоним кенг юзли, бурни тугмадеккина, кўзлари қисиқ бир хотин эди. Лекин унинг оппоқ бўлиқ гавдасида, эгнидаги қимматбаҳо саруполари ва нозик зеби зийнатларида, гапсўзларида бўлакча бир виқор ва маҳобат бор эдиким, ҳамма ундан ҳайиқар, бир гапи икки бўлмас эди. Улуғбекка айниқса унинг майин қўллари, фируза кўзли қўшқўш тилла узуклар тақилган узун оппоқ бармоқлари ёқар, энагаси бу қўллари билан унинг бошини силаб эркалаганида ийиб кетиб, тойчоқдай унинг бағрига отилар эди.

Гоҳо энагаси олдига этак тутиб, чодир ёнидаги бўлиқ оқ бияни ўзи соғар, сўнг, алоҳида мешга қуийиб, қиёмига келтириб қимиз қилас ва яҳдай булоқта ташлаб қўярди. Аҳён-аҳёнда бу қимизни ичгали ҳаворанг саропардага бобоси Амир Темур келарди. У сезиларлик оқсоқланса ҳам, асо ушламас, новча қаддини йигитлардай тик тутиб, гўё бир ёқقا шошаётгандай шитоб билан юрар эди. У ҳеч қачон қимматбаҳо заррин тўйлар киймас, ёзги сара-

тонда ҳам түя жунидан тўқилган оқ-сарғиш чакмонини ечмас, ўтирганда чакмонининг этаги билан майиб оёғини ўраб, тиззасини силаб ўтирас эди. Бобоси Амир Темур от юзли, қийғир бурун, чиройли, серсоқол одам эди. Ундан ҳамма ҳайиқар, у қалин қошларини чимириб, ўтқир кўзлари билан қадалиб қараганда, ҳеч ким тоб беролмас, ҳамма кўзини олиб қочар, у келаётгандан ҳар ким турган жойида қўл қовуштирганича қотиб қолар эди. Лекин ажабо: кичкина Муҳаммад Тарагайни кўрганда бобосининг қовоғи очилиб, чеҳрасидаги шиддат бўлакча бир мулоҳимлик билан алмашар, ўтқир нигоҳида шўх учқунлар ўйнар эди. Одатда у неварасини тиззасига ўтқазиб эркалар, аксарият мударрисларни чақириб, неварасининг сабоқларини суриштирас эди. Мударрислар Улуғбекнинг зеҳнини мақташса, бобоси неварасининг кенг пешанасидан ўпиб кулар:

—Боракалло сизга! Амир Темур авлодидан ҳам Ҳорун Рашиддай бир фозил подшоҳ чиқсан-да!—деб қўяр эди. Аммо бошқа неварасини мутолаа устида кўрса, жаҳли чиқар, дарғазаб бўлиб навкарларидан бирига:

—Олиб чиқ! От минсин! Қилич ўйнасан!—деб буюрар эди. Шундай пайтларда бобоси қовоғини солиб, неварасининг машқларини зимдан кузатиб туар, Улуғбек отга чақон минолмаса ё қиличбозликда нўноқлик қилса дарғазаб бўлар, беҳашам пўлат филофга солинган қиличини суғуриб оларди-ю, кўзлари ёниб, ёнида ким турса шу билан қиличбозлик қилиб кетарди...

Ёдида бор: бир кун кечаси момосининг бағрига кириб, тўйган қўзичноқдай ухлаётган эди, суворийлар келиб, уйғотиши. Маълум бўлишича, жаннатмакон бобоси суюкли неварасини ўз саропардасига чақиртирган экан.

Улуғбек борганида юз кишилик улкан саропарда шифтидаги билур қандилларга қадалган беҳисоб шамлардан кундузгидай чароғон эди. Гир айланга ёзилган кимхоб кўрпачаларда бошларига симобий салла ўраган зарбоф тўнли нуроний кишилар ўтирас эдилар. Бобоси,—Олло унга Равзай ризвондан жой ато қилгай!—фил суюгидан ясалиб, устига йўлбарс териси ёпилган, баланд нақшинкор курсида ўйга толиб ўтиради.

Улуғбек суюкли бобосини кўрганда кўнгли сув ичгандай равшан тортди-ю, олдига чопқиллаб борди-да, қўлини кўксига қўйиб:

—Ассалому алайкум, Соҳибқирон ҳазратлари!—деб хитоб қилди. Сўнг, қўлларини кўтариб, момоси ўргатган дуони ўқиди:

—Э, парварди гори олам! Бобожоним... Фотиҳи Нусрат Амир Темур Кўрагоний жанобларининг умрини узоқ, толеъларини баланд қилгайсен. Табаррук бошларига қўнган ҳұмо қуши билоти шарифни тоабад тарқ этмагай.

Улуғбек шундай деди-да, бобосининг оёқларини қучоқчаб, тиззасига бош қўйди. Атрофдан: "Офарин-офарин", деган хуррам хитоблар эшишилди. Бобоси эса аввал унинг пешонасидан чўлп-чўлп ўпди, кейин мийигида кулиб:

—Бул мунааввар сўзларни қайдан ўргандинг; тайлогим?—деб сўради ва ўнг томонида ўтирган хушсурат, қорасоқол алломага юзланди.

—Муҳтарам мавлоно Али Язди. Фақирнинг бошқа зурриётлари жангу жадал бобида баркамол бўлса, бул набирам илму урфон бобида беназир эрмиш. Бул сўзда ҳақиқат борму, мавлоно?

Мавлоно Али Язди қўйл қовуштириб таъзим қилди:

—Филҳақиқат шундайдур. Набирангиз Муҳаммад Тарагай илми ҳандаса, илми риёзиёт, алалхусус илми нужум бобида тенгсиз салоҳиятга мушаррафдур. Иншооллоҳ, келгусида, юлдузи ёруғ, толеи баланд алломаи жаҳон бўлиб ном чиқарадур.

Жаннатмакон бобоси мамнун жилмайиб:

—Иншооллоҳ, айтганингиз келгай, мавлоно,—деди,— токи Амир Темур Кўрагоний авлодидан ҳам фақат буюк лашкарбошилар эрмас, илму маърифат бобида ҳам баркамол алломалар етишмоғини яратган эгамдан сўраймен. Эҳтимол, саволлар бордур набирам Муҳаммад Тарагайга?

Саккиз яшар Улуғбек юраги гурс-гурс уриб, савлат тўкиб ўтирган серсоқол, нуроний алломаи киромларга қаради. Аммо алломаларнинг аксари унга хайриҳоҳлик билан тикилиб, кўплари жилмайиб ўтиришарди. Биринчи бўлиб энг ёш, хушбичим аллома унга қараб:

—Ўғлим, ижозат берсангиз бир савол берсан!—деб мурожаат қилди: —Дейдиларким, фалакда ярқираб турғон беҳисоб ситоралар орасида икки юлдуз мавжуд эмишким, улар яқинлашғонда башарият тақдирини бурмоққа қодир буюк инсонлар дунёга келур эрмишлар. Бу ситораларнинг номи не? Сўнгги икки минг йил давомида улар неча маротаба яқинлашғанлар ва бу саодатли дақиқаларда қайси улуғ зотлар таваллуд топмишлар?—у сўзини тутгатмаган ҳам эдики, ёнида ўтирган кекса уламо:

—Афв этасиз, иним,—дэя ёш алломанинг сўзини бўлди:—Ўйлайманки бу норасидага бериладурғон савол эрмас, бул сўроқ.

Атрофдан:

—Ҳақ сўз, ҳақ сўз!—деган хитоблар эшигилди. Лекин Улуғбек уларнинг хитобларини бўлиб, бобосига юзланди:

—Соҳибқирон ҳазратлари. Ижозат этсалар, муҳтарам мавлононинг сўроқларига жавоб берсам?

Амир Темур хушнуд кулиб, яна унинг бошини силади:

—Қани-қани? Ижозат, тойчогим, ижозат.

Шунда Улуғбек яна боягидай юраги гуп-гуп уриб, жавоб берди:

—Сиз айтғон саодатли ситораларнинг номлари Зуҳал ва Муштариydур. Улар ҳар саккиз юз йилда бир маротаба яқинлашадур. Бинобарин, сўнгти икки ярим минг йилда улар уч маротаба яқинлашгандур. Биринчи бор яқинлашгандага буюк жаҳонгир Искандар Зулқарнайн таваллуд топмиш. Иккинчи бор яқин келганларида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом дунёни мунаvvар қилмиш, учинчи бор яқинлашгандалида эрса мани бобом фотиҳи музаффар соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний ҳазратлари дунёга саодат келтирмиш.

Саропардада яна алломаларнинг "Офарин-офарин", деган жўр қийқириқлари янгради. Раҳматлик бобоси эса тўйсатдан кўзига ёш олиб:

—Иншооллоҳ, менинг бошимга қўнган ҳумо қуши сенинг ҳам бошингта қўнғай. Э, яратган эгам. Фақирга қилган иноятларингни бул набирамдан ҳам дариг тутмагайсен!—деб дуо қилди.

Бу эсадаликлардан бир зумгина дили офтоб чиққандай ёришган Мирзо Улуғбек, ҳозирги аҳволидан кўнгли вайрон бўлди-ю, хаёлан бобосига мурожаат қилди:

“Э бобожоним. Меҳри дарё бобожоним. Норасида мавридимда пешонамдан ўпиб, Олладан саодат тилаган эрдинг. Не гуноҳ қилдимки, қариган чоғимда, билагимдан кучим, белимдан қувватим кетганида бошимга бундай мусибатлар тушди. Гуноҳкор набирангта мадад бергайсен, падари бузрукворим, мадад бергайсен...”

...Мирзо Улуғбек катта йўлдан бир тўп суворийлар от чоптириб ўтганини эшишиб, секин ўрнидан турди, атрофига таажжуб билан тикилди: унга не бўлди? Шундай хатарли пайтда олис болалигини эслаб ўтиrsa! Тожу тахт гамини емоқ ўрнига, маҳзун хаёллар гирдобидан чиқолмаса?

Мирзо Улуғбек қирмизи пояндоз тўшалган хиёбондан оҳиста юриб орқага қайтаркан, дарвозанинг ёнида оқ кўпикка чўмилган бир неча отларни кўрди. Кошонадан

чиққан шаҳзода Абдулъазиз билан қўлида мактуб ушлаган шайхулислом Бурҳониддин шоша-пиша унга томон юришиди.

“Тағин ноҳуш хабар!”—хаёлида деди Мирзо Улугбек.

—Қайда юрибсиз, ҳазратим?—деди шайхулислом ҳансираб.—Амир Искандар барлосдан чопар келибдур.

—Тағин не мужда?—Мирзо Улугбек тўхтаб номага қўл чўзди. Бир парча сариқ қоғозга палапартиш ёзилган номада амир Искандар шаҳзода Абдуллатифнинг ҳировул қўшинлари пистирмадан чиқиб, унинг қалб қўшинларига ҳамла қўлганини ёзган эди. Амирнинг хабар беришича, шаҳзоданинг қўшинида филлар ҳам бор. Бу филлар унинг суворийларига даҳшат соглани боисидан у доруссалтана томон чекинмоқни лозим кўрган...

Мирзо Улугбек кўзларини номадан узиб, ўғли билан шайхулисломга қаради. У эндиғина кошона ёнида турған бир гуруҳ сарой маҳрамларига кўзи тушди. Маҳрамлар орасида жиянлари—шаҳзода Абдулла билан Абу Саид Мирзо ҳам турар, зарбоф тўйн ичидан суворий совут, бошларига тилла ҳошияли дубулға кийган бу икки шаҳзоданинг ҳам кўзларида тарафдуд, ҳаракатларида тоқатсизлик сезилиб туради.

Мирзо Улугбек оёқларини кериб тўхтади. Ажабо: суворий совутлар кийиб, сербар камарларига олтин қилич таққан бу саркардалар, қимматбаҳо саруполарга ўранган бу сарой аҳли нечун бунчалик титрайди, недан қўрқади? Башарти шаҳзодадан қўрқса нечун амир Султоншоҳ тархонга ўхшаб, унинг тарафига қочиб ўтмайди?..

Мирзо Улугбек жўрттага овозини кўтариб:

—Шаҳзода лашкари юриш бошлабдур,—деди.—Лашкаларида филлар бор эрмиш.

Шайхулислом Бурҳониддин ранги ўчиб, бошини сараксарак қилди.

—Давлатпаноҳ не фармон бергайлар?

Мирзо Улугбек мийигида кулимсиради.

—Олло таоло пешонага нени ёзган бўлса шу бўлади, тақсир.

—Иншооллоҳ, пешонангиз ёруғ бўлғай. Ва илло...

—Жанг-жадал қилмоқ!..

Шайхулислом чўққи соқолини ушлаб, бош чайқади ва гўё сарой аҳли эшитишини истамагандай:

—Доруссалтанаага қайтмоқ даркор, онҳазратим!—деди секин.—Қальъа мустаҳкам...

Мирзо Улугбек асабий ҳаракат қилиб:

—Ҳайҳот!—деди.—Шаҳзодада тош отгувчи арродалар бордур, тақсир! Буткул шаҳар зер-забар бўлади! Буткул шаҳар!

Чол яна асабийлашиб бошини сарак-сарак қилди.

—Валлоҳи аълам биссавоб! Ва лекин шаҳарни ололмас, султоним! Жамики масжидларга хутба ўқитурмен. Барча фуқаро оёққа турадур, давлатпаноҳ!..

Мирзо Улуғбек жавоб бермади. У шайхулислом Бурҳониддиннинг самимиyllигига шубҳа қилмас, ҳозир бу оғир вазиятда Самарқандга чекиниб, дарвозаларни беркитиб олишдан бошқа чора йўқлигини тушунар, айни замонда ҳали озиқ-овқатни ғамлаб олмаган шаҳар катта қўшиннинг узоқ қамалига тоб бера олмаслигига ҳам ақли етар эди. Лекин, энг муҳими, томирларида мудраб ётган бобосининг қони яна кўпира бошлаган, у қилич яланғочлаб, жанг қилгиси, бу сотқин лашкарбошилар олдида Амир Темурнинг набираси эканлигини, жон берса ҳам осонликча бермаслигини бир кўрсатиб қўйгиси, ниҳоят, шаҳзода билан юзма-юз келгиси, у билан бир оғиз гаплашгиси келарди.

Шаҳзоданинг ҳировул қўшинлари довондан чиқиб юриш бошлаган эмиш!.. Бобоси Амир Темур бундай ҳолатларда ғанимнинг ҳировул қўшинларини олдинга ўtkазиб юборар, сўнг бандоҳ жаронгир ва баронгир суворийлари билан қуршаб олиб, қопқонга туширап эди. Агарчи ғаним лашкарларига ёрдам келса эҳтиётда турган чоповул ва шақовул қўшинларини жангта солиб, қатлу қирғин қиласади... У эса... ҳайҳот! У ҳеч қачон салоҳиятли саркарда бўлган эмас! Ва лекин... йўқ, у ҳам жанг қиласади! Жанг-жадалсиз жон бермайди!..

—Давлатпаноҳ!..

—Ўйлаб кўрмоқ даркор, тақсир!—Мирзо Улуғбек қовоғини уйганича кошона томон юди. Йўлда турган шаҳзодалар шоша-пиша йўл беришди. Кошонанинг иккичи ошёнидаги деворлари фирузаранг сопол парчинлар билан безатилган катта хонага шоҳи кўрпачалар тўшлиб, хонтахталар қўйилган, хонтахталар ёғлиқ патирлар, мева-чева, қовурилган ғоз ва кабобларга тўла эди.

Мирзо Улуғбек ичида кулиб қўйди: "Ўлим олдидан базми жамшид!"

У тўрга, бир маҳаллар бобоси Амир Темур ўтирган

¹ Чоповул ва шақовул—пистирмада турган асосий қўшин.

жойга ўтиаркан, пойгакда таъзим қилиб турган баковулга юзланиб:

—Бода келтир!—деб буюрди. Лекин бодани ичиш насиб этмади.

Баковул чиқиб, Мирзо Улуғбек жойлашиброқ ўтирмаған ҳам эдики, саройбон кириб, иккинчи келтирган номани тутди. Бу нома суюкли навкари Бобо Ҳусайндан бўлиб, биринчисидан ҳам ваҳимали эди. Шаҳзоданинг ўнг ва чап қанот лашкари юришни жадаллатиб, амир Султон Жондор билан амир Искандар барлос қўшиналарини қопқонга туширмоқ ҳаракатида экан. Лекин энг ёмони— амир Султон Жондор қаёққадир қочган, қўшинда ёлғиз амир Искандар барлос қолган эмиш! Бобо Ҳусайн буни хабар қилиб, Мирзо Улуғбекка Самарқандга чекиниши маслаҳат берган, ўзи эса амир Искандар барлос билан Димишқ атрофида жанг қилиб, шаҳзода лашкарларини тўхтатиб туриш ниятида эканини ёзган эди.

Номага қараганда, шаҳзода қўшиналари икки-уч фарсаҳ жойга келиб қолган, Мирзо Улуғбек қандай қарорга келмасин, бу қарорни дарҳол қабул қилмоғи лозим эди! У эса... У ҳамон жанг қилиш, шаҳзода билан юзма-юз келиш истаги билан ёнар эди. Лекин Бобо Ҳусайн йўллаган номани ўқиркан, хаёлига бир фикр келди: доруссалтанага қайтиб ва унинг дарвозаларини беркитиб олиб, шаҳзода билан сулҳ-салоҳ тузса не қиласи? Йўқ, шаҳзода унинг тахтда қолишига кўйнис. Лекин Мирзо Улуғбекка минбаъд тожу тахт керак эрмас! Шаҳзода унинг расадхонасию мадрасаларига тегмаса, маърифат йўлидаги ишларини ман этмаса, у тинчгина илму идрок билан машғул бўлса—бас! Унга шундан бошқа не керак?

Лекин шаҳзодани бу шартларга кўндириш учун фуқарони сафарбар қилиб бўлса ҳам, мудофаага ўтмоқ даркор.

Мирзо Улуғбек барча иккиланишларга чек қўйиб, тўрда чурқ этмай ўтирган амир Идрис тархонга юзланди.

—Сиз Димишқда қолиб, Искандар барлос суворийларига кўмак бергайсиз, амир! Бошингиз кетса-да, шу бугун шаҳзода лашкарларини тўхтатгайсиз. Фармони олий аёнми?

—Аён, давлатпеноҳ! —Амир Идрис тархон тўн ичидан кийган совутининг ҳалқачаларини шинғирлатиб, таъзим қилди.

Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қисилган кўзлари ёниб, ўғли Абдулъазизга қаради.

—Сен икки шаҳзодани олиб, дарҳол доруссалтанага чопгайсан. Доруга Мироншоҳга амри олийни етказгайсан: барча аъёну боёнлар дарҳол Кўксаройга йиғилсин. Машварат қилурмэн.

Мирзо Улуғбек шитоб билан ўрнидан турди. Бода тўла косасини бир сипқаришда бўшатди-да, ҳеч кимга қарамай кошонадан чиқди.

* * *

Кун ботган, лекин атроф ҳали ёруғ эди. Тушда пасайган изгирин қайта кучайиб, совуқ, ёқимсиз довулга айланмоқда эди. Еру кўк чанг-тўзон ва ҷархпалак ҳазонларга тўлиб кетди. Ҳазонлар худди пўртранада қолган қушлардай ҳавода бетинч ҷарх урад, юз-кўзларни аёвсиз савалар эди.

Юрагидаги аламли тўфон билан олишиб бораётган Мирзо Улуғбек Димишқдан чиқиши билан сувлигини чайнаб юлқинган оқ бедовининг бошини қўймоқчи бўлди-ю, унинг бу ҳаракатини ёнидагилар бошқача тушунишларини ўйлаб, отининг жиловини тортди. Димишқ билан Самарқанд ораси олис эмас, кўп бўлса икки фарсаҳ келарди. Димишқдан кейин Бағдод, Бағдоддан кейин Қоҳира қишлоғи келар, бу қишлоқлар бир-бирига туташиб кетар, ҳаммаси боғ-роғ, узумзор, анорзор эди. Лекин ҳозир боғлари туташиб кетган бу қишлоқлар ҳам ташландиқ гўристондай ҳувиллаб қолган, одамлар қаёққадир қочган, яширган, икки томони пахса девор билан тўсиғлан тор кўчалар, ҳатто гузарлар ҳам кимсасиз эди. Фақат аҳён-аҳёнда асо ушлаган чоллар, қаровсиз қолган моллар, дайди итлар учаради.

Қоронги туша бошлаганидан безовталанган Мирзо Улуғбек ӯтига қамчи урди. Шу пайт олдинда, Қоҳира боғларига кираверишда, от туёқларининг дупури эшитилиб, аллақандай ғалаён кўтарилди, илгарилаб кетган навкарларнинг қаттиқ-қаттиқ товушлари эшитилди. Сўнг бир гуруҳ суворийлар от чоптириб келиб, Мирзо Улуғбекка етмай тўхтади. Мирзо Улуғбек қиличини қинидан суғуриб олди.

—Бу ким?

—Аълоҳазратлари афв этсинлар! Биз доруссалтанага бориб қайтдик!..

Кетма-кет от чоптириб келган шаҳзода Абдульъазиз билан тунд юзли саройбон аргумоғини ниқтаб олдинга ўтди.

—Давлатпашоҳ...

—Сўзла!

—Дарвозалар ёпилган. Салоҳдорлар дарвозаларни очмоқдин бош тортадур, ҳазратим...

—Ёлғон!—Мирзо Улугбек хаёлида бақириб юборгандай бўлди, лекин унинг овози хириллаб эшитилди-ю, бир зум оғир жимлик чўкди. Қоронгида шайхулислом Бурҳониддиннинг: "Ё парвардигор!.." деб пичирлагани ва Мирзо Улугбекнинг ҳансираб нафас олгани эшитилди.

—Доруға Мироншоҳ қайдা? Дарвозада борму?

—Йўқ, онҳазратим! Доруға дарвозага келмоқдин бош тортиби.

—Бўшат йўлни!—Мирзо Улугбек шундай деб бақирдида, бетоқат пишқирган оқ бедовига қамчи босди. Аччиқ қамчига ўрганмаган арабий аргумоқ осмонга сакради-ю, шамолдай учиб кетди...

"Доруссалтана дарвозаси ёпиқ! Унга, салкам қирқ йил салтанат тебратган, буткул Мовароунаҳрга ҳокими мутлақ бўлган тождорга дарвоза ёпилган! У бутун умрини бахшида қилган, мадрасаю ҳаммомлар, жаҳонда тенгсиз расадхонаю кутубхоналар барпо этиб, оламга машҳур қилган Самарқанд... унга ўз дарвозасини очмайдур! Е раббий! Не ёзуқлари учун бу хўрлик, бу ажри интиқомнираво кўрдинг унга?"

Боғларни шовуллатган совуқ изғирин, гўё уни тўхтатмоқчи бўлгандай шитоб билан кўксига урилар, чанг-тўзон ва чархпалак казонлар юз-кўзларни аёвсиз савалар эди!..

"Энг инонган амири Султоншоҳ барлос сотқинлик қилди, амир Жондор қайгадир қочди, суянган тоғим деган доруға Мироншоҳ доруссалтана дарвозасини беркитди... Эвоҳ! Қандай малъунлик бу, қандай кассоблик, қандай сафолат?.. Бу мардуд салтанатда кимга инонмоқ керак, кимга суянмоқ керак, халлоқи олам?"—Бу ўйлардан юрагини аланга олган Мирзо Улугбек, тишини тишига босиб, отига яна қамчи урди. Бўлиқ оқ байир олтин сувлиқларини чайнаб чинқириб кишинади. Унинг туёқлари остидан отилиб чиққан тош ва кесаклар ҳар томон визиллаб отилар, осмонда учган казонлар аёвсиз савалар, лекин у ҳеч нарсани сезмас, қалбida түғён урган алам оғриқни босиб кетган эди. Хаёлан у ҳамон кўкка тавалло қиласар, осий бандангни кечиргайсен, қариган чоғимда бу хўрликнираво кўрмагайсен, деб илтижо этарди.

Боғлар чекиниб, атроф ҳиёл ёриши. Сал ўтмай,

олдинда осмон билан туташган доруссалтана қўргони кўзга чалинди. Қоронғида қўргоннинг кунгурадор девори шундай юксак ва мустаҳкам кўринар эдики, уни ҳеч бир куч забт этолмайдигандай туюларди.

Суви кўкламдаёқ қуриб қолган чуқур хандақ ёнида Мирзо Улуғбекни яна бир гуруҳ навкарлар қарши олди. Улар орасида шаҳзода Абдулъазиз билан жиянлари Абдулла ва Абу Сайд Мирзо ҳам бор эди. Учала шаҳзода ҳам асабий ҳолатда у ёқдан-бу ёқса от ўйнатиб юришар эди. Мирзо Улуғбек шаҳзодаларга эътибор бермай, чуқур хандақдан от чоптириб ўтиб, дўнгликтаги дарвоза олдида тўхтади.

Бобоси Амир Темур ясаттирган ва "Дарвозаи оҳанин" деб ном олган қўйма темир дарвоза чиндан ҳам тақа-тақ берк эди. Дарвозанинг ёnlарида соқчилар турадиган икки минорада кимлардир кўринар, девор буржлари ва нишон туйнукларида ҳам аллақандай қора кўлагалар кўзга чалинар, лекин ҳеч ким рўйирост бошини чиқариб қарамас эди. Кўксидаги жўш урган алам ва туғён ичида ёниб, от чоптириб келган Мирзо Улуғбек, ёпиқ турган бу залварли дарвозани, осмон билан туташган бу юксак кунгурадор деворни қўрганда юрагидаги тугён тўсатдан сўниб, вужуди бўшашиб кетди. У бирдан ёпирилиб келган бу туйғуни зўрга енгиб, саройбонгага "дарвозани қоқ", деб имо қилди. Саройбон отини ниқтаб бориб, қиличи билан дарвозани "шақ-шақ" урган эди, тепадаги минорадан:

—Бу ким?—деган овоз эшитилди.

—Бу мен!—деди Мирзо Улуғбек, яна қони қайнаб.— Соҳиби тож Мирзо Улуғбек Кўрагоний!

—"Дарвозаи оҳанин" намози асрдан сўнг шоҳу гадо—барчага ёпиқдир!

—Оч дарвозани, малъун!

Мирзо Улуғбек гўё даъъозани ағдара оладигандек, от солдириб борди, асов оқ бедов осмонга сапчиб, олдинги оёқлари билан темир дарвозани қарсиллатиб урди-ю, орқага тисарилди. Юқорида бир дақиқа жимлик чўккач:

—Аъло ҳазратлари афв этсинлар!—деди бояги овоз.— Доруға Мироншоҳ жаноблари фармон қилмишлар, дарвоза очилмайдур!

—Соҳиби салтанат мен бўлурмен. Барча фармонларим амри вожиб эрур!.. Дарвозани оч ё доругани чақир, ёхуд бошинг кетади, салоҳдор!

Мирзо Улуғбек гапини туташкан ҳам эдики, девор тепасидаги минорадан қиқирлаб бўғиқ овоз эшитилди:

—Салоҳдорнинг бошини олишга қўлинг калталик қила-
дур! Бунинг боши эмас, ўз бошининг эҳтиёт бўлғил,
Муҳаммад Тарагай!

Мирзо Улуғбек бир дақиқа тили калимага келмай
гаранг бўлиб қолди. Бу ингичка хириллоқ овознинг эгаси,
ҳар бир сўзидан заҳар томчилаб турган бу одам... амир
Султон Жондор эди!..

Воажабо! Бу малъун лашкарни ташлаб қочганда...
доруссалтанага келган экан-да! Лекин қачон, қайси йўлдан
үтиб келди? Унга дарвозани ким, нечун очди?.. Бу беймон
каззоблар қачон тил бириктирган? Бу диёнатсиз инсонлар,
бу амиру умаролар, аркони ҳарб ва аркони давлатлардан
ҳазар, алҳазар! Қайга борманг, ҳаммаёқда маккорлик,
разолат ва риёкорлик!

Мирзо Улуғбек оёқларини узангига тираб, қаддини рост-
лади, вужуд-вужудини ларзага солган түғённи зўра босиб:

—Амир Султон Жондор!—деди.—Ҳумо қуши кимнинг
бошита қўнур, буни ёлғиз ҳақ таоло биладур. Ҳумо қуши
мени тарк этса—сенинг бахтинг! Ва лекин фалакнинг
гардиши билан тожу тахт қўлимда қолса... эсингда
бўлсин: оёғингдан дорга осиб, остингдан ўт қўямен!—Мир-
зо Улуғбек шундай деди-да, амир Жондорнинг жавобини
кутмасдан, отининг бошини орқага бурди.

Мирзо Улуғбек хандақдан от чоптириб ўтиши билан
уни шаҳзодалар ўраб олишди. Хаёли алғов-далғов бўлиб
кетган Мирзо Улуғбек шаҳзодаларнинг ҳаяжонли
сўзларидан фақат бир нарсани, "Шоҳруҳия қальяси", деган
сўзни тушунди-ю, "майли!" деб, қўл силтади. У қаёқقا,
нима мақсадда кетаётганини билмас, хаёлини фақат бир
фикр—инсонларнинг риёкорлиги, манфурлик ва каззобли-
ги банд этган эди. Сал ўтмай, Шоҳруҳия қальасига от
чоптириб кетган шаҳзода Абдулъазиз қайтиб келди. У
оғир ҳансирар, гулдираб алланималарни айтар, лекин
гапини тушуниш қийин эди.

Мирзо Улуғбек Шоҳруҳия қальяси ҳам ёпилганини,
қалья бошлиғи туркман беги Иброҳим Пўлат ўғли ҳам
сотқинлик қилганини унинг ғулдирашларидан аранг илғаб
олди. Ақли билан эмас, аллақандай ички туйғу билан
илғаб олди-ю, лабини қаттиқ тишлаганича ўйланиб қолди.
У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан
бир сониягина олишди, сўнг, аргумогининг бошини орқага
бурди. У Мирзо Абдуллатифга бош эгишга, яхшилик
бўлса-да, ёмонлик бўлса-да, ўз зурриётидан кўришга аҳд
қилди.

Қаттиқ ухлаб ётган Али Қушчи эшик оқиста гичирлаб очилганини сезиб, уйғониб кетди. Расадхона зимистон бўлса ҳам, Али Қушчининг ўткир кўзлари дарров кўрди: пойгакда девқомат бир кимса гавдаси билан эшикни тўсиб, қаққайиб турарди.

Али Қушчи беихтиёр ёстиғи остидаги ханжарга қўл югуртириди.

—Ким бу?

Эшиқдаги кимсадан сас чиқмади.

—Сўзла. Кимсен, эй бандай гунг?

—Бу мен, фақирмен...

Али Қушчи ханжарини ушлаганича ўрнидан сакраб турди.

—Қаландар Қарноқий?

—Балли сизга, мавлоно, ёдингиздан чиқармабсиз.

—Жонингда қасдинг бўлмаса ўрнингдан жилмагайсен!

—Қўрқманг, мавлоно... шамни ёқинг!

—Жилма дедим, жилма! Қайдин келдинг бу даргоҳга?

—Қаландар Қарноқий бирорнинг ихтиёри билан юрмайдур, мавлоно. Олтин қидириб келдим бу даргоҳга! Шамни ёқинг, мавлоно!

Али Қушчи ханжарини қинидан шартта суғуриб олди. Хаёлидан: "Ёнингда шерикларинг бўлмаса, сен билан олишиб кўрамен!" деган фикр ўтди. Ўзини босиб:

—Не деб алжираисен, Қаландар?—деди.—Илм даргоҳида олтин не қилур, тентак?

Қаландар қоронғида секин кулди:

—Бу илм даргоҳида Жаҳонгир тиллалари кўмилмишдур, мавлоно!

—Амир Темур тиллалари? Тушингни сувга айтгайсан, олло гадойи!

—Дур ва жавоҳирлари ҳам бордур. Яширмоқдан фойда йўқ, мавлоно.

Али Қушчи нима қилишини билмай бир зум лол бўлиб қолди. "Бу жунунсифат девона тилланинг дарагини қайдин эшилди? Уни бу ерга ким юборди? Ёнида кимлар бор?"

Қаландар қоронғида гумбазга ўхшаган кулоҳлик бошини чайқаб:

—Мавлоно Али Қушчи,—деди истеҳзо билан.—Ким сизни йўлбарс билан олишган шерюрак Али Қушчи дейди! Шамди ёқинг! Шоир Қаландар бу даргоҳга қора ниятда келса, боя пичноқлаб ташлар эди сизни!

Қаландарнинг сўзида жон бор: расадхонага билдирамасдан кирган одам, гафлат уйқусида ётган мавлононинг бошини танидан жудо қилиши ҳеч гап эмас эди.

Али Қушчи қоронгидаги пайпаслаб, токчага ўтди ва кечаси ўчиб қолган шамни ёқди. Унинг заиф шуъласида кутубхонанинг деворларидағи зарҳал нақшлар, жавонлардаги китобларнинг тиллакори жиллари ялтиллаб кетди. Қаландар Қарноқий эгнида қуроқ жанда, бошида учлик эски кулоҳ, девсифат қомати билан ҳамон эшикни тўсиб турарди. У қўл қовуштириб, таъзим қилди:

—Ассалому алайкум, устод!

Бу сафар у "мавлоно" ҳам демай, "устод" деди. Анов дарвешлардан ўрганганди фирибгарликми бу ё бурунги Қаландар Қарноқийнинг самимиyllигими? Али Қушчи қўлидаги шамни баландроқ кўтариб унинг юзига тикилди. Соч-соқоллари ўсиб кетган Қаландар чуқур ботган уйқусиз кўзларини олиб қочмай қаттиқ қадалиб турарди. Девдай қомати ва жулдур кийимларига қарамай, Қаландарнинг соқол босган озғин юзида, уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида аламли бир дард, қандайдир мажруҳлик бор эди. Унинг бошига тушган савдолар Али Қушчининг эсига тушиб, кўнгли сал юмшади.

—Кел, олло гадойи, ўлтири!

Қаландар тез юриб келиб унинг қўлинин олди ва лабига босди.

"Бунга не бўлди? Нечун бундай қиласди?"

—Юқори ўт, ўлтири, Қаландар...

Қаландар "раҳмат", деган маънода бош иргаб:

—Кечиргайсиз, устод,—деди.—Сўзни олтиндан бошлаб, сизни ҳайратга солдум.

—Олтин, олтин!.. Бу сўзни қайдан топдинг, Қаландар?

—Сабр қилгайсиз, устод, аввал сизга бир саволим бор,—Қаландар ғамгин кўзлари билан Али Қушчининг кўзларига тикилди.—Сиздай алломаи замон фақирни ким деб, қандай одам деб билурсиз?

Дарҳақиқат, бу одам ким ўзи? Олис Яссидан келиб, олдин навкар бўлди, кейин қилични қаламга, суворий совутларини илм аҳлининг камтарин либосларига алмаштириб толиби илм бўлди, сўнгра мадрасани тарк этиб, хилватга кирди. Алҳол, бошида эчки терисидан тикилган эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, унинг олдида сажда қилиб турибди...

Али Қушчи елкасини учирди.

—Бир сўз айтмоққа тилим лолдур, олло гадойи...

Қаландар оғир хўрсиниб:

—Фақир бу чаппа дунёдан ҳақиқат излаб тополмаган, адашган бандадурмен, устод!—деб хитоб қилди.—Аввалам соҳиби тож Мирзо Улуғбекдан элимга мадад истаб келиб, мадад топмадим. Юртимдан айрилиб, беватан бир мусоғир, кулбасиз бир дайди ит бўлдим. Ҳақиқат деб кирмаган кўчам, бош урмаган эшигим қолмади, ахийри аҳли олло гадоларига ихлос қўйдим. Ва лекин... не чора? Гадолар эмас, тилида ҳамду сано, дилида фисқи фужур гумроҳларни кўрдим. Эмди, хоҳ инонинг, хоҳ йўқ, ҳақиқат излаб, тагин даргоҳи илмга келдим, устод!

Қаландар тўсатдан овози дарз кетиб, жим қолди. Унинг самимийлигига шубҳа қилиш қийин эди. Лекин... Али Қушчи зўраки кулди.

—Сўзингда мантиқ йўқдур, Қаландар, ҳақиқат қидириб келдим, дейсан ва лекин ҳақиқат эмас, олтин қидирасен!..

—Бунинг боиси шулким, бу олтин бошингизга етиб, ёстифингизни қуриладур, мавлоно!

—Менда олтин борлигини қайдан биласен? Айт, дарвеш!

—Йўқ, аввал сиз сўзланг, устод: бу даргоҳга Амир Темур олтиналари кўмилганини бировга айтган эдингизму?

Али Қушчи беихтиёр:

—Хожа Салоҳиддин заргар!—деб юборди.—Наҳот?..

Қаландар лабини тишлаб, бошини сарак-сарак қилди:

—О, мавлоно, мавлоно! Сиздай етук донишманд бу ишда сабийлик қилибдур. У қари тулки бу сир-асрорни ҳазратларига етказгандур. Олтинни яшириб, дарҳол қочмоғингиз даркор. Бильякс, олтинни тортиб олиб, ўзингизни йўқ қиласдилар, устод!

Ё дариг! Соч-соқоли ўсиб, кўзлари ёниб турган бу мажнунсиғат дарвеш чин сўзни айтмоқдами ё қаллоблик билан унинг сир-асрорини билиб олмоқчими? Лекин Салоҳиддин заргар!.. Йўқ, бу дарвеш ёлғон сўзламас!

Унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган Қаландар қовоғини солди:

—Фақир ёруғ дунёга келиб икки одамдан ёмонлик кўрмадим. Бири—давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек, бири—сиз, оға! Ҳузурингизга бош эгиб келмоқдан мақсад—яҳшиликка яхшилик қилмоқдир. Бу ниятимга шубҳа қилсангиз, дарҳол орқамга қайтамен, устод!.. —Қаландар буни қандайдир ўксиб гапирди-ю, Али Қушчининг кўнглидаги сўнгти шубҳаларини тўзғитиб юборди. У кўзини Қаландар-

нинг ғамгин кўзларидан узиб, жавондаги китобларга қаради:

—Сен тилла ва жавоҳирларни айтдинг, Қаландар. Ва лекин тилладан азиз бу бойликни не қиласми? Камина бош олиб кетсан, бу ноёб хазинанинг таҳдири не бўлади?

Қаландар бошини кўтариб, жавонларга узоқ тикилди. Жаноб Низомиддин Ҳомушнинг макруҳ китоблар тўғрисида айтган таҳдидли сўзлари эсига тушди.

—Яшироқ керак!

—Бу ҳисобсиз хазинани қайга яширамен? Қандай яширамен, Қаландар?

—Сандиқларга солиб, бошқа шаҳарларга олиб кетмоқ даркор!

—Қайси шаҳарга олиб борамен? Мирзо Абдуллатиф таҳтга ўлтиrsa, унинг қўли етмаган шаҳар қолурми?

—Ҳар нечук бу даргоҳдан олиб кетмоқ даркор,—Қаландар бошидаги кулоҳини тўғрилаб, бир дақиқа ўйланиб турди, сўнг, Али Қушчига қарамай:

—Расадхонада ташқа чиқадурган лаҳим¹ борми?—деб сўради.

Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач:

—Бор,—деб жавоб берди.

—Олтинларни олиб, мен билан юринг,—деди Қаландар буйруқ оҳангига.—Бир жойга борамиз, устод.

—Қайга?

—Сўраманг. Олтинларни олинг!

Қаландарнинг амри Али Қушчининг кўнглига яна гулгула солса ҳам, у таваккал қилиб, жавонга нарвон қўйиб, китоблар орқасига яширган тилла ва жавоҳирларни ола бошлади.

Қаландар пиёладай-пиёладай қўйма олтинларни қўлида салмоқлаб кўриб хуржунининг кўзларига жойларкан:

—Бу бойликни яширган хуфия жойингиз шуми? Боракалло сизга, мавлоно!—деб кулиб қўйди. У олтинларни жойлаб бўлиб:

—Лаҳим қайда? Бошланг, мавлоно!—деб амр қилди.

Унинг дағал буйруғи Али Қушчига яна совуқ эшитилса ҳам, энди чекиниш пайти ўтган эди. У қўйнидаги ханжарини тўғрилаб қўйди-да, шамни қўлига олиб эшикни очди.

Тик зиналар қоронги йўлкадан ер ости йўлига олиб тушар эди.

¹

Лаҳим—яширин йўл.

Биринчи ошёнанинг ён томонида торгина ертўла бўлар, ертўланинг ўртасида тегирмон тошига ўхшаган юмалоқ тош билан ёпилган қудуқ бор эди. Қудуқ чуқур эмас, нари борса ўн-ўн беш газ бўлиб, унинг бир томонидан одам аранг сигадиган туйнук очилган эди. Туйнукка кириб, ер остидаги тор, илон изи лаҳимдан ўтилса... Кўҳак томондаги сойга чиқилар эди. Лаҳимни бутун Мовароуннаҳрда фақат икки киши—Мирзо Улугбек билан Али Қушчи билар, лекин Али Қушчи ҳам унга умрида бир маротабагина тушган эди.

—Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Оғиз-бурнини шоҳи қийиқча билан ўраб олган Али Қушчи белига арқон боғлаб қудуққа биринчи бўлиб тушди. Суви тиззадан келадиган қудуқ зах, муздай совуқ эди. Али Қушчи қудуқ деворларини пайпаслаб туйнукнинг оғзидағи тошни олиб ташлади. Зимистон унгурни кўрганда вужудини қамраб олган ноҳуш туйғуни аранг енгиг, туйнукка кирди. Қурилибдик, одам боласи бош суқмаган камбар лаҳим ўргимчак уяси билан қопланган, зах деворларида қандайдир ҳашоратлар, калтакесаклар, қирқоёқлар ўрмалаб юрап, қўланса мөгор ҳиди димоқقا "гуп-гуп" уради. Али Қушчи, қўлида шам, олдинда энгашиб бораркан, шамдан қочиб деворларда изғиб қолган ҳашоратларни кўриб ижирғаниб кетди... Бир сафар илондай совуқ, шилимшиқ бир нарса бўйнига шалоп этиб тушди-ю, тирноқларигача зирқиратиб юборди. Қаландар эса ҳеч нарсани парво қилмай кетма-кет хуржун судраб келар, ўхтин-ўхтин, гўё "жадалланг, мавлоно", дегандай кифти билан Али Қушчини елкасидан туртиб қўярди. Ниҳоят, зимистон тор йўлак тутаб, катта ғадир-будур тош йўлларида кўндаланг бўлди-ю, улар таққа тўхташли.

Қаландар билан Али Қушчи оёқларини ерга тираб, кифтлари билан тошни азод кўтарган эди, у оҳиста қўзғалиб, тўсатдан "гурс" этиб ағдарилди-ю, димоқقا "гуп" этиб мусаффо ҳаво урди...

Лаҳим терак бўйи келадиган жарга чиққан, жар таги тошлоқ сой эди.

Улар сойга тушиб, икковлашиб катта тошни жойига қўйишди-да, жар ёқалаб кетишиди.

Али Қушчи ҳайрон эди: Қаландар Қарноқий Самарқандга эмас, билъакс, Ургут томонларга йўл олди. Сал ўтмай, ўнгта бурилиб, "Обираҳмат" аригини ёқалаб кетди... Ойсиз, зим-зиё тунда юриш қийин, оёқ остидаги тошлар гачир-ғучир қилас, ариқ бўйидаги тол шоҳлари

юзларига урилар, Қаландар эса, ҳеч нарсага парво қилмай тобора жадаллаб борарди... Бу телба дарвеш уни қайга етаклади? Нияти покми ўзи? Пок бўлса қайга боришлирини нечун пинҳон тутади?.. Ана, олдинда қандайдир боғлар кўринди. Пастда, сой бўйида тегирмон новларидан қўйилган сувнинг бир маромда шовиллаши эшитилди. Улар тегирмонга етмай, катта бир боқقا кириши ва аллақандай токзорлардан, ҳали кўмилмаган анорзорлардан ўтиб, қир ёнбағрида жойлашган қишлоқقا киришиди. Кейин яна ўнгга бурилиб, тор кўча бўйлаб кетишиди.

"Ноғоратепа!"—хаёлида деди Али Қушчи. Кўчалар шундай тор ва қингир-қийшиқ эдики, икки тuya рўпара келса ўтолмас эди. Кўча юзидағи уйлар, пахса деворлар, қўл чўёса тегадиган болохоналар гўристондай жимжит, ҳовлилардан тиқ этган товуш эшитилмас, аҳён-аҳёндагина пасқам дарвозалар орқасида итлар ириллар, қўйларнинг тапир-тупури эшитилиб қоларди-ю, яна жимлик чўкарди.

Улар бораётган тор кўча кичикроқ майдончага олиб чиқди. Майдончанинг қибла томонида баландгина тепалик бўлиб, унинг этагида икки туп сада кўзга чалинарди.

Қаландар Қарноқий у ёқ-бу ёққа қараб олгач, Али Қушчига "юринг" деб имо қилди-да, майдончадан чопқиллаб ўтиб, садалар остида тўхтади.

Қирнинг олд томони гўё пичноқ билан кесилгандай тикка чопилган бўлиб, ўртасида унгурдай бир нарса қорайиб турарди. Қаландар оёқ учиде юриб бориб, унгурнинг темир қопланган эшигини уч марта секин қоқдида, ўзини яна сада панасига олди. Сал ўтмай, эшик гичирлаб очилиб, лаҳимнинг туйнуғидай зим-зиё туйнук кўринди.

Қаландар Али Қушчини қўлидан ушлаб, икки букилганича қоронги унгурга шўнғиди.

—Ассалому алайкум, отахон...

Унгурнинг тупкарисидан аллақандай вазмин ва йўғон овоз эшитилди:

—Ваалайкум ассалом!..

Али Қушчи Қаландарнинг орқасидан қоронги туйнукка киаркан, хаёлидан:

"Бир лаҳимдан чиқиб, бошқа лаҳимга кирдикми?—деган фикр ўтди.—Бу жунунсифат девона қай гўристонга бошлаб келди?"

Улар чиндан ҳам лаҳимга ўхшаган камбаргина зимиштон йўлкага кирган эдилар. Йўлканинг охирида милт-милт ёнган шуъла кўринарди. Улар шуълагага қараб юрдилар ва

узун, тор йўлакдан ўтиб, шифти қуббасимон қилиб ясалган катта форга кирдилар. Токчадаги мойчироқнинг хира шуъласида улкан фор қандайдир ваҳимали туюларди. Олдинда бораётган Қаландар тўхтаб:

—Мана, камина айтган мавлоно Али Қушчи ҳузурингизга қадамранжида қилдилар, ҳазрати Темур бобо!—деди.

Нимқоронги горнинг бир бурчидан бояги вазмин товуш эшитилди:

—Ассалому алайкум, мавлоно! Фақир кулбамизга хуш келибсен, ўғлим Алоуддин!

Ҳайратга тушган Али Қушчи қўнгли ғалати бўлиб олдинга ўтди.

—Ваалайкум ассалом, бузруквор!

—Боракалло, мавлоно! Қани, юқори ўт!

Кўзлари қоронғига ўрганган Али Қушчи атрофига қизиқсиниб қаради.

Улар кирган жой—баланд тепаликнинг ёнбагрига ўйиб кирилган катта фор бўлиб, икки ёнида яна иккита кичикроқ унгурлар кўринар эди. Йўлакдан кирган жойдаги унгурда темирчилик асбоб-ускуналари, босқон ва сандон, унинг тагида оғир болға ва чўкичлар, узун темир қисқичлар, омбурлар ётар, чап томондаги форда қозон-тобоқ, қумғон, чойдиш, ҳар хил обдасталар ва бошқа рўзгор буюмлари териб қўйилган эди. Катта горнинг тўрида, пўстак ёзилган супада, бошига чамбарак кигиз қалпоқ кийган, кўпдан бери қайчи тегмаган қалин соқоли кўксига тушган бир чол, қўлида наяки, қўй терисидан тикилган кенг пўстинга ўраниб, чордана қуриб ўтиарди.

Чолнинг орқасидаги текис чопилган деворга иккита қилич ва қалқон осилган, қиличларнинг ўртасидаги токчада қандайдир эски китоблар кўринарди... форга ҳайрат билан тикилиб қолган Али Қушчининг эсига... ногаҳон Ургут тоғларида Мирзо Улуғбек билан ов қилиб юрганларида кўрган бир фор тушди. У ҳам худди мана шунга ўҳшар, зимистон, камбар лаҳимдан қўрқмай ўтиб борилса, худди шундай кенг форга кириларди. Горнинг деворлари ва қуббасимон шифти гўё инсон қўли билан ясалгандай силлиқ, оппоқ мармар тошлардан барпо бўлган эди. Тўсатдан Али Қушчининг миясида бир нарса "ярқ" этгандай бўлди: "Хазинани ўша форга яширмоқ даркор!"

Унинг хаёлини чолнинг:

—Нечун талмовсираб қолдинг, мавлоно?—деган овози бўлди.—Қани, ўт буёқча!—Чол ўнг томонидаги устига пўстак ташланган катта тўнкани кўрсатди.—Тортинмай

ўлтиргайсен, мавлоно. Бу тўнкада осий банданинг адаши, соҳибқирон Амир Темур ўлтириб, мана бу косада...—чол қўлини чўзиб китоб терилган токчанинг остидан катта мис косани одди,—мана шул косада фақирга бода тутган. Фақир эсам унга наша чектирганмен, мавлоно...

Али Қушчи эндиғина уста Темур Самарқандий деган машҳур темирчининг ғорида турганини тушунди. Амир Темур лашкарида хизмат қилган бу одам тўғрисида Али Қушчи кўп галати ҳангомалар эшитган, лекин ўзини кўрмаган эди.

Али Қушчи тавозе билан қўйл қовуштириб, чол кўрсатган тўнкага ўтириди. Қаландар эса чолнинг ёнига чўнқайди.

—Ҳа, мавлоно Али Қушчи, —деди чол, —сиз музaffer фотиҳ Амир Темур Кўрагоний ўлтирган тўнкада ўлтирибсиз. Амир Темурдан сўнг бул тўнкада унинг фарзанди Хоқони Саид Шоҳруҳ Мирзо ўлтирган эди...—Чол сийрак, лекин ўсиқ қошларини силаб мийигида кулимсиради.—Ул зоти шариф қўйма олтин олиб келибдурким, қиблагоҳ Амир Темурга ясаган қиличдай қилич ясаб берармишмен. Билмайдурларким, қилич ясамасликка онт ичганмен...

Бу тўғрида ҳам Али Қушчининг қулоғига аллақандай мишмишлар чалинган эди. Гёё Шоҳруҳ Мирзо Самарқандга ташриф буюрганида машҳур бир темирчига қилич буюрган, темирчи эса қилич ясашдан бош тортган. Шоҳруҳ Мирзо дарғазаб бўлиб, уни дорга осишга буюрган, лекин Мирзо Улубек аралашиб, темирчини ўлимдан олиб қолган...

Али Қушчи чолнинг қора қурум босган серажин юзига, пахмоқ қошлари остидаги тийрак кўзларига ҳаяжон билан тикилди. Чолнинг кенг юзи, кўксига тушган оппоқ соқоли, куч ёғилиб турган бақувват жуссаси, тиззасига тираб ўтирган қоқсуяқ қўллари худди чўнг қоядан ўйиб ясалганга ўхшар, вужӯдидан бўлакча бир мардонаворлик, ирода, куч ёғилиб турарди.

—Онт ичмоғингизга не сабаб бўлди, отахон?—деди Али Қушчи.

Чол қурум босган серажин юзини бужмайтириб, қўлини силтади.

—Э-э, бунинг ҳангомаси узоқ, иним. Алқисса, камина Амир Темур лашкарида аслаҳасоз эдим. Уста Темур Самарқандий ясаган қиличларнинг донғи Ямандан Ясангача кетган эди, ўғлим. Бир кун соҳибқирон бир қилич буюрди. Сопи олтиндан, ўзи пўлатдан бўлсин, чопгандада

тошни кессин, деди. Ясадим, Шундай қилич бўлдиким, Амир Темур қўлида тўнкадай тошни ёғдек кесди. Соҳибқирон хушнуд бўлиб, эгнимга зарбоф тўн ёпди. Аммо фалакнинг гардишини қаранг, мавлоно, сал ўтмай ул шоҳи бешафқат осий банда ясаган шул қилич билан Кўксарой майдонида ёлғиз оғам, бирдан-бир жигаргўшамнинг калласини олди!.. —Чол кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб тиловат қилди ва юзига фотиҳа тортиди.—Жигаргўшам сарбадорлар саркардаси эди, мавлоно. Кўкрагида шер юраги бор эди. Фақирга ҳамиша айтурсиди: иним Темур, қўй шул ҳунарингни. Кимки шоҳларга қилич ясаб берса, гуноҳи азимга қоладур, тонг-ла маҳшарда жазосини тортадур, дер эди раҳматлик. Йўқ, кўнмаган эдим, ул соҳибқироннинг ширин каломиу тортиқларига учган эдим. Аммо бул юмушим парвардигори оламга мақбул бўлмаган экан, ахирин жазомни тортдим: ўзим ясаган қилич билан ўз жигаргўшамнинг боши олинганини кўрдим. Оғамга қўшиб яна ўттиз икки мард ўғлон... ўттиз икки сарбадорнинг бошини танидин жудо қилди... Ҳа, ўғлим, ўзим ясаган қилич тўккан жигаргўшамнинг қонини кўрдим. Кўрдим-да, бир тунда Амир Темур инъом этган ҳамма саруполарга ўт қўйиб, бошимни олиб тоғларга чиқиб кетдим... Тўрт йил бошимга кулоҳ, устимга жанда кийиб, бу ёғи Бадахшон, бу ёғи Балх, ундан нариси—Ҳироту Бағдод, Маккаю мукаррама—барини дарбадар кезиб чиқдим. Энди ўз элимни кўрмоқ насиб бўлмас, суякларим ёт элларда калхатларга ем бўлур, деб ўйлаган эрдим. Йўқ, девонанинг ишини худо ўнглар экан, болам. Ул бераҳм шоҳ Чину Мочинга юриш қилиб, Ўтрор устида дори фанодин дорилбақога рихлат этибдур деган ҳабар етди... Осий банда ўз юртининг қадрини мусофирилка билар эркан, ўғлим. Бул ҳабарни эшиздиму белни маҳкам боғлаб, қўлимга асони олиб, йўлга тушдум. Ўн икки ою беш кун деганда кўзимга Мовароуннаҳр сарҳади кўринди. Жайҳунга етиб беҳуш ийқилдим, болам!..—Чол қора-қура йўғон бармоқлари билан кўз ёшлини сидириб ташлаб сукутга чўмди. Али Қушчи ер остидан Қаландарга қаради. У ҳам соқолини тутамлаб, бир нуқтага тикилиб утирас, ўз юртини эслаб, ўксингтан бўлса керак, сўник юзида теран бир маҳзунлик акс этарди.

—Мавлоно Али Қушчи,—деди чол,—олло гадойи Қаландар сир-асрорнинг бир четини очди. Фақир илм яргоҳидан сув ичмаганмен, аммо Ҳироту Бағдоду Дамашқда кўп мадрасай олийларда ҳовли супуриб, кўп

денишмандларнинг хизматларини қилганмен, пурҳикмат суҳбатларидан баҳраманд бўлганмен. Алқисса, не хизмат даркор бўлса—аямасмен, болам!..

Али Қушчи қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

—Минг-минг раҳмат сизга, валломат. Сиз шаҳзода Мирзо Абдуллатиф тахту тож ишқида Мовароуннаҳрга бостириб кирганидин воқифдурсиз?

Чол бош ирғади,

—Ўз падарига қилич кўтарган зурриёт, иншооллоҳ, ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқур, мавлоно...

—Иншооллоҳ, дуонгиз мустажоб бўлғай. Аммо давлат-пеноҳ Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрда қирқ йил ҳукм сурганида расадхонадай жамиул-улум барпо этиб, кўп пурҳикмат китоблар, кўп ноёб қўллэзмалар, кўп илм дурдоналарини тўплаган эрди. Энди бу нодир хазина хавф остида турибдур. Бу илм хазинасини жоҳилу гумроҳлардин сақламоқни Мирзо Улуғбек камина зиммасига юклаган эрди...

—Мирзо Улуғбек!—Чол кўзларини юмиб, уф тортди.—Ҳай аттанг! Шундай зукко одам, қузғун саркардаларига инониб, қариган чоғида кўп панд еди. Кўнглингизга келмасин, мавлоно, аммо уруш баҳона, бу амиру умаро кафангадо қилди биз бечораларни. Жавр бўлганда биздай камбағал ҳунармандларга жавр бўлди, ўғлим.

Али Қушчи қизаринқираб ерга қаради. Не чора, уста ҳақ: бу уруш ёлғиз фуқаро эмас, устоднинг ўз бошига ҳам кўп мусибат солди. Қаландар ўрнида бир қўзғалиб:

—Отахон!—деди.—Ҳозир бу сўздан фойда йўқ. Илм хазинаси хавф остида қолгандир.

—Бас!—уста кафтини унинг тиззасига қўйди.—Қанча сандиқ лозим дединг?

—Ўн беш-йигирма сандиқ бўлса кифоя.

—Қачон тайёр бўлмоғи керак?

—Қанчаки тез бўлса нур устига аъло нур!—деди Қаландар ва хуржунга имо қилиб қўшиб қўйди:

—Тиллани аямасмиз, отахон!

“Тилла” сўзини эшигтан чол ижирғаниб юзини буриштириди. У ўсиқ қошларини силаб хиёл ўйлангач, Қаландарга юзланиб:

—Эртага шомдан кейин бир хабар олурсен, ўғлим,—деди.

—Раҳмат, бузруквор... Буни не қилурмиз?—Қаландар хуржунни кўрсатиб кулди.—Ичи тўла олтин!

—Кўммоқ даркор,—чол шўндей деб, қибла томондаги

хонғи хонага ишора қилди.—Олиб кириб кўмтайсен.
Фақирга олтин не, темир не—фарқи йўқдур.

Қаландар хонақоҳдаги темир-терсакларни бир томонга сурб, тиззадан келадиган чуқур ковлади. Тилла ва ғавоҳирларни чуқурга хуржуни билан кўмиб, устига тупроқ тортди-да, темир-терсакларни уйиб қўйди.

Али Қушчи уста Темур Самарқандий билан хайрланиб, Қаландар икковлон фордан чиқаркан, гўё елкасидан тоб қулагандай енгил тортди. Ташқарида ҳамон совуқ бўрон увиллар, қутурар эди. Шамол кучайиб, булутлар тарқаган, осмон ғуж-ғуж юлдузларга тўлиб кетган эди. Гонг яқин бўлса керак, ҳар жой-ҳар жойда хўролар қичқирап, итлар ҳурав, эшаклар ҳанграбди.

Улар келган йўлларидан орқага қайтиши. Жарликдан чиқиб, расадхона дарвозасига яқинлашгандаридан олдинда бораётган Қаландар Али Қушчини қўлидан "шап" ушлаб, йўл ёқасидаги чинор панасига тортди.

Дарвоза томондан кимдир "Ҳақ дўст, ё олло", деб гингиллаб келарди.

Қаландар Али Қушчини панада қолдириб, ўзи дарвешнинг йўлини тўсади.

—Ҳа, Қашқир, бу ёқларда не қилиб тентираб юрибсен?

Қашқир бир нима деб пўнғиллади.

—Билиб қўй, филай, сен қашқир бўлсанг, мен йўлбарс бўлурмен. Агар айғоқчилик азмida юрган бўлсанг, филай кўзингни ўйиб олиб, ўзингта ошатурмен. Уқдингму?

Дарвеш жавоб бермай ўзича сўкинди-да, тўтиқушдек сайраганича "Боғи майдон" томонга ўтиб кетди. Қаландар бир лаҳза кутиб турди, сўнг Али Қушчининг ёнига қайтиб:

—Эҳтиёт бўлмоқ керак, мавлоно,—деди.—Шайх ҳазратлари айғоқчи устига айғоқчи қўйибдур.

11

Мана икки кун ўтди. Мирзо Улуғбек Кўксаройнинг шеккасидаги бир хонада ўз ёғига ўзи қоврилиб ётиди. Ошикдаги ясовул ҳатто таҳоратга ҳам чиқармайди, таҳорат сувини ичкарига беради. Мирзо Улуғбек Кўксаройда ярим аср истиқомат қилиб, бу хонани кўрмаган экан. Хона совуқ ва нимқоронғи. Фақат шифтдаги туйнукчадан бир ҳовучгина нур тушади. Хонада гиламу бир-иккита кўрпача. Ўтрадаги хонтахтада совиб қолган кабоб ва

мева-чева. Бежирим чинни кўзачада—бода. Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улугбек ҳануз туз totgани йўқ. Фақат қумғондаги сувдан бир-икки қултум ичди, холос. Мана энди очлик ва уйқусизликдан хаёличувалиб, шифтдаги туйнукка тикилиб ётибди.

Шу икки кеча-кундузда унинг ўйламаган ўйи, хаёлан кирмаган кўчаси қолмади, бутун умри, маъсум болалик чоғларидан бу машъум дақиқаларгача кўз олдидан бир-бир ўтди.

Мана, ёши эллик бешдан ошибди, шундан салкам қирқ йил соҳиби тож бўлибди ва лекин баҳт не, бу фоний дунёга келиб не роҳат кўрдинг, деса тили лол. Воажабо! Шоҳлар ҳаёти улар барпо этган маҳобатли кошоналарга ўхшайди: йироқдан гул-гул ёниб, кўз қамаштиради, ичига кирсанг рутубату қоронғилигидан этинг жунжикади... Унинг кўнгли таскин топадиган бирдан-бир маскани—мадрасаю расадхона эди. Кўксарой деб аталмиш бу фисқи фужур уясидан қочиб расадхонанинг осуда хоналарида ўтадиган, устурлоблар ёнида ҳудудсиз коинотни танҳо мушоҳада қиласидиган масъуд онлар эди. Халлоқи олам буни ҳам кўп кўрди...

Мирзо Улугбек ўз тақдирни ҳақида, Хурросон ва Мовароуиннаҳрда бўлаётган бу ғалайн ҳақида ўйларкан, нечундир яна бобоси эсига тушарди. Ҳа, ал қасосул миналҳақ! Тожу тахт учун темурийлар орасида бошланган бу қиёмат-қойим, бу шафқатсиз хунрезлик... бобоси...—руҳи равзай фирдавсда масрур бўлғай!—Бобоси Амир Темурнинг бошқа эл, бошқа улусларда қилған қатлу қирғинлари учун кўк юборган бир жазо эмасму? Бобоси тўйкан дарё-дарё қон, у етим қилған норасидалар кўз ёши, фарзандларидан айрилган волидалар фарёди учун қайтган бир қасос эмасму бу?..

Йўқ, унинг виждони қийналадиган ёзуғи йўқ. У қирқ йил салтанат тебратиб бобоси янглиғ жанг-жадалнинг суронли нашъасини сурмади, бошқа эл, бошқа юртларга бостириб кириб, боғ-роғларни поймол, фуқарони талонторож қилмади. Лекин булар... унинг зурриётлари, узок Ҳиротдаги жиянлари... Булар бобосининг тахтига минса... Мовароуиннаҳр ва Хурсоннинг ҳоли не бўлади? Фуқаронинг ҳоли не кечади? Унинг ўз ҳоли-чи? Бу савдолардан кўра очиқ жангда душман билан қиличбозлик қилиб ўлса беармон кетарди. Бу қандай бедодликким, ҳаётининг кузагида ўз фарзанди билан олишиб, умрини бунчалар шарафсиз тутгатса?

У кеча шаҳзодага иккита мактуб йўллаб, суҳбатга чақиришни сўради. У тожу тахтдан ўз идроки ва ихтиёри билан воз кечмоқча азм қилганини шаҳзодага айтмоқчи ва ундан ёлғиз бир нарсани—қолган беш кунлик умрини илм-маърифатга бағишлашига имкон беришини сўрамоқчи эди. Кейин, агар шаҳзода қулоқ солса, оталик насиҳатини бермоқчи, инсоф ва адолатга чақирмоқчи эди. Йўқ. Ҳар иккала мактуб жавобсиз қолди. Бу оқпадар ўғилнинг муддаоси не? Яна қандай шумликни бошламоқчи? Тахт азмида ҳеч нарсадан тап тортмаган бу кўрнамак ўз падарининг жонига қасд қилмоқ ниятида эмасму? Йўқ, Мирзо Улуғбек ўлимдан қўрқмайди! Ўлим ҳақ, парвардигори олам! Ва лекин ёмон бўлса-да, ўз пуштикамаридан яралган бу жоҳил фарзандининг тақдиди не бўлади? Ўз қиблагоҳининг жонига қасд қилиб, падаркуш деган машъум ном олиб, абадулабад бадном бўлмасму?

Хонага бирор кирдими ё эшик гичирладими?

Мирзо Улуғбек кўзини очди. Остонада пайдо бўлган ясовул орқага чекиниб, таниш семиз баковулга йўл берди. Баковулнинг қўлидаги оғир баркашда қип-қизил пишган иккита патир, бир товоқ ош ва бир чойнак чой бор эди.

Баковул бош эгиг, таъзим қилди-да, баркашни хонтахтага қўйди. Шошилмай совиб қолган кабобларни йигиб олди, сўнг, индамай орқасига тисариларкан, патирга имо қилиб кўзини қисди. Мирзо Улуғбек унинг имосига тушунолмай бир патирга, бир баковулга қаради. Лекин баковул индамади, "айғоқчи бор", деган маънода эшикка имлади-да, яна патирга ишора қилиб чиқиб кетди.

Бу қари баковул не демоқчи? Нияти покми? Ё уни бир балога мубтало қилмоқчими?

Боши гир-гир айланган Мирзо Улуғбек патирга қаради, яхши пишган иссиқ патирнинг totli ҳиди димоғига "гуп" этиб уриб, оғзининг сувини қочирди...

Мирзо Улуғбек патирни олиб ушатди, ушатди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Патирнинг орасидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқди. Мирзо Улуғбек юраги "шиф" этиб қоғозни очди. Имзо чекилмаган. Номаълум кимса унга ҳақ таолодан иноят тилаб, доруссалтанада бўлаётган ҳодисалардан воқиғ қилған ва бир маслаҳатни ўртага ташлаган эди.

Унинг ёзишича, шаҳзодаи валиаҳд доруссалтанани забт этиб, Кўксаройга кириши билан қиёмат-қойим бошланган, кеча масжиди жомеда хутба ўқилиб, Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳр ғаними, деб аталган ва тожу тахтдан жудо

қилинган. Хутбада Мовароуннаҳр султони деб, шаҳзода-нинг исми зикр қилинган ва унинг номида пул зарб этилмоққа фатво берилган. Шаҳзода бу кунларда кўп зоти шарифларни, Мирзо Улуғбекнинг кўп наўкарлари ва саркардаларини ҳисбга олган. Қаршилик қилганлар эса қатл этилган. Шаҳзода уни, Мирзо Улуғбекни, Маккаю мукаррамага ҳажга юбормоққа жазм қилган. Лекин хутбада Сайид Аббос деган бир кимса хонга юкуниб, аълоҳазратларидан хун довлаган. Зеро Улуғбек ҳазратлари унинг падари бузрукворини бегуноҳ қатл қилдирган эмиш. Бу диёнатсиз кимсанинг сохта довини, қозиюл қуззот Хожа Мискин жанобларидан бошқа бир кимса, ҳатто шаҳзоданинг ўзи ҳам рад қилмаган. Алқисса, унинг ҳаёти қил устида турибди, шу боис, номаълум кимса унга қочмоқни маслаҳат қилган. Башарти онҳазратлари бу маслаҳатни мақбул топса, баковулга ишора қилмоғи ло-зим. Баковул посбонни дори билан ухлатиб, Мирзо Улуғбекни Кўксарой тагидаги лаҳимдан олиб чиқади.

Мирзо Улуғбек мактубни ўқиб тугатмасиданоқ ўрнидан туриб кетди. Унинг кўнглига келган биринчи фикр "тузоқ" бўлди. Ҳа, шаҳзода унга тузоқ қўйимоқда! Қочмоққа азм қилса баковулга ишора қилар эрмиш! Баковул посбонга дори бериб, уни Кўксарой остидаги лаҳимдан олиб чиқар эрмиш! Воажабо: бу лаҳимни шаҳзода билмас эканму? Унга ўз посбонларини қўймаган эканму? Ҳа, бу тузоқ! Шаҳзода, йўқ, амирлар қўйган азозил тузоги!..

Мирзо Улуғбек ҳаяжон ичиди хонани бир айланиб чиқди. Баногоҳ кўзи ушатилган патирга тушиб, кўнглидан яна ўша фикр ўтди: "Оғу"...

—Ҳа, бу овқат, нон, чинни кўзачадаги бода—ҳаммаси заҳарланган! Ҳаммасига оғу солинган! Ниятлари уни заҳарлаб ўлдирмоқ!—деди Мирзо Улуғбек, деди-ю, хаёлига яна бир фикр келиб маъюс жилмайди:

"Алҳол унга барибир эмасму? Киндик қони тўкилган суюкли юртидан жудо бўлиб, ёт элларда, олис мусоғир юртида дарбадар кезганидан ёхуд бошини Сайид Аббос қиличи кесганидан оғу ичиб ўлгани мақбул эмасму?"

Мирзо Улуғбек бир пиёла бодани тўлдириб кўтариб юборди-да, бир бурда нон чайнаб, хонани секин айлана бошлади...

Майли! Оғу бўлса бўлсин! Агарчи нобакор фарзанди оғу бериб, уни ўлдирмоққа қасд қилган бўлса, ниятига етсин! Ва лекин... бу сирли номани йўллаган, уни қочирмоққа жазм қилган ким экан? Суюкли шогирди Али

Қушчиму ё мавлоно Мұхиддинму? Йўқ, бу хатарли тадбир илм аҳли қўлидан келмас! Бу хатарли ишга жазм қиласа Бобо Ҳусайндай навкарлари жазм қиласи! Ва лекин... йўқ, у қочмайди! Қочганда қайта боради? Қирқ йил ҳокимлик қилган Мовароуниҳрдан қочиб гадолик қиласадиму?.. Унга ҳеч нарса керак эмас, на тоҳ, на тахт! Барини шаҳзодага топширади. Олсин! Даври даврон сурсин! Фақат уни тинч қўйса бас!

Мирзо Улуғбек қалбини чулғаб олган аламли дуддан бўғилиб, хонанинг ўртасида тўхтади. У эндиғина хонага қоронғи тушганини, шифтдаги туйнукчадан қўйилиб турган бир ҳовучгина нур сўниб, кафтдеккина осмонда милт-милт юлдузлар ёнганини кўрди.

—Юлдузлар!..—Мирзо Улуғбек кўнгли бир хил бўлиб осмонга тикилди. Ё тавба! У юлдузларни яхши танимади. Қоронғи туйнукда милт-милт этган қайси ситора? Дубби акбарми ёки бошқа юлдузми?.. Осмондаги ҳар бир юлдузни номма-ном биладиган мунажжим... унга не бўлди? Кўзининг нури сўниб қолдиму ё зеҳни хиралашдиму?— Мирзо Улуғбек хаёличувалиб кетаётганини сезиб, жойига бориб ёнбошлади. Ёнбошлиши билан эшик очилиб, бошларида дубулға, қўлларида ялангоч қилич, икки сипоҳ кириб келди. Иккови ҳам от юзли, ўнг қулоқтарига исирға таққан балхий сипоҳлардан эди. Сипоҳлардан кейин сурмаранг салла ўраган занжидай қоп-қора нотаниш ясовул кириб таъзим қилди ва жимгина эшикка имлади.

Мирзо Улуғбек занжисифат ясовулнинг бетакаллувф ҳаракати уйғотган ғазабни ичига ютиб, эгнига сувсар пўстинини ташлади...

Хўвли зимистон. Кунгурадор девор билан ўралган Кўксарой, мақбараларга ўхшаш тепаси гумбаз муazzам бинолар, соқчилар турган буржлар ва юксак миноралар, ҳатто жануб томондаги ҳарам кошоналари—ҳаммаси жимжит ва қоронғи эди. Фақат энг чеккадаги кошона даричасида ожизгина бир шуъла милтираб турарди. Мирзо Улуғбекнинг эсига кўзлари бўтанинг кўзларидай мўлтираб турадиган Биби Юлдуз тушиб, юраги чўғ теккандай "жаз" ётди. Бўта кўзли маъюс канизак мавлоно Мұхиддиннинг ларсхонасида таълим олган муслималардан эди. У ҳарамда ҳам ўз хонасидан чиқмай мутолаа қиласар, узун қиши кечалари Мирзо Улуғбекнинг рисолаларини оқча кўчирадар, бўш вақт топса шеърлар ёзарди. Тирик жон қаҳратон совуқда иссиққа, оловга интилғандай, Мирзо Улуғбек ҳам юраги ғам-андуҳга тўлиб, ҳеч қаёққа сигмай қолганида

маъюс қўзли шу маъсумага интилар, унинг мулойим табассумини кўриб, уятдан юзлари лов-лов ёниб ўқиган шеърларини тинглаб, кўнгли хиёл таскин топар, овунар эди. Кўзлари маъюс, қалби меҳрга тўла бу канизак Мирзо Улуғбекка қариган чоғида ҳаёт инъом этган бир офтоб эди. Бу офтобни яна бир кўрмоқ, унинг илиқ нурига дилпора юрагини тутиб, бир лаҳзагина ором олмоқ насиб бўлурму, йўқму?

Мирзо Улуғбек қоронгида заиф милтираган шуъладан аранг қўзини узуб, саломхона томон юрди.

Саломхона чароғон эди. Гир айлантириб қўйилган баланд курсиларда ҳаммаси бирдай—мовуту зарбоф тўн устидан оқ шойи ридо кийган, бошларига симобий оқ салла ўраган уламо ўтиради. Эшикда Мирзо Улуғбек кўринганда уламолардан баъзилари шоша-пиша ўринларидан туришди, лекин тўрда, бошқалардан баландроқ курсида тасбеҳ ўтириб ўтирганлар, қилич тақсан амирлар ҳазрат Хомушнинг қаҳрли нигоҳи остида қайта жойларига чўқдилар.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан "Шайхулислом Бурҳониддин қайда? Доруссалтана қозиюл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари-чи?"—деган фикр ўтди.

Ҳазрат узун, нозик бармоқлари билан гўё ҳар бир толасига жило бергандай ялтиллаган оппоқ соқолини силаб:

—Бандаи ожиз Муҳаммад Тарагай,—деди, "онҳазратла-ри" сўзини қўшмай.—Доруссалтана уламо ва амирларининг бу даргоҳга йигилмоғидин муроди оллонинг инояти билан Мовароуннаҳрга сultonи салотин бўлған шаҳзодаи валиаҳднинг амри олийлари ва уламоларнинг фатволарини...

Мирзо Улуғбек кинояли кулмоқчи бўлди, лекин кулломади, юрагини ларзага соглан ички түфён унинг иродасидан устун келиб, юзи буришиб кетди.

—Ҳа, ҳазратим. Фатво мубоҳара қилмоқ учун илмдан огоҳ бўлмоқ даркор. Надоматлар бўлғайким, бу мурофаага ақли зукко уламолар эмас, илму маърифатдан йироқ жоҳиллар йигилибдур... Зероким, ўғил билан ота ўртасига нифоқ солиб, фарзандни ўз падарига қайраш... Гуноҳи кабир эмасму, ҳазратим?

Шифти қуббасимон муҳташам хона яна ғалати гувиллаб кетди. "Ҳазар! Алҳазар!" деган хитоблар янгради.

Гуноҳи кабир—зўр гуноҳ.

Тўрдаги тилла қопланган икки тавақали нақшинкор эшикнинг бир тавақаси секин очилиб, қайта ёпилди. Жаноб Хомуш икки ёнига туфлаб:

—Эй бандай мутакаббир! —деб хитоб қилди. —Бобонг Амир Темур арвоҳини шафе келтириб айтамен,—деди, —шукронга билдириб истиғфор айлагайсен.

—Сиз-чи? Сиз нечун истиғфор айламайсиз, ҳазратим?— Мирзо Улуғбек бир қадам олдинга юрди. —Сиз нечун "Мозори қалон"да такбир тушириб, тангрига ҳамду сано ўқиб ётмоқ ўрнига салтанат юмушларига бош тиқасиз? Ўзингиз айтган шаҳди айш ишқида, тахт соҳибидан қудратли бўлмоқ ниятида салтанатда фитна қўзгаб, фисқи фужур қиласиз? Бас! Мен сиздай жоҳиллар билан му боҳаса қилиб ўлтиromoқни ўз шаънимга номуносиб деб биламен!

Ранги ўчган, аллақандай ички бир ғуурдан кўзлари чақнаб кетган Мирзо Улуғбек олдини тўсган уламоларни ёриб ўтиб, тўрдаги эшикка томон юрди. Дағ-дағ қалтираган аълоҳазратларининг важоҳати шундай қўрқинчли эдик, эшик олдида турган уламолар беихтиёр чесиниб, унга йўл беришиди.

Мирзо Улуғбек уларнинг ёнидан ўтиб, четларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикни шитоб билан ўзига тортди. Эшикнинг ўнг тавақаси шарақлаб очилди-ю, деворга тегиб яна ёпилди. Мирзо Улуғбек қайта юлқиб очиб ичкарига кирди.

Шифтдаги олтин қандилга терилган ўnlарча шамлар шуъласида шаҳзоданинг сўник юзи гўё ганчдан ясалган ниқобдай совуқ туюлар, чуқур ботган кўзлари бежо чараклар, қўш-қўш тилла узук тақилган ингичка қорамтири бармоқлари асабий титрарди.

Мирзо Улуғбек аллақандай енгил тортиб, тахт ёнидаги оқ курсига бориб ўтириди. Шаҳзоданинг ганч ниқобни эслатган юзи, қалтироқ қўллари, айниқса бежо жавдираған кўзлари унинг дилида меҳрга ўхшаш бир туйғу уйғотган, фақат қандайдир ғуур, темурийларга хос бир ифтихор гап бошлишга қўймас эди.

Хонага аллақандай оғир, кишини эзувчи бир жимлик чўкди. Шифт ва деворлардаги кўзни қамаштириб жилоланган нафис безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ерда ял-ял ёнган шерозий гиламлар, қуббасимон шифтдаги олтин қандилга терилган шамлар хидалашгандай, хона сал қоронғилашгандай бўлди. Ё қалбидаги тўфон хиёл пасайганидан шундай туюляптими унга?..

Мирзо Улугбек ер остидан шаҳзодага кўз ташлади. Мирзо Абдуллатиф, бошида дур қадалган қундуз телпак, эгнида авраси зарбоф қашқир пўстин, белидаги кумуш камарида қинига лаъл ва жавоҳир қадалган қилич, қўлларини олтин тахтнинг баланд суюнчиқларига тираб, бир нуқтага тикилиб ўтиради. Воажабо: бобоси ўтирган бу тахт шаҳзодага куч-қувват ато қилдими, бошқами, ишқилиб, унинг чеҳрасидаги бояги тараффуд йўқолган, худди бобосиникига ўхшаган, ёноқлари туртиб чиқсан қорамтири юзида, ичига ботган сал қисиқ кўзларида одамни чўчитадиган совуқ бир ифода пайдо бўлган эди. У нимаси биландир бобоси Амир Темурни эслатар, у ҳам бобосидай новча, қотма, қийғир бурун эди, фақат кўзлари... сал қисиқ, аланг-жаланг кўзларида бобосига ёт бўлган аллақандай саросима бор эди...

Мирзо Улугбек кўзини ундан узуб шифтга, шам терилган чамбарак тилла қандилга тикди.

"Ё тавба! Бу тожу тахтда не сеҳр, не сир-асрор бор эканким, унга ўлтирган ҳар бир кимса дарҳол ўзгаради? Одамийликни, умри бебақо бир фақиру ҳақир эканини дарҳол унутади? Бу тожу тахт, бу салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилмаслигини ёдидан чиқаради? Наинки шаҳзода, бу тахт ҳаттоким амирул муслимин аталмиш Амир Темурга ҳам вафо қилмаганини тушунмайди? Ана, гўё бобоси Амир Темурдай гердайиб ўлтирибди! Билмайдиким... йўқ, тўхта, Муҳаммад Тарағай! Нечун сен шаҳзодадан ранжийсен? Бу вафосиз тожу тахт, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ лаззати ўзингни ҳам ақли ҳушингдан айирмаган эдиму? Шаҳзода яхши бўлсун, ёмон бўлсун—ўз фарзандинг, ўз пуштикамарингдан бўлған зурриётинг эмасму?.. От тепкисини от кўтарадур. Уни қарғаб, ёмонлик тилагандан яхши сўзингни сўзлаб, насиҳатингни қилганинг мақбул эмасму, эй осий банда?"

Мирзо Улугбек кўнгли юмшаб, шаҳзодага юзланди, дилидаги изтироб аралаш ғуурни босиб:

—Шаҳзодаи жувонбахт!—деди секин.—Тахтимнинг валиаҳди сен эдинг. Олло таоло фақирни ўз раҳматига чорласа бу тахтга сен ўлтирар эдинг. Оллонинг инояти билан кўзим тиригида бу тахт сенга насиб бўлибди, мен бунга розимен...

Шаҳзода қўлларини олтин тахтнинг суюнчиқларига тираб, совуқ кулимсиради:

—Балли сизга, қиблагоҳ! Ва лекин мен бу тахтни сизнинг ихтиёрингиз билан эмас, бирламчи, ҳақ таолонинг инояти, иккиламчи, ўз куч-қудратим ила қўлга киритдим!

Мирзо Улугбек лабларини қаттиқ қимтиб:

"Бургут!—деди ичида.—Қора бургут!" Унинг кўнглига ёпирилиб келган меҳр изғирин теккан шамдай сўниб, юраги яна музлади.

У аввало шаҳзодани ўғлим деб, қолаверса, эгилган бошни қилич кесмас деб, ҳамиятини букиб келган эди, бу қузғун эса... Мирзо Улугбек жисмини қақшатган аламли туғённи аранг босиб:

—Куч-қудратингта инониб,—деди,—Мовароуннаҳр сарҳадига қадам қўймай қиёмат-қойим қиласенму?

Шаҳзоданинг ранги ўчиб, бежо кўзлари тунги алангайдай ялтиллаб кетди.

—Нечун қадам қўймаганмен? Мовароуннаҳр улуси оёғим остидадур!

—Эсингда бўлғай, бу тупроқни оёқ ости қилдим, деган не-не фотиҳлар, не-не жаҳонгирлар ўтгандур. Уларнинг хоки қайда—тирик бир банда билмайди ва лекин бу эл, бу тупроқ абадулабад туражакдур!

Мирзо Абдуллатифнинг юпқа лабларига киноали табассум югурди... О, раҳматли момосидан ўтган бу совуқ табассум! Момосининг лабларидан шу янглиғ kinoали кулгу аrimas эди. Йўқ, момоси эмас, барига тожу тахт айбор. Тожу тахт қутуртирган буни! О, калтабин фарзанд! Билмайдурким, амир уш-шуаро Умар Хайём ҳазратлари айтгандай:

Умри жовид йўқдир асло устивор олам аро,
Кетди кўплар, биз кетурмиз, топқусен сен ҳам фано.

—Не деб дуо қилурсиз, валинеъмат? Яхшиликуму, ёмонликму?

—Дуом будир, шаҳзода: бу тожу тахт ҳеч бир кимсага вафо қилғон эмас. Сен тугул бобонг Амир Темурга ҳам вафо қилғон эмасдур...

Мирзо Абдуллатиф ўрнидан туриб кетди, лекин таҳтдан тушгиси келмай, жойига қайта ўтириди.

—Суҳбатдан муддаонгиз шу бўлса, мен бундай насиҳатларга муҳтоҷ эмасмен!—деди у паст, лекин таҳдидли овоз билан.—Бошқа каломингиз бўлса айтинг, йўқса...

“Йўқ, бундан шафқат тилаб бўлмас. Бундан шафқат тиламоқ, аждаҳодан жон тиламоқ билан баробар!..”

—Йўқса...

—Тўхта!—деди Мирзо Улугбек унинг сўзини бўлиб.—Сенга айтадурғон ёлғиз тилагим бор. Сўнгти тилагимдур бу... Ўз падарингни Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдамоқни

ният қилибсен... Мени бу маскандин ҳайдагандин қатл қилганинг аълодур! Қатл!—Мирзо Улуғбек томоги гип бўғилганини сезиб, лабини тишлаганича жим қолди.

Мирзо Абдуллатиф ёмон бир нарсадан ижирғангандай юзлари буришиб, ўрнидан туриб кетди. У тескари ўгирилганича бошини эгиб жим қолди. Унинг елкалари силкинар эди. Шаҳзода кўзига ёш олди деб ўйлаган Мирзо Улуғбек яна кўнгли юмшаб:

—Ўғлим!—деб чақириди. Шаҳзода жавоб бермади.

“Бир қинга икки қилич сифмайди, деб қўрқадур. О, дўсти нодон. Кошкийди, кўзим кўр бўлса-да, сени кўрмасам!..”

—Маъзур тутгайсиз, бузруквор!—деди шаҳзода узоқ сукутдан кейин.—Мен уламоларнинг фатвосига қарши боролмасмен...

—Уламолар йигилган бўлса, қани улар орасида шайхулислом Бурҳониддин, қани қозиул-қуззор Ҳожа Мискин ҳазратлари?

—Илло фатвои уламо —муҳри худодир! —деди шаҳзода падарининг саволига жавоб бермай.

—Муҳри худодур! Ёдинга бўлсин: соҳиби тож сўзи бу уламойи киромлар учун вожибул имтисолдур!¹ Қўрқма! Менга ҳеч нарса керак эмас. Бу тожу тахт, салтанат, шон-шуҳрат—бари ўзингта буюргай! Отангта ёлғиз расадхонани инъом этсанг бас! Бир бурда нон, бир қумғон совуқ сув бўлса етар. Азмим—қолган умримни “Зики Кўрагоний”ни тугатиб, мутолаа билан кун кечирмоқдур!..

Шаҳзода кескин бурилиб қаради. Сийрак мўйловининг учлари дикрайиб, лаблари титраб:

—Тагин расадхона! Тагин “Зики Кўрагоний”,—деди бўғилиб.—Мударрис дасторини ўраган барча муртадларни қанотингиз остига олиб, дин пешволарини оёқ ости қўлмишсиз! Бул учун ҳақ таолонинг қаҳрига, пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига учраб, тахту тождан, салтанатдан айрилмишсиз. Аммо истигфор айтмоқни тиламай, тавба-тазарру қилмоқни истамай, тагин расадхонани ўйлайдурсиз!—Шаҳзода қиблага юзланиб, кўзларини юмди.—Эй, парвардигори олам! Анинг каломини ўзинг эшитдинг! Гуноҳи азимга ботган бу осий бандангни ўзинг афв этгайсан, халлоқи олам!..

Шаҳзода бошини афсус-ла тебратиб, лаблари пицирлаб,

¹ Вожибул имтисол—бўйсуниши лозим бўлган ҳол.

юзига фотиҳа тортди. Мирзо Улуғбек қўзларини катта очганича қотиб қолди... Эвоҳ! У кўпдан бери шаҳзодадан қўрқиб юргани бежиз эмас экан. У шаҳзоданинг мутаасибилигидан, Балхда барча илм аҳлини тазийқ остига олганидан хабардор эди, лекин уни бунчалик бемеҳр деб ўйламаганди!..

—Шаҳзода!—Мирзо Улуғбек юрагини ларзага солган қаҳрни яшириш умидида ерга қаради.—Валлоҳи аълам биссавоб! Ким пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига йўлиқади, ким йўқ—буни ёлғиз тангри таоло биладур!

—Ҳа, парвардигори олам барини биладур! Ул раббул оламин ҳеч бир бандасининг бурнини бегуноҳ қонатмайдур. Ва лекин динул исломга кимки қилич кўтармасин—ҳоҳ шоҳ бўлсин, ҳоҳ гадо!—ани жазосиз қолдирмайдур. Кофиру даҳрийлар макони расадхонага ўт қўямен, ўт!.. Шаҳзода қуруқшаган лабларини ялади, пешанасини, юзини қоплаган жимир-жимир терларни сидириб ташлаб, кўзларини юмиб, яна алланималарни пиҷирлай бошлади.

Мирзо Улуғбек аъзойи баданини чулғаб олган совуқ наҳимадан тирноқларигача музлаб, гаранг бўлиб туар, хаёлида эса яна ўша нотинч ва исёнкор ўйлар қуюндай чарх урар эди.

“Водариф! Мовароуннаҳр таҳтида бу мутаассиб ўлтираса салтанатнинг ҳоли не кечади? Илм аҳлининг бошига не андуҳ, не кулфатлар тушади? Улардан бурун кўзи қонга тўлган бу нобакорнинг ўз тақдири не бўлади? Ақл-идрок ўрнига қилич бирла иш тутган қайси мустабид ҳокимнинг тақдири яхши бўлибдурки, бул нодоннинг тақдири яхши бўлсин? Бу кун илм аҳлига қайраб солган мутаассиб жоҳиллар эрта бир кун унинг ўзини ҷоҳга итармасму?” Мирзо Улуғбекнинг хаёлига келган бу фикр қалбида ловиллаб ёнган оловга сув сепгандай таъсир этди-ю:

—Шаҳзода!—деди яна ўзини босиб.—Фозилу фузало қоронғида адашиб юрган башариятнинг йўлидаги ёруғ машъалдур! Машъални ўчирмоқни тилаган шоҳ ўзи зулмат қўйнида йўл тополмай қоладур! Мен сенга жоним ачиганидан, сенинг тақдирингни ўйлаган қиблагоҳинг бўлганимдан буни айтмоқни лозим кўрамен!

Шаҳзода тоқатсизланиб қўл силтади:

—Балли сиздай падарга! Сизнинг яхшилиғингизни би-лурмиз. Тарноб жангида жонбозлик кўрсатган ким? Мен! Аммо музaffer ёрлиғи кимнинг номига битилди? Суюкли фарзандингиз—Абдулъазиз...

—Абдулъазиз ўз жигаргўшангур...

—Қуллуқ. Ихтиёридин қалъасидаги бобом Амир Темурдан қолган тиллаларимни тортиб олган ким? Яна сиз, валинеъмат падарим! Не чора? Муте фарзанд, индамай бош этдик ва лекин бас! Соҳибқирон Амир Темур олтинларини қайфа яширдингиз, соябони марҳамат?

Мирзо Улуғбек сесканиб кетди.

—Қайси тиллаларни айтасен?

Шаҳзода асабий қулди.

—Қайси тиллалар? Валинеъмат падари бузрукворим ҳеч нарсани билмайдур! Мен бобом Амир Темур Қоҳираю Дамашқдан, Бағдоду Ҳинддан олиб келган жавоҳирларни, олтин зеби зийнатларни айтамен! Қайда бу бойлик?

Шаҳзода, кўзлари телбаларча ёниб, Мирзо Улуғбекка яқинлаша бошлади. Мирзо Улуғбек даҳшат ичидага орқага чекинди. Чекинаркан, оёғи курсига тегиб, курси гумбурлаб ағдарилиб тушди-ю, у бирдан ҳушёр тортиб тўхтади. Шаҳзода ҳам тўхтади.

—Хўш, сўзланг: кимга инъом этдингиз? Фарзанди аржумандингизгами ё дини исломиядан юз ўгирган муртад алломаларингизгами? Али Қушчи қайда?

“Ё раббий! Бу нобакор билмаган сир-синоат йўқ! Унинг хуфиялари кирмаган тешик қолмабди!..”

—Қайдан билай, Али Қушчи қайда юрибди?

—Йўқ! Энди ҳеч бир сўзингизга инонмасмен! Лашкар йиғиб, менга қарши отланмоқдин олдин Али Қушчини саройга нечун чақирдингиз? Нелар бердингиз унга?

—Али Қушчини чақирганимни айтган айғоқчиларинг нечун унга нелар берганимни айтмабди?

—Айтди. Мен ўз оғзингиздан эшитмоқни тилаймен, суюкли падарим!

“Йўқ, билмайсен! Билсанг сўраб ўлтирумас эдинг! Бас! Бу бефойда мубоҳасага чек қўймоқ даркор!”

Мирзо Улуғбек қаддини ростлаб, шаҳзоданинг кўзларига тик боқди. Шаҳзода ҳамон қалт-қалт титраб, отасига қадалиб турарди.

—Бу суҳбатдан ёлғиз муддаом—оталик насиҳатимни бермоқ эди. Таассуфлар бўлғайким, сенга падар насиҳати эмас, олтин керак экан!..—Шаҳзода гапини бўлмоқчи эканини кўрган Мирзо Улуғбек кескин қўл силтаб: “Тўхта!” деб буюрди.—Ота сўзин амри вожиб, деб билурсенми, йўқми—ихтиёр сенда. Ва лекин сўнгти насиҳатимни эшит, хоҳла ўз падарингни қатл эт, хоҳла Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдаб, дарбадар қил—боз ихтиёр сенدادур. Лекин ёлғиз тилагим: илм йўлида отанг

қылган ишларга, унинг шогирд ва устодларига тегмагайсан. Тегсанғ... ота қарғишига учраб тоабад бадном бўлурсен!. Ота рози—худо рози, ёдингда бўлсин: ал қасосил миналҳақ! Ҳеч бир ёмонлик интиқомсиз қолмайдур! Сенга айтадурғон бошқа сўзим йўқ! Ҷақир ясовулингни!

Шаҳзода Абдуллатиф юзи асабий бужмайиб бир нима демоқчи бўлди, лекин демади, тескари ўгирилиб бир зум бошини осилтириб турди, сўнг, бўғиқ овозда:

—Саройбон!—деб бақирди.

12

Бу пайт эшикка қийшиқ ўтириб олган Али Қушчи тўрт туюни етаклаб Ургут тоғлари этагидаги жилға бўйлаб борарди. "Карвон"нинг кетидан Улугбек мадрасасининг талабаси—Мирам Чалабий деган ўн олти-ўн етти яшар муллавачча эшакда мудраб борарди.

Улар Самарқанддан кеча тун ярмида чиққан, тонг отгунча йўл юриб, субҳидам шу жилғанинг бошидаги ёнғоқзорга келиб қўнишган эди. Одамларнинг кўзига тушмаслик учун кун бўйи ёнғоқзорда дам олишиб, нағозгарда яна йўлга тушишган. Али Қушчининг мўлжалида тонг отгунча "Аждар гор"га етиб олишлари керак эди.

Тўрт туюнинг ҳар бирига тўрттадан ўн олти сандиқ ортилиб, устига қуруқ пичан босилган, кўрган одам уларни чўпон-чўлиқ деб тушуниши мумкин эди. Эгниларига қора жун чакмон, бошлирига чўпонларнинг кигиз қалпоқларини бостириб кийиб олган Али Қушчи билан Мирам Чалабийнинг ўзлари ҳам чўпонларга ўхшар эди.

Зарафшон устида ёнр ҳафта қутурган совуқ бўрон тинган, сокин, осуда бир тун эди. Олдиндаги тоғ чўққилари тепасида бир ҳафталик ҳилол ногиронгина осилиб турар, унинг заиф шуъласида суви қуриб қолган кенг сой, сойнинг икки ёнидаги ёнғоқзорлар, қаршидаги юксак чўнг тоғлар улуғвор қорайиб кўринар, айни замонда аллақандай сирли, ваҳимали туюларди...

Али Қушчининг катта қора ҳангиси тошларга қоқилиб-сурилиб бўлса ҳам, тинмай жадаллаб борарди. Бу ҳангини ҳам, юқ ортилган туюларни ҳам Қаландар билан уста

Интиқомсиз—жазосиз.

Темур Самарқандий топиб келишди. Чолнинг горидаги учрашувнинг индинига кечаси Қаландар Али Қушчиңинг олдига яна келди. Келганда ҳам ваҳимали гаплар топиб келди.

Масжиди жомеда доруссалтана уламои киромлари йигилиб, Мирзо Улуғбекни айблаганлари, унинг барча ишларини ношаръий санаб, фатво ўқилганини айтиб келди. Доруссалтанада қандайдир қора ғавғо бошлангани фатвосиз ҳам аён, бинобарин, фурсатни бой бериб бўлмас эди. Қаландар янаги кечаси ўн-ўн беш сандиқ билан уч-тўрт тия топиб келишни вайда қилиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Лекин сандиқларни расадхонага олиб кириш хавфли, лаҳимга эса сифмас, биттаю битта йўл—китобларни қопларга солиб, тор лаҳимдан жарликка олиб чиқиши лозим. Бир ўзи бу ишни уdda қилолмаслигига ақли етган Али Қушчи истар-истамас сирни Мирам Чалабийга очди. Биргалашив китоб танлашга киришдилар. Қайси китобни қўлига олмасин, уни қолдиришга кўзи қўймас, назарида ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма бебаҳо туюлар эди. Али Қушчи қўлидаги асарни варақлай-варақлай, ахири оғир хўрсиниб, жойига қўйишга мажбур бўларди. Лекин навбат Мовароуннаҳр донишларининг асарларига келганда чидаб туролмади: устод энг моҳир хаттотларга кўчиртириб, кўк, қизил, сариқ саҳтиёндан жилд ясаттирган бу оғир, нодир китобларни қолдиришга виждони чидамади... Донишлар дониши Абу Райҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратларининг пуштиранг ипак матога ўралган "Ал-Қонунал-Масъудий", "Мезон ул-ҳикмат" ва "Китоб уссайдана" сининг ўзи бир қоп бўлди. Шайхур-раис аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг "Китобуш-шифо", "Китобун-нажот" и эса бир қопга ҳам сифмади. Устоднинг ипак қоғозларга чизилган жадваллари билан хаттотлар ҳали кўчириб битмаган рисолаларини ҳам қопга солишнинг иложи бўлмади. Уларни қалин кимхобга ўраб, алоҳида ажратиб қўйди. Китоблар, китоблар, китоблар... Мана, бўлакча ишлов берилиб, қоғоздай майнинлаштирилган оҳу терисига кўчирилган устоднинг суюкли рисоласи "Девону луготит-турк". Мана, жаннатмакон Қозизода Румий ўз қўли ила битган "Риёзиёт" и, малик-уш-шуаро аталмиш Умар Хайём ҳазратларининг зарҳал жилдлик нозик шеърлар мажмуаси. Унинг ёнида эса алломалар сарбони Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ҳазратларининг баҳмалга ўралган "Китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-мухобала"си...

Устод жонидай суйган, қош-кўзларига суртиб ўқиган бу китобларни қандай ташлаб кетади? Эрта бир кун бу китоблар йўқ бўлса устодга не деб жавоб беради?..

Али Қушчи танлаб олган асарлар кутубхонадаги китоб ва қўллэзмаларнинг ўндан бирича ҳам келмас, лекин шунинг ўзиёқ қирқ қопдан ошиб кетди. Улар олдин бу қопларни биринчи ошёнадаги қудуққа олиб тушишди, сўнг, қўлларида шам, зимиston камбар лаҳимдан жарликка таший бошладилар. Кечқурун, гира-шира қоронғиликда бошланган бу иш, тун ярмидан ошганда базур тугади. Сал ўтмай, сандиқ ортилган туяларни етаклаб Қаландар билан уста Темур Самарқандий келиб қолишиди.

Тўртовлашиб китобларни сандиқларга жойлашди. Ҳар бир сандиққа икки ярим-уч қопдан китоб кетди. Ўн олти сандиқ китобни тўрут туяга ортиб, устига қуруқ пичан босишиди. Китобнинг нечоғлик оғир бўлиши ҳам шунда билинди: уч-тўрут ботмон, юкни писанд қилмайдиган нортуялар, китоб тўла сандиқлар остида оғир тебраниб, аранг қўзғалди...

Мана, кечадан бери улар йўлда. Бугун, жилға бўйидаги ёнғоқзорга туяларни чўктириб қўйиб, дам олишиди. Бу срларда одам сийрак бўлса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши кундуз юришмади. Мовароуннаҳро бошига қора кунлар тушди. Ҳаммаёқда айғоқчи, ҳаммаёқда жосус. Эҳтиёт шарт. Яна уч-тўрут фарсаҳ масофани эсон-омон ўтиб, "Аждар фор"га етиб олишса бас, у ёғи, худо хоҳласа, ишлари ўнгидан келади...

Али Қушчи "Аждар фор"ни бундан ўн беш-ўн олти йил муқаддам кўрган эди. Илиқ куз фасли эди. Архар овини яхши кўрган Мирзо Улуғбек, эллик чоғли маҳрамлар билан Ургут тоғларига овга чиққан эди.

Эрта саҳар арабий аргумоқларга миниб олган навкарлар югурик тозиларини эргаштириб, тоғларга чиқиб кетар ва гала-гала арҳарларни қуршаб олиб, сойларга ҳайдаб тушар, қўлларида камон, арча панасига яшириниб олган беклар ва амирлар пана-панада туриб, ҳуркак жониворларга ўқ узишар, кечқурунлари эса, отиб олинган арҳар гўштидан тандир кабоблар пиширилар, кўм-кўк арчазорларга тикилган ипак чодирларда тонг отгунча базм қилишарди...

Гоҳо камонкашлар ёрдамидаги "ов" жонига теккан Мирзо Улуғбек, уч-тўртта энг яқин дўстларини эргаштириб тоғларга чиқиб кетарди. Бир кун у Али Қушчи билан амир Арслонга отларни эгарлаб, ов анжомларини шай-

лашни буюрді. Аксига олиб, ўша куни ҳаво бузилган, совуқ шамол күтарилиганды. Лекин эрталабдан қовоғи очилмай, хомуш юрган Мирзо Улугбек тоққа чиққач, пешанасидаги ажинлари ёзилиб, лабига кулгу югурди. У оққашдай гүзал, оппоқ арабий аргумоғини чоптириб, дам сойларни кечиб ўтар, дам довонларга чиқиб, ипакдай майин товланған ўрикзор ва ёнгоқзорларга, ҳамон баҳорги латофатини йўқотмаган ям-яшил яйловларга узок-узоқ тикилиб қолар, лекин Алилар етиб бориши билан яна от чоптириб кетар, гёё ов ҳам эсидан чиқиб, табиатнинг фусункор гўзалигига мафтун бўлиб қолганга ўхшарди. Бахтга қарши, сал ўтмай кўқдаги булутлар қуюқлашиб, ёмғир савалай бошлади. Бир зумда тоғу тош орасида жилғалар шарқиради. Али Қушчи билан амир Арслон Мирзо Улугбекни қувиб етиб, қайтишни маслаҳат қилишиди. Давлатпанаҳ рози бўлиб, отининг жиловини орқага бурди. Лекин худди шу пайт, сўқмоқ бўйидаги арчазордан иккита катта архар отилиб чиқди-да, тошларни шарақшуруқ қилиб, пастга қараб учиб кетди. Буни кўрган Мирзо Улугбек арабий аргумоғига аччиқ қамчи босди... Али Қушчи ўзига келиб: "Тўхтанг, онҳазратим!" дегунча бўлмади, Мирзо Улугбек арчазорга шўнғиб, кўздан ғойиб бўлди.

Али Қушчи ҳам отига қамчи босди. У уст-боши шалаббо бўлиб, арчазордан чиққанида Мирзо Улугбек пастда шарқираб оқаётган сойдан ўтиб, иккинчи қирнинг ёнбағрида от чоптириб борар, ундан анча олдинда иккита архарнинг шохлари кўзга чалинарди... Али Қушчи: "Тўхтанг, устод, сел!"—деб бақирганича жилғаларни кечиб, шарқираб оқаётган сойга қараб от чоптириб кетди. У бир лаҳзадаёқ лойқалангандан сой бўйига етганида орқадан: "Алоуддин! Али!"—деб чақирган товуш келди. Лекин тўхташнинг иложи бўлмади. Баландликдан шамолдай учиб тушган асов от зарб билан ўзини тошқинга урди, аллақандай тош ва харсангларга уриниб, қоқилиб-суриниб бўлса ҳам, сойнинг у юзига ўтиб олди. Али Қушчи шундагина орқасига ўгирилиб қаради: амир Арслон тархон сойнинг у юзида от ўйнатиб турап, қора айғирини қамчилаб, бир нима деб қичқирав, лекин зорли кишнаб, осмонга сапчиган аргумоқ ҳайқириб оқаётган асов селга бетлаёлмас эди...

Амирнинг сўзини эшитишга фурсат йўқ эди. Али Қушчи архарлар йиқитиб, йўл солиб ўтган чакалакзордан от чоптириб кетди. Ёмғир тобора кучаймоқда, баланд

чўққилардан шарқираб оқиб тушаётган жилғалардаги сув тобора кўпайиб, ҳаммаёқни сел босмоқда эди. Аҳён-аҳёнда момақалдироқ қалдираб, тоғ чўққилари ўпирилиб тушаётгандай бўлар, яшин чақнаб, борлиқ бир зум ёришарди-ю, яна қоронғилашарди...

Архарлар қор кетмаган тик чўққиларга йўл олган, улар ўтган жойларда синган шоҳ-шабба қийшайиб, ётиб қолган ёш арча ва ирғайлар кўриниб турар, лекин кўпикка тушган арғумоқ тик чўққига қараб чополмас, сал ўтмасданоқ оқсоқланиб қоларди... Ана, олдинда ҳар бири гумбаздай-гумбаздай чўнг қоялар, ғадир-будур харсанг тошлар кўринди. Бир-бирининг устига қалашган бу чўнг қоялар пастга қараб қийшайган, гўё ҳозир ағанаб тушиб, ҳаммаёқни зеру забар қиласидандай туюларди. Архарлар бу қоялар орасидан ўтса ўтгандир, лекин устод-чи?

Али Қушчи дир-дир титраб, юролмай қолган отидан тушиб, кўз очирмас ёмғир остида қаршисидаги юксак қояни айланиб ўтди; қоянинг бир томони ўпирилиб тушиб, тубсиз ўпқон ҳосил қиласидандай тушиб, тўхтади, тўхтади-ю, унгурда бир нарса қиммрлаётгандай туюлиб, жонҳолатда:

—Устод!—деб қичқириб юборди. Шу заҳотиёқ қаердан-дир яқиндан Мирзо Улуғбекнинг ҳорғин ва қувончли овози келди:

—Али Қушчи! Азизим!

Овоз пастдаги унгурдан эмас, қаердан-дир юқоридан келарди. Али Қушчи икки чўнг тош оралиғидан эмаклаб ўтиб биринчи қоянинг тепасида, қийшайиб қолган харсангош остида, тўғрироғи, қандайдир қоронғи унгурнинг оғзида турган устодни кўрди. Унинг бошида қалпоғи йўқ—яланг бош, оқ туюнинг жунидан тўқилган чакмони шалаббо, лекин кўзларида бўлакча бир ҳайрат порларди.

—Гор!—деди у, нечундир ваҳимали шивирлаб.—Худудсиз бир гор, Али Қушчи!

—Ўзингиз омонмисиз? Отингиз қайда, устод?

—Йиқилди!—Мирзо Улуғбек пастдаги қоронғи ўпқонга ишора қилди.—Бери юр, Али!

Шу пайт уст-устига яна чақмоқ чақди-ю, зим-зиё гор бир зумга ёриши. Горнинг оғзи тор бўлса ҳам ичи кенг, қуббасимон эди.

—Кирамизми?—деди Мирзо Улуғбек. Али Қушчи унинг овозидаги тараффудни сезиб, горга биринчи бўлиб қадам қўйди.

Гордан "парр" этиб учиб чиққан кўк капитарлар уни бир чўчтиб, питир-питир қилиб осмонга парвоз қилди. Кўзлар қоронгиликча ўргангач, горнинг қушлар уя қўйган қуббасимон шифти, ерда сочилиб ётган эски уялар, қушлар пати кўринди.

—Қиррали тош топ, Али! Ўт ёқмоқ керак!

Али Қушчи ерни пайпаслаб иккита қиррали тош топди. Мирзо Улуғбек чакмонининг қўлтиғидан озгина тивит юлиб, пилик ясади. Пилик ўт олгач, уни қуруқ чўпларга тутиб, гулхан ёқиши. Гулхан шуъласида ялтироқ кўк-қизғиши тошлардан барпо бўлган ғор ғалати жилоланиб, ярқираб кетди.

Ғор чиндан ҳам чексиз, у сирли лаҳимдай унгур бўлиб, тоққа кириб кетар эди. Али Қушчи кўйлагини қиличига боғлаб, машъял ясади-да, унгурга кирди. Илон изидай эгри-буғри бўлиб кетган бу зимистон камбар лаҳим бўйлаб ўн беш-йигирма қадамча юрилгач, йўлда яна бир унгур пайдо бўлиб, пастанда бошқа бир ғор кўринди... Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач, белбоғини ечиб, бир учини аълоҳазратларига тутқазди-да, бир учидан ўзи ушлаб, унгурга тушди. Ғор чуқур эмас эди. Али Қушчи кўкрагигача осилиб тушганда сёғи ерга тегди. Бу ғор биринчисидан ҳам кенг ва баланд бўлиб, деворлари хитой чиннисидай силлиқ оппоқ мармар билан қопланган эди. Лекин энг қизиги—бу горнинг охирида яна бир қоронғи тўйнук кўринар, яна сал юрилса, учинчи ғор пайдо бўлар эди. Али Қушчи унга ҳам ўтмоқчи эди, Мирзо Улуғбек унамади. Улар бошқа вақт қайтиб келишга аҳдлашиб орқага қайтиши. Лекин ўша кечаси Самарқанддан ноҳуш хабар келди-ю, улар овни ташлаб, доруссалтанага қайтишига мажбур бўлиши...

Бу воқеа содир бўлганига ўн беш йилдан ошиди. Лекин тоғ орасидаги бу сирли унгур унинг эсидан чиқмаган эди. Уста Темур Самарқандийнинг ғорсимон қулбасига кириши билан "Аждар ғор" эсига тушгани ҳам шундан. Шак йўқ, бу нодир хазина Самарқанднинг ўзида яширилса ҳам бўларди. Лекин эҳтиёт шарт, буткул жаҳон донишмандларининг ақл-идроки мужассам бўлган бу ноёб асарлар ёмон кўздан йироқроқ тургани маъқул. Эвоҳ! Нодон бидъатчилар қўлида бундай хазиналардан қанчаси зеру забар бўлган. Рум ва Қоҳира, Бейпин ва Бағдод хазиналарида йиғилган не-не китоблар, не-не ақл дурдоналари ўтга ёқилган!..

Ҳа, бу хазина учун "Аждар ғор"дан яхши жой йўқ!

Бу нотинч кунлар ўтсин. Агар ҳақ таоло иноят қилиб, таҳтда Мирзо Улуғбек ўзи қолса, нур устига аъло нур. Йўқ, таҳтни шаҳзода муқим эгаллаб, иш таназзулга юз тутса... яхши замонлар келгунча бу китоблар она қурсоғида ётган боладай хотиржам ётади. Ишқилиб, Али Қушчи адашиб қолмағай...

Йўқ, Али Қушчи умрида бир кўрган жойидан адашган эмас!..

Мана, ўша қуз Мирзо Улуғбек билан овга чиққандан чодир қуриб бир ҳафта турган яйлов! Атрофи баланд қорли чўққилар билан ўралган кенг яйлов қандайдир бўлакча, илоҳий сукутга чўмган, фақат чигирткалар чириллайди. Юлдузлар акс этган жилғанинг оҳиста шилдираши қулоққа чалинади...

Ҳа, худди ўша яйлов! Ҳу ана у қир ёнбағрига қатор ипак чодирлар тикилган, пастга, сой этагига соғимли оқ биялар боғланган эди...

Али Қушчи ўшанда ипак чодирлар тикилган қир ёнбағридан ўтаркан, нечундир юраги "жиз" этиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У маҳал билак кучга, юрак қўрга тўла, илм ва ҳаёт ишқида ёнган масъуд ёшлик чоғлари эди. Эл-улус осойишта эди. Али Қушчи билан Мирзо Улуғбек ҳали кўп улуғ ишлар қилиш, илм бобида кўп нодир асарлар яратиш, кўп кашифийтлар бунёд этиш ниятида эдилар... Йиллар кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Ўша илиқ қуз кунлари, сокин, серюлдуз кечалар устод билан мана шу адирларда танҳо айланиб чизган режалари, ёшлик орзула-рининг юздан бири ҳам рўёбга чиқмади. Ҳайҳот, шундай шафқатсиз, меҳр-муруватсиз экан бу тескари дунё...

Али Қушчининг эсига яна Салоҳиддин заргар тушиб, юрагини аламли дуд чулғаб олди. Устоддан шунча яхшилик кўрган бу ота-боланинг бундай куфрона неъматлик қилиши уни ҳар эслаганида бир қийнар, изтиробга соларди. Ёлғиз шу ота-бала бўлса ҳам гўрга. Али Қушчи ўша куни мавлоно Муҳиддинникидан қайтаётиб, яна бир машъум воқеанинг шоҳиди бўлди... Ҳаёлан ҳамон Салоҳиддин заргар билан баҳслашиб бораётган Али Қушчи "Шоҳизинда" қабристонига яқинлашганида, кимсасиз тор кўчаларнинг биридан елкасига хуржун ташлаб, эгнига қуроқ чопон кийиб олган бир гадо чиқиб қолди.

Али Қушчи олдин унга эътибор бермади, лекин гадо шошқалоқлик билан орқага тисарилганини кўриб, беихтиёр тўхтади. Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, қўл қовуштириб, ғалати ишшайди.

— Э, э, э, мавлоно Али Қушчи... ассалому алайкум!
Тасанно! Тасанно...

Али Қушчи ўз кўзларига ишонмай анграйиб қолди:
эгнига жулдур чопон, бошига пиликлари тўзиб, паҳтаси
чиқиб кетган эски тақя кийган бу "гадо"... доруссалтанада
номи чиққан шоир Мирюсуп Хилватий эди.

— Сизга не бўлди, биродари азиз?

Мирюсуп Хилватий кўзларини аланг-жаланг қилиб,
ён-верига қараб олди.

— Эҳтиёт шарт, мавлоно. Шаҳзодаи валиаҳд ёлғиз
Мирзо Улуғбекни эмас, унинг барча муқаррабларини
тазиёққа олмоғи мумкин. Каминанинг насиҳатига киринг:
фақир банда панада. Бу қиёмат-қойим босилгунча ша-
ҳардан чиқиб, гарибона кун ўтказиб турмоқ даркор, —
Мирюсуп Хилватий шундай деди-да, елкасидаги хуржу-
нини тўғрилаб, қаршидаги тор кўчага кириб кетди. Али
Қушчи унинг орқасидан анграйиб қараб қоларкан, шу
йил баҳорда "Боги майдон"да берилган бир зиёфат эсига
тушди. Бутун шаҳар илм аҳли, машҳур шоирлар, хонан-
даю созандалар йигилган бу базми жамшидда Мирюсуп
Хилватий аълоҳазратларига аталган бир шеърни ўқиб
берган эди. Шеърнинг охири ҳамон эсида:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонгай жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.
Падари покингиз умрин нури—раҳматга тўлдирди
Олиб шоҳиста отига Хоқони Сайд унвони.
Аларнинг шуҳрати шони мусассар ўлмаган гарчи,
Вале бул дам кўрур сизда ҳама Масиху Мусони.
Боқингиз кўкда юлдузлар ҳарам ичра канизлардай,
Хоқоним ишқида ёнгай мунаввар айлаб осмонни!..

Ҳайҳот! Куни кеча устоднинг оёғини ўпиб, унга
шеърлар бағишлиб юрган бу шоир бугун унинг тагидан
тахт, қўлидан ҳокимият кетишини сезиб, ўз жонини
асрамоқ пайига тушгандир. Хилватий янглиғ мунофиқлар
кўп бўлса қеракким, кеча энаси Тиллабиби яна келди,
шаҳардаги ваҳималардан сўзлаб, уни бўйнидан қучиб узоқ
йиглади, уни ҳам шаҳардан чиқиб, бирор жойда яшириниб
турмоққа даъват этди, ялиниб-ёлворди... Муштипар эна!
Билмайдики, Али Қушчи Хилватий бўлолмайди. Устод-
нинг бошига қора кунлар тушганда мавлоно Муҳиддинлар
янглиғ ундан юз ўгириб кетолмайди.

Воажабо: фалакнинг гардиши билан Мирзо Улуғбек ўз
тахтида қолса бу одамлар не қилур? Ҳеч нарса

бўлмагандай яна унга сажда қилурми ё бунга виждоишлири йўл бермасми?

Али Қушчи бу ўйлардан юраги ўртаниб, бўғилиб кетаётгандай бўлди-ю, яна ўзидан кулди: "Нечун бу ҳолга ажабланурсен, бу бевафолик бани одамнинг азалий хусусияти эмасму? Бани одам ақл-идрок ва эзгуликка эмас, қилич ва шамширга, бойлик ва тожу тахтга содиқ экани сенга аён эмасму? Бу машъум ҳақиқатни ё-не донишлар, шоири фузало куйиниб айтмаганму? Бунга ақлинг етса тағин нечун куйинасен, мавлоно Али?.."

Али Қушчи орқасига қарай-қарай сўлга, ўша ёмғирли куз куни архар овига чиқсан тоғ чўққиларига бурилди. Тонг яқинлашиб қолди, чамаси, қаршидаги юксак чўққининг тепаси оқара бошлади, гёё артилганда ялтираб турган бир парча ой устида Ноҳид юлдузи порлади. Ой хиралашган сайин Ноҳид юлдузи очилиб, тобора ярқираб борарди... Қирлар баландлашган сайин туяларнинг юриши секинлашиб, "бўҳ-бўҳ"лари кўпайди. Ҳали "Аждар ғор"га яқинлашганда туялар юролмай қолса эҳтимол. Унда сандиқларни иккита-иккитадан эшакларга ортиб чиқишига тўғри келади...

Мана, ўшанда ёмғир савалаб, қайтишга аҳд қилган жойлари. Мана, архарлар чиқиб қочган арчазор!.. Ажабо: ўшандаги хушбўй кўм-кўк арчаларнинг биттаси ҳам ийқилмаган, биттаси ҳам қуримаган. Ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гёё ўн беш йил эмас, ўн беш кун ҳам ўтмаган!..

Мана, сой ҳам кўринди. Ўшанда амир Арслон тархон от солдириб ўтолмаган, кўпириб, ҳайқириб оқсан сой йўлдаги ўзандай жилдираб қолган эди...

Али Қушчининг тахмини тўғри чиқди: сойдан ўтиб, тик чўққига кўтарилаётганда туялар "бўҳ-бўҳ"лаб юролмай қолди. Али Қушчи тўхтаб, эшакдан тушди. Жимжит. На бир одам, на бир ҳайвон шарпаси эшитилади. Фақат арча ва иргайлар ичидаги аллақандай қушчаларнинг сайраши қулоққа чалинади. Мусаффо ҳаво арча, қизил зирк, шувоқ ва яна қандайдир тоғ гиёҳларининг нозик, хушбўй ҳидига тўла.

Али Қушчи Мирам Чалабийга қаради.

— "Аждар ғор"га келдук, болам. Эшакдан туш, туяларни чўқтири!

"Аждар ғор"ни эшитган Мирам Чалабийнинг кўзлари аланг-жаланг бўлиб атрофига қаради.

Али Қушчи туяларни чўқтириб, қора чанглга боғлади, сўнг, тайёрлаб қўйган пиликларни олиб, тўп-тўп ўсган

ирғай, арча ва қизил зирклар орасидан тепадаги қат-қат харсангтошлар томон йўл олди. Мирам Чалабий, ҳамон кўзлари аланг-жаланг, изма-из борарди.

Мана, ўшанда, жала қўйиб турганда унга баҳайбат кўринган чўнг қоятошлар! Инсон умри қанчалик қисқа бўлса, табиатнинг умри шунчалик боқий экан! Ҳар бири гумбаздай-гумбаздай келадиган чўнг қоялар бундан ўн беш йил муқаддам қандай бўлса шундай турибди! Мана, довулда Мирзо Улугбекнинг арабий аргумоги йиқилиб тушган унгур. Унгурнинг тепасидаги қоятош орасида "Аждар фор!.."

Али Қушчи нечундир юраги гурс-гурс уриб, қояга тирмашди. Мана, қоянинг устида ваҳимали қийшайиб турган ўша харсангтош. Тошнинг остида таниш зимистон унгур!..

Али Қушчи қоя устига чиқиши билан унгурдан яна ўшандагидай бир гала кўк капитар "пэр" этиб чиқди-ю, сесканиб кетган Мирам Чалабий ўпқоннинг четига бориб қолди. Али Қушчи унинг қўлидан "шап" ушлаб, кулимсиради. —Кўрқма, болам, номи "Аждар фор" бўлса-да, аждари ўйқ бунинг!

Али Қушчи қўлидаги таёққа ўралган машъялни ёқиб, форга биринчи бўлиб кирди. Ўша-ўша манзара: деворлари ялтироқ кўк-қизил тошлардан иборат катта горнинг ковакларига қушлар уя қўйган, ерда тўзғиган патлар, қулаоб тушган уялар, тухум синиқлари. Ҳатто улар ёқкан кичик гулхан куллари ва қиррали тошларгача ўз ўрнида ётарди!..

Али Қушчи қўлидаги машъялни боши узра кўтариб горнинг тупкарисига юрди. Мана, зимистон лаҳим чапга бурилиб, пастда қора туйнук кўринди... Туйнукка сандиқ сиғадими, йўқми? Сигади! Фақат туртиб чиққан тош қирраларини сал чопиш керакдур...

Али Қушчи қўлини Мирам Чалабийга бериб, пастдаги унгурга тушди.

Хитой чиннисидай силлиқ оқ мармардан барпо бўлган катта фор ҳам ўзгармаган, ўн беш йил муқаддам қандай бўлса шундай турарди... Ҳа, сандиқларни шу ерга жойлашибтириб, туйнукларни харсангтош билан ёлиб ташлаш керак...

Али Қушчи елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил торти. Улар фордан қайтиб чиққанда водий куз офтобига гарқ бўлган, қизил зиркнинг қирмизи япроқлари қуёшда оловдай ланғиллаб ёнар, ям-яшил арчалар худди чўмилгандай яшнаб кетган эди. Пастда, харсангтошлар орасидаги ча-калакзорда чўкиб ётган туялар тепадан худди ғалати қояларга ўхшарди.

Мирам Чалабий кўзларини катта очиб, улуғвор тоғларга, тоғ ёнбағрида ишқадай майин товланган оч-сариқ ўрикзорларга, гўё ёнғинга учрагандай ловиллаган қизил зирк ва қорақанд чакалакзорларига ҳайрат билан тикилиб қолди.

Али Қушчи унинг елкасига қўлини қўйиб:

—Иним!—деди ҳаяжонланиб.—Бу гаройиб унгурни Мовароуннаҳрда ёлғиз уч киши билади. Бири Мирзо Улувбек, бири фақир, бири сен... Аҳли ирфон сарвари Мирзо Улувбек буткул рубъи маскундин йиғидирган энг нодир хазинасини ушбу ерга яширамиз. Бу хазина бизга насиб этмаса, бўлғуси авлодларимизга насиб этгай. Шу матлабда яхши замонлар келгунча бу гор улуғ сир тутилгай. Бу сирни наинки дўсту ақробонг, падари бузрукворинг ҳам билмағай, иним. Бу сўзимга ёлғиз олло таолло шоҳиддур. Дилингда ҳақ таолога таважжуҳ айлаб, қасамёд қил, иним.

Мирам Чалабий қиблага қараганича кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб қасамёд ўқиди.

13

Қаландар Қарноқий Али Қушчи билан Мирам Чалабийни кузатиб қўйиб, ўзан ёқалаб орқага қайтарди. Тун ярмидан оққан, олис қирлар ортидан кўтарилиган заифгина ҳилол шуъласида борлиқ сокин, осуда уйқуга чўмган.

Қаландар қирни айланиб ўтиб, расадхона дарвозасига яқинлашганда, "Боги майдон" томондан эшагини хих-хихлаб келаётган одам қораси кўринди. Қаландар ўзини четга олмоқчи бўлган эди, йўловчи эшагини тўхтатиб:

—Ҳей, фақир, бу сенму?—деб сўради.

Бу—уста Темур Самарқандий эди.

—Ҳа, мен, отахон. Нечун қайтмадингиз?

Чол унинг саволига жавоб бермай, яқинроқ келиб шивирлади:

—Эҳтиёт бўлғайсен, болам, боядан бери бу айланада бир қора кўлага изғиб юрибди. Сергак бўл. Уқдингми?

—Уқдим, отахон...

Уста Темур Самарқандий бошқа ҳеч нарса демай, эшагини хих-хихлаб ўтиб кетди.

"Бу не кўлага? Тағин айғоқчими?"

Қаландар атрофига диққат билан разм солди. Лекин ҳаммаёқ жимжит, бирор шарпа эшитилмас эди.

Қаландар бир-бир босиб расадхона томон бораркан, шу

йил кўкламда бу гаройиб чол билан учрашгани эсига тушиб, мийифида кулимсираб қўйди.

Қаландар мадрасани тарк этган бўлса ҳам зоҳидлар хонақоҳидаги фисқи фасодлар, уриш-жанжалларга ўрганолмай, кўнгли ғаш бўлиб юрган пайтлар эди. Бир кун кечқурун у хонақоҳга боргиси келмай, шаҳардан чиқиб, Обираҳмат бўйидаги қишлоқларни оралаб кетди. У эртасига ҳам шаҳарга қайтмай қишлоқма-қишлоқ кезиб юраркан, бир маҳал баланд тепа ёнбағридаги гор оғзида ўтирган ғалати бир одамга кўзи тушди. Чиройли кетмон соқоли дуд ва тутундан сарғайиб кетган, бошига ағдарма телпак кийган, пешанасидаги қат-қат ажинларини қора қурум босган, лекин қадди-қоматидан аллақандай салоҳият ва куч ёғилиб турган бу чол, қўлида темир болғача, гор оғзида қумғон ва чойдишларни тузатиб ўтиради. Ёнидаги ўчоқда қора қозон биқирлаб қайнарди.

Қаландар чолнинг ишига бир лаҳза разм солиб тургач, камоли эҳтиром билан салом бериб, бир пиёла сув сўради. Чол бошини кўтариб, унга бошдан-оёқ разм солди, кейин қора қумғондан бир пиёла сув қўйиб узатаркан:

—Шу бўй-бастинг билан гадолик қилиб юрибсенми?—
деди қўрс овозда.—Боракалло сендай баҳодирга!

Чолдан бу қўрсликни кутмаган Қаландар сувни бир кўтаришда сипқариб, ўрнидан турди. Лекин чол бароқ қошлиарини силаганича кўзини ундан узмай:

—Самарқанд фарзандига ўҳшамайсен,—деди.—Қай юртдан адашиб келмишсен, дарвеш?

Қаландар истар-истамас, Яссидан, Сайҳун бўйларидан келганини айтган эди, чолнинг пешанасидаги ажинлари тарқаб, чеҳраси очилиб кетди.

—Эй, дариг! Сабаб, гулдай Яссиини тарк этиб, бизнинг юртда мусофири бўлиб юрибсен? Бошинга не ғам-андуҳ тушди, сўзла, мусофири.

Қаландар кўнгли эриб, бошидан ўтган воқеаларни ҳикоя қилиб берди. Чол унинг маҳзун ҳангомасини кўзини юмиб, бошини оҳиста тебратиб эшилди. Кўнглига тасалли берди. Сўнг, ўшилиб Яссиига борганини, равишлари пок, нафаслари оташнок Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилиб, сағанасини тавоғ қилганини сўзлаб берди. Суюниб кетган Қаландар, эски ҳикматлардан ўқиб берган эди, чол ҳам ийиб кетиб, уни горига олиб кирди, қўйиб юбормай бир кеча меҳмон қилди. Шу-шу, Қаландар устанинг олдига тез-тез кела-диган бўлди, ҳар келганида кўнгли тоғдай ўсиб, гўё ўз

юртига бориб келгандай бўлар эди... Мавлоно Али Қушчига кўмаклашиш керак бўлганида Қаландар ҳеч тортинмай тўппа-тўғри устанинг олдига бошлаб боришининг боиси ҳам шунда эди. Бошлаб бориб тўғри қилган экан, саксон яшар уста ҳамма гапга дарҳол тушунди.

Шогирдларидан уч-тўрт йигитни йиғиб, горда иш бошлаб юборди. Қаландар ҳам кечалари, теварак-атроф сал тинчиганда горга бориб, усталарга ёрдам берди: кулоҳи билан жандасини ечиб, ярим яланғочланиб олиб, дам урди, отанинг бир пудлик оғир болгаси билан тобланган темирларни мумдай эгиб, мириқиб ишлади. Унга отанинг шогирдлари шундай ёқиб қолдики, тун бўйи ишласа ҳам эрталаб кетгиси келмай қоларди. Айниқса, Босқонбек билан Қалқонбек деган ака-ука темирчилар жуда хуш келди. Иккиси ҳам ёш, шўх, ширинзабон, қўли гул йигитлар эди. Улар ҷарчоқ нималигини билмас, иш пайтида ҳам лабларидан кулги, қўшиқ, асқия аrimас эди. Ниҳоят, сандиқлар тайёр бўлгач, уста Зарафшон соҳилидаги қишлоқларга чиқиб кетиб, тўртта тую топиб келди...

... Қаландар расадхона дарвозасининг рўпарасидаги чинор тагида тўхтади. Чинорнинг остида катта супа бўлиб, Қаландар бир ҳафтадан бери шу супада тунар, кундузлари чордана қуриб қимир этмай ўтирас, лекин кўзини расадхонадан олмас эди... У чинор ковагига яшириб қўйган эски наматни олиб, супага ёзди, хуржунини бошига қўйиб, чўзилмоқчи бўлди. Лекин шу пайт дарвоза томонда "лип" этган сояга кўзи тушди.

—Ҳей, худонинг маҳлуғи! Кимсан?

Соя дарахтларни паналаганича "Боги майдон" томон йўналди.

—Жонингдан умидинг бўлса, тўхта, ҳей ғаламис!

Қора кўлага тўхташ у ёқда турсин, бир оёғини судраб босганича чопқиллаб кетди.

"Қашқир! Бу каззоб не қилиб юрибди?" — Қаландар қоронғида туртина-туртина, сояни қувиб кетди. Дарахтларни панараб кетаётган кўлага бир-икки марта "лип-лип" этди-ю, "Боги майдон" дарвозасига етганда гўё ер ютгандай йўқ бўлди-қолди...

Қаландар орқага қайтиб, супада хаёлга толиб, узоқ ўтириди. "Бу қора кўлага ким? Қашқирми ё бошқа бир айғоқчими? Кўрган бўлса не бўлур?..."

Гўё қишида ковакдан ҳувиллаб кирган изғириндай совуқ бир ваҳима Қаландарнинг юрагини зирқиратиб юборди. Бу туйгу қоронғи тундай тобора қуюқлашиб борарди.

Қаландар буни сезиб қолди-ю, ўзидан гижиниб қўлини бир силтади-да, жандасини бошига буркаб, йиртиқ наматга чўзилди...

Эртасига Қаландар кун бўйи супадан жилмади. У чордана қуриб, бошини тебратиб ҳамду сано ўқиб ўтирас, лекин ярим юмуқ кўзларини расадхона дарвозасидан узмас эди. Кечаси кўрган қора кўлага хаёлидан кетмас, назарида, айғоқчилар пана-панада уни кузатиб тургандай туюларди...

Дарвоза берк, тош қўрғон билан ўралган расадхона жимжит. Унинг муazzам пештоқларидағи сиркор безаклар, меҳробга ўхшаш даричаларининг ҳошиясидаги нозик нақшлар, деворларига тилла суви билан битилган ҳикматли сўзлар куз офтобида гўё мўъжаз камалакдай жилоланиб, ҳавоий бир гўзаллик касб этган эди.

Осмонга бўй чўзган бу муҳташам бино, илиқ куз офтобида ял-ял ёнган бу фируза гумбаз, юксак минораларнинг зарҳал жилоси Қаландарга бошқа даврларни, масъуд талабалик чоғларини эслатиб, кўнглидаги сўнмас дардни яна қўзгади. У чоғларда Улугбек мадрасасининг талабалари ҳафтада бир марта расадхонага келиб, кечалари фалакиёт ва риёзиёт илмидан дарс олишарди. Дарсларни аксарият Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ўқир, лекин тоға аълоҳазратлари ўзлари ҳам сабоқ берар эдилар. Аълоҳазратлари келган кунлари расадхонага Са-марқанддаги барча мударрислар, барча аҳли ирфон, машҳур фозиллар ва алломалар, баъзида эса ҳатто хорижий давлат элчилари ҳам ташриф буюришар, иккинчи ошёнадаги муazzам кутубхонага одам сиғмай қоларди. Бошига учлик қора духоба тақя, эгнига зарбоф тўн устидан оқ шоҳи ридо кийган аълоҳазратлари, кўзлари аллақандай порлаб, ёноқлари туртиб чиққан узунчоқ юзи ловиллаб, товуши ҳаяжонидан титраб, коинотнинг мураккаб сирларидан сўзлар, кўкда гуж-гуж ёнган юлдузларни номма-ном санаб, уларнинг самодаги ўрнини тушунтиради. Мирзо Улугбек ўқиган фалакиёт сирларини, хусусан, риёзиёт фанининг мураккаб қонунларини бирор тушунса, бирор тушунмас, лекин унинг ранго-ранг оҳанглар касб этган овози, илҳом билан порлаган кўзларининг сеҳрига илинмаган, ҳаяжонга тушмаган бир кимса бўлмас эди! Аксарият, Мирзо Улугбек ҳазратлари билан бирга баковуллар келишиб ош дамлашар, дарсдан сўнг барча аллома ва талабаларга зиёфат бериларди.

Қаландар кўзларини юмиб, чуқур тин олди... "Нечун

бу улуг донишмандлар даргоҳини маству аласт ҳасадгўйлар уясиға, улуг истеъод ва зако соҳибларини фисқи фужур дарвешларга, оппоқ мударрислик дасторини бидъатчи гумроҳларнинг кир-чир кулоҳига алмаштириди? Нечун?"—деди у ўзидан ранжиб, лекин эсига яна Хуршида бону тушиб, ўринидан туриб кетди...

Қаландар бонунинг тўйидан кейин гўшанишинликни ихтиёр этиб, гадолик қилиб юрган чоғлари эди. Бир кун кечқурун, Қаландар, бошида кулоҳ, эгнида хирқа, елкасида эски хуржун, "Мозори калон"дан қайтаБтиб, серҳашам бир дарвоза олдида тўхтади. Унинг "ё олло дўст, ё олло"сига дарвозани очган қоровул чол, сопол косада қатиқлик гўжа билан битта зоғора тўқач олиб чиқди. Қаландар, қорни оч эди, дарвозанинг супасига ўтириб, овқатта киришди. У гўжани ичиб, энди фотиҳага қўл кўтарган эди ҳам муюлишдан эгнига зарбоф тўн, бошига сувсар бўрк кийган хушқомат бир суворий от ўйнатиб чиқиб келди. Кетма-кет қандайдир қўнғироқчаларнинг жангур-жунгури эшитилиб, муюлишда устига қизил кимхоб соябон тутилган кобулий арава кўринди...

Хушсурат суворий дарвоза олдида отидан сакраб тушиб, аргумогининг жиловини қоровул чолга тутқазаркан:

—Ҳей!—деди Қаландарга юзланиб.—Қорнинг тўйдими бу даргоҳда? Тўйган бўлсанг йўлингга равона бўл, дарвеш!

Суворийнинг сўзлари қаттиқ тегса ҳам, Қаландар кўнглига олмаган бўлиб, дуо қилди-да, йўлга тушди. Лекин бир-икки қадам юрмаган ҳам эдики, аравадан:

—Мирзам!—деган овоз эшитилиб, беихтиёр тўхтади: "Бону!" Чексиз мунг тўла бу товуш Қаландарни чорладими ё зарбоф тўнга ўранган хушқомат суворийними?

Қаландар хуржунини кўтарганича кўча ўртасида гаранг бўлиб қотиб қолди. Кимхоб соябон ичига яшириниб олган бону эса, кўз ёши аралаш энтика-энтика давом этди:

—Мирзам! Бу кун ёмон туш кўриб, Хожа Баҳовуддин ҳазратларига етти танга атаган эдим. Ақчантаз бўлса шу гадога етти танга инъом қилинг...

Қаландар ҳушига келиб, арава томон бурилиб қаради. Тепасига ипак попилдириқлар тақилган кимхоб соябоннинг пардалари туширилган, ҳеч ким кўринмас, фақат парда четини ушлаган заифанинг оппоқ қўли кўринар, зумрад кўзли қўш узук тақилган нозик бармоқлар гўё ниманидир тимирскилагандай титрар эди...

Хушсурат суворий аравакашга қараб: "Ҳайда!" деган

маънода бетоқат ишора қилди, ўзи эса, қовоғини солганича чўнтағини кавлаштириб, ниманидир олди-да, ҳамон гангид турган Қаландарга қараб отди. Тош йўлга тушган олтин танганинг мусаффи жаранги арава ғилдиракларининг тарақ-туруғига қўшилиб кетди. Дарвоза тақа-тақ ёпилиб, кимхоб соябонли кобулий арава кўздан ғойиб бўлди...

Ногаҳон рўй берган бу учрашув, тош йўлдан юмалаб кетган бу олтин не ўзи? Бону қилган пинҳоний бир ишорами ё чиндан ҳам унга ачиниб берилган садақами, ёхуд қандай бадавлат, шоҳона даргоҳга тушганини пеш қўлмоқчи бўлганими? Лекин ундаи деса... чексиз мунг тўла бу товуш, бу зорли фарёд тамом бошқа нарсадан далолат берарди...

Ўша куни Қаландар, гўё азиз бир нарсасини йўқотгандай қора шомгача дарвоза теварагида дайдиб юрди, кейин боши оққан томонга кетди. Бир маҳал ҳушига келиб қараса... "Шоҳизинда" қабристонида ўтирибди. Лекин қулоғи остида ҳамон бонунинг фарёдига ўҳашаш зорли овози турар, хаёлидан эса, нечундир унинг шеъри чиқмас эди:

Тилим лолдур, дилим розин баён этмоқдин ожизмен,
Висолнинг орзусинда хастадур кўнгил, билмассен...

Сал ўтмай, доруссалтанада машъум хабар тарқалди-ю, Қаландарнинг кўзига олам яна ҳам қоронгироқ кўринди: гўё шаҳзода Абдулъазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қўлдириб, унинг ҳуснда тенгсиз қаллигини ўз ҳарамига олганмиш!..

Қаландар эслаликлар туғёни билан олишиб, расадхонани бир айланиб чиқди. Яна жойига қайтиб ўтиаркан, от туёқларининг дупурини эшитиб қолди.

Шаҳар томондан от чоптириб келган тўрт нафар суворий чинорга етмай, расадхонага бурилиши. Қаландар беихтиёр сесканиб кетди: от чоптириб ўтган сипоҳлар орасида... амир Султон Жондор ҳам бор эди!.. Қаландар Қарноқий соҳт-сумбати келишган бу калондимоф амирни аълоҳазратларининг даврасида кўп кўрган, Мирзо Улугбек амир Жондорни ҳамиша ўзи билан бирга олиб юрар эди.

"Тавба! Мирзо Улугбекнинг энг яқин муқарраби, инон-ган тоги ҳисобланган бу амир расадхонада не қиласди?"

Дарвоза олдида отдан тушган суворийлардан бири қамчисининг дастаси билан дарвозани шақ-شاқ урди.

—Али Қушчи қайда? Оч дарвозангни!

Расадхона қоровули Али Қушчини йўқ деди чамаси, суворийлар амир Султон Жондор билан алланимани мас-

лаҳатлашиб, яна дарвозани қоқиши. Дарвоза очилгач, амир Жондор билан яна бир суворий отларни қолдириб расадхонага кириб кетиши, икки суворий ташқарида қолди. Кўп ўтмай, расадхонага кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқди ва ёнидаги ҳамроҳлари билан келган йўлларидан шаҳарга қараб от чоптириб кетди.

Қаландар суворийларнинг орқасидан тикилганича караҳт бўлиб ўтириб қолди. Унинг юраги нечундир гурс-гурс тепар, хаёли қуюндай чарх урар эди.

Ё тавба! Наҳот Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли ва энг содиқ амири ҳисобланган Султон Жондор бу разолатга борса? Мирзо Улуғбек таҳтдан йиқилмасдан туриб, унинг ғанимлари хизматига ўтса. Энг яқин амири бундай тубанлик қилса устоднинг тақдиди не бўлади? Али Қушчининг ҳоли не кечади?

Қаландар бу ташвишли ўйлар билан бўлиб, тун ярмидан ошганича мижжа қоқмай ўтириди. У расадхонани ташлаб кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмас эди. Ташлаб кетай деса Али Қушчини ўйлар, кетмай супада ётиб қолай деса, назарида, жаноб Низомиддин Хомушнинг айғоқчилари келиб, банди қилиб олиб кетадигандай туарди...

Қаландар бу ўйлардан боши ғовлаб, кўзи илингган экан, яна оёқ шарпасини эшишиб уйғониб кетди... Худди кечагидай бир қора кўлага кўчанинг у юзидан дараҳтларни паналаб расадхона томон ўтиб борарди. Қаландар секин ўрнидан туриб кўчанинг у юзига ўтди ва дараҳтларни паналаб, кўлаганинг орқасидан юрди. Дарвазага етган кўлага у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, сўнг, дарвазанинг оғир мис ҳалқаларини секин шақиллатди. Ичкаридан қоровул чолнинг таниш хириллоқ овози эшитилди.

—Бу ким, тун ярмида дайдиб юрган?

—Бу мен!—қўрқибгина жавоб берди кўлага.

—Ким бўласен? Расадхонага кирмоққа ижозат йўқдур!

Кўлага бир лаҳза сукут сақлагач, яна боягидаи қўрқинқираб шивирлади:

—Каминани Мирзо Улуғбек ҳазратлари юбормиш. Мавлоно Али Қушчини сўрайдур...

—Али Қушчи йўқ! Қайга кетди—билмаймен...

Кўлага нима қилишини билмай хийла турди, кейин, бир-бисиб орқага қайтди. У чинорга яқинлашиб қолганида Қаландар дараҳтлар панасидан чиқиб йўлини тўсди:

—Али Қушчиди не юмушинг бор? Камина етказурмен унга.

Кўлага—паканагина одам, қўрққанидан тили калимага келмай, серрайиб турарди.

—Қўрқма! Мен Али Қушчининг шогирди Қаландар Қарноқий бўлурмен. Айт—не юмушинг бор Али Қушчида?

—Али...—деди кўлага ғудраниб.—Али Қушчини Мирзо Улуғбек ҳазратлари кўрмоқни тилайдур...

Қаландар бир лаҳза иккиланиб тургач:

—Мирзо Улуғбек қайда?—деди.—Олиб бор мени. Али Қушчи қайда—ўзим айтамен давлатпаноҳга!

14

Дунёда ҳамма нарсадан мубҳамлик ёмон. Кишининг бошига тушган кулфат нечоғлик оғир бўлмасин, уни сабру тоқат ва ирова билан енгиш мумкин. Лекин ноаниқлик эзib ташлайди кишини.

Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрдан қувилиш хабарини илк бор эшитганда юраги қон бўлиб кетса ҳам, кейин идрок билан ўзига ўзи тасалли бериб, йўл ҳозирлигини кўра бошлади.

У ҳамон Кўксаройнинг бир бурчагидаги совуқ хонада истиқомат қиласди. Шаҳзода билан учрашган куни эртасига унинг олдига бошига сурмаранг салла ўраган балхлик янги саройбон кирди. Саройбон унга йўл ҳозирлигини кўришни ва бу ишда ниманики даркор топса, ҳаммасини муҳайё қилишини айтди.

Мирзо Улуғбек ортиқча ҳеч нарса сўрамади. Фақат иссиқроқ кийим-кечак билан уч-тўрт кунлик озиқ-овқату яхши от-улов бўлса бас, бошқа ҳеч нарса лозим эмас, деди. Рост, бир оз пул ё тилла бўлса зарап қилмас эди, лекин тиллани ёлғиз шаҳзода инъом этиши мумкин. Мирзо Улуғбек эса ўша кунги суҳбатдан кейин шаҳзодадан ҳеч нарса тиламасликка онт ичди. Зотан, ҳажга отланган осий бандага асьасаю дабдаба не даркор? Бошга тушганини кўз кўрас. Тақдирга тан бермоқ керак.

Мирзо Улуғбек кечаси тонг отгўнча мижжа қоқмай минг хил режалар тузиб чиқди. Эсон-омон Маккай мукаррамага етиб, ҳаж қарзини ўтаса, Дамашққа ё Қоҳиратулга боради. Бирор-бир мадрасада фаррошлиқ қилиб, ер супуриб ўтса ҳам, илм аҳли билан бирга бўлади, қолган беш кунлик умрини таълиму тариқатга бағишлайди. Унинг номини Дамашқда ҳам, Мисрда ҳам, "Байтул ҳикма" аталмиш Бағдодда ҳам билишади. Қаерга

бормасин, иншооллоҳ, хор бўлмас. Фақат... киндиқ қони тўқилган бобо юрти Мовароуннаҳрдан, суюкли Самарқандидан, болалик йиллари ўтган Зарафшон соҳилларидан кетмоқ, яхши кунига ҳам, ёмонига ҳам шоҳид бўлган бу маскандан айрилиб, ёт элларда мусоғир бўлмоқ... уни фақат шу хаёл эзар, шу хаёл қийнап эди. У ҳар хил юмушлар билан ўзини овунтироқчи бўлар, тақдирга тан бермоқ керак, деган ўй билан кўнглини кўтаришта уринар, лекин барибир элидан жудо бўлиш ҳақидаги хаёл қайта-қайта ёпирилиб келиб, юраги чўғ теккандай ачишиб кетарди.

Тушдан кейин саройбон элликларга борган, чуваккина, ниҳоятда мулоим бир одамни бошлаб келди. Мирзо Улуғбек уни дарҳол таниди—бу одам Шоҳизинда хожаларидан Муҳаммад Хисрав эди. Соқолига битта-яримта оқ оралаган, лабларидан мулоим табассум аrimаган бу нимжон одам Мирзо Улуғбекка жуда ёқди, Муҳаммад Хисрав унга йўлдош бўлишини эшитиб, суюниб кетди. Саройбон шаҳзоданинг амри олийсини баён қилди: Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисрав шу бу кун, намози асрдан кейин Кўксаройдан чиқиб, "Боги майдон"га бориб тунамоқлари, эртага субҳидам эса узоқ сафарга отланмоқлари лозим.

"Фуқаро кўрмасин дейдур!"—Мирзо Улуғбек юрагида кўтарилган аламли түғённи ичига ютиб, Муҳаммад Хисравнинг уст-бошига разм солди. Хожа эгнида эскироқ қора чакмон, оёғида қизил чармдан эскироқ маҳси, бошида одми салла эди.

—Кийимингиз олис йўлга юпун эмасму, хожам?

Хожа Муҳаммад Хисрав мулоим кулимсиради.

—Ҳажга отланган бир фақирга шоҳона кийим не даркор, онҳазратим?

Муҳаммад Хисравнинг бу гапи ҳам Мирзо Улуғбекка маъқул тушди. Лекин у: "Шоҳона кийим бўлмаса-да, олис сафарга иссиқ кийим даркор, кунлар совиб қолди", деб, саройбондан унга бош-оёқ сарупо олиб берди.

Улар шом намозидан кейин қўзғалишиди. Кўксарой одатдагидай теран сукутга чўмган, ҳаммаёқ зим-зиё, фирузаранг юксак гумбазлар совуқ даҳмалардай мудҳиш қорайиб турарди. Фақат мармар сарҳовузнинг четларидаги тош фонуслар заифгина шуъла сочар, кумуш фавворалардан қўйилган сувнинг сокин шовиллаши қулоққа чалинарди, холос.

Мирзо Улуғбек аллақандай совуқ бўлса ҳам, бутун умри ўтган бу кўҳна сарой билан абадулабад видолаша-

ётгани эсига тушшиб беихтиёр тўхтади. Тўхтади-ю, дилидаги аламли ҳисга бўйсуниб, қибла томондаги ҳарамхонага қаради. Девор билан тўсилган ҳарам ҳам қоронгиликка чўмган, фақат энг чеккадаги дарича худди тунов кунгидаи олис юлдуз каби милтираб туради. Наҳот кўзлари маъюс ўша канизак бўлса? Қариган чоғида унинг аламли қалбини куз офтобидай илиқ нурга йўғирган ўша дилрабо маъсума бўлса? У нечун ухламайди? Нечун ҳамма даричалар қоронги, ёлғиз унинг даричаси ёруғ? Мутолаа билан машғулми, ё... ё шаҳзода уни...

Мирзо Улуғбек кўнглига ёпирилиб келган мудҳиши шубҳадан кўз олди қоронгилашиб, деворга суяниб қолди. Назариди, юрагига заҳарли наштар санчилгандай туюлиб, бир дақиқа тишларини босиб турди, кейин саройбоннинг йўталини эшитиб, зўр ирова билан ҳисларини жиловлади-да, дарвозага томон юрди.

Дарвозадан чиққан жойда уларни тўрт нафар суворий қарши олди.

Мирзо Улуғбек кечаси бўлса ҳам Самарқандни бир айланмоқ, таниш кўчалар, даҳалардан ўтиб, доруссалтана билан видолашмоқ, Гўри Амирга бирров кириб, бобоси билан падари бузрукворининг сағаналарини тавоғ қўлмоқ, кейин йўлга тушмоқ ниятида эди. Лекин отга минишлари билан уларни қўршаб олган суворийлар пастга, Регистон томонга йўл олиши.

"Не қилай? Бу аёвсиз шаҳзода қабрининг сажда қўлмоққа ҳам ижозат бермади. Ўзинг афв эттайсен, жаннатмакон!"— Мирзо Улуғбек, Гўри Амир томонга қарай-қарай, ичиди тиловат ўқиб, юзига фотиҳа тортида-да, отига қамчи босди. Силлиқ тош ётқизилган жимжит кўчалар тақа қоқилган от түёқларидан қарсиллаб кетди... Кўчанинг икки юзидағи пахса девор билан ўралган ҳовлилардан, тимли пасқам расталардан тиқ этган товуш эшитилмайди... Ҳар йили бу маҳалда шаҳарда тўй-томуша авжга чиқар, кечаси билан ногоралар тарақлаб, карнайлар наъра тортар, соябон араваларга мингандан заифалар, хонанда ва созандаларнинг қўшиқ ва лапарлари, от ўйнаттан йигитларнинг қийқириғи доруссалтанани титратар эди. Мана энди ҳаммаёқ жимжит, гўё ташландиқ гўристондай ҳувиллаб қолган. Фақат Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳдан ҳамду сано ўқиган дарвешларнинг "ҳу-ҳу"лари эшитилади.

Регистон майдонига етганда, Мирзо Улуғбек чидай олмади. Отини жиловидан тортиб тўхтатди. У бир лаҳза мадрасага кирмоқчи, унинг осуда ҳужраларини бир-бир

айланиб чиқмоқчи, шогирдларидан бирортаси билан бўлса ҳам видолашмоқчи эди. Лекин олдинда бораётган суворийнинг таҳдидли овози эшишилди:

—Чуҳ денг, пуштипаноҳ! Тўхтамоққа ижозат йўқ!

Мирзо Улуғбек отининг бошини бураркан, беихтиёр кўзига ёш олди. У ҳозир биринчи марта чиндан ҳам ожиз бир банда эканини тушунди. Эндигина ҳокимиятдан жудо бўлган шоҳ, умрбод дарбадарликка маҳкум этилган бир фақир эканини ҳис этди. У шундай бўлишини билар, эл-юртдан айрилишини тушунар эди. Лекин шу дақиқагача буни ақл билан идрок этса, энди, суворийнинг бетакаллуп амридан кейин, дил-дилидан ҳис этди, ҳис этди-ю, вужуд-вужудигача зирқираб кетди... "Ўзинг сабр ато қилгайсан, раббано! Наҳот энди у чиндан ҳам бу сокин қўчалардан юрмаса? Ўзи бунёд этган, чорак аср мударрислик қилган, энг масъуд дамлари ўтган бу мадрасаи муаззамни қайта кўрмаса? Үндаги суюкли талабалари билан сўнгбор видолаша олмаса? Наҳот жума намози кунлари масжиди жоменинг тилла меҳроби олдида саждага бош қўйиб, руҳан ва ақлан ўзингга тавалло қўлмоқ баҳтидан умрбод маҳрум бўлса, худованди карим? Нечун, қайси ёзуқлари учун уни бу кўргиликка маҳкум этдинг, халюқи олам?.."

Тимли, қоронги расталардан ўтилгач, чап қўлда масжиди жоменинг ложувард гумбази ярқираб кетди. Юлдузлар акс этган тилларанг пештоқлар қоронғида ғалати жилоланар, гириҳ нақшли гулдор безаклар орасига дур ва инжу сочилгандай кўк, қизғиш, сурмаранг шуъла таратиб, ял-ял ёнарди.

Наҳот суворийлар бир дақиқа тўхтамаса? Лоақал бир зум тўхтаб, тиловат қилишга ижозат бермаса?.. Йўқ, олдиндаги икки суворий отларини чоптирганларича ўтиб кетишиди... Мирзо Улуғбек то Афросиёб харобаларига етгунча гўё онасидан айрилган бўтадай орқасига қарай-қарай борди... Мана, "Шоҳизинда" қабристони ҳам орқада қолиб, расадхонага олиб борадиган катта тош йўлга тушиб олишиди. Лекин "Боғи майдон" дарвозаси расадхонадан хийла берида, Сиёбдан ўтиб, тепага чиққан жойда. Наҳот у расадхонани ҳам кўролмаса? Али Қушчи билан видолашолмаса? Кутубхона тақдири не бўлганини билолмай кетса? Йўқ! Мирзо Улуғбек Али Қушчини кўрмай, суюкли кутубхонасининг тақдирини, гўё денгиздан жавоҳир қидирган гаввосдай қирқ йил не машаққатлар билан қидириб тоғлан ноёб китобларининг тақдирини билмай бу маскандан кетолмайди!

"Боғи майдон" дарвозасида уларни яна тўрт нафар

сипоҳ қарши олди. Кузатиб келган сипоҳлар Мирзо Улугбек билан Муҳаммад Хисравни уларга топшириб, қайтиб кетишиди.

"Боги майдон" сипоҳлари Мирзо Улугбек билан Муҳаммад Хисравнинг отларини олиб қолиб, ўзларини ичкарига таклиф қилишиди. Богнинг қоқ ўртасида деворлари хитой кошинлари билан безатилган "Чил устун" кошонаси бўлар, тепаликка қурилган кошонанинг иккинчи ошёнидан расадхона рўйирост кўринар, агар кошонадан сал ўтиб, девордан ошиб тушилса тўғри расадхонага чиқилар эди.

Кошонанинг олдida уларни соқоли кўксига тушган букри чол қарши олиб, ичкарига бошлади. Ҳам букри, ҳам туғма гунг бу чол "Боги майдон"да соҳибқирон ҳаёт вақтидан бери маҳрамлик қилас, Мирзо Улугбекка ҳам мулоzимлик қилган эди. Мирзо Улугбек кошонага кирмай, чолдан бир қумғон сув сўраб олди-да, дараҳтлар орасига шўнгиди.

Япроқлари сийраклашиб қолган ярим яланғоч боғ дарёдай сокин шовиллар, чирс-чирс узилган хазонлар ҳавода пир-пир учиб оёқ остидаги "гилам" устига унсизгина қўнгар эди.

Мирзо Улугбек икки ёнига арча ўтқазилган кенг хиёбондан юриб, расадхона томонга бурилганида орқадан шип-шип оёқ товуши эшитилди. "Наҳот букри чол сезиб қолган бўлса?"

Мирзо Улугбек ялт этиб орқасига қаради, қаради-ю, анграйиб қолди: уни таъқиб қилиб келаётган на букри, на сипоҳ, балки... фариштадай мулоийим кўринган... Муҳаммад Хисрав эди!..

—Бу ким? Хожа Муҳаммад Хисрав ҳазратлари... сизму? Нияtingиз ҳажга бормоқму ё каминага айғоқчилик қилмоқму?

Муҳаммад Хисрав ҳансираф тўхтади.

—Маъзур туттайсиз, давлатпаноҳ. Айғоқчиликдан худо асрасин. Лекин букри безовта бўлиб, сизни ахтариб юрибди...

Мирзо Улугбек нима қилишини билмай бир лаҳза иккиланиб тургач, мақсадини айтди.

—Расадхонага камина бориб келурмен,—деди Муҳаммад Хисрав қаттий. —Мавлоно Али Қушчини топсан бошлаб келурмен. Сиз қайтмасангиз, букри сипоҳларга хабар берадур.

—Сиз-чи?

—Улар сиздан шубҳа қилурлар, камина билан ишлари йўқ.

Мирзо Улугбек кўнглида бу мўъмин одамдан миннатдор бўлиб, унга йўл кўрсатиб қўйди-да, орқага қайтди. Букри чиндан ҳам кошона атрофида айланиб юарди. Мирзо Улугбекни кўриб, суюниб кетган букри, имо-ишоралар билан кошонага таклиф қилди. Кошонанинг иккичи ошёнидаги олди айвон ҳайҳотдай хонага шамлар ёқилиб, шоҳи кўрпачалар ёзилган, ўртадаги хонтахта мева-чевага тўла эди.

Букри бир чойнак чой олиб кириб, хонтахтага қўйди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Мирзо Улугбек секин юриб айвонга чиқди.

Олис уфқдан, Ургут тоғлари ортидан кўтарилиган ҳилол осмонда бир парча муздай ялтираб турарди. Япроқлари тўклиб, ҳувиллаб қолган боғ ой шуъласида яна ҳам гариброқ, яланғочроқ туюлар, фақат баҳмалдай тиниқ осмонни тўлдирган гуж-гуж юлдузлар ҳеч ўзармаган, илгаригидай ўзига чорлар, чақнаб чарақлар эди... "Ана, энг тепада, тўнтарилган чўмичга ўхшаган Дубби акбар юлдузлари, ундан пастроқда, гўё сочилган зардай ялт-ялт этган Сомон йўли, Сомон йўлининг тагида, бир парча муздай ялтираган ҳилол устида бир ҳовуч чўғ—Хулкар милтирайди..."

О, юлдузлар, сеҳрли юлдузлар! У қирқ йил сенларнинг сирларингни билмоқ ниятида яшади, саноқсиз тунларни бедор ўтказди. Коинот сирларини билсан, ҳаёт ва башарият сирларини билурмсан, деб умид қилди. Йўқ, ҳамма орзулари ҳаёт довулларида тўзгиб, қариган чогида гариф бир инсон, чорасиз бир банди бўлиб ўлтирибди... У бандиликнинг фурбатини ҳам мана энди, ўзи кишансиз банди бўлганидагина тушунди. Ким билади, у ҳокими мутлақ чогида қанча мўъмин-мусулмонлар жабру жафо чеккан дур? У ҳозир ўз фарзандидан зор йиглаганидай, жабру жафо чеккан у бечоралар ҳам ҳақ таолога тавалло қилиб, унга интиқом тилагандур? Ким билади, қирқ йил тахтда ўлтирганида қанча адолатсизлик қилди, қанча гуноҳсиз бандаларнинг кўз ёшини тўкди? Воажабо, нечун шундай? Нечун осий банда бошига фурбат тушгандагина бошқаларни ўйлади? Дардларига ҳамдард бўлади? Бильвакс, инсоф ва адолатни хаёлига келтирмайди? Энг қабиҳ туйгулар—ўзи янглиғ бандалар устидан ҳукм сурмоқ, барчани ўз иродасига бўйсундирмоқ, шон-шуҳрат ортироқмоқ нияти кўзини кўр қилиб, ақл-идрокини ўғирлайди? Бу гаддор дунёнинг бебақолигини унугиб, мислсиз манфурликлар қиласи?"

Мирзо Улугбек, хаёлини қора тумандай чулраб олган

маҳзун ўйлардан қутулмоқчи бўлиб, олисларга, сокин шовиллаган боғ ортидаги расадхона томонларга қаради. Шу пайт, айвоннинг эшиги оҳиста очилиб, Муҳаммад Хисравнинг боши кўринди.

—Соябони марҳамат!

Мирзо Улуғбек оёқ учида юриб эшикка яқинлашди.

—Хўш?

—Мавлоно Али Қушчини топмадим. Бир дарвеш қайдалигини ўзим айтамен, деб бирга келди.

—Қай дарвеш?

—Девсифат бир дарвеш. Онҳазратимга олиб борасен, деб, ёпишиб олди... Букри пинакка кетибди. Дарвешни чақир десангиз, чақириб келамен...

—Ҳай, чақиринг!

"Девсифат дарвеш... Дарвеш не қилади расадхонада? Мударрислар, талабалар қайда?"

Мирзо Улуғбек ўйчан одимлаб дастурхон ёзилган хонага киаркан, пастки хонадан, бошида эски кулоҳ, этгнида жулдур жанда, қора соқоли кўксига тушган, чиндан ҳам мажнунсифат бир дарвеш чиқиб келди.

—Ассалому алайкум, устод!

"Устод?"—Мирзо Улуғбек эшикда тўхтаб, жулдур киймли дарвешга қадалиб қаради, қаради-ю, ҳайратга тушиб:

—Қаландар Қарноқий?!—деб хитоб қилди.

Қаландарнинг совуқда қорайган шиддатли юзида мулоим табассум жилва қилди:

—Танидингиз, устод!..

Мирзо Улуғбек ўрнидан жилмай ҳамон Қаландарга тикилиб турарди.

—Сени... мадрасани тарқ этиб, зоҳидлик йўлига кирган, деб эшитган эдим... Расадхонада не қилиб юрибсан?

Қаландар қалин жингалак соқолини силаб, мийигида кулимсиради:

—Расадхонада... айғоқчилик қилиб юрибмен, устод...

—Бу не сўз? Ҳазилму?

Қаландарнинг лабларидаги кулги сўниб, қовоғи солинди.

—Йўқ, чин сўз бу, устод. Жаноб Низомиддин Хомушнинг фармони ила расадхонада айғоқчилик қиласен. Токи расадхонага кўмилган тилла ва жавоҳирларни, маъжусийлар ва бединлар битган куфр китобларни даҳрий шогирдларингиз ўғирлаб кетмасин!

—Расадхонага жавоҳирот қайдан келур?

Қаландар бошини кўтариб Мирзо Улугбекнинг кўзла-
рига тик қаради:

—Бобонгиз Амир Темур тиллалари қайда? Уларни
мавлоно Али Қушчига ким бергандур?

“Воажабо! Бу телбанамо дарвеш не дейди? Бу сирни
қайдан билади? Бу ерга келишдан муроди не?”

—Мақсадинг расадхонадаги тиллаларни асрамоқ экан,
нечун уни ташлаб, салтанатдан жудо бўлган шоҳни
йўқлаб келдинг? Муддаонг недур, дарвеш?

—Муддаом... Илм аҳлига яхшилик қилмоқдур, устод...

Мирзо Улугбекнинг лабларига кинояли табассум қўнди.

—Балли, дарвеш! Ва лекин илм даргоҳидан юз ўгириб,
гадоликни тилаган зоҳид нечун қайта илм аҳлига яхши-
лик қилмоққа жазм этгандур?

Қаландар кўзини Мирзо Улугбекнинг кўзидан узиб,
ерга қаради, овози бирдан ўзгариб:

—Валинсъмат, устод,—деди секин.—Бандаи ожиздан
кулмасангиз, дардимни айтамен...

Мирзо Улугбекнинг кўзларидаги истеҳзо ҳайрат билан,
ҳайрат аллақандай илиқ меҳр билан алмашди.

—Афв эт, дарвеш. Дардинг бўлса сўзла, ўғлим.

—Дардим шуки,—Қаландар энтишиб чуқур тин олди-ю,
озови бўлакча бир самимият касб этди.—Дардим шуки,
илм даргоҳини зоҳидлар гўёсасига алмашиб қаттиқ янг-
лишибмен, устод. Шу сабаб, яхшилик қилмоқ ниятини
дилимга жо қилиб, илм аҳлига қайта юкуниб келдим,
устод!..

Басавлат гавдаси билан ярим қоронғи хонанинг эши-
гини тўсиб турган саҳроий дарвеш кулоҳлик бошини эгиб
жим қолди. Унинг кўнгли гирён эканини сезган Мирзо
Улугбек, юраги яна оталик меҳрига тўлиб ёнига борди.

—Боракалло, дарвеш. Машойих Абубакир Тоҳир Абҳа-
рийдин сўрамишлар: ҳақиқат недур? Дедиким—илмдур.
Дедилар: илм недур? Дедиким—ҳақиқатдур! Кўнглимдаги
ҳамма шубҳаларни совурдинг, раҳмат сенга, Қаландар.
Кўп улуғ ният қилибсен, нияtingга офарин. Буни Али
Қушчи билурми?

—Биладур, устод, биладур,—Қаландарнинг чеҳраси
ёришиб кетди.—Кўнглингиз тўқ бўлсин, устод. Мавлонога
топширган тилла ва жавоҳирларингизни ишончли ерга
яширдик. Ганимларингиз минг йил қидириб тополмай-
дур!..

—Али Қушчи ўзи қайда?

—Китобларингизни туяга ортиб, яширгали олиб кетди...

"Воажаб! Гуноҳсиз норасидадай оқкўнгил, қўзлари мусаффо бу гадони қайдан етказдинг?.."

Баногоҳ унинг эсига суюкли навкари Бобо Ҳусайн Баҳодирнинг бир сўзи тушди: "Фуқаро сизга содик. Черик йифайлик, онҳазратим!.." Нечун ўшанда Баҳодирнинг насиҳатига кирмади? Нечун фуқарога мурожаат қилмади?..

—Китобларни қайга олиб кетди, дединг?

—Биллоҳ, бундан бехабармен, устод. Бироқ кўнглингиз тўқ бўлсин: барча нодир китобларни йигиб, ўн олти сандиқقا жойлаб, тўрт туяга ортиб, кеча тунда олиб кетди. Ургут тоғларига қараб кетганини билурмен, устод...

Мирзо Улуғбек ниманидир санаётгандай кўзларини юмиб:

—Тўрт туя китоб,—деди.—Ўн олти сандиқ...—у ўрта бармоғидаги ёқут кўзли тилла узугини ўйнаганича ўйланиб қолди.

—Бу сандиқлар қайға яширилди, билмоғим керак, дарвеш,—деди у ниҳоят.

—Мавлоно эртан қайтади, устод...

—Эрта тонг йўлда бўлурмен, дарвеш,—деди Мирзо Улуғбек.—Доруссалтанадин кетурмен... Олисларга кетурмен...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмганча секин уф тортди, пешанасидаги ажинлари қуюқлашиб, сўлғин чеҳрасида бўлакча бир ғамгинлик акс этди.

—Мавлонога бу сўзингизни етказамен,—деди Қаландар.—Сиз билан учрашмоқ йўлини ахтарамиз, устод...

—Йўқ!—Мирзо Улуғбек секин бош чайқади.—Али Қушчи яширинмоғи лозим. уни қидирмишлар. Ва лекин... китоблар қайда? Мен буни билмоғим даркор. Токи... Мусоғир юртига кетмоқдамен. Ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурму, йўқму—буни ёлғиз ҳақ таоло биладур, дарвеш...

Қаландар юраги "шиғ" этиб:

—Иншооллоҳ, насиб бўлур,—деди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандай қалин қошларини чимириб бир зум тикилиб турди. Қаландарнинг киртайган кўзлари, бошидаги кулоҳи билан эгнидаги эски хирқаси нечундир ҳарамда кўрган нозанинни эсига солди. Бир зум дарпарда орқасида нигоронгина бош эгиб турган бону, унинг ёйилиб кетиб, тақимига тушган майин соchlари, хаёлий гўзал ҳусни кўз олдига келди. Икки ошиқ-маъшуқнинг мунгли достони ёдига тушиб, нозаниннинг тақдирини сўрагиси ҳам келди. Лекин Қаландарнинг кўнглига озор беришдан қўрқиб:

—Кечиргайсен, дарвеш,—деди.—Сенинг олдингда гу-

ноҳкормен. Суюкли юртинг, муқаддас Яссини бадҳоҳ Бароқхон зўлмидан қутқара олмадим. Сен фурбат чекдинг, ўғлим...—Мирзо Улуғбек кўзига ёш олиб қучоғини ёзи-ди.—Бу яхшилигинг мандин қайтмаса, худодин қайтгай, ўғлим...

Қаландар Қарноқий ҳам қулт этиб ютинди.

—Сиз фақирни эмас, ўз тақдирингиз ҳақинда ўйланг, устоз. Самарқанддан кетиш олдида тагин қандай тила-гингиз бор? Шундан сўзланг, давлатпаноҳ.

Мирзо Улуғбек кўзларини юмиб бир дақиқа сукутга толди, кейин: —Менинг энг сўнгти тилагим, —деди Қаландарга болаларча ожиз бир илтижо билан,—эшитишимча, Биби Юлдуз... яхши кунларда ўзинг таҳсил берган Биби Юлдуз расадхонада эрмиш. Мени у шўрлик ила видолашибдан маҳрум қилдилар... Магар илож топсанг...—Улуғбек яна бир зум нима ҳақидадир ўйланиб турди-да, бармоғидаги улкан олтин узукни олиб Қарноқийга узатди. —Мана шул узукни унга бериб қўйгил. Айтгилки, камина уни никоҳимга олғонимда баҳтли қилурмен, деб ўйлағон эрдим. Надоматлар бўлғайким, ниятимга етолмадим. Унга ёлғиз тилагимни етказгил: фақирни кечирсин. Мен эрсам... Мен эрсам ундан тоабад розимен.

Қаландар бетоқат бош чайқаб: —Сиз уни кўурурсиз,—деб хитоб қилди. —Бу сўзларни Бибингизга ўзингиз айтурсиз, устоз!

Мирзо Улуғбек ўз қулоқларига инонмай:

—Мен Бибини кўурмен?—деб сўради.

—Кўурсиз, устод, кўурсиз,—Қаландар шундай дедида; хуржунидан эски кулоҳ ва эски жанда олиб Улуғбекнинг оёқлари тагига ташлади:—Бул лиbosлардан ҳазар қилмай кийинг-да, ортимдан юринг,—деди бўйруқ оҳангидиа.

...Улар расадхонага дарвозадан эмас, лаҳим орқали кирдилар. Улуғбек юраги гурс-гурс уриб, тик зиналардан иккинчи ошёндаги кутубхонага кўтариilar экан, атрофига ҳайрат ва ҳаяжон билан тикилди. Унинг назарида, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар, ҳамма нарса остин-устун бўлмоғи лозим эди. Йўқ, расадхона саранжом-саришта, осуда, чуқур сукутда эди. Фақат олдинда бораётган Қаландар кутубхона токчаларидағи шамларни ёққанидагина кўрди: жавонлар деярли бўм-бўш. Деворларга осилган жадваллар ҳам йўқ, аммо токча ва хонтахталардаги устурлоблар жой-жойида.

Улугбек ялт этиб Қарноқийга қаради.

—Жадваллар қайда?

Қаландар хотиржам бўлинг, деган маънода кулимсираб бош иргади.

—Мавлоно Али Қушчи расадхонада неки қадрли китоблар бўлса, неки асарлар бўлса, жумладан, жадвалларингизни ҳам—барчасини олиб кетмиш. Хотиржам бўлиб бу либосингизни ечинг, токи Биби Юлдуз кўриб қўрқиб кетмасун, олампаноҳ,—у ҳамон кулимсираб елкасидаги хуржунидан либосларни олиб берди-да, хонадан чиқди.

Улугбек либосларини киймай хонтахтадан узун дурбин шаклидаги устурлобни олиб, шифтдаги туйнукдан кўриниб турган тубсиз фалакка тикилди: осмонга гўё беҳисоб тилла тангачалар сочилган. Улугбек шоша-пиша устурлобни пастдаги судси фахрига бурди. Судси фахри сатҳида ҳам ғуж-ғуж юлдузлар чарақлади. Улугбек улардан кўзини узолмай ўз-ўзига пичирлади: сулувлар сулуви Муштарий, гўзаллар гўзали Зуҳал дубби акбар, Олтин қозиқ... Ҳаммаси жойларидан жилибдур. Машриқдан магриб томон жилибдур. Фалакдаги ҳолатлари ўзгарибдур. Жадвалларимизда акс этган ҳамма тахминларим, барча ўлчовларим тўғри. Ё раб... Жаннатмакон Беруний ҳазратлари ҳақ: Оллонинг ҳукми ила курраи замин бетиним айланур. Фазодаги барча жисмлар ҳолати тинимсиз ўзгарур, бинобарин, инсон қисмати ҳам, сенинг қисматинг ҳам бетиним ўзгариб турмоғи табиийдур. Фифон қилмай Оллога шукронга айт, Мирзо Улугбек!

Улугбек устурлобни жойига қўйди-да, деворга суюниб кўзини юмди. Шунда ҳар эслаганда дилини офтобдай ёритадиган ажиб бир маңзара нигоҳи олдида қайта жонланди-ю, маъюс жилмайиб:

“Йўқ, у кечирган умридан арз қилса, тақдирни азалдан нолиса гуноҳи азим бўлур эрди. Минг қатла шукр, осий банданга не-не саодатли дамларни инъом этдинг, яратган эгам. Фиёсиддин Коший ва Қозизода Румий янглиғ донолар бирла улуғ зиж яратмоқ ва унинг жаҳон узра довруғини эшитмоқ баҳтига мусассар қилдинг. Сенга минг бор ҳамлар айтамен, парвардигори олам.

Улугбекнинг хаёлини Биби Юлдузнинг журъатсизгина овози бўлди:

—Мана, ижозатингиз ила келдум, устоз.

Улугбек кўзини очди. Остонада Биби Юлдуз турарди. Эгнида тўпигига тушган тилларанг ипак кўйлак ва хипчабел заррин нимча. Юзида ҳарир парда.

—Биби Юлдуз!

Биби Юлдуз устод деб хитоб қилди-ю, Улугбекнинг қучоғига отилди.

Мирзо Улугбек қизнинг пешонасидан, кўзларидан ўпди.

—Йиғлама, азизам,—деди у, ўпкасини аранг босиб.

Умримнинг поёнида топган энг ёруғ юлдузим, кўркам чўлпоним, йиғлама. Мен ғарибнинг юрагини тиғлама.

Биби Юлдуз кўз ёшларини базёр тийиб:

—Сизга не бўлди, устод?—деб сўради. —Мовароуннаҳр султони... Бошингизда кулоҳ, устингизда жанда, ғариб бир дарвеш қиёфасига кирибсиз... Сизга не бўлди? Майли, буткул, Мовароуннаҳр сизни султон демасун, қилган барча яхшиликларингизни унутсан, бироқ мен учун сиз султонсиз. У дунё-бу дунё оллоҳ қўшган ёримсиз. Нечун бу ҳол? Нечун бу жанда? Бу кулоҳ?—Улугбек қизнинг майин соchlарини силаб, энтикиб-энтикиб:

—Йиғлама, азизам,—деб ёлворди.—Яратган эгамнинг хоҳиши шулдур. Тақдири азалнинг пешонамга ёзгани шулдур. Осий бандада, гуноҳларимни ювмоқ матлабида, мусулмонлик фарзимни бажо келтирмоқ азмида ҳажга отландим.

Биби Юлдуз бошини кўтариб унга термулди.

—Султон Улугбек номингизга муносиб улуғ ният қилибсиз, илоё ниятингизга етинг. Ёлғиз илтижом: мей баҳтиқарони ҳам бирга олиб кетинг.

Улугбек аста бошини чайқади:

—Йўқ, юлдузим, бунинг иложи йўқдур.

—Нечун иложи бўлмас?—деди Биби Юлдуз яна қўзига ёш олиб.

—Манзил йироқ, Юлдузим. Йўл мушкул, хатарли.

Биби Юлдуз юзини кафтлари орасига яшириб:

—Майли, мушкул бўлсин, —деб ёлворди. —Сиз тўқ бўлсангиз тўқ бўлай, оч бўлсангиз оч бўлай. Отда юрсангиз отда, яёв юрсангиз яёв юрай, ялангоёқ тикон кечсангиз, тикон кечай, фақат ташлаб кетманг, устод!

Улугбек юраги дарз кетгандай секин инграб, аста гапирди:

—Мени қийнамай, сўзимни эшишт, азизам. Магар ниятимга етсам, албатта қайтурмен. Магар Самарқандга, бўлмаса Ҳиротга, Ҳирот бўлмаса Истамбулни макон қилурмен. Шунда сени ҳам йўқлаб олурмен.

Биби Юлдуз унинг гапини охиригача эшийтмай:

—Йўқ-йўқ!—деб фарёд чекди.—Ташлаб кетманг, устод. Мен қўрқамен. Ўзим учун эмас, сиз учун қўрқамен. Ёмон тушлар кўрдим.

—Ёмон тушларингни яхшиликка йўйғил,—деди Улуғбек ҳам ёлвориб.—Сенинг олдингда гуноҳкормен, мени кечиргил, мен сендан тоабад розимен. Сен билан ўтган сўнгти бир-икки йил умримнинг энг саодатли йиллари бўлди. "Зиж"имга тушган минг ўттиз юлдуз бир бўлди, сен бир бўлдинг, умрим поёнида топган ёруғ юлдузим, беназир чўлпоним.

Шу пайт эшик тақиллаб, Қаландарнинг овози эшитилди:

—Тонг яқин, олампаноҳ. Соқчилар уйғониб қолмагай. Улуғбек сўнгбор ҳамон дир-дир титраб йиглаётган Бибининг пешонасидан ўпиб:

—Мен сендан розимен, Оллога топширдим сени,—дея олди.

—Мен сиздан розимен, устод, тоабад розимен,—кўзёши аралаш пицирлади Биби Юлдуз.—Мен ҳам сизни Оллога топширдим. Яратган эгам ўзи паноҳ бўлгай сизга.

Биби Юлдуз сиргалиб Мирзо Улуғбекнинг қучоғидан чиқди-да, оёқлари остига тиз чўқмоқчи бўлди. Лекин Улуғбек уни кўтариб ўрнидан турғизди-ю, эшик томон юрди. Чароғон кутубхона унинг учун зимистон, у ҳеч нарсани кўрмас эди.

15

Али Қушчи эртасига чоштоҳ пайтида қайтди. У эшагини йўрттириб олдинда келар, тўрт туюни етаклаб олган Мирам Чалабий эса хийла орқада қолган эди.

Қаландар уларни Кўҳак тоғи этагида—бурноғи кун кечаси узатиб қўйган ўзан бўйида кутиб олди.

Кечаси Мирзо Улуғбек билан бўлган учрашув, устоднинг гаплари, кўзига ёш олиб, қучоқлаб видолашгани уни титратиб юборди. Айниқса аълоҳазратларининг мусофирилик тўғрисида айтганлари, "Мусоғир юртига кетмоқдамен, ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурму, йўқму—билмаймен, шу сабаб—китоблар қайға яширилган—билмоғим даркор, дарвеш",—деган гаплари унинг кўнглини вайрон қилди. У ўша ердаёқ Мирзо Улуғбек билан қучоқлашиб видолашаётгандиаёқ, устоднинг бу сўнгти тилаги, сўнгти васиятини ўринлатишга қасам ичиб қўйди. "Боғи майдон"дан расадхонага ўтиб, бомдодгача айланиб юрди-да, шубҳали бир кимса йўқлигига кўзи етгач, хуржунини елкасига ташлаб, сойга тушди.

Али Қушчилар кетган кечаси кимсасиз ўзанда бу кун бири ёш, бири кекса, иккى йилқичи йилқи ёйиб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Елкасига хуржун ташлаб олган дарвешни кўрган йилқичилар ийиб кетиб, уни қимиз ва яхна гўшт билан меҳмон қилишиди. Лекин Қаландарга на гўшт татиди, на қимиз! Тонг отиб, офтоб чиққач, у бир жойда ўтиrolмай қолди. Дам Кўҳак тепасига чиқиб, олис-олисларга, ҳарир туман билан ўралган Ургут тоғларига тикилар, дам йилқичилар олдига қайтиб тушар, лекин кўп ўтиrolмай, яна қирга чиқиб кетар эди. Ниҳоят, тоғларни چулғаган кўкимтири туман сал тарқагач, олисдаги қир ёнбағрида қатор тизилган туялар кўринди. Қаландар йилқичи чолнинг отига яйдоқ миниб, туяларга қараб чопди.

Эски кулоҳини бостириб кийиб, отини аёвсиз қамчилаб келаётган Қаландарни кўрган Али Қушчи, эшагини тўхтатиб, сой бўйига чиқиб турди.

—Ҳа, Қаландар, не бўлди? Осоишталикум?

—Иншоolloҳ, осоишталиқ, устод...

Эгардан сакраб тушган Қаландар шоша-пиша кечаси бўлган учрашувни айтиб берди. Али Қушчи сабрсизланиб:

—Қайси йўлдан кетганини биласенму?—деб сўради.

—Кеш йўлидан...

—Оtingни менга бер!—деди Али Қушчи буйруқ оҳангода.

—Устод! Онҳазратим сизни ғанимлар кўзидан йироқ бўлсин дедилар, камина ўзим бориб келур...

—Оtingни бер ё пиёда кетамен!..

Қаландар тунда амир Жондор бошлиқ бир гуруҳ сипоҳлар уни қидириб келганини айтмоқчи бўлди-ю, кўнглини ғаш қилгиси келмади.

—Устод!..

Али Қушчи ғамгин бош тебратиб:

—Устод!—деб такрорлади.—Фақир ҳам ўз устодимни кўргим келади, иним! Ким билур, буқун кўрмасам, юз кўришмоқ насиб бўлурму, йўқму? Отингни бер, Қаландар!

—Тўхтанг, устод. Бўлмаса бирга бўламен. Сизни ёлғиз юборолмаймен, давлатпаноҳ сизни эҳтиёт қилмоқни каминага топширгандур, устод.

Қаландар Мирам Чалабий етаклаб келаётган туяларни гаровга бериб, йилқичилардан яна бир от олди. Жандаси билан кулоҳини ечиб, ёш йилқичининг чакмони ва ағдарма телпагини кийди.

Улар икки отда сой ёқалаб қирга чиққанларида офтоб

терак бўйи кўтарилиган эди... Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган, юмшаган, майинлашган. Офтоб ҳам куз офтобига ўхшамас, кўкламдагидай илиқ, мулоим. Тиниқ осмонда сўфитўргайлар тинимсиз вижирлашади, мусаффо ҳавода ипакдай майнин, оппоқ мезонлар ўнсизгина сузиб юради.

Али Қушчи билан Қаландар Самарқанд деворлари яқинидан ўтадиган катта йўлдан юрмай, қир ва адирларга от солдириб кетишиди. Қирларда қўй галалари чумолидай ўрмалаб юрар, баланд адирларда ёнбошлаб ётган чўпончўлиқлар учар, хазон тўшалган қирмизиранг боғларда қиз-жувонларнинг гулдор рўмоллари ҳилпираб қолар, болаларнинг қий-чуви қулоққа чалинар эди. Улар пасқамга тушганда кунгурадор девор билан ўралган улкан шаҳар боғлар ортида қолар, лекин қирга чиққанларида, худди кафтдай кўринар эди. Турнақатор уйлар, ҳовличалар, олисдан баркашдеккина кўринган майдонлар устида осмонга бўй чўзган улуғвор масжид ва мақбараларнинг ложувард ва тилларанг гумбазлари офтобда ял-ял ёниб, шаҳарга бўлакча бир гўзаллик ва маҳобат бахш этар эди. Тўйган қўзичоқдай мудраган бу қирларга, офтобда эркапланган бу осуда боғларга қараган одам ҳозир бу элда бўрон ва довуллар бўлаётганини тасаввур этолмас, мамлакат осойишта ҳаёт кечираётгандай туюларди...

"Водариф! Нечун шундай? Нечун бу коинот, бу табиат, бу қир ва адирлар бундай соф, мусаффо, беғубор? Нечун одамлар бундай нопок, носамимий яшайдилар? Шоншуҳрат, салтанат, тожу тахт учун бу ёлгон дунёда бир-бирига шунчалар нобакорлик қиласидилар, бир-бирини кўролмайдилар?"

Али Қушчи Қаландарга билдирмай оғир хўрсиниб қўйди. Қаландар топиб келган хабар уни ҳам титратиб юборди. Устод уни Кўксаройга чақириб, кўнглидаги дарду аламларини айтганидан бери, Али Қушчи устодининг тақдири оғир бўлишини, унинг бошига кўп савдолар тушишини кутиб юрар эди. Лекин бунчалик бўлишини, "Зики Кўрагоний"ни яратган алломалар сарвари ўз юртидан, ўзи барпо этган даргоҳдан бадарға қилиниб, гўё ялангоёқ бир гадодай она юритидан қувилишини кутмаган эди. Шаҳриёри фалак-иқтидор ҳисобланмиш устоднинг тақдири бунчалик ғарив бўлса, бошқа маърифат аҳлининг тақдири не бўлади? Унинг ўз тақдири-чи?

Али Қушчи яна ўша эски, совуқ туйғу ёпирилиб келаётганини пайқаб қолиб, ўзидан ижирғаниб кетди.

Мехрибон устод! Ўз бошида шунча савдолар туриб, уни, Али Қушчини ўйлабди. Қочсин, шаҳзода одамларининг кўзига тушмасин дебди! Нечун бундай дедингиз, устод! Наҳот Али Қушчи ғанимлар қўлига тушишдан кўрқиб, сизни сўнгбор кўриш, сўнгти васиятингизни эшитиш баҳтидан бенасиб бўлса?.. Йўқ, Али Қушчи ундаи нонкўр эмас. Бошига қилич келса ҳам сизнинг яхшилигингизни эсидан чиқармас, устод!

Улар боғ ва экинзорлардан ўтиб, ўрилган буғдоизорлар, қир ва адирлар оша, Кеш йўлига чиқиб олишди. Лекин карвон йўлидан юрмай яна қир бағирлаб, ўрилган буғдоизорларни оралаб кетишиди. Зеро катта йўлда гоҳ Кешга, гоҳ Кешдан Самарқандга қараб от ҷоптириб ўтаётган суворийлар кўриниб қолар, шундай пайтларда, Али Қушчи билан Қаландар қирни панараб, катта йўлдан узоқлашиб кетардилар... Мана, Димишқ қишлоғи ҳам ортда қолди. Ана, офтоб ҳам ғарбга ёнбошлаб, ҳаво совий деди, қаршидаги тоғлардан салқин шабада эсиб, осмонни қора-қўнгир булувлар қоплай бошлади...

Кўзлари аланг-жалаң бўлиб ён-верига қараб бораётган Қаландар орқадаги Димишқ боғлари орасидан чиққан тўрт нафар суворийни кўриб қолди. Катта йўлда отларни секин елдириб кетаётган суворийлар ҳам негадир тўхтадилар.

—Сипоҳлар, устод!—деди Қаландар.—Чопинг!

У отининг бошини пасқамга бурди, лекин катта йўлга тикилиб қолган Али Қушчи жойидан жилмади. Тўртта суворийнинг иккови йўлда қолиб, иккови улар томон от солдириб келарди.

—Устод!—Али Қушчи шундай деб хитоб қилди-да, отига қамчи босди. Лекин сурмаранг салласининг печини ҳавода ҳилпиратиб, унга томон от елдириб келаётган Мирзо Улугбек ҳазратлари "тўхта", деган маънода қўлини силкитди. Али Қушчи тиззадан келадиган шувоққа сакраб тушиб, етиб келган устодига пешвоз чиқди, отининг жиловидан олиб, узангисини ушлади. Мирзо Улугбекнинг мижжаларида ёш томчилари милтиради.

—Мавлоно Али... ўғлим! Ҳақ таолога шукурким, сени кўрдим...—у лаблари титраб, қучогини очди. Али Қушчи ҳам юраги зирқираб юзини устоднинг юзига босди...

Кўксаройдаги учрашувдан кейин ўтган бир ҳафта ичида устод ўзини жуда олдириб қўйган, кенг пешанаси, юзи, лабларининг четидаги ажинлари қуюқлашган, лунжлари ичига ботиб, қийғир бурни сўррайиб қолган, фақат кўзлари... теран мунг чўккан кўзларида ҳам қандайдир

аламли дард, ҳам кишини ўзига тортувчи бир меҳр бор эди. Али Қушчи уни доим шоҳона либосларда кўриб, ўрганиб қолгани учунми, устоднинг уст-боши ҳам юпунроқ кўринди. Эгнида қора жун чакмон, бошида сурмаранг оддий салла, оёғида қора саҳтиён этик, устод узоқ сафарга отланган камбағал бир йўловчига ўхшар эди.

Устод билан шогирд кўришиб бўлгунча олисроқда ийманиб турган Қаландар билан Муҳаммад Хисрав ҳам яқинроқ келиб салом беришди. Мирзо Улуғбек улардан хижолат чеккандай салласининг учи билан кўзларини артиб, маъюс жилмайди. Жилмайганда кўзларининг теграсидаги ажинлари баттар қуюқлашиб, юрагидаги дард сўлғин юзига яна қалқиб чиқди. Али Қушчи унинг маҳзун чеҳрасидан кўзини олиб қочаркан, нима дейишини билмай:

—Савоби азим юмушни ният қилибсиз, устод,—деди.—
Ҳақ таоло ниятингизга етказгай.

Мирзо Улуғбек маъюс кулимсираб қўйди-да, Али Қушчини қўлтиқлаб пасқамга бошлиди.

—Не бўлди? Юмушни ўринлатдингму?

—Ўринлатдим, устод! Энг нодир китоблар, энг қимматли қўллэзмаларни танлаб бир жойга яширдим. Шундай жойга яширдимким, бу жоҳил уламолар минг йил ахтариб тополмайдур.

—Қайга?

—Эсингизда борму, устод? Бундан ўн беш йил муқаддам, йилки йили кузда, архар овига чиқиб, тоғда селда қолган эдик...

Мирзо Улуғбекнинг пешанасидаги ажинлари тарқаб, чеҳраси ёришиб кетди.

—Аждар ғор!—деди у шивирлаб.

—Хотирангизга тасанно, устод!

—Боракалло, Али! Бу ўй қайдин келди хаёлингта?

—Бир табаррук зот сабаб бўлди, устод.

—Хазинани "Аждар ғор"га кўмганингни мендан бошқа ким биладур?

—Шогирдингиз Мирам Чалабий... Энди билса иним Қаландар биладур...

—Мавлоно Муҳиддин кўмак бермадиму?

—Йўқ...—Али Қушчи четга қараб секин бош чайқади. У мавлоно Муҳиддиннинг уйида бўлган суҳбатни айтгиси келди-ю, уни ёмонлашга тили бормади. У ҳам бир бандай ожиз. Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, йигирма йил бир мадрасада таҳсил кўришди, мударрислик қилишди.

Мирзо Улуғбек "ҳмм.." деб қўйди. У мўйловининг учини лаблари билан ҳимариб, кўзларини юмиб, бирлаҳза хаёлга толди, сўнг ҳушини йигиб:

—Ўғлим Али!—деди.—Кўриб турибсен, фақир ўз улусим, суюкли юртим Мовароуннаҳрдан бадарга қилиниб, мусофирикка маҳкум этилмишмен. Ва лекин оллонинг ҳифзи ҳимоятига инонамен. Дилемда умидим сўнганий ўқ. Тирик бўлсам... она юртимга, бу эл, бу тупроқса қайтурмен...—Мирзо Улуғбек ғам-андуҳ тўла кўзлари билан теварак-атрофига, орқада қолган Димишқ боғларига, булут билан қопланган олисдаги Ургут тоғларига қаради, гўё энг азиз жигарбандлари билан видолашаётгандай узоқ тикилиб турди.—Йўқ, агарчи қайтмоқ насиб этмаса, агарчи пешанамга тоабад дарбадарлик битилган бўлса... муродим Истамбул ё Қоҳира мадрасаларидан бирининг тупроғини ялаб ўтмоқдур. Қолган беш кунлик умримни таҳсилу тафаккурга бахш этмоқдур. Насиб қиласа бошлаб қўйган рисолаларимни ёзиб тамом қилурмен!..—Мирзо Улуғбекнинг чеҳрасидаги маҳзунлик тарқаб, сўнук юзига қизиллик югурди, кўзлари илҳом билан порлаб кетди.—Ва лекин, бу ниятимга етиб, осойишта ишламоқ насиб қиласа, бу хазинадаги кўп китобларга муҳтож бўламен. Шунда ўзим келмасам-да, тайинли одам топиб юборамен! Англадингми, Али?

—Англадим, устод! Лекин тилла...

—Тилладан сўзлама!—деди Мирзо Улуғбек, қовогини уйиб.—Сенинг бошинг омон бўлса, шунинг ўзи улкан ганждор, Али! У жавоҳиротни сенга инъом этганимен... Ишқилиб эҳтиёт бўл. Алҳол Самарқанддан кетиб бир жойга яшириниб турганинг маъқулдур.

Али Қушчи оҳиста бош чайқади.

—Камина расадхонани, кутубхонани ташлаб, қайга кетамен, устод? Кетганда қайга борамен?.. Умрим шу илм даргоҳида, расадхонада ўтди. Сиз кетганда унда лоақал мен бўлай. Майдонга тушган алп манглайнини қашимайдур. Бошга тушганини кўрамен, устод.

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари яна жиққа ёшга тўлди.

—Худога шукурлар бўлғайким, оқибатли фарзанд ато қилмаса-да, сендай ўғил ато қилди! Илойим бошинг тошдан бўлғай. Мовароуннаҳр баҳтига, илм-маърифат ва аҳли ирфон баҳтига умринг боқий бўлғай, ўғлим!..—Мирзо Улуғбек кўз ёшларини артиб, қучогини очди. Устод билан шогирд, гўё абадулабад дийдор кўришмасликларини сезгандай, унсиз йиғлашиб узоқ видолашишди.

Али Қушчилар билан хайр-маъзур қилиб, Кеш йўлига чиқиб олган Мирзо Улуғбек гўё ҳаммомга тушган одамдай енгил тортди. Назарида, гўё эрталаб оламни қоплаган қора булат тарқаб, борлиқ чарақлаб кетган эди.

Ҳа, у ўз умрида қанча хатолар қилмасин, қанча янгилишмасин, илм-маърифат йўлида қирқ йил қилган меҳнати зое кетмабди. Али Қушчидаш шогирдлари бор экан, унинг асарлари изсиз ийқолмайди. Фақат ипакдай майин мезонлар сузиб юрган бу маъсум далалар, хазон тўшалган ярим яланғоч боғлар, шувоқ ва ёвшан билан қопланган бу қўнғир қирлар, ҳарир туман қўйнидаги юксак тоғлар... булардан жудо бўлмоқ... Ё раб! Яна ўша ўй, ўша ғам-андуҳ! Ўзинг сабот ато қилгайсен, халлоқи олам!..

Унинг хаёлини от туёқларининг дупури бўлди. Орқадаги қирдан икки суворий қўл силкитишиб қуюндай учиб келар, адир тепасида эса, учинчи отлиқ кўринар, у ҳам сипоҳми, ийқами, билиб бўлмас эди.

Мирзо Улуғбек нечундир юраги увишиб, отининг жиловини тортди. Қуюндай учиб келган суворийлар қўпикка чўмилган аргумоқларини аранг тўхтатишиди. Бўлиқ қорабайир минган, кўзлари қисиқ, мўғулбашара суворий камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб, салом берди. Иккинчи сипоҳ ҳам қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

—Аълоҳазратлари яхши ниятлариға етиб, ҳажлари қабул бўлғай! Ҳақ таоло умрларини боқий қилғай!

Ясовулнинг ишшайиб, узун дуо қилишларида аллақандай сирли ва совуқ бир нарса бор эди. Мирзо Улуғбек юрагидаги шубҳани қувишга уриниб, илжайган бўлди.

—Дуои жонларинг мустажоб қабул, ўғлонлар! Хўш, сўзланг. Ё дуо қилмоқ ниятида Самарқанддан от чоптириб келдингларму?

Мўғулбашара ясовул яна тавозе билан бош эгди.

—Дуо бирла шаҳзодай жувонбахтнинг сиздай падари бузрукворига йўллаган саломини келтирдим...

—Хўш?

—Шаҳзодай жувонбахтнинг тилаги шуким, сиздай зоти олий қиблагоҳини ўз номига ярашуқ иззат-икром ила кузатмоқдур!

Мирзо Улуғбек ясовулнинг қийиқ кўзларига тик боқди.

—Шаҳзодай жувонбахтга бориб айтгайсен: Муҳаммад

Тарағай тахтга ўлтиromoқقا эмас, Маккай мұкараммага йўл тутгандур. Бу яхши ниятни кўнглига жо қилиб, ҳажга отланган осий бандага шон-шавкат даркор эрмасдур, ўғлон!

—Боракалло сизга, валинеъмат! Ва лекин шаҳзодай жувонбахт сиздай зоти олийнинг фақир бир гадодай Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқиб кетмоғини тахт ва салтанат шаънига нолойиқ деб биладурлар. Ул соҳиби тож сизга уч түя озиқ-овқат ва саруполар инъом этдиларким, бу карвон субҳидам етиб келадур. Ўшал дақиқагача мана шу қишлоққа...—Ясовул қамчиси билан чап томондаги қир ёнбағрига жойлашган кичик бир қишлоқни кўрсатди.—Тунамоғингизни лутфан илтимос этадурлар...

Мирзо Улуғбекнинг кўзи яна орқадаги қирда от ўйнатиб турган одамга тушди. Нечундир у амир Султон Жондорга ўхшаб кетди-ю, кўнглига яна қора шубҳа ёпирилиб келди.

—Анов ким? Амир Жондор эмасму?

—Амир Жондор?—кулди мўғулбашара суворий. —Амир Жондор не қилади катта йўлда.

Ясовул ундан розилик сўраб турмай, отининг бошини қишлоқ томонга бурди.

"Водариг! Бошимда тағин не савдолар бор?.. Шаҳзодага не керак? Мовароуннаҳрдан ҳайдади. Тожу тахт, салтанат—барини олди. Алҳол ўз ҳолимга қўйса бўлмасму?.." Мирзо Улуғбек бошини кўтариб узоқ тоғларга қаради, қаради-ю, хаёлига яна бояги ўйлар келди:

"Нечун бунчалар титрайсен, эй Мұҳаммад Тарағай? Бундан ёмон не бўлур? Бошинг кетурми? Она юртинг, суюкли элингдан айрилиб, ёт элларда дарбадар бўлиб ўлгунча, ўз тупроғингда ўлтанинг аъло эмасму! Нечун қалтирайсен, Мирзо Улуғбек?" У одатдагидай ўзидан киноя қилиб кулган бўлди. Лекин юрагига қуйилиб келаётган аллақандай қора шубҳа гўё осмонни қоплаётган қора булатдай тобора қуюқлашиб борарди. Фақат қишлоққа яқинлашиб, ҳовлилар устида сузган ҳарир кўкимтири турунни кўрганида, кечки подадан қайтган сигирларнинг бўкириши, болаларнинг йигиси, қўйларнинг маъраши қулоғига кирганда, димоғига эса тандирдан узилган иссиқ нон ҳиди "гуп" этиб ургандагина, миясини чулғаб олган қора хаёллар сал тарқаб, фикри равшанлашгандай бўлди...

От чоптириб илгарилаб кетган суворийлар уларни қишлоқ чеккасидаги ҳовли олдида кутиб олиб, ичкарига бошлишди. Ҳовли ички-ташқи бўлиб, ички ҳовлининг

тўрида олди айвон пасқамгина уй бор эди. Суворийлар хонадонни ҳайдаб чиқишганми, бошқами, ишқилиб, ҳовли ҳам, уй ҳам бўм-бўш, ҳаммаёқ сув қўйгандек жимжит эди. Суворийлар Мирзо Улуғбек билан хожанинг ю克拉рини ички ҳовлига олиб кириб бердилар-да, отларни етаклаб қаёқладир чиқиб кетдилар. Мирзо Улуғбекнинг ҳамроҳлари ташқи ҳовлига жойлашган, улар инларига кириб кетган каламушлардай жимиб қолган, у ердан тиқ этган товуш эшитилмас эди. Бу жимлик ва кимсасизликда аллақандай мудҳиш бир нарса бор эди. Боя сал тарқаган қора шубҳа қайта ёпирилиб келаётганини сезган Мирзо Улуғбек, майда-чуйда юмуш билан овунишга тутинди. Хуржунларини қоронғи хонага олиб кирди, токчадаги мойчироқни ёқди. Сўнг, оппоқ олтой пўстинини елкасига ташлаб, ҳовлига чиқди. Ҳовлининг бир четида қуруқ шох-шабба уюлиб ётар эди. Мирзо Улуғбек ичкарида куйманиб юрган хожани чақирди.

—Қани, хожам, ҳаж йўлида заҳмат чекмоқ савоб бўлур. Гулхан ёқиб исинайлик.

Улар уйга бир қучоқ қуруқ шох-шабба олиб кириб, танча ўрнига гулхан ёқишиди. Қуруқ буталар гувиллаб ёниб, хонага сал файз киргандай бўлди.

Намозгар пайти яқинлашмоқда эди. Мирзо Улуғбек таҳорат олгани турди-ю, ҳовли эшиги шарақлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Зум ўтмай уй эшиги ҳам шарақлаб очилиб, оstonада эгнига узун қора чакмон, бошига катта қора телпак кийган, яғриндор бир одам пайдо бўлди. Гулхан шуъласида унинг бурни пучуқ тунд юзи, қора телпакли катта боши қора қузғундай ваҳимали кўринди. Мирзо Улуғбек уни қаердадир учратган эди.

"Сайид Аббос!"—Мирзо Улуғбек уни таниб ўрнидан сакраб турди. У бор кучини йиғиб, Аббоснинг кўксига зарб билан мушт урди. Лекин Сайид Аббос тебраниб кетса ҳам ўзини тутиб, Мирзо Улуғбекнинг ёқасидан ғип бўғди. Шу пайт эшик яна шарақлаб очилиб, уйга мўғулбашара суворий отилиб кирди-да, аълоҳазратларига ташланди...

"Хожа қайда? Бу малъунларнинг муддаоси не?"—Мирзо Улуғбекнинг кўзи яrim қоронғи хонанинг бурчагига тиқилиб олган хожага тушди. Хожа бошини чакмонига буркаб, фужанак бўлиб ётар, бўлаётган олишувга қарамас эди. Сайид Аббос билан мўғулбашара суворий Мирзо Улуғбекнинг қўлларини орқасига қайриб, ҳовлига судраб чиқишиди.

Поймол бўлган ғурур ва ҳақорат туйғусидан ларзага

түшган Мирзо Улуғбек лабларини тишлаб, инграб юборди. "Е парвардигори олам! Худди қурбонлик қўйдай судрайдилар. Қайси ёзуқларим учун бу надомат, бу хўрлик?.. Қайдасен, ўғлим Али?—Али Қушчини эслashi билан кўзига яна ёш келди.—Аттанг! Боя нечун уни орқага қайтарди? Бу нобакор шаҳзоданинг қўл остидан чиққунча бирга бўл деса бўлмасмиди?"

Мирзо Улуғбек яқинлашаётган оёқ товушини эшишиб кўзини очди, очди-ю, тубсиз осмон қаърида, тез учеб ўтаётган қора булатлар орасида милт-милт ёнган юлдузларни кўрди. Миясида нимадир ярқ этиб, кенг даштда, бобосининг қароргоҳида ўтган илиқ бир оқшом эсига тушди. Кўз олдига тепаси очиқ ипак чодир ёнида бошини силаб ўтирган момоси Сароймулк хоним келди. Момосининг қўш-қўш олтин узук тақилган оппоқ нозик бармоқлари қуш парларида майин, қулоғи остида янграган овози ариқ жилдирашидай ёқимли эди: "Уйқунг келмаса юлдузларни томоша қилгайсен, қулуним. Юлдузлар—осмонда учеб юрган худонинг фаришталари! Фаришталар меҳрибон бўладур. Уйқунг келмаса юлдузларга қарайсен, тойҷофим..."

Мирзо Улуғбек ўпкаси тўлиб, калима келтира бошлади, лекин кўз ёши аралаш тепасига келиб тўхтаган Сайид Аббоснинг қора қузғун важоҳатини, боши узра кўтарган қиличини кўрди, кўрди-ю, ижирғаниб кўзларини юмаркан: "Алвидо, Али! Умидим ёлғиз сендан! Илоҳим менинг бошимга тушган бу савдолар сенинг бошинигта тушмагай!.. Ё раб, ёзуғим недур маним?" деб пичирлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Мавлоно Муҳиддин қандайдир нохуш ўйлардан кўнгли гаш бўлиб, хуфтондан кейин тўшак ёздириб ётиб қолган эди. Бир маҳал мөҳмонхонанинг эшиги қаттиқ тақиллади. Мавлоно апил-тапил ўрнидан туриб, шамдондаги шамни ёқди ва яна ёпирилиб келган совуқ туйғулардан юрагини ҳовучлаб эшикни очди. Бўсағада отаси Салоҳиддин заргар турарди. Қўлида шам, бошида духоба дўппи устидан ўралган оппоқ салла, эгнида маъракаларда киядиган зарбоф тўн, Салоҳиддин заргар қаёққадир кетаётганга ўхшарди. У қўлидаги шамни "пуф" деб ўчириб, мөҳмонхонага кирди, ўғлига "эшикни ёп!" деб имо қилди-да, тўрга ўтди. Лекин ўтирмаи ўғлини кутиб турди. Эшикнинг зулфинчасини солиб ўғирилиб қараган мавлоно Муҳиддин отасининг совуқ нигоҳига кўзи тушиб, эти увишиб кетди.

—Суюкли устодинг... Муҳаммад Тарагай ибн Шоҳруҳ—Мирзо Улуғбек оламдан ўтибди!

Мавлононинг қўлидаги кумуш шамдон учиб кетиб, ипак гиламга тушди. Салоҳиддин заргар югуриб бориб шамни олди ва кўзлари ёниб ўғлига қаради.

—Қачон?—деди мавлоно Муҳиддин шивирлаб.

—Шу букун...боши танасидан жудо қилинибдур.

—Ким жудо қилади?

—Ким бўлар эди?—Салоҳиддин заргар заҳарханда билан кулди. —Ўз пуштикамаридан бўлган зурриёти, шаҳзода Абдуллатиф!

—Ё раб!

—Энди қирғин бошланур!—деди Салоҳиддин заргар, ўғлининг ваҳимали шивирлашига эътибор бермай.—Устозингнинг барча хешу ақраболари, дўсту шогирдлари шаҳзоданинг қаҳрига йўлиқадур, таъқиб остида қоладур...

—Нечун?

—Нечун?—Салоҳиддин заргар калака қилгандай ишшайди.—Шунгаям ақлингиз етмайдими? Ҳамма давр, ҳамма замонда шундай бўлган, ўғлим! Эски тўн янги

хўжайинга тўғри келмайдур. Кўплар қўргинга учрайдур, кўплар, раҳматлик Мирзо Улуғбек янглиғ, калласидан жудо бўладур!

Мавлоно Муҳиддин қизларниридай серкиприк кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб юзига фотиҳа тортди. У оёғида зўрга туар, агар ёнида дарғазаб отаси бўлмаса, ҳозир йиқилиб тушар эди.

Салоҳиддин заргар буни пайқади чамаси, сал юмшаб:

—Ҳақ таолога шукурким, буни билгандай Низомиддин Хомуш ҳазратларига пиrim деб қўл берган эканмен,—деди. — Сенинг такаббур шоҳингта инониб ўлтира берганда, билмам, ҳолимиз не кечар экан... Мен пиrim ҳузурига кетдим. Ҳазратим сени ҳам чақирирадилар. Борасен! Беайб парвардигор, гуноҳимни афв этгайсиз, деб оёғига йиқиласен. Шайтон йўлдан оздирганини айтиб, йиғлайсен. Сўзим аёнму? Нечун гунгдай безрайиб турибсен?

—Аён, валинеъмат...

—Фоний дунё юмушларидан юз ўтирганимга кўп бўлган. Ва лекин буни айтмоққа такаббур шоҳдан қўрқар эдим, дерсан.

—Валинеъмат!.. Жаннатмакон устоддан кўп яхшилик кўрган эдик...

—Яхшиликлар кўрган бўлсанг... сўзла! Масжиди жоменинг минбарига чиқиб жар сол!—Қалтироқ босган Салоҳиддин заргар, худди ўғлини урадигандай, муштларини туғиб, унинг ёнига келди.—Яхшилик эмиш! Улардан кўрган жабру жафо ёдингдан кўтарилдиму? Суюкли ўғли, дўзахий Абдульазиз не қилди? Оллодан тилаб олған қизинг Хуршида, кўзимнинг нури, гулузорим гунчаси не бўлди?

Мавлоно Муҳиддин кўзини отасининг чўғдай ёнган кўзларидан олиб қочди, оқариб кетган лабларини зўрга қимирлатиб:

—Устод шаҳзоданинг бу машъум қилмишидан бехабар бўлған,—деди.

—Бехабар эмиш!—Салоҳиддин заргар ғалати ҳиҳилаб кулди.—Боракалло сендай коинот сирларини билган алломай мунахжимга! Аллома эмас, бесавод авом сендан яхшидур! Билиб қўй, ҳей, муаллим-ул аввал Арасту! Эрта бир кун қирғин бўлганда ҳаммадан бурун сенинг бошинг кетадур. Ҳамма алломалар орасида биринчи бўлиб сенинг калланг қиличдан ўтадур. Сенинг уйингта ўт қўйиладур. Сенинг!—Салоҳиддин заргар ўғлининг мушт еган одамдай чайқалиб кетганини кўриб, бирдан ҳушёр тортди. уни

қўлтиқлаб олиб, дарча олдидаги курсига ўтқазди, токчадаги чойнакдан чой қўйиб, қўлига тутди. Мавлоно Муҳиддин, тишлари пиёлага шақ-шақ тегиб, бир-икки ҳўплам чой ичди... Салоҳиддин заргар ўғлига тикилганича унинг тепасида бир лаҳза турди, сўнг, шахтидан тушиб:

—Афв эт, ўғлим,—деди оҳиста.—Мен қаттиқ сўзласам... сенинг тақдирингни, хонадонимизнинг тақдирини ўйлаб сўзлаймен. Хонадонимиз тепасида қора булутлар айланиб юрибди. Биз Амир Темур...—олло таоло аларга боғи ризвонни макон қилғай! —Амир Темур авлодидан яхшилик кўрган бўлсак, ёмонлик ҳам кўрдик. Ва лекин, шаҳзода Абдуллатиф устодингнинг шогирдларини қидирганда ҳаммадан бурун бизга ишора қиласидиган ганимлар бордур, болам. Сен сабийлик ёшидан чиқсансен. Буни англамоғинг керак, ўғлим...

Мавлоно Муҳиддиндан сас чиқмади. У бошини осилтирганича бир нуқтага тикилиб ўтирас, ёлғиз шамнинг заиф шуъласида унинг сўник юзи мурдадай жонсиз ва аллақандай қўрқинчли туюларди. Салоҳиддин заргар қовоғини солиб:

—Пирим ҳузурига кетдим,—деди.—Чақиртиrsa борарсен, бояги сўзларимни айтарсен! Билиб қўй: бошқа чора йўқдур, болам!—у бир-бир босиб хонадан чиқди.

Отаси чиқиши билан мавлоно ҳолсизланиб тўшакка қўзилди. Лекин ухлай олмади. Кўзини юмса нигоҳи олдига қиличдан қочиб, бошини қўллари орасига яширган устод келар, танасидан ажралиб, қон аралаш тупроқда юмалаб ётган калласи хаёлидан чиқмас, юраги ўйнаб, ўрнидан туриб кетарди. У тонг отгунча ўзи билан ўзи олишиб чиқди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, субҳидам Салоҳиддин заргар айтгандек, ҳазрат Низомиддин Хомушдан одам келганида, мавлоно Муҳиддин ҳатто бир оз енгил тортди.

* * *

Бомдод намозини ўқиб бўлиб, эски наматига ўраниб супага чўзилган Қаландар бирор қаттиқ туртганини сезиб, кўзини очди. Тепасида эски кулоҳини бостириб кийиб олган Қашқир лақабли ғилай қаландар иштайиб турарди.

—Сенга не керак, Қашқир?

—Олтин!—деди Қашқир бошини ликиллатиб.—Аммо Хомуш ҳазратларига олтин эмас, сен керак экансен. Хуржун-пуржунингни йигиштир, дарвеш!

"Эй, дариф! Тағин не фалокатни топиб келди қашқир терисидаги бу тулки?"

Қаландар Қарноқий совуқда қақшаб қолган оёқларини уқалай-уқалай ўрнидан турди.

Кечаси күтарилигандан шамол тинган ҳисоб, севалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво салқин, мусаффо эди. Оқара бошлиған тиниқ осмондаги биттга-яримта юлдузлар гүё совқотаётгандай ҳолсизгина милтиради.

Неча кундан бери шаҳар узра қора қанот ёзиб, кўйда сузуб юрган қора таҳлика ҳамон тарқамаган, кўчалар, даҳалар кимсасиз, жимжит, эшиклар, дарвозалар қулф. Фақат "Мозори калон"га борадиган тор кўчада бир-иккита дўкон—чилангарлар, темирчи ва тунукасозлар устахонаси очилган, у ердан темирларнинг тарақ-туруғи эштиларди.

Ҳазрат муридлари Қаландар Қарноқийни дарвозада кутиб олишди, чинор тагидаги ўчоқларга дошқозонлар осилган ташқари ҳовлидан олиб ўтиб, тўғри ичкарига бошлишди. Уч томони маҳобатли кошоналар билан ўралган ичкари ҳовлининг ўртасида таниш мармар ҳовуз. Ҳовузнинг кумуш фаввораларидан отилган сув, тагига гулдор сопол парчинлар ётқизилган ариқчаларга қўйилиб, жилдираб оқмоқда... Олдинда бораётган мурид, деворлари оч фируза рангта бўялган даҳлииздан ўтиб чап қўлдаги ўймакор эшикни очди ва Қаландарга йўл берди... Қаландар бир зум тўхтаб, нафасини ростлади-да, салом бериб ичкарига кирди, кирди-ю, нечундир юраги "шиф" этиб, пойгакда тўхтади. Ери ва деворлари такатуркман гиламларидан гул-гул ёнган танобий хонанинг тўрида, жаноб Низомиддин Хомушнинг чап ёнида, қат-қат шоҳи кўрпачалар устида... Хожа Салоҳиддин заргар ўтиради...

Бошида оппоқ салла, эгнида зарбоф тўн. Салоҳиддин заргар қўлидаги миттигина чинни пиёлага шарбат қўймоқда эди. Қаландар Қарноқий қўл қовуштириб салом бериб кирганида, у ялт этиб қаради, лекин танимадими ё таниса ҳам ўзини танимаганликка олдими, индамай бош иргади-да, қўлидаги мунаққаш пиёлани ҳозратга узатди. Ҳазрат унинг қўлидан пиёлани олиб шарбат ҳўпларкан:

—Ўтиր, дарвеш!—деб буюрди.

Қаландар камоли эҳтиром билан қўл қовуштирганича остонаяга тиз чўкди. Низомиддин Хомуш ўсиқ бароқ қошларини бир-бирига туташтириб, ер остидан унга тикилиб ўтиради.

—Хўш? Ул даргоҳи куфриётда не хабар бор? Сўзла, дарвеш!

Қаландар ўтирган жойида бир тебраниб қўйди.

—Осоиишталик, пирим...

—Ҳм... Хўш, ул даргоҳга кўмилган Амир Темур тиллаларидан хабар топдингму?

—Ўлимдан хабарим бор ва лекин тилладан хабарим йўқдур, пирим.

—Бошингни кўттар, дарвеш! Кўзимга қараб сўзла!

Қаландар бошини кўтариб, ҳазратнинг чўғдай ёниб турган кўзларига тик қаради.

—Биллоҳи азим, пирим! Осий банда пуштипаноҳ пиримнинг амрини вожиб билиб, бир ҳафта расадхона дарвозасидан жилмадим. Келган-кетганларни туну кун назорат қилдим, ҳазратим...

—Хўш?

—Бирда-бир муртад қадам босганини кўрмадим, пирим.

—Бурноғи кун хуфтонда қайдга эрдинг?

Қаландарнинг ғиясида "билади!" деган сўз яшиндай "ярқ" этди.

—Бурноғи кун хуфтонда...кун совуқ бўлди, пирим... Фақир исинмоқ ниятида сойда от боқиб юрган йилқичиларга тушдим. Исиниб, қорнимни тўйдириб қайтдим, пирим...

—Ҳм...—Ҳазрат оппоқ симобий салласининг узун печини жаҳл билан орқага силтади:—Хорижий эллардан келган бединлар китоби, макруҳ рисолалар, куфр ёзувлар, шарми ҳаёсиз суратлар жойида турибдурму?

"Йўқ, билмайди. Али Қушчининг ишларидан бехабар..."

—Жойида бўлмоғи даркор, пирим. Ул даргоҳга пашша ҳам кириб чиқмаса, китоблар қаён кетур, ҳазратим?

—Хўш, ул бепарҳез шоҳ... Мирзо Улуғбекнинг шогирди... номуборак номи ёдимдан кўтарилимиш...

—Али Қушчи...—деди Салоҳиддин заргар.—Мавлоно Али Қушчи...

—Али Қушчи қайдга?

“Ё раббий! Билиб сўрайдими бу ё билмай сўрайдими?”

—Бир ҳафта дарвозада ўлтириб, ул зотни кўрмадим, пирим...

—Боракалло, дарвеш! Тилла жойида, бединлар битган китоблар жойида. Нобакор шоҳнинг бетавфиқ шогирди жойида, ҳаммаси жойида... —Жаноб Низомиддин Хомуш заҳархонда билан ёстигининг остига қўл югуртириб, урчукдеккина шақилдоғини олиб шақиллатди. Остонада таниш мурид пайдо бўлди.

—Мавлоно Мұхиддин келдиму? Келса айт—киргай!
Қаландар Қарноқий ялт этиб Салоҳиддин заргарга қаради. Заргарнинг юпқа лабларида совуқ табассум жилва қилди.

Мавлоно Мұхиддин эшикни товушсизгина очиб кирди, лаблари пичирлаб товушсизгина салом берди-да, оёқ учида юриб, кўрсатган жойга жимгина чўккалади.

Қаландар Қарноқий юраги гурс-гурс уриб бошини осилтириб ўтирас, беш-олти йил таҳсил кўрган устозининг юзига қарашга журъат этолмас, гёё ҳозир мудҳиш бир нарса рўй беришидан қўрқандай қалтирас эди.

—Мавлоно Мұхиддин! Алҳол сиз бул дарвеш бирла шаккоклар уяси бўлмиш...—ҳазрат киноюмуз кулиб қўйди.—Сизга яхши маълум бўлган шарорат уясига борурсиз...

Қаландар қизиқсанниб ер остидан устозига қўз ташлади. Мавлоно Мұхиддин, бошида отасиникидан ҳам катта оқ салла, эгнида мовут чакмон устидан кийган узун оқ ридо, ингичка қўллари кўксига, кўзларини ерга тикиб ўтирас, унинг ўтиришида, бутун вужудида қандайдир бўлакча бир мутелик бор эди.

—Нечун индамайсиз, мавлоно?

Мавлоно Мұхиддин аллақандай питирлаб:

—Сизнинг сўзингиз барча аҳли мӯъминга ҳукми жорийдир, пирим,—деди ғудраниб.

—Ёдингизда бўлсин, мавлоно: сиз бандай ғофил ҳам ул даргоҳи куфриётда залолатга юз тутган эрдингиз. Ва лекин... алмаъмурин маъзурин... Сиз ул шоҳи шарир хизматида эрдингиз. Алҳамдулиллоҳ, бул савоб юмушлар ила гуноҳингизни ювгайсиз. Алқисса, ул даргоҳга йиғилган бединлар китобининг бириси ҳам йўқолмаслиги даркор. Сиз бул китобларни билурсиз, мавлоно. Бас, манов дарвеш бирла бориб, кўриб келгайсиз: ул китоблар жойида турибдурму ё шоҳи шарирнинг беимон шогирдлари яширмоққа юз тутмишму? Каломим аёнму, мавлоно?

Мавлоно Мұхиддин лаблари билинар-билинмас қимирилаб:

—Аён, пирим!—деди.

—Камина яна бир сирдан воқифдурмен,—деди жаноб Низомиддин. —Муртад шоҳ Мирзо Улуғбек ул фотиҳи музaffer... —покиза руҳлари равзай ризвонда масрур бўлғай! —Амир Темур жавоҳиротини шул даргоҳга яширгандур. Диёнатсиз шогирди Али Қушчининг қўлига топширгандур. Аҳбобингиз Али Қушчига айтинг...—"аҳбобин-

гиз" деганда ҳазратлари Салоҳиддин заргарга қараб яна бир кулимсираб қўйди. —Қайсарлик қилмасин. Уқдингму, болам?

—Уқдим, пиrim...

—Али Қушчига еткаринг, жаннатмакон Амир Темур ганжини яширмоқ гуноҳи азимдур. Яна еткаринг: шаҳзодаи валиаҳд ҳам воқифи асрордур¹.

Ҳазрат Низомиддин Хомуш кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб оқ фотиҳа берди. Сўнг нечундир: "Қўрқманг, мавлоно, ёнингизда сипоҳлар ҳам бўладур", деб қўшиб қўйди.

Мавлоно Муҳиддин шошқалоқлик билан ўрнидан турди. Тураётиб кўзи беихтиёр Қаландар Қарноқийнинг кўзига тушди-ю, озғин, заҳил юзига қон тепиб, салласи тагидан чиқиб турган катта қулоқлари ловиллаб кетди. "Уядими ё қўрқдими?"—деди Қаландар хаёлида. У мавлонони кутиб турмасдан орқаси билан юриб хонадан чиқди.

2

Мавлоно Муҳиддин жаноб Ҳомушнинг ҳузурига ташриф буюаркан, кўнглининг бир четида унинг нималар дейишини тусмоллар эди. Лекин бу даргоҳда Қаландар Қарноқийга дуч келаман, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Хайрият, у ҳам бу фоний дунёдан юз ўғириб зоҳидликни иҳтиёр этиби. Бильякс, кирмаган кўчаси, кўрмаган балоси қолмаган бу Қаландарнинг олдида нима қилас эди, ҳазратларининг саволларига нима деб жавоб берар эди?.. Уни энди фақат бир ўй—бир хаёл ташвишга солар эди: Али Қушчи уни қандай қарши олади? Нима дейди? У ўзи Али Қушчининг кўзига қандай қарайди? Унга нима дейди?

Бу ўй, бу ташвиш ҳатто дарвозада кутиб турган уч нафар суворийни кўрганда ҳам хаёлидан кўтарилемади. Мавлоно Муҳиддин Али Қушчини яхши билар, унинг бир сўзли одам эканини, айтганидан қайтмайдиган бир қайсар эканини кўрган эди. Ё у ҳам Мирзо Улугбекнинг фожиали тақдирини эшитиб, ўйланиб қолдимикин? Шояд шундай бўлса! Шояд!—Мавлоно Муҳиддин, дилида түғён, кўз олдида қандайдир туман, гўё калима келтираётгандай

1

Воқифи асрор—сирлардан хабардор.

"шояд" сўзини такрорлай-такрорлай, расадхонага етганини ҳам билмай қолди. Фақат куз офтоби чарақлаб турган расадхонанинг юксак пештоқларини кўргандагина ҳушига келди, келди-ю, гўё йигирма йил умри ўтган расадхонага эмас, мудҳиш бир чоҳга яқинлашаётгандай, от устида гужанак бўлиб олди.

Аксига олиб, дарвозани Али Қушчи ўзи очди. Эгнида узун қора чакмон, бошида мударрислар киядиган учлик қора тақя, совуқ бўлишига қарамай кўкси очиқ, Али Қушчи ҳар нарсани кутса ҳам, мавлоно Муҳиддинни кутмаган эди, кўзларини катта очиб, бир Қаландарга, бир отда гужанак бўлиб ўтирган мавлонога қаради. Ниҳоят, кутилмаган "меҳмонлар"нинг мақсадига тушунди чамаси, лабида билинар-билинмас кулгу билан мавлоно Муҳиддинга қараб таъзим қилди.

—Хуш келибсиз, биродари азиз!

Мавлоно Муҳиддин қизларникидай катта, тимқора кўзлари жавдираб, бир қизариб, бир оқариб ғудранди:

—Ҳазрат Низомиддин Хомуш расадхонадаги китобларни кўздан ўтказиб, сон-саноғини билмоқни тиладилар...

Али Қушчининг лабларидаги кинояли табассум сўниб, кўзлари қисилди:

—Мавлоно қачон ҳазратларига юкунмишлар?

Отдан тушган мавлоно тили ғулдираб бир нима деди, лекин унинг сўзини англаб бўлмас эди.

—Хўп. Сиз китобларни кўздан ўтказар экансиз, навкарларнинг муддаоси недур?

Бошига дубулға кийган чўтирип сипоҳ қовоғини уйиб:

—Биз эндиликда расадхонани қўриқлаб турамиз,—деб жавоб берди.

Али Қушчи ер остидан Қаландар Қарноқийга қаради.

—Сипоҳлар расадхонани қўриқлар экан... Сизнинг муддаонгиз недур, дарвеш?

Қаландар тўсатдан кўзларини ўйнатиб:

—Бу саволга мавлоно Муҳиддин жавоб бергай!—деди.

“Боракалло, Қаландар!”—Али Қушчи ичидаги унга таҳсин айтиб, мавлоно Муҳиддинга юзланди, рангидан қони қочиб:

—Балли, мавлоно!—деди. —Салкам чорак аср таҳсил кўриб, бошқаларга таълим берган бу табаррук даргоҳга сипоҳларни бошлаб келибсиз. Истанг ўт қўйинг, истанг зеру забар қилинг. Ихтиёр сиздадур, биродари азиз!

Чўзиқ юзи ганчдан ясалгандай оппоқ оқариб кетган

мавлоно Мұхиддин новча, озгин қадди икки букилиб, күзларини юмиб бир нафас турди, кейин текис ерда қоқилиб-суриниб расадхона томон йўналди. Лекин ёнғоқдан ясалган икки тавақали эшикнинг қўйма ҳалқала-рига қўл чўзаркан, яна тўхтаб, лаблари пичирлаб юзига фотиҳа тортди.

Ҳа, мавлоно Али Қушчи ҳақ, унинг салкам чорак аср умри маина шу муҳташам бинода, қишин-ёзин бирдай салқин, бирдай осойишта, нимқоронги хоналарда, тубсиз фалакка қаратилган олат ва устурлоблар ёнида, китоблар билан лиқ тўла жавонлар олдида ўтган эди. Ажабо: у ҳозир мармар зинадан туриб, пастга қараб кетган мис олатнинг силлиқ ялтироқ сатҳини ва бу ноёб олатга рўбарў қилиб очилган қуббали шифт ўртасидаги туйнук-ларни кўрганда негадир бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига милт-милт ёш олди. Ҳа, мавлоно Мұхиддин расадхонанинг энг пастки ошёнасида ўтириб, бу гаройиб олат ва устурлоблар ёрдамида кўкка тикилганда фоний дунё ташвишлари хаёлидан бутунлай кўтаришлар, дили бўлакча бир завқ ва ҳайратга тўлар, назарида, ҳудудсиз коинот билан, аллақандай илоҳий кучлар билан, милт-милт ёнган сирли ситоралар билан узоқ ва осуда суҳбат қиласи эди... Э, парвардигори олам! Нечун у масъуд дамлардан, илҳом парисининг меҳрибон қанотлари остида ўтган у ёруғ кунлардан маҳрум қилдинг? Нечун унинг гарданига мавлоно номига номуносиб бу тубан ишни юкладинг, бошига бу ташвиш, кўнглига бу ғам-андуҳни солдинг?..

Бу ўй, дилини чулғаб олган бу тиниқ мунг кутубхонага кирганида яна ҳам авжига чиқди: кутубхона устод даврида қандай бўлса шундай туарар, токчалардаги кумуш шамдонларда шамлар ёнар, қатор курсилар олдидаги хонтахталарга даста-даста китоблар тахланган, бурчакдаги Мирзо Улуғбекнинг йўлбарс териси ёпилган баланд курсисида унинг зарбоф тўни билан қора духоба тақяси ётарди. Гўё Мирзо Улуғбек ҳаёт, гўё у ҳозир кириб келиб ўз жойига ўтиради ва сал бўғиқ, вазмин овозда фалакиёт сирлари тўғрисида суҳбат бошлайди...

Али Қушчи қўлларини кўксисида қовуштирганича эшикдан кирган жойда деворга суюниб турарди. Мавлоно Мұхиддин эса бу сокин ва муazzам илм кошонасида ҳоким бўлган аллақандай сирли ва илоҳий руҳдан аъзойи бадани жимир-жимир қилиб, жавонлар ёнидан бир-бир босиб тўрга ўтди. У китобларга қўл теккизмади, кўк, сариқ, яшил ва пуштиранг чармдан қилинган қалин қўллёзма-

ларни ушлаб кўрмади, ипак ва мовутга ўралган рисолаларга тегмади, лекин шифтга тақалган жавонларга кўз тикиб, тўрга ўтаётгандеёқ билди: энг нодир асарлар, эҳтиёткорлик билан сақланани келаётган кўп қўлёзмалар йўқ эди! Хусусан тўрда, бўлакча эътибор ва эҳтиёткорлик билан сақланадиган Мовароуннаҳр фозиллари ва алломатарининг қалин-қалин китоблари, ипак матоларга ўралган қўлёзмалари кўринмас, уларнинг ўрнида бошқа китоблар туар эди. Ҳа, мавлоно Муҳиддин бу ердаги ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма, ҳар бир рисолани билар, топиб бер, деса кўзини юмиб топиб бера олар эди... Мана бу ерда, ҳарир ипак парда билан тўсилган алоҳида жавонда устоднинг қўлёзмалари ва рисолалари сақланарди. Бу ерда унинг қора чарм муқовага солинган тўрт жилдлик "Тўрт улус тарихи" деган китоби туар, ипакдай майнин оқ қоғозга битилган "Зижи Кўрагоний" жадваллари ҳам шу ерда сақланар, жадвалларнинг ёнидан шарҳловчи рисолалар жой олган, юқорироқдаги токчаларга эса икки устод—жаннатмакон Қозизода Румий билан Ғиёсиддин Жамшид китоблари терилган эди.

"Бу нодир қўлёзмалар, ҳар бири бир қадоқ тилла баҳосидаги ул китоблар қайда? Уларни ким олди? Али Қушчими? Китобларни яширган бўлса, тиллалар не бўлди? Яширса ҳам қайга яширади? Бу хатарли юмуш бир ўзининг қўлидан келарми? Келса нечун тунов куни ёрдам сўраб борди?..."

Лекин китоблар йўқ, энг ноёб қўлёзмалар гумдон қилингани шак-шубҳасиз эди!..

Мавлоно Муҳиддин орқасида Али Қушчи турганини сезар эди. У Алиниң одатини, аҳдидан қайтмайдиган ўжар одам эканини билар, ҳатто шу топда пойгаҳда газабдан қалтираб турганини ҳам ҳис этар эди... Йўқ, Алига ҳеч нарса демайди, жаноб Низомиддин Хомушнинг сўзларини унга айтмайди...

Хаёли қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетган мавлоно Муҳиддин, нима қилишини билмай, тўрга борган жойида узоқ турди, кейин қўрқибгина эшик томон юрди. У Али Қушчига лом-мим демай чиқиб кетмоқчи эди, лекин Али Қушчи гавдаси билан эшикни тўсади.

—Хўш, биродари азиз, барча куфр китоблар жойида сканми?

—Ҳа, ҳа,—деди мавлоно Муҳиддин шошиб.—Жойида, жойида...

—Бу сўзни Хомуш ҳазратларига ҳам айтадиларму?

—А?—Мавлоно Мұхиддин ялт этиб Али Қушчига қаради. Али Қушчи күzlари қисилиб, қийғир бурнининг катаклари ғазабли пирпираб, унга қадалиб турар, рангидан қони қочган, лаблари қаттиқ қисилган эди.

—Ха, ха, айтамен,—деди мавлоно Мұхиддин довдирраб,—айтамен...

—Сенга бир саволим бор, мавлоно, —деди Али Қушчи. Унинг овози тўсатдан ўзгариб, бўғиқ эшитилди. —Шу бу кун тунда... аълоҳазратлари... устод Мирзо Улуғбек қатл қилинганидан хабаринг борму?

—Ё сарвари коинот! Ўзинг мадад қилгайсен! —деди мавлоно Мұхиддин ичидан. У гўё Али Қушчининг тарсаки туширишидан қўрқандай, ғужанак бўлиб деворга суюниб турарди.

—Ха, бу кун барча илм аҳли қора мотам тутмишду! Токи барча аҳли урфон устоди, маърифатпарвар инсон Мирзо Улуғбек жоҳил маддоҳлар қўлида қатл бўлди. Нечун индамайсен? Сукут—аломати ризо! Барини билурсан. Билиб туриб, эгнингга қора кийиб мотам тутмоқ ўрнига, унинг муқаддас даргоҳини тинтмоқ ва таламоқ ниятида келибсан!..

—Биродарим Али!—деди мавлоно Мұхиддин йиғламсираб.—Не қилай, мен бир ногирон бандай ожиз бўлсан...

—Йўқ, бандай ожиз эмас, бандай нобакорсен! Бор, ўша қотиллар бирла қотил шаҳзодангта айт: бу табаррук даргоҳдаги барча китоблар йўқолган де! Бу даргоҳга ўт қўймоқ керак де! Ва лекин бир нарса ёдингда бўлсин: тепангда шаҳид ўлган оллонинг бегуноҳ бандаси, алломалар сарвари устод Мирзо Улуғбекнинг арвоҳи турибдур!

Мавлоно Мұхиддин тўсатдан турган жойида чайқалиб кетиб, деворни ушлаб қолди.

—Мавлоно Али,—деди аллақандай дардли овозда.—Нечун бу ҳақорат, нечун бу таъна-маломат? Бу кўргулик ҳақ таолодан бўлса мен бечора не қилай?—у оппоқ нозик бармоқлари билан кўз ёшларини артиб, Али Қушчига қаради.—Парвардигори олам шоҳид, бу машъум хабарни эшитиб, юрагим қон бўлди. Лекин не қилай, синган кўзани тузатиб бўлмайдур, мавлоно. Фақир эсам... Фақир эсам...—Мавлоно Мұхиддин ўзига, ўзининг ҳозирги аянчли ҳолатига раҳми келиб, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди... Али Қушчи юзи буришиб, тескари бурилди. У ҳаммадан кўра мавлоно Мұхиддининг кўз ёшидан қўрқарди. Чунки бу одам ҳамиша шундай қилар, бошига мушкул тушиб, иродаси синаладиган пайтларда доим кўз ёши тўкиб

қутулиб кетарди... Али Қушчи алам ва ғазаб ўстида кўнглига келган энг аччиқ, энг аёвсиз сўзларини ичига ютиб, қўлини силтади:

—Камина кўнглимда бор сўзни айтдим, қолгани виж-донингта ҳавола, мавлоно. Сенга айтадурған бошқа сўзим йўқ!—у шундай деб, эшикни бир тепиб очди. Мавлоно Муҳиддин кетиш-кетмаслигини билмагандай бир лаҳза каловланиб турди, кейин енгининг учи билан кўз ёшлини артиб, тик пиллапояларни бир-бир босганича пастга тушиб кетди. Али Қушчи вужудида қаттиқ ҳолсизлик сезиб, ўзини курсига ташлади-да, кўзини юмди...

Ҳа, у тунов кунги учрашувдан кейин мавлоно Муҳиддиндан яхшилик кутмаган эди. Лекин қўлини ювиб қўлтиғига урмаган ҳам эди. Кўнглининг бир четида заифгина бир нур, бир умид милтираб турар эди, энди бу нур ҳам сўнди. Энди ҳамма оғирлик, ҳамма синов ёлғиз унинг зиммасига тушади. У барча синов, барча оғирлиқقا бардош бермоғи керак бўлади...

Али Қушчи кимdir елкасига қўлини қўйганини сезиб, кўзини очди.

Ёнида Қаландар Қарноқий билан Мирам Чалабий турарди.

—Мавлоно Муҳиддин кетдиму?

—Кетди,—деди Қаландар.

—Сипоҳлар-чи?

—Икки силоҳ дарвозани қўриқлаб қолди. Бирори мавлоно билан кетди...

—Сен нечук кетмайсен?

—Мен...—Қаландар Мирам Чалабийга қараб кўзини қисди.—Фақир бегам, беташвиш бир гадо эдим. Энди бу масъуд кунлар ўтиб кетди. Мавлоно Муҳиддин Хомуш ҳазратларига бориб сирни очса... уйим куяди, устод...

Али Қушчининг лабларига кулги югарди.

—Уйинг бўлмаса ниманг куядур? Қўрқма. Айрилсанг, оски кулоҳинг билан йиртиқ жандангдан айриласен. Энди қайфа кетмоқчисен, иним?

—Энди...—Қаландар катта кулоҳини бошига ишқаб слкасини учирди.—Энди... лаҳимни очиб берсангиз... Уста Темурбек Самарқандийнинг горига бориб турамен. Сиз не қилурсиз, устод?

Али Қушчи маъюс бош чайқаб, жавондаги китобларга тикилди.

—Камина ҳеч қайфа кетолмасмен, дарвеш.

—Эҳтиёт бўлмоқ даркор, устод.

—Биламен. Ва лекин... Йўқ, ҳеч қайға бормаймен.
Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўладур, дарвеш.
Кетсанг, мана, Мирам Чалабийни ҳам олиб кетгайсен.

Кўм-кўк кўзлари жавдираб турган Мирам Чалабий
қовоғини солиб бошини чайқади.

—Йўқ, устод. Сиз қайда бўлсангиз, мен ҳам ёнингизда
бўламен...

Али Қушчи уни елкасидан меҳр билан қучди-да,
белидаги калитлар орасидан бирини танлаб олиб, тик
зиналардан пастга, лаҳимга олиб тушадиган қоронги¹
йўлкага туша бошлади.

3

Шаҳзода Абдуллатиф кечаси тун яrimдан ошгунча, то
Мирзо Улуғбек орқасидан кетган амир Султон Жондор у
кутган хабарни келтирмагунча мижжа қоқмади. Хабар
келгандан кейин эса, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай
енгил тортиб, ўзини Амир Темурнинг олтин курсисига
ташлади-ю, ухлаб қолди. У қанча ухлади—бilmайди. Бир
маҳал, худди тепасида бирор тургандай, чўчиб уйғонди.

Шифтдаги жимжимадор қандилга терилган шамлар
нечундир ўчиб қолган, фақат эшик устидаги токчада
биттагина шам милтираб турар, унинг заифгини шуъласи
пойтакнигина ёритар, улкан хонанинг қолган бурчаклари
нимқоронги эди!..

Шаҳзода юраги гурс-гурс уриб, ўрнидан секин турди.
Назарида ўрдадай кенг, шоҳона хонанинг қоронги бур-
чакларида, чир айланга саф торган олтин курсилар
тагида, тўрга осилган оғир дарпарда орқасида кимлардир
яшириниб олгану, ундан кўзларини узмай хатти-
ҳаракатларини кузатишар эди!

"Ё худованди карим! Ўз паноҳингда сақлагайсен!.."

Шаҳзода хонани чулғаб олган мудҳиш жимликка қулоқ
солиб, тирноқларигача жимиirlаб бир лаҳза турди, кейин
гўё бурчак-бурчакдаги сояларни чўчишиб юборишдан
қўрққандай, оёқ учидаги юриб, токчалардаги шамларни
ёқди... Қоронги хона ёришиб, тилла суви юритилган
нозик безаклар гўё жон киргандай ярқираб кетди...
Шаҳзода аъзойи бадани бўшашиб, ўзини яна тилла
курсига ташлади-ю, бошини қўллари орасига олди...

"Унга не бўлди? Нечун юраги тузоққа тушган қушдай
пйтирлайди? Нечун кўнглини бу мудҳиш қўрқув чулғаб

олди? Недан қўрқади? Алҳол барча хавф-хатарга чек қўйилмадими? Эндиликда бутун Мовароуннаҳрга ҳокими мутлақ бўлмадими? Халлоқи олам унга саховат қилиб, явми саодатга еткармадими? Ё амир Султон Жондор келтирган шумхабар уни қўрқитиб юбордими?.."

Йўқ, у кун бўйи амир Жондорнинг йўлини кўзи тўрт бўлиб пойлади. Ҳар сафар эшик тақиллаб, бўсағада балхий саройбон кўрингандага юраги бир ҳаприқиб, ўрнидан туриб кетар, ундан "амир Жондор!" деган сўзни кутар, бошқа бир кимса ташриф буюрганини эшитганида эса, ҳафсаласи пир бўлиб, жойига ўтириб қолар эди. Ниҳоят, тун ярмидан оққандаги эшик тўсатдан шитоб билан очилиб, амир Султон Жондор кириб келди.

Амир, елкасида қора хуржун, ойсимон эгри қиличини эшикка шарақлатиб уриб, шахт билан кириб келди-да, пойтакка тиз чўкиб, сажда қилди. Шаҳзода юраги томогига келиб тиқилгандай туюлиб, лабларини зўрга қимирлата олди: "Сўзла!.."

Соҳт-сумбати келишган амир Султон Жондор, барваста қаддини ростлаб, кафтининг қирраси билан томоғини ишқалади: "Бошини танидан жудо қилдик!"

Шаҳзода, аъзойи баданини совуқ тер босиб: "Қайда?" деб шивирлади. Амир Жондор елкасидаги хуржунни "турс" этиб ерга ташлади-да, уни кавлай бошлади. Шаҳзода юраги музлаб орқага тисариларкан: "Йўқ, йўқ! Кўрсатма!" деган маънода қўл силтади. Амир Жондор ғалати кулимсираб хуржуннинг оғзини ёпаркан: "Қайга дафн этурмиз?" деб сўради.

Шаҳзода бу машъум хабарни қанчалик сабрсизланиб кутмасин, нечундир дафн тўғрисида ўйламаган эди. Нима дейишини билмай тили лол бўлиб қолди.

—Гўри Миргами?—деди амир Жондор шивирлаб, шаҳзода яна саросима ичида бош чайқади: "Йўқ, йўқ! Асло!"

—Балли сизга, давлатпеноҳ!—деди амир Жондор.—Дини Муҳаммадийга қилич кўтарган бу дажжолни фотиҳи музофифар мақбарасига дафн қилсанг гуноҳи азимга қолурмиз. Уни бединлар уяси бўлмиш ўз мадрасасига ерламоқ даркор...

Шаҳзода ижирганиб, қўл силтади.

—Бас! Не қилсанг-да, тезроқ қил. Лекин тирик бир жон билмасин!

Амир Жондор кўзини қисди.

—Туя кўрдингми, йўқ, бия кўрдингми, йўқ, пуштипа-ноҳ!

Амир ғалати ишшайганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шаҳзода эса устидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, ўзини олтин таҳтга ташлади.

—Оллога шукур. Мана энди...

Ногаҳон қибла томондаги деворга тутилган ипак парда орқасида бир нима гичирлагандай бўлди... Шаҳзода шитоб билан ўтирилиб қаради. Ҳа, парда чиндан ҳам қимиirlар эди!..

Шаҳзода кўзлари ола-кула бўлиб, жонҳолатда қиличини қинидан суғуриб олди-ю, бир сакрашда тўрга ўтиб, парда қимиirlаётган жойни қулочкашлаб чопди... Махфий эшикнинг қулфига теккан қилич, юлдуз сачратиб, шарақлаб кетди. Парда кесилган жойда қўйма пўлат эшик қорайиб кўринди: ҳеч ким йўқ эди!..

Шаҳзода пешанасидан шигиллаб оққан совуқ терни сидириб ташлаб, ўзини яна курсига отди.

“Воажабо! Унга не бўлди? Нечун титрайди? Нечун изтироб чекади? Падари бузруквор аталмиш бетавфиқ шоҳ қатл бўлса, шаҳзоданинг гуноҳи не? Уни қатл қилган ўзғаними Сайд Аббос эмасму? Ким унга дини исломга муқовамат қилиб, барча уламойи забардастлар, сайдлар, барча уммати мустафони ҳақорат қил деди?.. Парвардигори оламнинг қаҳридан қўрқмай, арши аъло ҳисобланмиш коинот сирларини очмоққа жазм этган экан, ўз жазосини олди. Зотан, шаҳзода ундан, қиблагоҳ деб аталмиш бу бемеҳр мутакаббир шоҳдан не яхшилик, не меҳр-саховат кўрибдики, унга куйинади? Падар бўлиб, бир маротаба бағрига босмади, ўғлим деб бошини силамади! Бор меҳр-саховатини, бор ширин сўзини фарзанди аржуманди шаҳзода Абдулъазизга бахш этди. Уни сўйди, бағрига босди. Абдуллатифни эса, бемеҳр, бағритош энагаси Гавҳаршод бегимнинг тарбиясига топширди. Кўҳлик бўлса ҳам чеҳраси совуқ, юпқа лабларига табассум қўнмайдиган бу шаддод хотин эса, уни нечундир болалигиданоқ ёмон кўриб қолди. Гавҳаршод бегим барча набиралари орасида ёлғиз Мирзо Бойсунқорнинг арзанда фарзанди хомсемиз Алоуддавлани сурар, ёлғиз уни эркалар, сирдош тутар эди. Абдуллатиф эса бобоси Шоҳруҳ Мирзонинг дабдабали муazzам саройида тирик етимча бўлиб, кўнгли ўқсиб ўсади... Болалиги ҳам майли, йигит бўлганида не иноят, не яхшилик кўрди бу отадан? Бузруквор ҳисобланмиш бу зот уни ҳамиша камситиб, ҳамиша таҳқирлаб, суюклиси Абдулъазизни улуғлашга ҳаракат қилди. Бильякс, Абдуллатифнинг Тарноб жангидаги кўрсатган жонбозлигини,

унинг Алоуддавла устидан қозонган фатҳи нусратини Абдульазизнинг ғалабаси, деб фатво берармиди? Башарти ўшанда, Тарноб қирларида Мирзо Абдуллатиф ўз суворийлари билан сурон солиб келиб, падарига ёрдам қўлини чўзмаганда аҳволи не бўлур эди унинг? У ҳам майли, Алоуддавлани тор-мор этиб, Ҳиротни забт этганда не қилди? Ихтиёридин қальасига яшириб қўйган Абдуллатифнинг тилла ва жавоҳирларини тортиб олмадими? Ҳазинага тилла керак, деган баҳонада, унинг барча бойлигини, бобоси Шоҳруҳ Мирзо инъом этган қимматбаҳо буюмларини, барча зеб-зийнатларини, Амир Темурдан қолган олтин маъбудаларни—барини тортиб олиб, Самарқандга жўнатмадими? Униси ҳам майли, сал ўтмай, куч тўплаб келган Алоуддавла Ҳиротни қамал қилганда, падар бўлмиш бу зот унга ёрдам қўлини чўздими? Йўқ, ёрдам қайди? Алоуддавла Ҳиротни забт этгач, унинг—Абдуллатифнинг кўнглини кўтарган бўлиб, Балхни берди-да, ўзи шу шон-шавкати, шу маҳобати билан Мовароунаҳҳрга биқиниб олди. Унга арзимаган Балхни бериб, гўзал доруссалтанани фарзанди муниси Абдульазиз тасаррӯфига топшириди...

Шаҳзода бўлиб ўтган низо-нифоқларни эслаган сайин, томир-томирларида қони жўш уриб, ўрнидан туриб кетди. У кечадан бери шу ўйлар билан ўзини тинимсиз қамчилар, кўнглига туккан ҳамма кек, ҳамма адоватни эслашга тиришар эди. Шундай қилмаса қалбини аллақандай шубҳа кемира бошлар, бу шубҳалар кўнглининг бир четида мудраб ётган илиқ эсадаликларини қўзғаб, пушаймонга айланишидан қўрқар эди.

"Ҳа, падари пок аталмиш бу зот унга бирон-бир яхшилик қилмади! Бильакс, унинг шон-шавкатига, довруғи ва лашкарбошилик салоҳиятига раҳна солди, холос... Охири учрашувда эса шукронга билдириб, унга оқ фотиҳа бермоқ ўрнига ёмонликни башорат қилди. Ўз қиблагоҳига қилич кўтарган зурриёт агадулабад барака топмас, деди. Унинг қилич кўтарганини бу бетавфиқ ота қайдан билди? Бу сирни унга ким очди? Букун тунда содир бўлган бу ишни эрта Самарқанд аҳли эшитса не дейди? Бу мунофиқ Сайид Аббос билан бадҳоҳ амир Жондорга ионса бўлурму? Боя амир нечун кўзини қисиб ишшайди?..."

Шаҳзода, тўсатдан хаёлига келган мудҳиш шубҳадан караҳт бўлиб, турған жойида қотиб қолди:

"Ҳа, ҳа, бу қаттол амирнинг ишшайиши бежиз эмас.

Унинг совуқ башарасида, қисиқ кўзларида, қалин пўрсилдоқ лабларида ёмон бир ифода бор. У гўё ҳамма сир-асрорингдан воқифман, энди қўлимда бир ўйинчоқ бўлурсен, дегандай қиммадими? Тўхта! Бу сирни кимлар билади? Сайд Аббос, амир Султон Жондор, уч-тўрт навкар ва яна кимлар! Ҳа, дарвоҷе, хожа Муҳаммад Хисрав бор! Лекин хожани қўрқитиб қўйилса бас, олтмишдан ошган тақводор чол, тилини тийиб гунг бўлур. Лекин қолган бадхоҳлар...—Шаҳзода тўсатдан хаёлига келган фикрдан ўзи ҳам чўчиб, тахт атрофини гир айланниб чиқди. Лекин ўз ихтиёрига қарши кўнглининг бир четида туғилган бу мудҳиш ният тобора ойдинлашиб, қатъий қарорга айланди:—Ҳа, бу кун тунда рўй берган воқеани сир тутишнинг ёлғизгина йўли бор: бу воқеанинг шоҳиди бўлган, Мирзо Улуғбекни қатл қилишда иштирок этган кимки бор, барчасининг боши олинмоғи, барчаси маҳв этилмоғи даркор. Бу ишни олдин амир Султон Жондорга топширмоқ керак, кейин унинг ўзини гумдан этмоқ даркор..."

Шаҳзода шитоб билан юриб бориб эшикни очди.

—Ким бор?

Курсида гужанак бўлиб ухлаб қолган балхлик саройбон апил-тапил ўрнидан туриб таъзим қилди.

—Маъзур кўргайлар, кўзим илиниб...

—Амир Султон Жондор тархонга чопар йўлланг!
Дарҳол етиб келсин!

Саройбон бошини қўйи эгди.

—Давлатпаноҳ ижозат этсалар, бомдод намозини ўқиб олсам...

"Тонг отибдир-да, ўзингга шукур, парвардигори олам!"—
Мирзо Абдуллатиф енгил тортиб бош иргади:

—Маҳрамларга айтинг: оби таҳорат келтирсин!

Шаҳзода маҳфийхонага ўтди ва мармар обрез ёнига чўнқайиб таҳорат олди, кейин худди жанг-жадал пайти-дагидай зарбоф тўнини қибла томондаги бурчакка ёзиб, саждага бош қўйди. Намоздан кейин кўзларини юмаб ва хаёлан кўкка тавалло қилиб, ҳифзи ҳимоят тилаб узоқ ўтирди. Ниҳоят, кўнгли хиёл таскин топиб, энди ўрнидан қўзғалган эди, қўшни хонада икки кишининг тапир-тупур олишаётгани эшитилди. Мирзо Абдуллатиф зарбоф тўнини йиғишириб апил-тапил ўрнидан турди. Шу пайт эшик шарақлаб очилиб, остонаяда... шаҳзода Абдулъазиз пайдо бўлди.

Яланг бош, яланг оёқ, тиззасига тушган кўк шойи

кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган Абдулъазиз, қўрқув ва ғазабдан ола-кула бўлиб кетган кўзларини Абдуллатифга қадаганича, эшикдан кирган жойда тўхтади.

Унинг ияги қандайдир осилиб қолган, тишлари бир-бирига тегмай шақ-шақ қилар, дир-дир титраган ногирон, қоқсуяқ вужуди, ёниб турган кўзлари шундай ваҳимали ва аянчли эдики, Мирзо Абдуллатиф қиличини маҳкам ушлаганича, беихтиёр орқага тисарилди.

"Ё раб! Бунга не бўлди! Ақлидан озиб, телбаланиб қолдиму? Ҳибсдан қандай чиқди бу телба? Қандай кирди бу ерга? Ким киритди?"

Абдулъазиз дир-дир титраган қўли билан жундор кўкрагини силағанича бир қадам олдинга юрди, ияги қалтираб:

—Ппадари буз...бузрукворимни не қилдинг?—деди.— Сен... қўтил!

"Эшигтан! Қайдан эшигтан? Ким айтган бунга?"

Абдуллатиф қиличини қинидан суғуриб, овозининг борича:

—Ким бор? Саройбон!—деб бақирди.

—Ўз қиблагоҳига қилич кўтарган сендай рразил ххунрезни нечук ер ютмайди? Нечук осмон ағдарилиб ббошингга ттушмайди?—Абдулъазиз, тақир боши сарак-сарак қилиб, кўзлари совуқ чақнаб, яқинлашиб келарди. Абдуллатиф деворга суянганича қиличини кўтарди, лекин Абдулъазиз тўхтамади, у ҳамон ияги қалтираб, тишлари шақиллаб яқинлашиб келарди.—Ммеҳрибон, ббузрукворим!.. Не қилдинг уни? Не қилдинг, малъун ппадаркуш?..—Абдулъазизнинг кўзларидан тирқираб оқсан ёш томчилари қорайиб кетган сўлғин юзини селдай ювиб, таралмай патак бўлиб кетган соқолига қўйиларди.

"Ҳозир чопамен! Чопиб ташлаймен!"—ўйлади Мирзо Абдуллатиф, қўрқув аралаш совуқ журъат билан. У деворни пайпаслаганича орқага тисариларкан, эшикда пайдо бўлган балхлик саройбон билан ясовулбошини кўриб, овозининг борича бақирди:

—Ушла бу телбани! Ушланглар!

Боя шаҳзода Абдулъазиз билан олишганда баҳмал тўнининг ёқаси тилка-пора бўлган саройбон билан ясовулбоши югуриб келиб, Абдулъазизга тирмашиши. Абдулъазиз уларнинг қўлидан чиқишига уриниб, талпинаркан:

—Ҳазар! Алҳазар, ссендай ппадаркушдан!—деди хирлаб.—Барча авлиё ва анбиёларни шафе келтириб, қасамёд қиласмен: ббошингни олиб, оёғингдан ддорга оса-

мен. Мен осмасам, иншооллоҳ, оллонинг қаҳрига йўлиқасен! Ер ютар сени! Ер!

—Олиб кет бу телбани! Олиб кет ё ҳозир чопиб ташлаймен!

—Чоп! Ўз қиблагоҳини чопган қаттол, мени ҳам чоп!—Ғазаб ва аламдан кўзлари қонга тўлган Абдулъазиз, жон талвасасида, эшикка тармашди, лекин балхлик барзанги ясовул уни бир юлқишида эшикдан узиб, судраб олиб чиқиб кетди. Шаҳзоданинг кўз ёши аралаш бўғиқ овози қўшни хонадан хириллаб эшитилди:

—Мальун ппадаркуш! Арвоҳлар қарғишига йўлиқасен! Ер ютадур сендаи оқладарни! Ер ютадур!..

Мирзо Абдуллатиф ловиллаб ёнган пешанасини олтин тахтнинг муздай суюнчиғига қўйди.

“Эй дариф! Ақлдан озган бу телба қайдан эшитид? Ким айтди унга? Қай тешикдан тарапди бу машъум хабар? Уни ҳибсда ётган бу телбага етказган азозил буткул доруссалтанага, буткул Мовароуннаҳрга таратмасму? Бу мальун ғанимларнинг раҳобат ва адоватларидан ўзинг асррагайсен, ўзинг бадном қилмагайсен, худованди карим! Буткул сарой каззоб, бадҳоҳларга тўла! Ҳар қадамда риёкор фосиқлар кўлагаси! Кимга инонмоқ, кимга суюнмоқ даркор бу машъум салтанатда?..”

Шаҳзода чўйдай қизиган пешанасини олтин тахтнинг совуқ суюнчиғига тираганича узоқ ўтириди. Кўзлари юмуқ, юрагида мудҳиш қўрқув, истигфор айтар, кўкка тавалло қиласар, хаёлан ялиниб-ёлворар, лекин қулоқлари тагидан шаҳзода Абдулъазизнинг хириллоқ овози кетмас эди: “Мальун ппадаркуш! Иншооллоҳ, худонинг қаҳрига йўлиқурсен. Ер ютадур сени! Ер!..”

Мирзо Абдуллатиф хонада оёқ товушларини эшитиб, зилдай бошини кўтарди. Тепасида амир Султон Жондор турарди... Шаҳзода унинг қандайдир бесаранжом кўзларини, нечундир ғалати ишшайган дўрдоқ лабларини кўрдию, ёқасидан ушлаб, силкиди.

—Сенинг қабиҳ кирдикорларингни буткул доруссалтана, буткул Мовароуннаҳр биладур! Кимдан чиқди бу шумхабар! Ким таратди уни?

Амир Султон Жондор ранги ўчиб, бошини ликиллатди.

—Меҳрибони бошафқат! Ўлимдан хабарим бор ва лекин...

—Ва лекин бундан хабаринг йўқдур! Ул диёнатсиз шоҳни сен қатл қиласену, мен бадном бўламен, иблиси лайн!

Амир Жондор оғир ҳансиради.

—Сўзимда бир ёлғон бўлса тепамда ҳақ таоло турибдур, шаҳзодам!

—Йўқол кўзимдан, иблис!—Мирзо Абдуллатиф юзи бужмайиб, амирнинг кўкрагига мушт урди. Амир Жондор орқаси билан тисарилиб бориб, деворни ушлаб қолди.

Мирзо Абдуллатиф қўлини орқасига қилиб, кенг хонани бир айланиб чиқди. Тахтнинг ёнидан ўтаётиб деворга тутилган ҳаворанг ипак парданинг боғичини силтаб тортиди. Парда очилиб, юқоридаги дарчадан ерга бир жом нур қўйилди-да, хонанинг фирузаранг шифти, деворларидағи нозик бўёқлар, тепадаги олтин қандил ял-ял ёниб, чараклаб кетди, ерга тўшалган шерозий гиламлар қирмизиранг товланиб, кўзни қамаштириди. Мирзо Абдуллатиф беихтиёр тўхтаб, дарчадан кўринган бир парчагина мовий осмонга, осмонда дўмбалоқ ошиб учган иккита каптарга тикилиб қолди. Наҳот ғурбатга тўла бу оламда шундай тиниқ осмон, шундай мўъжаз каптарлар, шундай чарақлаб турган офтоб бўлса?..

Мирзо Абдуллатифнинг дилида ҳасадга ўхшаган бир ҷарса милт этди. Лекин бурчакда турган амирга кўзи тушди-ю, юмшаган юраги яна музлаб кетди. Амир Жондор, гарчи бошини осилтириб турса ҳам, унинг ваҳоҳатида қандайдир совуқ, қаттиқ таҳқиранган одамларда бўладиган бўлакча бир виқор бор эди.

"Суянган тоғим ёлғиз шу амир... эҳтиёт шарт!"

Шаҳзода бирдан шахтидан тушиб:

—Хўш, амирим, сўзланг,—деди "сиз"лаб.—Не бўлди?

Амир Жондор қовоги очилмай:

—Дафн этдик!—деди.—Бир бандай мўъмин кўрмасин деб, мадраса ҳовлисининг бир бурчига ерлатдим, пушти-паноҳ...

—Кимлар бор эди маросимда?

—Кимлар?.. Сайид Аббос билан тўрут нафар навкар...

—Ҳм...—Мирзо Абдуллатиф сийрак муртини силаб, амир Султон Жондорга синовчан тикилди. У бир дақиқагина иккиланиб турди-да, сўнг бир-бир босиб амир Жондорнинг ёнига борди.

—Сўзимга қулоқ соглайсиз, амир Жондор! Кимки...—Шаҳзода "қатл" дейишга тили бормай, сўз қидириб пешанасини тириштириди.—Кимки бу юмушнинг тепасида турган бўлса... барининг боши кетмоғи даркор...

Амир Жондорнинг мўйлови диккайиб, кўзларида ҳадиксираш аломати кўринди.

—Бари... барининг боши кетмоғи даркор?..

—Қўрқманг, сиз эмас, бошқаларни айтамен... Сиз менинг энг ишонган амири, суюнган тофим, ўнг қўлим бўлурсиз. Шу сабабдан бу юмушни сизга топширамен. Нечун индамайсиз? Бошка чора йўқ, амир! Зеро бу ҳодисадан бир кимарса боҳабар бўлса икковимиз ҳам бадном бўламиз...

—Давлатпеноҳ... Такаббур шоҳни қатл қилган сиз эмас, Сайд Аббос! У ўз қиблагоҳи учун хун олмоқ азмida қилгандур бу ишни!

—Бас! Биз ҳам уни қатл қилмоғимиз керак!.. Сайд Аббос қайда?

—Пуштипаноҳимга юкунмоқ ниятида дарвозада ер ўпид ўлтирибди...

—Дарҳол ҳибсга олгайсиз! Шерикларига қўшиб шу бу кун...—шаҳзода "бошини ол!" деган маънода кафтининг қиррасини томоғига ишқади.—Шу бу кун. Англадингму?

Амир Жондор ранги ўчиб бош ирғади.

—Тождоримнинг амри вожибдур!

—Балли, амири! Доруссалтанада не сўз, не хабар бор? Ҳар кун етказиб тургайсиз. Каломим аёну?

—Аён, пуштипаноҳ...—Амир Жондор бошини кўтариб шаҳзодага қаради ва яна боягидағ ғалати кулимсираб қўйди.—Доруссалтанада не сўз, не хабар бор—Низомиддин Хомуш ҳазратларидан сўрамоқ даркор. Зеро ул табаррук зотнинг муридлари билмаган сўз, кирмаган тешиги ўқидур.

Мирзо Абдуллатиф "маъқул" деган маънода бош ирғади.

—Шаҳзода Абдулла билан Мирзо Абу Сайдга эҳтиёт бўлгайсиз!

—Оёқ-қўлларини кишанлаб, зиндон қилганмиз, давлатпеноҳ,—деди амир Жондор.

—Саройбонга айтинг—кирсин!

Бу унинг "кетавер", дегани эди. Амир Жондор қўл қовуштирганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Кетма-кет бўсағада саройбон пайдо бўлди.

—Ул телба шаҳзода... нечук унга саломхонага кирмоққа ижозат бердинг?..

Балхлик занжисифат саройбон кимхоб тўнининг йиртилган ёқасига ишора қилди.

—Пуштипаноҳ!..

—Ясовуллар қайда эди?

—Ясовуллар шаҳзоданинг йўлини тўсмоққа журъат қилмайдур, давлатпеноҳ...

—Ҳм... баковулларга айт... овқат ва шароб келтирсин!

Саройбон қўл қовуштирганича саломхонадан чиқди.

"Телба шаҳзоданинг сўзларини бу ҳам эшилди. Ясо-
вулбоши ҳам эшилди... Буларни ҳам йўқ қилмоқ дар-
кор..."

Мирзо Абдуллатиф кўнглига келган бу мудҳиш фикр-
дан ўзи ҳам чўчигандай, бўшашиб курсига ўтириди...

4

Бир ҳафта ўтди. Бир ҳафтагача шаҳзода саройдан
чиқмади, тахтдан бир қадам жилмади, ҳеч кимни қабул
қилмади, фақат амир Султон Жондор билан Балхдан
келган энг яқин маҳрамлари ва лашкарбошлиаридан бир
неча кишинигина ҳузурига киритар, шулар билан мас-
лаҳатлашар, бошқа бирор кимсани йўлатмас эди.

Иккинчи куни тун ярмида амир Жондор яна қора
хуржун кўтариб кириб келди. Хуржунда Сайд Аббоснинг
оқ латтага ўралган боши бор эди.

Мирзо Абдуллатиф "кўрсат", деб ишора қилди. Лекин
амир Жондор қовоғини согланича қонга бўялган юм-юма-
лоқ тақир бошни патак соқолидан ушлаб, хуржуннинг
кўзидан суғуриб олганида тирноқларигача музлаб: "Йўқот!
Йўқот!" деб бақириб юборди.

Амир Жондорнинг улдабуронлиги ва шафқатсизлиги
шаҳзодани ҳам ҳайратга солди, ҳам қандайдир ҳадикси-
ратиб қўйди. Лекин амирнинг содиқларини ҳисобга олиб,
олдинги режасидан, уни ҳам пинҳоний йўқ қилиш ния-
тидан қайтди. Амирни "муқаррабус султонлар"¹ қатори
саройда қолдириб, Абдулъазизчи ҳам унинг қўли билан
қатл эттиришни кўнглига тутиб қўйди.

Шаҳзода Мирзо Улуғбекнинг ўлими ҳақида гап
тарқатиши мумкин бўлган Сайд Аббосдан қутулсан
кўнглим таскин топар, деган умидда эди. Лекин амир
Жондор хуржунни кўтариб чиқиб кетиши билан яна ўша
машъум васваса ёпирилиб келиб, иродасини караҳт қилув-
чи бир қўрқув юрагини чулғаб олди. У қанча ҳаракат
қилмасин, нигоҳи олдидан патак соқоли қонга бўялган,
юм-юмалоқ тақир бош кетмас, бир лаҳза кўзи илинса
гўё тепасида бирор тургандай бўлиб чўчиб уйғонар,

¹ *Муқаррабус султон*—энг яқин маҳрам.

бурчак-бурчакларда қора кўлагалар яшириниб тургандай салгина шарпага юраги ўйнаб кетарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-икки кундаёқ лунжлари ўйиб олингандай ичига ботиб, кўзлари катта-катта бўлиб, чўпдай озиб кетди. Лекин дардини бировга айтишдан, кечалари ёнига одам чақиришдан чўчир, бу оғир, мудҳиш дардга учраганини бошқалар билиб қолишидан, сарой ва доруссалтанада ёвуз гап тарқатилишидан ҳадиксирар эди... Гоҳо шаҳзода вужуд-вужудини қақшатган бу васвасадан қутулиш умидида кечалари коса-коса шароб ичар, лекин шароб ҳам ёрдам бермас, билъакс, бир лаҳза енгил тортгандан кейин, хаёлини аввалгидан ҳам зимиштон, кузбултидай совуқ ўйлар чулғаб оларди...

Бу кун кечқурун яна ўша бадбин совуқ васваса ёпирилиб келаётганини сезган шаҳзода, ҳарамдан канизлар чақиришига аҳд қилди. У отасининг ҳарамида гўзал канизлар кам эканини билар, лекин шаҳзода Абдулъазиз ҳуснда бекиёс бир оҳуни қўлга туширганини эшитган эди. Шаҳзода шу оҳуни чақирирмақчи бўлиб турган эди, эшик очилиб, балхлик саройбон кириб таъзим қилди:

—Жаноб Хомуш ҳазратлари ташриф буюрмишлар...

Шаҳзода негадир юраги "шиф" этиб, саройбонга зиддан кўз ташлади, у ҳазратнинг хайриҳоҳлигини билса ҳам, бир ҳафтадан бери муршиди муқтадо, деб қўл берган пири билан кўришмаган эди. Ҳазратлари доруссалтанадаги ҳамма воқеалардан воқиф бўлмоғи керак, ҳозир нима дер экан, намозшомдан кейин ташриф буюришдан муддаоси не?

—Айтинг, марҳамат қилсинлар...

Шаҳзода ҳазратларининг истиқболига чиқиб камоли эҳтиром билан салом берди ва олтин курсига таклиф қилди. Лекин жаноб Хомуш ҳамон ўткир кўзларини ундан узмай қадалиб турар, оппоқ, хушсурат чеҳрасида, қалин қошлигининг чимирилишида аллақандай қаҳр, йўқ, қатъият бор эди. Шаҳзода совқотгандай эти жунжикиб кетди. Ниҳоят, қаҳрабо тасбеҳ ушлаган қўлларини кўтариб, кўзларини юмиб, узун duo қилди:

—Илоҳим шаҳнатун нажаф, ҳумоюн олийларининг имонини басаломат қилгайсан, балонг юкини кўтармоқقا қувват ва муҳаббатинг меҳнатини тортмоқقا сабот бергайсан... Илоҳи омин!..

Ҳазрат юзига фотиҳа тортиб, юмшоқ курсига ўтирапкан:

—Сенга не бўлди, саломатлигинг бахайрму, шаҳзодай

жувонбахт?—деб сўради. Унинг овози паст, лекин ўқтам эди.

—Алҳамдиллоҳ, баҳайр, пиrim...

—Ё бир дардга чалиндингму, тождори мусулмонон?

Шаҳзода бирдан енгил тортиб, чуқур тин олди.

—Ҳа, бош оғриғи қийнайдур, пиrim...

—Бош оғрийдурму ё азозил дилингта васвас солибдурму, шаҳнатун нажаф?

—Ё, худованди карим, кўнглимдагини қайдан билади?"

—Агарчи шайтон васвас қилса, лайлу наҳор¹ оллога мадху сано ўқиб, арзи ихлосни адo қилиб, бари андуҳни кўнглингдан ҳайдагайсен, шаҳзода. Валлоҳи аълам биссавоб.

Ҳазрат Низомиддин Хомуш шаҳзодага синовчан тикилиб бир зум жим қолди, сўнг, тўсатдан:

—Сайд Аббосни ҳибсга олибсен, деб эшиитдим, нечун?—деб сўради.

"Калласи олинганини эшиитмабди! Эшитса не дейди?"

—Сабаби... бандай ожиз шаънига ҳар хил фисқи фасод сўзлар тарқатибдур...

—Сенинг шаънингта фисқи фасод сўз тарқатган Сайд Аббос эрмас, падарингнинг бетавфиқ шогирдлари дур, ўғлим!

Шаҳзода ялт этиб қаради, ҳазрат қўлидаги музайян тасбеҳини битта-битта ўгириб, бир нуқтага тикилиб ўтирас, оппоқ, хушсурат чеҳрасида, ярим юмуқ кўзла-рида, бутун важоҳатида бўлакча бир қатъият, куч, ирода бор эди.

Жаноб Хомуш ер остидан шаҳзодага бир қараб олди. Шаҳзода қўлларини тиззаларига қўйиб, бир нуқтага тикилиб ўтирас, унинг озиб, қорайиб кетган юзидан қони қочган, лаблари қисилган эди.

—Шаҳзодаи навжувон... Мирзо Улугбекнинг суюкли шогирди бўлмиш Али Қушчи деган баттолни танирсен?

Шаҳзода бош иргади: "Таниймен".

—Муҳаммад Тарагайни йўлдан оздирган бул иблис расадхонада ўлтириб, ҳануз уммати мустафони йўлдан оздирур, шаҳзода. Бандай ожиз бир сўз эшиитдим: бул муртад аллома расадхонадаги барча китоблар или ўлёзмаларни олиб чиқиб, яширган эмиш...

—Қайға яширатур?

—Қайға яширганини сендай сultonи соҳибқирон билмаса, фақир қайдан билурмен? —Жаноб биринчи марта

¹ Лайлу наҳор—кечаю кундуз.

мийигида кулимсираб, шаҳзодага қаради. У жўрттага "султони соҳибқирон", деди ва бу гапи шаҳзодага ёққанини сезиб, давом этди:

—Тағин бир хабар бор, шаҳзода. Хазинадан бобонг амирулмўъминин... —тангри таоло аларга фирдавси аълони макон қилғай! —бобонг Амир Темур жавоҳироти йўқолган эрмиш... Бул сўз муҳаққақму?

Шаҳзода бош иргади: "Ҳақиқат".

—Балли. Отанг шоҳ бул жавоҳиротни яширмоқ ниятида шогирди Али Қушчига берган эрмиш. Ул диёнатсиз баттол эрса, бул ганжни ҳам куфр китобларга қўшиб яширган эрмиш. Бу ишдан воқифи асрор икки кимса бордур. Бири—Мирзо Улугбекнинг шогирди бўлмиш мавлоно Муҳиддин. Беайб парвардигор. Ул зот ўз гуноҳларига иқор бўлиб, ҳақ йўлга қайтгандур. Сўнгра олло гадойи Довулбекдурким, маъқул кўрсанг уни саройга йўллаймен. Ясовул қилиб олсанг, қобили бедод¹ қулинг бўлур.

—Бош устига, пиrim...

Жаноб Низомиддин Ҳомуш қўлларини олтин курсининг суюнчиғига тираб, ўрнидан турди. Унинг чеҳрасидаги бояги қатъият ва норозилик оталарча бир мулоимлик билан алмашган, зеро, ҳазрат бу сукбатдан бенихоят мамнун эди. Ҷарҳақиқат, ҳазратлари Мирзо Улугбек билан мана шундай сўзлаша олармиди? Унга мана шундай шафқатсиз гапларни айтишга жууъат эта олармиди? Журъат этганда ҳам у такаббур шоҳ шахзодадай мутелик билан бош эгис, сукут сақлаб ўтирамиди? Мутелик қайда? Бильакс, дарҳол мубоҳасага ўтар, илми каломдан вайз ўқиб, ақл ўргатар эди. Шаҳзода эса... Ҳомуш ҳазратлари у билан бир йилдан бери мухобарада² бўлиб ўз измига тушириб олган бўлса-да, уни бунчалик мулоим бўлади, деб ўйламаган эди. Ҳар қалай, бошда, таҳтни олишда тавозе билан қўл қовуштириб турса-да, таҳтга ўтиргандан кейин темурзодалигини кўрсатар, деб ўйлаган эди. Йўқ, шаҳзода нечундир васвасага тушиб, ипакдай майин бўлиб қолибди. Шундай бўлгани ҳам маъқул. Мирзо Улугбекка ўхшаб такаббур бўлса борми?

—Шаҳзодаи жувонбахт,—деди ҳазрат Низомиддин Ҳомуш, боягидан ҳам мулоимроқ товушда.—Башарти лозим кўрсанг тағин бир насиҳатим бордур.

¹ Қобили бедод—жафоларга кўнувчи, муте.
² Мухобара—ёзишма.

—Бош устига, пирим, Фақир сизнинг насиҳатингизга ҳамиша мусалламдурмен...

—Сен фақир эрмас... Ас салотин зиллоллоҳу фил арз, инчунин, худованди каримнинг ердаги соясидурсен, шаҳзода. Мана, динул ислом йўлида, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом йўлида устивор турганинг сабаб, иншооллоҳ, тангри таолонинг иноятига мушарраф бўлдинг, явми саодатга етиб, фирдавсмонанд бул элга султону салотин бўлдинг, эндиликда кўнглингдаги бул кўҳи ғам², бул иштибоҳни ҳайдагайсен, болам, зеро, буткул Мовароуннаҳр аҳли мўъминлари ҳақ таолодан иноят тилаб, сенга дуо қиласурларким, уммати мустафолар дуос¹, иншооллоҳ, мустажоб бўлгай!..

Жаноб Хомуш юз сийпаб, фотиҳа қилди-да, новча, келишган сумбатини аста тебратиб, эшикка томон юрди. Шаҳзода уни кузатиб қўймоқчи бўлган эди, ҳазрат "кераги йўқ" деган маънода қўлини кўтарди.

Шаҳзода ўзини олтин таҳтга ташлаб, кўзини юмди. У чарчаган эди, лекин бу чарчоқ бояги дармонни қури туви чолсизликдан бошқача эди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданига роҳатбахш бир нарса тараалаётгандай бўлиб, мастона сузилган кўзларини очди, очди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Назарида, бул жаноб келишидан оддин аллақандай совуқ туюлган бу музайян хона гўё оғтоб чикқандай чарақлаб кетган, баланд қуббасимон шифтнинг фируза бўёқлари, девордаги нағис безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ердаги шерозий гиламлар, гир айланада терилган олтин курсилар, ҳаммаси аллақандай шўх жило сочиб, ярқираб кетган эди.

Дарҳақиқат, шаҳзода бу муazzам кошона, бу тожу таҳт, бу салтанат учун курашган бўлса... барча бепарҳез диёнатсизлар, кофирилкка юз тутган барча илм аҳлини қатли ом қилмоқ ниятида курашди. Шафқатсизлик қилса, шариати мустафо буни тақозо этди. Недан қўрқади?

Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, қатъий амр қилди:

— Девонбегига айт: дарҳол фармон битиб амир Султон Жондорга чопар юборсин! Шу буқун расадхонага бориб, Али Қушчи билан унинг шогирдларини ҳибсга олсин!

1 Мусаллам — итоат қилмоқ.

2 Кўҳи ғам — кам тоги.

Қаландар Қарноқий бир ҳафтагача уста Темур Сармандийнинг горидан чиқмай ётди.

У кундуз устага қарашар, дамни босар, чўғда тобланган темирларни сандонга қўйиб, оғир босқон билан уста хоҳлаган шаклларга келтириб берар, қозон-товоқ, чойдиш ва қумғонларни тузатар, қозон қайнатар, хуллас, бир амаллаб кун ўтказар эди.

Гоҳо устанинг горига ҳамсоя ҳунарманд ва косиблар, темирчилар, чилангарлар, мисгарлар, суюктарош ва сангтарошлар, сандиқчи ва бешиксозлар, михчи ва тақачилар, этикдўз ва гиламдўзлар йигилишар, устозлари Темур бобога аталган совға-саломларни қўлтиқлашиб, оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек кириб келишар, шундай пайтларда ўчоқда қора қумғон биқирлаб, суҳбат қизир, до-руссалтанадаги барча янгиликлар ўртага ташланар эди. Шаҳарда аҳвол оғир, хусусан, косиб ва ҳунармандларнинг иши касод, дўконлар ҳамон берк, нарх-наво эса, кундан-кунга ошиб борарди. Ахир пировардида гап айланиб яна Мирзо Улугбек давридаги осойишта замонларга бориб тақалар, шундай пайтларда ёш усталар, айниқса оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек қизишиб кетиб:

— Аттанг! Пошшо ҳазратлари биздай камбағалларни ёрдамга чорламади-да! — деб қолишарди. — Барча дарвозаларни тақа-тақ ёпиб, бу нобакор шаҳзодани шаҳарга йўлатмас эдик!

Кўпчилик бу гапларни маъқуллар, Қаландар эса, устоднинг кўз ёши аралаш айтган сўнгти васияти эсига тушиб, ўрнидан туриб кетарди-ю, бир четга чиқиб, уф тортиб ётиб оларди. Ёлғиз уста бошидаги кигиз қалпогини тўғрилаб:

— Хей, хом сут эмган бандалар! — деб кулиб қўярди. — Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деганлар. Шаҳар қамал бўлса кимга қийин? Боз сизу биздай йўқсилларга қийин. Қамал бўлиб, аъёну боёнлар чўзилса, биздай йиртиқ чопонлар узилади. Қамалдан сўзламанг; болам!

Бу суҳбатлар билан кун ўтгани билинmas, лекин узун қиши кечалари уйқуси қочиб, тонг отгунча тўлганиб чиқар эди. Аста-секин ҳудудсиз кенгликларга ўрганиб қолган дашт фарзандига бошда гаройиб кўринган устанинг гори ҳам қоронғи гўрдай туюлиб, юраги сиқила-диган бўлиб қолди. Гоҳо у тўлиб кетиб, гордан чиққиси,

теварак-атрофдаги қишлоқларни айланиб қайтгиси келарди. Лекин биринчи куни кечасиёқ Мирам Чалабий келиб, Али Қушчининг саломини топширди: "Эҳтиёт бўлсин, шаҳарга чиқмасин!"

Қаландар видолашиб кетган куни кечасиёқ расадхонага Қашқир бошлиқ бир гуруҳ дарвешлар келиб, уни роса қидиришган, "топиб берасен", деб Али Қушчига зуғум қилишган эмиш. Қаландар Қарноқий буни Али Қушчи айтмаса ҳам билар, чунки ғойиб бўлганини эшитган ҳазратнинг важоҳатини тасаввур қила олар, кечаю кундуз изғиб юрган дарвешларнинг "Ё олло, дўст, ё олло"си ҳам уни ер-кўқдан қидиришаётганларидан далолат берарди.

Сўнгти кунларда, айниқса кечалари, Қаландар ўз эли, суюкли Қарноқни, болалик чоғлари ўтган қир ва адирларни, балиқ тутиб, чўмилиб юрган тиниқ сойларни, баҳор пайтлари қўйини довуччага тўлдириб ўйнаб ўсган ўрикзор боғларни кўп ўйладиган бўлди. Буни ўйлаганида негадир қипчоқлар олиб қочиб кетган суюкли синглисини кўп эслар эди. Баъзан, назаридা, синглиси Қарноққа қайтиб келгандай, қайтиб келиб, Қоровултепа ёнбағридаги улкан гўристонда, ота-энасининг қабри тепасида йиглаб ўтиргандай туюларди. Гўё синглиси ҳам гўристонда ўтириб уни ўйлаётгандай, хаёлан унга илтижо қилиб:

"Қайда қолдингиз, қайларда юрибсиз, оғажоним? — деб бўзлаётгандай бўларди. — Киндик қонингиз тўқилган элингизни ташлаб қайларда тентираб юрибсиз? Ота-энамизнинг қабрига сиз чироқ ёқмасангиз, ким ёқади, ёғизим?"

Шу-шу, тонг отгунча мижжа қоқмас эди. Кўз олдидан икки сой ўртасидаги тепаликка жойлашган кўҳна қалъя кетмай қоларди. Қалья баланд кунгурадор пахса девор билан ўралиб, айланасидан чуқур хандақ ўтарди. Қалъя катта эмас, ундаги ҳамма уйлар, тор кўчалар бир-бирига туташиб кетар, томда ўйнаган болалар бир зумда бутун қалъани айланиб чиқишар эди. Эрта кўкламда уйларнинг ясси томлари ям-яшил майса билан қопланар, баъзи томларда ҳатто лолақизғалдоқлар очилар, шундай пайтларда том устлари варрак учирган болалар, коптот ўйнаган қиз-келинчакларга тўлиб, қалъя аллақандай яшнаб кетарди... Кейин сойнинг у юзидағи Қоровултепага посбонлар қўйилиб, эркаклар, ёшу қари баб-баравар қўшга чиқишар, адирларга арпа-буғдой сочишар, боғларда, токзорларда ишлашар эди. Ниҳоят, боғлардаги ўриклар довучча тукканда қишлоқ аёллари, барча қиз-жувон,

ёш-яланглар сайилга чиқишарди. Тор қалъада қамалиб ўтган узун қиши кунларидан кейин бу сайил ажиди бир шодиёнага айланарди. Ёв бостириб келиб, Қаландарнинг суюкли синглисини олиб қичиб кетган ўша машъум кун ҳам худди шундай яхши бошланган эди...

Уларнинг боғи сойнинг у юзида, "Қоровултепа"нинг шундай тагида, қалин қайрағочлар билан ўралган қишлоқ қабристонининг ёнида эди.

У маҳалда Қаландар энди ўн олтига кириб, айни кучга тўлган, қўшни қизларнинг дилига чўғ солиб юрган хушқомат, норғул йигит эди. Отаси ўша куни тұякашлар билан Ясси бозорига майда-чуйда олиб кетган эди. Қаландар қора қашқа йўргасини четан араваларига қўшиб, онаси, синглиси ва яна бир гурӯҳ қўшни қизларни боғларига ўзи олиб чиқди. Кўйлагининг енгларини била-гигача шимариб, қора тепчима дўпписини чаккасига қўндириб олган Қаландар, очиқ кўксини шабадага тутиб, тол хипчинини ўйнатиб бораркан, назарида гўё аравада эмас, қанот болграб осмонда учиб кетаётгандай туюларди. Чунки аравада, синглисини қуршаб олган дугоналари орасида, кўпдан бери унинг юрагига чўғ солиб юрган ўн олти яшар бир қиз ҳам бор эди... Бошига гулдор қизил дурра ўраган, эгнига бўздан бўлса ҳам, ўзига ярашган қизил кўйлак кийган бу қиз, Қаландар қараганда, катта-катта ҳуркак кўзларини қаёққа яширишини билмай, "лов" этиб ёниб кетар, ёнидаги дугоналари эса қийқириб кулишиб, бечорани уялтиришар эди.

Аравалар боғларга этиши билан қиз-келинчаклар садафдай сочилиб кетишиди... Қалин ўрикзор ва шафттолизорлар орасида қизларнинг кўк, қизил, сариқ рўмоллари лип-лип учарди. Қаландарнинг назарида булар қизлар эмас, кўкатлар орасига сочилган лолақизғалдоқлар, дарахт шохларида учиб-кўниб юрган митти капалаклар эди... У кун бўйи гўё туш кўраётгандай хаёлий бир ҳолатда юрди. У тоҳ қиз-келинчакларга ўчоқ қуриб берар, тоҳ сув ташир, тоҳ ўрикка чиқиб, довучча отаркан, қиз-келинчаклар орасида фақат қўшни қизни кўрар, улкан боғда ундан бошқа ҳеч ким йўқдай туюлар эди. Қиз ҳам дам-бадам унга мурожаат қилас, тоҳ ўтин ёриб беришини, тоҳ сайдан сув келтиришини илтимос қилас, тоҳ нозланиб, ўрик шохларини эгиб беришини сўпар, лекин Қаландар сал дадилроқ ҳаракат қиласа, ўзини чакалакзорларга уриб, кийикдай тутқич бермас эди...

Қисқагина баҳор куни гўё ширин тушдай бир лаҳзада

ўтди-кетди. Кечқурун товоқларига ялпиз сомса, рўймолчаларига довучча туғиб, қулоқларига бинафша ранг ноҳатак, чучмўма ва бўтакўзлар тақиб олган қиз-келин-чаклар яна араваларга чиқишиди. Қир ёнбағрида кўклам шабадасидай ёқимтой лапарлар, ҳазин ёр-ёрлар янгради. Лекин аравалар биринчи боғлардан чиқиб, ҳали сойга етмаган ҳам эдики, орқадаги "Қоровултепа" томондан "Қоч, ҳа, қоч! Ёв келди, ёв!" деган қийқириқлар эшитили-ди-ю, кўп ўтмай, ер-кўкни от туёқларининг дупури тутди.

Қаландар қора қашқа йўргасини аёвсиз қамчилаб, аравани тарақлатиб бораркан, бир зум ўгирилиб қаради. "Қоровултепа"да кўринган юз ҷоғлиқ отлиқлар қилич ва чўқморларини бошлари узра ўйнатиб, аллақандай совуқ қийқириқ билан қора бўрондай бостириб келарди. У ер-бу срда ёвга қарши от чоптириб бораётган қишлоқ йигитлари кўринар, лекин улар жуда оз эди. Қир бағрини хотин-халажнинг фарёди, ёш болаларнинг йиғиси тутди...

Қаландар жонҳолатда атрофига аланглади. Сой бўйига арқонлаб қўйилган ва жанг нафасини сезиб, ер депсиниб кишинаётган кимнингдир аргумогини кўрди-да, йўрганинг жиловини синглисига тутқазиб, аравадан сакраб тушди. Бетоқат юлқинган аргумоқни нўхталаб сапчиб минди, аравани гир айланиб, чўқморини олди ва энасининг фарёдига қулоқ солмай орқага-ёв томонга от солдириб кетди.

—Боғлар орасидан шўнгигиб чиқсан, устларига қора жун чакмон, бошларига қора кигиз телпак кийган ўн ҷоғлиқ саҳройи, "Ёв қочди, ҳо, ёв қочди!" деган қийқириқ билан тўғри унга томон бостириб келарди...

Қаландар зорли кишинаған аргумогини ёв тўдасига соларкан, рапидадай кенг юзи ваҳимали бужмайган, оғзи қийқириқдан бир томонга қийшайиб кетган биринчи отлиқни мўлжалга олди. Отлар тўқнашиб осмонга сапчиғанда қўлидаги чўқморини даст кўтариб ялпоқ юзли саҳройининг бошига зарб билан туширди-ю, эгардан қалпокдай учириб юборди. Қаландар кетма-кет етиб келган иккинчи отлиқни ҳам чапақайлаб уриб йиқитди, лекин қуюндай ёпирилиб келган ўн ҷоғлиқ суворий унинг аргумогини суриб кетди, ўзи эса бошига тушган сўйилнинг зарбидан кўзларидан юлдузлар чақнаб, ағдарилиб тушди. Отдан йиқилаётганда сўнгбор кўргани синглисинг катта очилган кўзлари-ю, қўшни қизни отига улоқдай ўнгариб олган қора чакмонли қалмоқ башара саҳройи бўлди... У қандай омон қолганини билмайди. Чамаси, эгардан учиб кетганида ёв уни ўлдига

чиқарип, устидан от чоптириб ўтиб кетди... Водарий! Нечун ўша машъум жангда омон қолди? Бу дарбадарлик, бу кўргиликлардан эзилиб, мусофириликда хор бўлиб юргунча ўша жанг-жадалда ўлиб кетса бўлмасмиди?

Бу қирғиндан кейин бир ҳафта ўтар-ўтмас, сал ўзига келган Қаландар юз чоғлиқ қишлоқ ёш-яланглари билан ёв устига отланди. Яссидан қўйироқда, даштда беомон жанг бўлди. Қарноқ йигитлари арслондай олишди, лекин ғанимлар кўплик қилди. Гўё бутун саҳро қарноқликларга қарши отлангандай, тўп-тўп бўлиб ёпирилиб келаверди. Бу жангда Қаландарнинг қиблагоҳи ҳалок бўлди. Унинг ўзи ҳам биқинидан ўқ еди. Йигитлар уни қонга белангтан ҳолда, жанг майдонидан беҳуш олиб чиқишиди... Шу-шу, мадад сўраб бу ёқса келди-ю, дарбадар бир мусофирир бўлиб қолди. Энди уни бу элда ушлаб турадиган не қолди? Бирдан-бир умиди Хуршида бону бўлса... ҳақ таоло ундан ҳам айирди, умрининг охирида милт этган бу нур, бу бевафо дунёда ялт этган ўша ёлғиз юлдузни ҳам кўп кўрди. Ҳа, у энди кетмоғи лозим. На ўзида, на элга нафи тегди, энди ақалли қиблагоҳи билан волидай меҳрибонининг қабрига шам ёқсин, тирикликларида фарзандлик бурчини ўтай олмади, лоақал ўлганларида руҳларини шод этсин...

Эрталаб ионушта маҳалида Қаландар устага ёрилди, кўнглидаги бор дардини айтди.

Уста Темур Самарқандий қўй терисидан тикилган ағдарма телпагини тўғрилаб, наякидан сарғайиб кетган соқол-мўйловларини тутамлаб, узоқ сукутга толди. Тепадаги туйнукдан қўйилиб турган бир ҳовучгина шуълада унинг қора қурум босган серажин юзи, жимир-жимир терлаган ялтироқ пешанаси, қимтилган лабларида теран бир маҳзунлик акс этарди.

— Болам Қаландар, — деди уста ниҳоят. — Сен бу гариб кулбамга кириб келганингда, фақир теримга сигмай суюнган эдим. Ўғлим йўқ эди, худо мен гариби нотавонга ҳам фарзанд ато қилди, ўлсан қабримга шам ёқиб, қуръон ўқийдурган бир зурриёт инъом этди, деб суюнган эдим. Не дейман, зорим бор, зўрим йўқ, ўғлим.

Устанинг чеҳрасидаги маҳзунлик, овозидаги дард Қаландарнинг юрагига наштардек санчилди. У нима дейишини билмай:

— Отахон, — деди ер чизиб. — Иншоolloҳ, қабрингиз шамсиз, руҳингиз дуосиз қолмас. Доруссалтанада сизни билмаган, сиз табаррук зотни иззату икром қилмаган бир

бандай мўъмин йўқдур. Бир ёқда косиблар, бир ёқда шогирдларингиз Қалқонбек билан Босқонбек, бир ёқда мавлоно Али Қушчи...

—Оллога шукур, ўғлим, — деди уста унинг оғзидан сўзини олиб. — Бу гапни айтишдан мурод — сени ниятингдан қайтармоқ эмас, меҳрим-мурувватимни изҳор қилмоқ эди, холос. Уста Темур Самарқандий мусофирилик нелигини билади, болам... Бирорнинг юртида сulton бўлғунча, ўз юртингда ултон бўл, дерлар. Қаъда қаримайдур. Ўз элингга бориб ота-энанг мозорини тавоғ қилиб, руҳларини шод этмоқни ният қилибсен, илоҳим ниятингга ет, ўғлим. Лекин йўлинг олис, сафаринг хатарли, болам. Не керак? Бу ғариб кулбада не бор — тилаганингни ол, болам! Мавлоно Али Қушчига айт — тилладан берсин...

— Йўқ, отахон, мендай бир гадога тилла не керак? Ўзингиз айтар эдингиз: девонанинг ишини худо ўнглар деб. Бир-икки кунлик нон-туз бўлса бас, йўлда не кўп, эл кўп, юрт кўп... Мавлоно Али Қушчи билан албатта видолашамен, аммо тилла керак эмасдур, отахон...

Уста Темур Самарқандий катта қоқсуяқ кафтини унинг тиззасига қўйиб, маъюс кулди.

— Эвоҳ, ёшлиқ қиласен, болам, сен кўп дилинг пок йигитсен, биламен. Ва лекин бу осий бандалар шу иблис маъданни деб, бир-бирининг бошини еса, фисқи фасод қилиб, бир-бирига ҷоҳ кавласа не чора? Бу сариқ маъдан бирда кишига офат келтирса, бирда иззату икром келтиради. Қари билганини пари билмас, сўзимга ионон, болам: йигит кишига гоҳ бойлик ҳам керак бўлади... Бас! Сен уялсанг, ўзим айтамен Алига.

Қаландар кун бўйи йўл ҳозирлигини кўрди. Уста Темур Самарқандий қаёққадир кетиб, қўй жунидан тўқилган иссиқ чакмон билан қўй терисидан тикилган ўзиникидай қора телпак топиб келди, ўзи ясаган пўлат ханжарини инъом қилди. Қаландар Қарноқий хуржуннинг бир кўзига нон, туз, қалампир, талқон, иккинчи кўзига кийим-кечак ва оғир йўлда керак бўладиган майда-чўйда буюмлар — қумғон, пиёла, қошиқ, товоқ солиб тахт қилиб қўйди.

Маслаҳат билан у тунда, гор теварагида ивирсиб юрган турқи таровати совуқ ғаламислар йўқолиб, кўчалар тинчиганда ғордан чиқиб, расадхонага борадиган бўлди. Лаҳим орқали расадхонага кириб Али Қушчи билан видолашадиган, сўнг Қалқонбек билан Босқонбек шай қилиб турадиган отга миниб, йўлга чиқадиган бўлди.

Лекин негадир алламаҳалгача ғор теварагида қаланғи-қасанғиларнинг шарпаси тинмади. Ниҳоят, вақт тун ярмидан ошганда тинчигандай бўлди-ю, Қаландар чакмонини кийиб, белини боғлади.

Мойчироқ шуъласида уста Темур Самарқандий Қаландарни бағрига босиб, кўзига ёш олиб хайрлаши, пешсанасидан ўпиб, оқ йўл тилади. Лекин худди шу маҳал, уста кетмондай кафтларини очиб оқ фотиҳа бераётганида, ногаҳон эшик тақиллаб қолди. Қаландар дарҳол ўзини панага тортди. Уста эса қўлига мойчироқ олиб, эшик томон кетди.

— Ким бу, қора тунда уйқу бермай, дайдиб юрган?

Ташқаридан ингичка, ҳаяжонли овоз эшитилди:

— Маъзур кўргайсиз, уста, бу — мен, Мирам Чалабиймен...

— Не дединг? Қайси Мирам?

Қаландар елкасидаги хуржунини ерга ташлаб, устанинг орқасидан қоронги йўлкага шўнгиди.

— Отахон! Мавлононинг шогирди бу! Ижозат беринг—эшикни очай!

Мирам Чалабий ғорга кирди-ю, юришга чамаси келмагандай, деворга суюниб қолди. Мойчироқнинг хира шуъласида яланг оёқ, яланг бош Мирам мажнунсифат бир девонага ўхшар, ўзиям совуқданми, қўрқувданми дир-дир титрар, тиши тишига тегмай шақиллар эди.

— Не бўлди? Сўзла, иним! — деди Қаландар, юраги мудҳиш бир туйғудан музлаб.

— Устод...устодни зиндонга солдилар.

— Қачон?

— Кеча хуфтонда. Шоми ғарибонда беш-олти нафар ясовул расадхонага бостириб кирди, ҳаммаёқни остин-устин қилиб, ахийри олдиларига солиб олиб кетди...

— Кечаки олиб кетса...нечук тунда келмадинг? Нечук дарҳол хабар бермадинг?

— Сабаби... — Мирам Чалабий гапиролмай қуруқшаган лабларини ялади. — Сабаби момом... Тиллабиби бор эдилар. У киши йиғлайвериб эсимни олдилар.

— О, бечора! — деди уста. — Қайси зиндонга солмишлар? Хабар топдингму?

— Топдим. Кўксарой зиндони!..

— Ё раббий! — устанинг қўлидаги мойчироқ қалтираб кетди.

Қаландар Қарноқий забардаст қомати билан тор йўлкани қоядай тўсиб туар, унинг ҳуши бошидан учиб,

ҳаёллари тўзғиб кетган, фақат кўнглининг бир четида бир ҳафтадан бери тузган режалари, уйқусиз тунларда қилган орзу-умидлари — ҳаммаси ипи узилган маржондай сочилиб кетганини, энди ҳеч қаёққа кетолмаслигини, то устоднинг тақдири бир ёқли бўлмагунча, бу юртдан жилолмаслигини тушунди, назарида, сўнгги пайтларда кўп эслаган синглиси ҳам ўз энаси эмас, гўё Тиллабиби тўғрисида қайғуриб йиглагандай туюлди.

— Ясовулларнинг қидиргани не? Китобларму?

— Китоблар, — деди Мирам Чалабий. — Тағин олтин қидирмишлар. Расадхонада олтин бор эмиш. Астағфирулло!..

"Мавлоно Муҳиддин! — деди Қаландар кўнглида. — Мавлоно Муҳиддин сирни очган! Мавлоно эмас, малъун айгоқчи! Аллома эмас, риёкор жосус!..."

У кўзини юмиб деворга сунди: "Не қилмоқ керак? Бу ерда қолганда унинг қўлидан не келади? Устодга ёрдам бера оладими, йўқми? Аммо... ёрдам беролмайман, деб устодни, қаноти қайрилган қушчадай эшикда қалтираб турган бу ёш талабани, лол бўлиб қолган бу кекса устани аросатда қолдириб кетмоқ виждондан бўлурми? Одамийликка киурми?"

— Болам Қаландар, — деди уста. — Муллавачча соvuқда дилдираб қолибди, бир пиёла иссиқ сув бер бунга, болам!..

"Мавлоно Муҳиддиннинг ўйига бормоқ керак! Бориб ёқасидан ғип бўғмоқ керак! Ё сўзидан қайтсин, ё..."

— Ҳа, ҳа, тўрга ўтинг, мулла, — деди Қаландар. У тисарилиб Мирам Чалабийга йўл берди. Чўгдай қизиган миясида эса ҳаёллар қуюндай чарх урар, бир-биридан дадил, мардона режалар қуишлиб келмоқда эди: "Боғ томонда эшик бор! Сўнгги марта Хуршида бону билан учрашишга аҳдлашганида Қаландар боққа кириб, бону ётадиган уйнинг кичкинагина даричасини қоққанда, ул гулруҳсор шу эшикдан чиқиб келган эди. Боғ томондаги шу эшикдан кира олса бас — мавлононинг меҳмонхонасига ўтиб олиш осон. Меҳмонхонага кириб, мавлонога юзма-юз келса бас — унга не дейишини ўзи билади. Ҳа, дарҳол бормоқ керак, фурсатни бой бермай, мавлонони ғиппа бўғмоқ, уни бу йўлдан қайтармоқ лозим, билъакс, устоднинг ҳаёти..."

Уйнинг тўрида қизил Самарқанд баҳмалига зар тикиб ўтирган Хуршида бону ҳовлида шип-шип оёқ товушини эшитиб, бошини кўтарди. Йўқ, бу дадасининг заифгина одимлашига ўхшамас, кавушнинг асабий "дук-дук"ига асонинг "тақ-тақ""и қўшилар, бу — бобоси Салоҳиддин заргар эди. Боя хуфтонда тўрт нафар отлиқ навкар келиб отасини олиб кетгандан бери бобоси бир лаҳза ўтиrmади. Асоси билан ерни қаттиқ тақиллатиб, кавушини дук-дук босиб кўчага чиқади-киради, чиқади-киради... Бобоси ҳар чиқиб-кирганида бонунинг юраги увишиб, игна тутган нозик бармоқлари титраб кетади; боя қоронғида тўфондай ёпирилиб кирган ясовуллар кўз олдига келиб, ўтирган жойида карахт бўлиб қолади. Ҳар сафар ясовулларнинг дағал овозларини, нағал қоқилган этикларнинг бетакаллуф гурсиллашини, айниқса қўрқувдан икки букилиб, титраб-қақшаб қолган отасининг дир-дир титрашини эсласа, ёдига шу йил кўкламда содир бўлган бошқа бир мудҳиш воқеа тушиб, юраги ўйнаб кетади...

Тўй бўлганига уч ойдан ошган, Қаландардан тамом умидини узган Хуршида бону, тақдирга тан бериб, ўз мирзасига ўргана бошлаган пайтлар эди. Бир кун кечқурун Кўксарой девонида хизмат қилган ёш мирза уйга ранги ўчиб, алланимадан васвасага тушиб кириб келди. Хуршида бону худди шу бугунгидай ўз хонасида зар тикиб, хаёлга чўумиб ўтиради. Эшикда қалтироқ босиб турган мирзани кўриб, юраги музлаб кетди. Мирза секин юриб келиб уни қўлидан ушлаб ўрнидан турғазди-да, юзига узоқ тикилди. Мирзанинг бежо кўзларида ҳам қўрқув, ҳам унсиз изтироб, ҳам аллақандай шафқатсиз бир нарса бор эди. Уни биринчи бор бу ҳолатда кўрган Хуршида бону беихтиёр орқасига тисарилиб: "Сизга не бўлди, мирзам?" — деди. Мирза жавоб бермай, уни нозик белидан қучиб ўзига тортди-ю, лабларидан, юзидан, кўзларидан ўпа бошлади. Унинг бўясасида эҳтирос эмас, кишини чўчитадиган телбаларча бир нарса бор эди. Ниҳоят у ўпишдан тўхтаб:

— Дарҳол кийим-кечагингни йиғишитир! — деди қалтираб. — Зеб-зийнатларингни қутига сол! Иссироқ кийин! Ҳозир узоқ сафарга чиқурмиз. Тезроқ бўл! Тезроқ! — Мирза шундай деди-да, юрганича хонадан чиқиб кетди.

Хуршида бону юрагини чулғаб олган совуқ шубҳа ва қўрқувдан гарангсиб, дам зеб-зийнатлар тўла қутичала-рига, дам кийим-кечаклар солингтан сандиқларга югурди.

Ниҳоят, хиёл ҳушини йифиб, ичидан олмахон мўйнаси қопланган қора мовут камзулини, оёғига кобулий этик-часини кийди, бошига оқ туюнинг жунидан тўқилган иссиқ рўмолини ўради, зеб-зийнатларини тилла қутичага солиб, дарича ёнига борди.

Ховлида югур-югур бошланган, шивир-шивир овозлар эшитилар, эшиклар шарақ-шуруқ очилиб-ёпилар эди. Қош қорайиб қолган, яқиндаги масжиддан аzon айтган муаззиннинг мунгли нидога ўхшаш овози қулоққа чалинар, лекин ҳовли ва уйлар зим-зиё, ҳеч қаерда милт этган чироқ йўқ, фақат кашта тикиш учун шам ёқсан Хуршида бонунинг хонасигина ёруғ эди.

Сал ўтмай мирза қайтиб кирди. У бошига тулки тумоқ, эгнига пўстин кийиб, белидаги кумуш камарига қилич тақиб олган эди. У Хуршида бонуни янги либосда кўриб, яна боягидай бир дақиқа тикилиб қолди.

Кейин яна боягидай юзларидан, кўзларидан телбаларча ўпаркан:

— Нечук олло сенга бу жамолни бермиш? — деди аламли дард билан. — Нечун мен гарифни сеҳрингга банди қилмиш? Йиғиштирилиб бўлдингму? Зеб-зийнатларни олдингму? Юр, отлар тайёр... — мирза гапини тугатмай, тўсатдан қулогини динг қилганича қотиб қолди. Ташқи ҳовлида қандайдир тўполон бошланган, от туёқларининг дупури, қиличларнинг шарақ-шуруги эшитилар эди. Меҳмонхонада кимдир дод солиб уввос тортди, заифалар қий-чув кўтарди... Бу қий-чувдан ҳушёр тортган мирза эшикка отилди, ўзига бўйсунмаған қалтироқ қўллари билан зулфинларни солишга уринди. Лекин шу маҳал, ҳовлида нағал қоқилган этикларнинг сескантирувчи гурсиллаши эшитилди. Зум ўтмай, кимдир эшикни шитоб билан тепди. Узилиб кетган эшик зулфини беҳуш турган Хуршида бонунинг қулоги остидан ўтиб, токчага бориб тушди-ю, кумуш баркашларни даранглатиб юборди.

Мирза жонҳолатда қилични ялангочлаб қора тўфондай ёпирилиб кириб келаётган навкарларга ташланди. Лекин ёпирилиб кирган навкарларнинг бир қисми уни чалиб қулатиб, устига чиқиб олишди, бир қисми Хуршида бонуга ташланишди. Кимдир унинг бошига қора мато ташлаб, бўғиб олди, кимдир даст кўтарди... Хуршида бону навкарлар қўлида қущдай питирлаб, бошидаги қора матони юлқилаб очаркан, ерда бўғизланган қўйдай талпинаётган мирзани кўрди. Навкарлардан бири уни аёвсиз тепкилар, яна бири қўлларини орқасига қайириб, чилвир билан боғлар эди...

Хуршида бону Кўксаройда ҳушига келди. У шифти қуббасимон чароғон хонада, қалин ипак кўрпалар устида ётар, бўйинлари ва қўлларидағи қат-қат зеб-зийнатларини нафис жаранглатиб югуришиб юрган ёш канизлар унинг бурнига билур шишачаларни тутишиб, аллақандай ўткир ва хушбўй дориларни ҳидлатишар, пешонасига, ёноқларига атиргўл сувларини суртишарди. Сал ўтмай, ҳарам бекаси кириб зўрлаб оғзиға қўйгандай қилиб бир пиёла шароб ичирди-да, ҳаммомга олиб кетди. Кейин олдига шаҳзода кирди...

Хуршида бону шаҳзоданинг сарак-сарак қилган боши, шаҳват билан ёнган кўзлари, негадир дир-дир титраган узун нимжон гавдаси эсига тушди-ю, тирноқларигача зирқираб кетди...

"Ажаб! Боқقا қараган дарича тиқирлагандай бўлдими?"—Хуршида бону кўйлагининг ёқасини ушлаганича бўйи бараваридаги тош панжарали даричага тикилиб қолди. Аксига олиб, энагаси ҳам ухлаб қолган эди. Бечора кампир, дадасининг қайтишини пойлай-пойлай ҳозиргина боши ёстиққа теккан эди, дарҳол пинакка кетди... Бону ёш боладай гужанак бўлиб ётган энагасига қўрқибгина кўз ташлади... Ҳў, қўрқянга қўша кўринур дегандек, унга дарича тиқирлагандай туюлгандир... Йўқ, яна тиқирлади. Тўхтаб-тўхтаб уч марта тиқирлади... "Ё парвардигор! Ёлғиз у, шоир Қаландар Қарноқий мана шундай тўхтаб-тўхтаб уч марта тиқирлатар эди!" Хуршида бону ҳаяжондан қимир этолмай, кўзларини катта очганича даричага тикилиб ўтиради... Наҳот олло гадойи Қаландар бўлса? Уми? Бошқами? Қаландар не қиласи келиб? Муддаоси не?.. Ҳайрият, жимиб қолди. Шамолга ўхшайди... Бону ўша машъум воқеадан бир ҳафта олдин Қаландарни дарвозалари ёнида кўргани эсига тушшиб, беихтиёр кўзига ёш олди...

Унинг тўйидан кейин Қаландар таркидунёликка юз тутганини бону эшиштан эди. Лекин уни бу аҳволда кўраман деб бошида эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, соч-соқоли ўсиб кетган бир девона қиёфасида кўраман деб, ўйламаган эди. Шунинг учунми, "мирзам!" деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Ҳайрият, кўрган туши эсига тушшиб, мирзадан девонага ҳайри эҳсон беришини сўради-ю, бек ҳеч нарсани сезмади, олтин тангани Қаландарнинг оёқлари остига даранглатиб ташлади-да, ҳовлига кириб кетди...

Ўша кечаси мирзанинг бетоқат бўсалари, эҳтиросли

қучишлари мисоли оғу бўлиб туюлди бонуга. Ўзиям, мирза ухлагач, тонг отгунча йиғлаб чиқди. Бир зум кўзини юмса нигоҳи олдида Қаландарнинг қиёфаси, "мирзам", деганида чарақлаб кетган кўзлари намоён бўларди-ю, эсига бурунги шоир Қаландар тушар, шу уй, шу меҳмонхонада бир-бирларига шеърлар ўқиб ўтган масъуд дамлар хаёлида жонланиб, тинган кўз ёшлари қайта тирқираб оқарди... Ё раб! Дарича яна тиқирлади! Бир... икки, уч... тўхтаб-тўхтаб уч марта тиқирлади!..

Хуршида бону юраги гурс-гурс уриб, энагасига қарди... Шоир Қаландар Қарноқий унга ошиқ бўлиб, дарича чертиб келиб юрган маҳалда аввал ҳамиша энагаси чиқиб хабар олар, шундан кейингина бону чиқарди... Ана, яна чертди! Тўхтаб-тўхтаб уч марта чертди...

Хуршида бону шоша-пиша ўрнидан турди, бошига иссиқ тивит рўмолини ўради, мовут камзулини ёпиниб, оёғига бежирим кобулий кавушини илди-да, оёқ учиди юриб хонадан чиқди. У ер-бу ерида тош фонуслар милтираган ўрдадай ҳовлидан ўтиб, боғ эшикнинг олдига боргандা Хуршида бону нафаси оғзига тиқилиб, яна тўхтади... Шоир Қаландарми, бошқами? Қаландар! Ундан бошқа ким бўлади? Сарой сипоҳлари боғдан келиб, дарича чертиб юрмайди! Бироқ у бўлса... Нечун келди? Муддаоси не?.. Э, парвардигор, ўзинг мадад бергайсен!

Хуршида бону хира шуъла тушиб турган бобосининг даричасига бир қараб қўйди-да, эшик занжирини оҳистагина олди. Япроқлари тўқилиб, ҳувиллаб қолган боғ устида, ариқ бўйида қулоч ёзган кекса ёнғоқ тепасида, гўё масжид гумбазига қадалган кумуш ҳилодай бир тилим ой ялтиллаб турар, унинг заиф шуъласида боғ аллақандай ғарип туюлар, яланғоч дарахтлар юпун гадолардай дилдираб қолган эди.

Даричанинг тагида ҳеч ким кўринмади. Хуршида бону дук-дук урган юрагини ҳовчлаганича ёнғоқ томонга юрди. У ерда бир нима чирс этиб сингандай бўлди. Хуршида бону тўхтаб, қоронгига тикилди. Ёнғоқ шохлари орасида бошига кулоҳ кийган барваста бир одамнинг қораси кўринди... Ўша! Шоир Қарноқий!..

Хуршида бону дармонсизланиб ариқ бўйидаги толга суюнди. Ёнғоқ тагидаги қора кўлага қалин шохлар орасидан мўралаб, секин шивирлади:

—Энагажон! Қўрқманг, бу—мен, девона Қаландар...
—“Қаландар!..”—Хуршида бону нечундир ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди-ю, тол тагидан чиқди.

—Хуршида бону?.. Сиз... Сизму?

—Ҳа, мен...—Қаландар Қарноқийнинг товушидаги қўрқув ва ҳаяжон Хуршида бонуга хиёл дадиллик берди. У оҳиста юриб, ёнгоққа яқинлашди. У ерда осилиб ётган шохларни журъатсизгина суриси, Қаландарнинг юзига қиёбокди. Қаландар осмондаги ойга тескари тургани учунми, унинг жанда кийган барваста гавдаси, соқол босган юзи қоп-қора ва аллақандай ваҳимали кўринарди. Илгари, бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у қўйдай ювош, қизлардай тортичноқ кўринар, чеҳраси ҳам бошқача, жуда мулоим эди. Фақат синовчан қадалган кўзлари қоронғида аллақандай чақнаб турарди...

—Афв этгайсиз, бону,—деди Қаландар,—қиблагоҳингиз... мавлонога бир оғиз сўзим бор. Иложи бўлса йўқлаб берсангиз...

Қаландарнинг товуши нотаниш, бўғиқ эди.

—У киши... уйда йўқдур...—Хуршида бону яна ўпкаси тўлиб, энтикиб-энтикиб гапирди.—Сипоҳлар келиб, у кишини Кўксаройга олиб кетмишлар...

—Қачон?

—Боя хуфтонда. Тўрт нафар сипоҳ уйимизга бостириб кириб, олиб кетмишлар...

—Эй дариф!—Қаландар беихтиёр бонуга томон бир қадам ташлади.

Ёнғоқ шохлари орасидан қуишлиб турган ой шуъласида бонунинг чеҳраси ҳеч ўзгармагандай туюлди унга. Ўша, иягига томон ингичкаланиб кетадиган узунчоқ мулоим юз, кенг, силлиқ пешана, гўё уста санъаткор чизгандай қоп-қора қошлар тагида маъсум мўлтираб турган серкиприк кўзлар, ўша, хиёл ҳимарилиб турадиган, учларида чуқурчалари бор латиф лаблар... Фақат жуда озгану, бурунгидан ҳам хипчароқ, нозикроқ кўринади.

Хуршида бону унинг тикилиб қараганини қўриб, кўзларини олиб қочди, беихтиёр қуишлиб келаётган кўз ёшларини яширишга тиришиб, бошини эгди...

"Топиб ёлғиз, дилим розин баён этмоққа ожизмен,
Узун тунлар хаёлингда ўтур бедор, билмайсен..."

Қаландарнинг юрагини маъюс куйдай тиниқ бир ҳис чулғаб олди. У илгари, мавлоно Муҳиддиннинг таълим-хонасида бону билан ёлғиз учрашган маҳалларида шундай бўлар, иягини кафтларига қўйиб, унинг шеърларига жим-гина қулоқ солиб ўтирадиган бу маъсума Қаландарнинг

дилида қайноқ эҳтиросдан ҳам напъали, чексиз бир меҳр уйғотарди... Қаландар кўнгли бир хил бўлиб:

—Қўрқманг, бону,—деди.—Падарингизга шикаст етмас.

—Иншооллоҳ, айтганингиз келсин,—деди Хуршида бону пичирлаб. —Мана, тун яримдан ошди, ҳануз дарак йўқ...

—Қўрқманг, бурни ҳам қонамайди падарингизнинг!

Қаландарнинг овозидаги кинояни сезган бону бошини кўтди.

—Сиз қайдан биласиз?

—Биламен, бону. Токи...—Қаландар ойдинда жавдираб турган маъсум кўзларга кўзи тушиб, тилини тишлади. Ҳаёлидан: "Нега бу бечорага қаҳримни сочамен, унинг гуноҳи не?" деган фикр ўтди. Бечора бону! У худди шу с尔да, шу ёнғоқ остида, мана шундай осуда тунда юрак ютиб унинг ёнига чиққан эмасмиди? Шу нозик қаддиқомати, ёшлиги, маъсумлиги ҳолида у билан қочишига журъат қилган эмасмиди? Умрида йўқчилик ва қийинчилик нималигини билмаган қиз, суюкли хонадонини тарк этиб, у билан дарбадар ҳаёт кечиришга, йўқчилик ва қаҳатчиликларга бардош беришга бел боғлаган эмасмиди? Шунда Қаландар шу маъсума тенги бўлолмай, унинг иродасини букиб, аҳдидан қайтарган эмасмиди? Энди нега унга зарда қилади? Нега отасининг гуноҳини унинг юзига солиб юрагини тифлайди?

Хуршида бону сабрсизланиб:

—Нечун индамайсиз? —деб сўради.

—Сабаби... бу сир-асорни сиз билмаганингиз яхшидур, бону.

—Нега?—Бонунинг овозидаги тарааддул, чехрасидаги тортинчоқ мулоимлик совуқ бир қатъият билан алмашди.

—Негаким, бу сирни айтсан дилингиз оғрийди, бону...

—Дилимни оғритишдан қўрқсангиз нечун сўз очдингиз? Сўз очиб яна нечун яширасиз? Сўзланг! —Хуршида бону иссиқ қўлини Қаландарнинг қўлига қўйди. —Бошимда қилич турса ҳам сўзланг!

Унинг овози нафрат аралаш бўлакча бир алам билан янграб кетди-ю, бунинг сабабига тушунган Қаландар беихтиёр бошини эгди.

—Кечиргайсиз, бону, фақир сизнинг олдингизда гуноҳкормен...

—Қўйинг!—деди бону пичирлаб.—Барини оллодан кўрдим.

— Биллоҳ, чин сўзим шу! Айб сизда эмас, мавлонода ҳам эмас, каминададур...

— Не чора?..

— Не чора! — Қаландар жандасининг ёқасини юлқиб очди, нафаси етмай бўйини, жундор кўкрагини ишқади. — Ўша пайтда нечук сўзингизга кирмадим, нечук сиз билан бирга элимга қочмадим, нечук саҳровағанимлар қўлида ўлиб кетмадим? Мана, неча ой бўлдиким, шуни ўйлаймен, шу дард юрагимни тиғлайди, бону!

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, пастки лабини тишлаб жимгина турарди. Унинг кўнглидаги бояги аламли туғён сўниб, кўзига яна ёш келди. Ўша ёз оқшоми, Қаландарни илк бор девона қиёфасида кўрганида ҳам худди шундай бўлган, дилидаги барча адоват, барча гина-кудуратлари эсидан чиқиб, кечаси билан йиглаб чиққан эди... Мана энди, унинг дардларини ўз оғзидан эшитиб, яна кўнгли вайрон бўлди, негадир унинг бир маҳаллар инъом этган шеъридан бир байт эсига тушди:

“Дарди ҳолимдин санам ғофил агар огоҳ эсанг,
Хеч ғамим йўқ, сен менга гар дилбару дилҳоҳ эсанг...”

“Ё раб! Гадолик йўлини ихтиёро этган бу дарвеш эски дардни қўзғаб не қиласди? Нечун келди? Муддаоси не унинг?”

Хуршида бону узуклари ялт-ялт қилган бармоқлари билан киприклидаги ёшларини артиб, Қаландарга қарди.

— Мендан бир сирни яширмоққа уринасиз?!

— Бону...

— Сўзланг! Бошга тушганини кўз кўрап. Қўрқманг!

“Ўзидан хавфсирайди. Энди сўзламасам кўнглига ёмон шубҳа тушади...” Қаландар кўкрагини тўлдириб нафас олди, сўнг:

— Сиз устод Мирзо Улугбек қатл қилинганидан хабарингиз борму? — деб сўради.

— Ё раб! Қачон?!

— Бир ҳафта бўлди... Не чора, ўз фарзанди шаҳзода Абдуллатиф қатл қилмиш...

— Ё парвардигор! — Хуршида бону кўзларини юмиб лабларини секин пичирлатди. Унинг нигоҳи олдига Кўксарой ҳарамийнинг серқашам хонаси, хонага кириб, ҳарир ишак парда орқасида тўхтаган аълоҳазратлари келди, қулоклари

остида унинг аллақандай ғамгин товуши эшитилгандай бўлди: "Бону! Шаҳзода сизни қаттиқ хўрлабдур. Мен уни қаттиқ койидим. Лекин не чора? Бўлар иш бўлибдур. Энди не қиласиз? Ҳарамда қоласизму ё ўз хонадонингизга кетасизму?"

—Аълоҳазратлари ижозат этсалар, кетар эдим...

—Тилагингиз вожиб бўлур. Саройбонга айтамен, шу букун элтиб қўядур. Отангиз билан бобонгизга дуои саломимни етказгайсиз. Онҳазрат шаҳзоданинг бу тубан юмуши учун узр сўрайдур, дегайсиз. Ёшсиз. Олло таоло эмди сизга саодат ато қилғай, қизим!..

Хуршида бону қуруқшаган лабларини ялаб:

—Ё парвардигор!—деб такрорлади.—Фарзанд ўз бузрукворини қатл қилса! Қай кунларга қолдик? Не сафолат, не қабоҳат бу?..

—Ҳа, тенгсиз сафолат, тенгсиз қабоҳат! —деди Қаландар бўғилиб.—Лекин зурриётлари қанчалар разил бўлса, устод шундай пок эди. Фарзандлари бир зулмат бўлса, ул зоти олий мисоли бир офтоб эди. Бу офтобнинг зиёсидин ёлғиз биздай муслимлар эмас, сиздай муслимаглар ҳам баҳраманд эдингиз...

Хуршида бону "ҳақ сўз" дегандай охиста бош иргади. Қаландар ой шуъласида бош эгиб турган бу маъсум санамга тикилганича бир зум жим қолди. У яна боягидаи сирник очиш-очмаслигини ўйлаб қийналар, очай деса, унинг юрагини қон қилишдан қўрқар, очмай деса... Бону бутун вужуди қулоқ бўлиб кутиб туради.

—Устод Мирзо Улуғбек қирқ йил шоҳлик қилиб орттирган хазинасини асраб қолмоқ ниятида, бу фожиадан бир ҳафта муқаддам, мавлоно Али Қушчини чақириб, хазинани унга топширган эди...

—Хазина?!.

—Илм хазинасини айтамен. Расадхонадаги барча нодир китобларни, барча ноёб қўллэзмаларни айтамен. Бу китоблардан баъзиларини кўргандурсиз, бону?

—Ҳа, ҳа, кўрганмен...—Бонунинг эсига лоп этиб отаси берган рисола тушди. Аълоҳазратларининг олис тарих ҳодисаларини ҳикоя қилувчи бу рисоласини бону саргузашт қиссадай қизиқиб ўқиб чиққан, шунинг учун ҳам уни бўлакча бир меҳр билан оққа кўчириб берган эди!..

—Сўзлай беринг!—деди бону шивирлаб.

—Устод бу хазинанинг тақдирини мавлоно Али Қушчиға топширган эди. Мавлоно Али Қушчи устоднинг васиятига амал қилиб, эҳтиёт чораларини кўргаян эди.

Буткул доруссалтанада бу сирдан бор-йўғи уч киши воқиф эди...

—Шулардан бири... қиблагоҳимдур?

—Балли!

—Сиз бу сирни отам ошкор қилмоғидан қўрқасиз?

—Не чора, шубҳа қилмоққа сабаб бордур.

—Йўқ!—Хуршида бону қоронғида кўзлари чарақлаб, Қаландарга тик боқди.—Бузрукворим бу тубанликка бормайди!

—Иншооллоҳ, айтганингиз келсин. Ва лекин...—Қаландар бонунинг порлаб турган кўзларидан кўзини олиб қочди. —Ҳар қалай, мавлоно билан бир суҳбатлашмоқ ниятида келдим, бону.

Хуршида бону чуқур тин олиб:

—Сабр қилғайсиз,—деди.—Отахоним билан ўзим сўзлашамен! Агар-чи, сиз айтгандай Кўксаройдан бешикаст қайтса ўзим сўзлашамен.

—Фақир эрта-бурускун келамен,—деди Қаландар ва жавоб кутиб бонуга қаради. Лекин Хуршида бону индамади. У бошидаги оппоқ тивит рўмолининг учини бармоқларига ўраб, кўкдаги ойга тикилиб қолган, лаблари ҳимарилган, мулойим чеҳрасида, бўтанинг кўзларидай катта-катта кўзларida чексиз бир мунг акс этиб турарди...

—Келмасам бўлмас. Сабаби... жаннатмакон Мирзо Улугбек ҳазратларининг ноёб ҳазинасигина эмас, мавлоно Али Қушчидай илм офтобининг тақдиди ҳам бузрукворингизнинг қўлидадур, бону...

—Мен сўзлашамен,—деди Хуршида бону. Лекин унинг овозидаги бояги қатъият сўнган, бу қатъият теран бир ўйчанлик билан алмашган эди.

—Ташаккур, бону,—деди Қаландар.

Гап тугаган эди. Лекин Қаландар Қарноқий кетгиси келмас, бошини ҳам қилиб чуқур ўйга чўмиб қолган бу нозик санамга тикилиб, унинг қўлларидан ушлаб узоқ тургиси, бағрига босиб юпатгиси, нечундир оёғига тиз чўкиб қайта-қайта кечирим сўрагиси келарди. Лекин узр айтиш ҳам ортиқча, бошқа сўзга ҳам ҳожат қолмаган эди. Буни бону ҳам тушунди чамаси:

—Хайр сизга,—деди эшитилар-эшитилмас.—Омон бўлгайсиз...

—Хайр, бону...—Қаландар оғир хўрсиниб, ёнгоқ тагидан чиқди-да, оёқ остидаги ҳазонларни шатирлатиб, боғ охиридаги жарликка тушиб кетди. Хуршида бону бир-бир босиб орқага қайтди. Боғ эшикка етганда бутун вужуди

бўшашиб, эшикка суюниб қолди. Сўнг, негадир бирдан ўпкаси тўлиб, иссиқ пешанасини муздай пахсага қўйиб юм-юм йифлади...

Йўқ, бу Али Қушчи ўйлаган қудуқдай чуқур, мудҳиш зиндан эмас, узунига уч-тўрт, энига икки-икки яrim қадам келадиган зимистон бир унгур эди. Кечаси Али Қушчини олиб келиб қамаганларида, бу зим-зиё хона унга чин зиндандай мудҳиш туюлиб, тирноқларигача зирқираб кетган эди. Аста-секин ҳушини йифиб, қамоқхонани бир айланиб чиқди. Али Қушчи умрида зиндан кўрмаган бўлса ҳам, унинг даҳшатлари тўғрисида бир-бираидан ваҳимали кўп гаплар эшигтан эди. Ҳар қалай, бу ҳибсхонага шукур қилса бўларди. Ёлғиз бир нарса ёмон, ҳибсхона сарой отхоналарига ёндош бўлса керак, димогни ёриб юборгудай қўланса бир ҳид келар, ғадир-бутир тош деворлар офтоб ўтказмагани учун жуда совуқ ва зах эди. Лекин не чора? Уни Кўксаройга, илгаригидай Мирзо Улугбекнинг гулгун зиёфатларига, шоирлар ва фозиллар даврасида ўтадиган дилкаш сұхбатларга эмас, тамом бошқа жойга, бошқа муддаода олиб келмишлар... Бу мудҳиш, камбар ҳибсхонадан унинг қачон чиқишини, зотан тирик чиқадими, йўқми—буни ёлғиз парвардигори олам билади, холос. Бундан буён унга ёлғиз бир нарса—сабот керакдур, сабот!..—Али Қушчи ўзини босишига қанча уринмасин, гўё қафасга тушган шердай бетоқат бўлиб, ҳибсхонада гир айланар, қоронгида туртиниб ғадир-бутир деворларни, темир қопланган оғир эшикни қайта-қайта пайпаслаб кўради, гўё нафас етмаётгандай туюлиб бўғилар, тўлғанар эди. Гоҳо-гоҳо ҳушига келиб, қадамини секинлаштирас, тор ҳибсхонани оҳиста айланаркан, унинг учун энди биттаю битта чора қолганини, у ҳам бўлса сабру тоқат эканини қайта-қайта кўнглидан кечирав, лекин сал ўтмай бу аҳди эсидан чиқиб, яна тоқатсизлана бошлар эди. Ниҳоят, ҳолдан тойди чамаси, кўз олди қоронfilaшиб, бурчакдаги эски бўйрага чордана қуриб ўтириди, ўтиргани ҳамон нечундир эниси тушди.

Кеча кечқурун эниси Тиллабиби яна келган эди. Муштишар кампир! У Оқсанордан расадхонага нўхат солинган бир лаган палов кўтариб келиби. Али Қушчи, гарчи кампирнинг таомларини яхши кўрса ҳам, унинг

тез-тез келишини, келиб ўғлиниң дунёдан сўққабош ўтаётганидан нолиб, кўз ёши қилишларини ёқтириш эди. Лекин бу сафар эрталабдан нечундир кўнгли ғаш бўлиб, ўзини нохушроқ сезиб ётгани учунми, энасини кўриб суюниб кетди. Мирам Чалабийга айтиб, таңчанинг қўрини янгилатиб, кампирга жой солиб берди. Сўнг, учовлон танча атрофига ўтириб, дастурхонни очиши. Зираворлар солиниб, Али Қушчи сўйган қора мурч сепилган иссиқ паловнинг хушбўй ҳиди тор ҳужрани тўлдириб юборди. Лекин улар ҳали паловга қўй урмаган ҳам эдиларки, ташқарида аллақандай гала-ғовур кўтарилиб, хонага учтўрт нафар навкар ёпирилиб кирди.

Навкарларни кўрган Али Қушчи билан Мирам Чалабий ўринларидан сакраб туриши. Тиллабиби эса, аввал ўтириш жойида бош сараклаб, беҳуш серрайиб қолди, кейин Али Қушчини олиб чиқиб кетаётгандарини кўриб, апилтапил ўрнидан турди-да, пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан қучоқлаб олди...

Энасининг унсиз йигиси, сўник кўзларидан тирқираб оқкан ёш томчилари эсига тушган Али Қушчи вужуд-вужудигача қақшаб секин инграб юборди. У кўзларини юмиб, тишини тишига босиб узоқ ўтири, сўнг, аста-секин ҳушини йигиб, ўзини койишга тутинди: "Нечук тўлғанасен, нечук ёш боладай бесабр-бетоқат бўласен, сенга не бўлди, Али? Ҳақ таолонинг синовларидан, бу мудҳиш ҳибсу зиндонлардан қўрқсанг, нечук устоднинг тиласигига ризолик бердинг? Бошда, устод Кўксаройга чақириб, гарданингга бу хатарли юмушни юклаганида... нечук хўп дединг, нечук бир баҳона топиб ўзингни чеккага олмадинг? Ё шаҳзода Абдуллатиф ҳазрат Низомиддин Ҳомуш янглиғ бидъат ва хурофот маддоҳларининг қўлидаги бир қора чўқмор эканини билмас эдингми? Ўз падари покига қилич кўтарган бу мустабид ҳеч бир кимсага шафқат қилмаслигини, меҳру оқибатдан маҳрум бир маҳлуқ эканини билмас эдингми? Йўқ, билар эдинг! Устоднинг бошида турган қилич сенинг бошингда ҳам ярқираб турганига, устод тожу таҳтдан жудо бўлса, сенинг бошингга ҳам кўп савдолар тушишига ақлинг етар эди. Ақлинг етиб туриб, бу хатарли юмушга бел боғлаган эдинг. Илм-маърифат йўлида, бўлғуси авлодларга Улугбек зиёсидан бир нур қолдирмоқ ниятида бу юмушга ризолик берган эдинг! Бас! Бошда ҳаммасига ақлинг етиб туриб, бу хатарли ишга бел боғлабсен, алҳол нечун титрайсен? Нечун телбаланиб, ўзингни у ёқдан-бу ёққа отасен? Сабру

тоқат ўрнига бошингни деворга уриб, фарёд қиласен?— Али Қушчи яна боягидай истеҳзоли кулиб қўйди.—Билиб қўй, эй, алломай замон! Бу ҳибсона, бу мислсиз синов сен учун ҳали бир ҳалводир! Олло билади, бошингда ҳали не савдолар, не синовлар бор? Эҳтимол, устоднинг қутлуғ бошини кесган машъум қилич сенинг бошингни ҳам танангдан жудо қилур? Эҳтимол, қолган умринг шу тор, зах, зимиston гўрда ўтиб кетар! Эҳтимол, энди ҳеч қачон ўзинг суйган чексиз коинотни, тунларда милт-милт ёнган сирли юлдузларни кўрмассен? Уларнинг унсиз розини эшиитмассен?.. Қариндош-уруг, ёр-биродарларинг, волидаи меҳрибонинг билан абадулабад дийдор кўришмассен? Сенку бошингта тушганини кўрарсен, етмишдан ошган муштипар энангнинг ҳоли не кечади?"

Али Қушчи суяк-суякларигача зирқираб, изтироб ичидаги ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди-ю, яна ўзини босиб, маъюс бош тебратди: "Сабот қилгайсан, биродари азиз! Ҳибсга тушганингта бир кун ўтмай бундай бетоқат бўлсанг, кейин не қиласен? Бошингта бундан қаттиқ мусибат, бундан ёмон савдолар тушганда ҳолинг не бўлади, азизим? Ё парвардиғор! Осий бандангни бу ёлғон дунёдан ўз раҳматингта чорлагайсан ва лекин юлдузлар тўла коинотни кўрмоқ ва мушоҳада қилмоқ, фалак сирларини идрок этмоқ саодатидан маҳрум қилмагайсан!"

Расадхонани эслаши билан Али Қушчининг кўзи олдига яна устод келиб, кўнгли хиёл равшан тортиди.

Устод салтанат юмушларидан безган ё кўнгли аллақандай ғам-андуҳга тўлган маҳалда ҳамиша расадхонага келар, қўлига олатларни олиб, фалакка кўз тикиб, тонг оттирас эди. Гоҳида, юлдузларни кузатиб чарчаган ёхуд мутолаадан толиқдан пайтларида қўлига суюкли танбурини оларди...

Устод танбур чеरтишда беназир эди. Шаҳодат бармоғига олтин ноҳин тақиб, кўзларини юмиб, танбурни оҳиста чеरтганида, кишининг дилини аллақандай тиник, куз офтобидай майин бир мунг чулгаб олар, киши нечундир йифлагиси келар, лекин кўздан оқдан бу ёш юракни эзмас, аксинча, бутун андуҳ, бутун дард, бутун губорни ювиб кетарди... Ноҳин тақилган бармоқ тагидан оқиб чиқаётган бу ҳазин куй, тасвир этиш қийин бўлган бу теран мунг кишини қандайдир софроқ, яхшироқ, меҳрибонроқ бўлишга ундарди...

Устод ўзи ҳам, танбурни чеरтиб бўлиб, киприкларида милтираган кўз ёшларини артаркан: "Фалат нарса-да бу

куй!—деб қўярди.—Гоҳо бу фоний оламга келганимдан пушаймон бўламен. Умар Хайём ҳазратлари айтгандек, бу дунёга нечун келдиму, нечун кетдим, деган хаёлларга бориб, тўлиб кетамен. Ва лекин бир маротаба "Чоргоҳ"ни эшитсам, барча кўхи ғамдан қутулиб, кеча туғилган гўдакдай мусаффо бўламен. Филҳақиқат, бу дунёга келиб, инсон фарзанди яратган бу бир куйни эшитиб кетмоқ ўзи бир саодат эмасму, ўғлим Али?.."

Не чора? Тенгиз салоҳият эгаси бўлмиш шундай инсон бу баҳти қаро элнинг пешанасига сифмади! Не чора?..

Али Қушчи тагидаги бўйрадан маҳсисининг ичига қандайдир ҳашаротлар ғивирлаб кирганини ва дарҳол оёқлари жазиллаб кетганини сезиб, ўрнидан туриб кетди... Ҳибсхонанинг қўланса ҳиди, заҳлиги ва совуқлиги етмас эдими? Энди бургаю канага ем бўлиш қолдими?

Али Қушчи бир ўйи тонг отди чамалаб, бир ўйи ўзини овутиш умидида, таҳоратга сув сўраб, эшикни қоқди, ҳеч ким жавоб бермагач, қўлларини тупроққа суртиб, таяммум қилган бўлди-да, чакмонини ёзиб намоз ўқиди. Намоздан кейин яна хаёл денгизига шўнғиди. Қанча фурсат ўтди? Тонг оттириш шундай қийин бўлса, бир умр ҳибста маҳкум қилинган мазлумлар қандай бардош қилас экан?..

Вақт ўтмоқдами ё тўхтаб қолдими, билиб бўлмас эди, дақиқалар шундай секин ўтар эдики, назарида табиатнинг азалий қонуни бузилган, кун чиқиб ботиши, қоронги тун ёруғ кун, зулмат зиё билан алмашиши тўхтаган, бутун мавжудот ҳаракатсиз жой-жойида қотиб қолган эди. Тун билан куннинг фарқини у фақат бир нарсадан билар, кечаси девор кавакларидан чиқадиган қана ва бургалар кўпаяр, кундузлари негадир камаяр эди. Ҳар куни икки маҳал темир тасмалар қоқилган оғир эшикнинг кафтдеккина даричаси очилиб, қоровул писёланинг юзидеккина арпа кулча билан бир чети кемтик сопол косада совуқ сув берарди. Али Қушчи бу сувнинг ярмини ичиб, ярми билан юз-қўлларини ювган бўлар, арпа кулчани учга бўлиб, бир култум сув билан уч маҳал тановул қиласарди.

Ҳибса тушганининг учинчи ёки тўртинчи куни тун ярмидан ошган эди чамаси, канашо бургалар билан олиша олиша энди кўзи илинган Али Қушчи эшик зулфинларининг шалдир-шулдирини эшитиб, чўчиб уйғонди. Темир қопланган оғир эшик ёғланмаган гилдиракдай зорли гичирлаб очилди-да, қўлларида машъъал ушлаган одамлар кўринди.

Бир неча кундан бери ёруғ кўрмаган Али Қушчи

машъалга тоб беролмай кўзини юмди. Кўзини қайта очганида эса, беихтиёр юраги ҳаприқиб кетди. Бўсағада... лабини қилич кесиб, тиртиқ бўлиб қолган, бир кўзи гилай кўса ясовул билан (Али Қушчи уни қаердадир кўрган эди) амир Султон Жондор тархон турар, уларнинг орқасида машъал ушлаган икки нафар ясовул кўринарди.

Оёғига қизил саҳтиён этик, устига кўк мовут чакмон кийиб, белини кумуш камар билан боғлаган, бошига эса қундуз телпак кийиб, учига қизил попилтириқ тақиб олган (бу попилтириқ амирлик аломати эди) амир Султон Жондор тархон ичкарига кирмоқчи бўлиб бир қадам босди-да, иккиланиб тўхтади. Унинг қалин қошлиари остига яширинган сал қисиқ кўзлари Али Қушчига синовчан тикилган, гўё унинг иродаси букилганми, йўқми, билмоқчи эди. Ниҳоят, у барваста қаддини оғир тебратиб:

—Мавлоно Алоуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи ҳазратлари саломат бўлсинлар!—деб хитоб қилди.

“Киноя қилмоқчи!—хаёлида деди Али Қушчи. Беихтиёр устодга хиёнат қилган лашкарбошилар тўғрисидаги мишишлар эсига тушди. —Бундан чиқди, Мирзо Абдуллатиф билан тил бириктириб, устодга чоҳ қазиган амирлардан бири шу кассоб Султон Жондор экан-да! Минг ҳийлаю найранглар билан устоднинг камоли ишончини қозониб, амирлик лавозимига кўтарилган, катта давлат орттириб, ном чиқарган бу иблис алҳол уни мазах қиласмишми?”— Али Қушчи шу топда ажал билан ўйнашаётганини билса ҳам, пичингдан ўзини тутолмади:

Шаҳриёри фалак-иқтидор Мирзо Улугбек ҳазратларининг ўнг қўли бўлмиш амир Султон Жондор тархон жаноблари бу гулшани фирдавсга хуш кептилар!

Амир Жондорнинг кўзларидағи синовчан ифода сўниб, пешанаси тириди. У ер остидан гилай ясовулга бир қараб қўйди. Сўнг, бир ҳатлаб ичкарига кирди-да, норғул гавдаси билан эшикни тўсиб, қиличининг бандини ушлаб-ушлаб қўйди.

—Мавлоно Али,—деди у қовогини солиб.—Камина илм-фандан йироқ, қўрс бир навкар эдим. Аммо сиз... сизни ақли зукко аллома деб эҳтиром қилас эдим. Таассуфлар бўлгайким, қаттиқ янгишишибмен.

—Ҳайҳот! Фикримиз бир ердан чиққандур!

—Не фикр?

—Бандай ғофил ҳам сизни раҳматлик устоддан кўп яхшилик кўрган, унинг энг содиқ амирларидан бири деб ўйлаган эдим. Надоматлар бўлгайким, фақир ҳам қаттиқ янгишишибмен!

Амир Султон Жондор бир қадам олдинга юрди. Унинг ўйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида ҳайратга ўхшаш бир нарса милт этди, лекин иккинчи дақиқада бу ҳайрат сўниб, қиличини ярмигача сугуриб олди, кейин негадир қайта "шақ" этиб қинига солди, тақасимон чирайли мўйловининг учлари ғалати дикрайиб, филай ясовулга юзланди: "Олиб чиқ!"

У шундай деб бош ирғади-да, шитоб билан юриб ҳибсхонадан чиқди. Филай ясовулнинг ишораси билан унинг кетидан Али Қушчи ҳам чиқди.

8

Мирзо Абдуллатиф Али Қушчини ҳибсга олишга фармон берган куниёқ усиз ҳам ёпилган расадхона билан Улуғбек мадрасасининг дарвозаларига қулф уриб, ҳамма толиби илмларни тарқатиб юборишга, илм аҳли устидан эса назорат олиб боришга ҳукм чиқарди. Шаҳзода бу фармонга имзо чекиб, муҳр босаркан, қўли қалтирамади ҳам, зотан, ҳазрат Низомиддин Хомуш келиб кетганидан кейин унинг кўнгли хийла тинчиди. Доруссалтана ва Кўксаройдаги ҳаёт аста-секин ўз изига туша бошлади. Ҳар субҳидам унга юкуниб, арзи эҳтиром қилгани барча зоти шарифлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аъён ва боёнлар, бек ва бекзодалар Кўксаройга ташриф буюришадиган бўлди. Эгниларига лаъл ва дур қадалган зарбоф тўн, авраси кимхоб, тулки ва сувсар пўстин, бошларига қимматбаҳо қундуз телпак, тулки тумоқ ва олтин ранг сувсар бўрк кийган бу кибру ҳаво асилзодалар, Мирзо Абдуллатифнинг чиқишини кутиб, саломхонада лашкардай саф тортиб туришадиган, шаҳзода кўринганда эса гўё Мирзо Абдуллатиф эмас, соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний тирилиб келгандай, икки букилиб саждага бош эгадиган бўлишди. Улар шаҳзоданинг ҳар бир сўзини жон қулоқлари билан эшитишар, ҳар бир гапини фармони ҳумоюн деб билишар эди. Кеча эрталаб доруссалтана савдогарлари номидан элчи бўлиб, бир гуруҳ савдогарлар юкуниб келишди. Улар қуруқ келишмаган, ўн икки нортуюга той-той шойи ва ипак, мовут ва кимхоб матолар, ҳинд чойи ва Чин мамлакатининг биллур идишларини ҳадя қилиб олиб келишган эди. Савдогарлар Абдуллатифга сиҳат-саломатлик, улуг бахт ва шон-шавкат тилаб чиқиб кетишиди. Улар чиқиши билан саройбон кириб, таъзим қилди:

—Шоир Мирюсуф Хилватий давлатпаноҳимга изҳори ихлос ниятида ташриф буюрмишлар!

—Шоир Мирюсуф Хилватий?..

Шаҳзода бу шоирнинг номини қаердадир эшитган, ҳатто унинг девонига ҳам кўзи тушган эди, у масжиди жомега шошаётган бўлса ҳам, негадир суюниб кетиб, шоирни таклиф қилди.

Эшикдан бошига гуллик гилам дўппи, эгнига узун банорас тўн кийган юмaloққина бир одам кириб, пойгакка тиз чўқди-да, кафтларини гиламга теккизиб, лабларига, қош-кўзларига суртди.

Шоирнинг бу хатти-ҳаракати шундай тез ва кулгили чиқдикни, шаҳзода беихтиёр илжайиб, уни курсига таклиф қилди. Лекин Мирюсуф Хилватий кўзларини юмганича лаби-лабига тегмай бидирлай кетди:

—Фақиру ҳақир сиздай адолат масканининг шамси зиёси, салтанат тожининг дурри гавҳари, назм илмининг маликул қаломи¹ шаънига бир шеър битган эдим, сиздай таъби назм лозим топсангиз ўқиб берсам...

Шаҳзода яна ўзини кулгидан тутолмай:

—Сиздай сўз султони лутфан шеър битибдур, нечун лозим топмасмен?—деди.—Бош устига. Ўрнингиздан туринг, азизим!

Мирюсуф Хилватий банорас тўнининг кенг этаклари орасида оёқлари чалишиб, ўрнидан турди, қўлтиғидан ипак матога ўралган бир китобчани олиб очди ва анордай қип-қизил, юм-юмaloқ юзи илҳомдан лов-лов ёниб, овози ҳаяжондан титраб, ўқий кетди:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.
Падари покингиз умринг нури раҳматга тўлдириди,
Олиб шоҳиста отига Хоқони Сайд унвони.
Фалак асрорига илкин кўтариб нораво султон,
Фалак қаҳрига учраб ўз бошига солди гавғони.
Амирул мўъминин тахти узукка мос лаъл янглиғ,
Ярашгай, қутлуг ўлсун, мулки ислом аҳли сарбони...

Охириги мисраларга етганда Хилватийнинг овози ҳаяжондан титраб кетди-ю, кўзларини китобдан узиб, шаҳзодага қўрқибгина қаради. Унинг илҳомдан гул-гул ёнган юмaloқ юзида, қўрқув чўккан кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики; шаҳзода беихтиёр:

¹

Маликул қалом—сўз подшоси.

—Тасанно сизга, азизим, тасанно!—деб юборди.

Бўш вақтларида ўзи ҳам шеър машқ қилган ва бутун бир девон битган Мирзо Абдуллатифга Мирюсуф Хилванинг шеъри унча маъқул бўлмади. Гарчи сўнгти байти лабида табассум уйғотса ҳам, шаҳзода бундай яланғоч назмни эмас, маъноси пардалариқ нозик шеърларни хуш кўйарди. Лекин... саройга машҳур шоирлар ва фозилларни ийғиб, асьасаю дабдабали ҳаёт кечириш ишқида ёнган Мирзо Абдуллатиф учун бу... биринчи қалдирғоч эди. У саройбонни чақириб, Хилватийнинг этнига зарбоғ тўн ёпишни буюорди ва уни ўзи билан масжиди жомега таклиф қилди.

Бугун Мирзо Абдуллатиф ҳазрат Низомиддин Хомушнинг тилаги билан Бибихоним масжидига лутфан ташриф буюриб, хутба ўқиши лозим эди. Шаҳзода Қўксаройдан биринчи бор чиқиши эди. Шунинг учунми бошда кўнгли негадир ғаш бўлиб, саройбонга кўпроқ сипоҳ тайин қилишни буюорди. Саройбон эллик нафар суворий тайинлаган экан, бунга сарой маҳрамлари ва девон ахли қўшилиб, Самарқанд кўчаларидан от чоптириб ўтишгандা, гўё катта қўшин бостириб келаётгандай, ҳаммаёқ тасиртусир бўлиб кетди. Кўчаларда ҳамон одам сийрак эди. Кўксаройдан Бибихоним масжидига борадиган катта кўчанинг икки юзидаги дўконларнинг аксарияти берк, фақат кулоллар ва сангтарошлар растасида фур-фур ва тарақ-туруқ овозлар эшитилар, ҳатто гузар ва чорраҳалар ҳам илгаригидай гавжум эмас эди. Бу ҳолат негадир шаҳзоданинг кўнглини хижил қилди, у шаҳар доруғаси Мироншоҳга айтиб, барча савдогар ва дўкондорларга дўконларини очдирмоқни дилига туғиб қўйди. Регистон майдонидан ўтаетганида ҳам шундай бўлди. Аллақандай ҳувиллаб қолган Мирзо Улугбек мадрасасининг бўм-бўш саҳнига кўзи тушганида, қатл кечаси хуржун кўтариб кирган амир Султон Жондорнинг сирли ишшайиши эсига тушиб эти увишиб кетди... Бу мудҳиши туйғу фақат масжиди жомега яқинлашгандагина хиёл тарқади...

Бибихоним масжидининг қўш тавақали залварли дарвозаси олдида уни ҳазрат Низомиддин Хомуш бошлиқ буткул доруссалтана уламоий забардастлари, шаҳар доругаси Мироншоҳ бошлиқ аъён ва боёнлари қарши олди.

Ҳазрат Низомиддин Хомуш хутбай давлат ўқиб,¹ барча уммати мустафоларнинг пуштипаноҳи, салтанатнинг қиблаларига

¹ Хутба давлат ўқимоқ—ҳукмронликни эълон қилмоқ.

гоҳи, шаҳзода ҳақига узоқ дуо қилди. Яна ўн минг намозхоннинг баравар "илоҳи омини"дан юксак пештоқлардаги кантарлар "дув" кўтарилиб, масжиди жоме ларзага келди.

Бу намоздан кейин шаҳзоданинг дилидаги шубҳалар тўзғиб, кўнгли яна ҳам равшан тортиди. Рост, Балхдан келган хуфиялар ноҳуш хабар келтиришиди. Ҳирот ҳокими, амакиваччаси Султон Муҳаммад Мирзо Үлуг'бек қатл қилинганини эштиб, Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келмоқчи бўлган эмиш. Лекин, бирламчи, Мирзо Абдуллатиф унга сулҳ-салоҳ таклиф этиб, дарҳол бошқа элчи юборди, иккиламчи, Султон Муҳаммад қиши фаслида юриш қила олмаслигига кўзи етар эди. Хуллас, бу жиҳатдан ҳам тинчидӣ. Фақат бир нарса уни ҳамон қийнар, кечалари ёпирилиб келадиган мудҳиш ваҳимадан қутула олмас эди. Кўзи бир зум илинса бас, гёё хонага бирор киргандай: шамширини яланғочлаб тепасида тургандай туюлиб, уйғониб кетарди. Уйғонгандан кейин эса ҳар бир шарпадан юраги ўйнаб, тонг отгунча мижжа қоқмай юриб чиқарди. Шундай пайтларда хаёлини бири биридан совуқ, бири биридан мудҳиш ўй-фикрлар чулғаб олар, доруссалтанада унга қарши фитна уюштирилаётгандай, бу фитнанинг тепасида ўз жигарбандлари Мирзо Абдулла билан Абусаид Мирзо тургандай туюлар, назарида, фитначилар бу икки шаҳзодани ҳибсдан озод қилиб қочириб юборгандай бўларди-ю, кечалари улар ётган зиндан ва ертўлаларни айланиб келгиси келар, фақат саройдан чиқишига журъат этолмас эди. Эрталаб эса, саломга келган амирларнинг кўзларига қадалиб-қадалиб қарар, кимки кўзини олиб қочса, унга нисбатан кўнглида ёмон бир шубҳа уйғонарди. Сарой маҳрамлари, ҳатто балхлик мулоғимларидан икки киши хилватда суҳбатлашиб турганини кўрса юраги орқасига тортиб кетар, назарида, уларнинг шивир-шивирлари бежиз эмасдай, гёё унга қарши иғво қилишаётгандай бўларди.

Аксига олиб, боя намози жумадан қайтаётгандарида ҳазрат Хомуш яна мавлоно Али Қушчидан сўз очиб, хиёл тинчиган кўнглига қайта ғулу солди: бир қанча алломай бетаҳоратларнинг номи ва хорижий бединлар юртидан келтирилган китоблар рўйхатини тутқазиб, эҳтиёт бўлмоқ кераклигини, зеро салтанат осойишталигини бузадиганлар шу бетавфиқлар эканини уқтириди, фитна ҳам, мўъмин-мусулмонларни йўлдан урувчи риндана кайфиятлар ҳам шулардан келишини қайта-қайта таъкидлади.

"Фитна" сўзини эшитган шаҳзода титраб кетди. У саройга қайтган заҳотиёқ Али Қушчини чақиртириб сўроққа тутмоқчи бўлди-ю, тунда келадиган уйқусизлик балосини ўйлаб, бу юмушини кечасига қолдирди. Мана ҳозир девонбеги келтирган барча мухобараи дигарларга имзо чекиб бўлиб, унга ижозат берди-да, амир Султон Жондорни Али Қушчига юборди. Ўзи эса тахтга ўтириб хаёлга толди.

Ажабо: бу учрашув уни негадир қаттиқ ҳаяжонланти-
пар, ҳатто чўчитар эди.

Мирзо Абдуллатиф мавлоно Али Қушчини бир неча бор кўрган эди. Ҳиротдан Мовароуннаҳрга келиб, отаси Мирзо Улугбек билан овга чиқсан пайтларида, Кўксарой ва "Боги майдон"да берилган зиёфатлар чоғида кўрган, ҳатто отаси иккисининг фалакиёт сирлари тўғрисида қилган суҳбатларини ҳам эшитган эди. Эсида бор, бу учрашувларда шаҳзодани бир нарса ҳайратга солган, у ҳам бўлса Али Қушчининг чеҳрасидаги қатъият ва аллақандай кишини ўзига асир қилувчи салоҳият эди. Қораҷадан келган бу новча, қотма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешанаси, ўткир кўзларида чуқур заковат акс этар, қийғир бурунли узунчоқ юзида бўлакча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардагина бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди.

Шаҳзода бу одамга қизиқиб қолиб, ўша маҳалдаёқ унинг коинот сирларига, илми риёзиёт ва ҳандасанинг мураккаб масалаларига бағишлиланган рисолаларини топди-
риб ўқиб чиқсан, ўқиб чиқиб, унинг дақиқ фанлар борасидаги заковатига, илмининг ўткирлигига, салоҳиятига дилида таҳсинлар айтган эди. Ҳа, ҳазратнинг сўзида жон бор, Мирзо Улугбек ўз бисотидаги бойлиги ва йиқсан куфр китобларини яшиromoқча жазм этган экан, Али Қушцидан ишончлироқ бир кимсани тополмас эди.

Шаҳзода ҳозир Мовароуннаҳрдан Хурсонгача донғи кетган, Мирзо Улугбекнинг ўнг қўли ҳисобланган бу одам билан юзма-юз келади, ўлдузлар сирини, демакким, осий бандалар муқаддаротини² билган алломай мунажжим билан мунозара қилади. Йўқ, мунозара эмас, уни сўроққа тутмоғи, йўқолган тиллаларни, макруҳ китобларни топтироғи керак... Шаҳзода буни ўйлаганда яна Али Қуш-

¹

Мухобараи дигар—кечки ёзишмалар.

²

Муқаддарот—тақдир.

чининг шиддатли чеҳраси, қаҳр билан чақнаб турган ўтли нигоҳи, мардонавор қиёфаси эсига тушди-ю, бир ўйида амир Жондорни қайтаргиси, мавлонони сўроқ қилишни унинг ўзига юклагиси келди. Лекин ажабо: ҳазратлари Али Қушчи тўғрисида сўзлагандан бери бу одам унинг хаёлидан чиқмай қолди, уни кўргиси, у билан баҳс қилгиси, унинг ўйларини билгиси келар эди. Мана ҳозир ҳам, ҳаёлига ғалати бир фикр келиб, ўрнидан туриб кетди. Башарти Али Қушчи яхшилик билан ўз гуноҳига иқрор бўлиб, олтин ва жавоҳирларни қайтарса, куфр китоблар яширган жойни кўрсатса, уни девонга олса бўлмасми? Мағрибдан машриққача донг чиқарган бу мунажжим саройда, шаҳзоданинг ёнида бўлса ёмон бўладими? Мирзо Улуғбекнинг энг салоҳиятли шогирди ва маслаҳатгўйи ҳисобланмиш бу алломаи замон Кўксаройда, шаҳзоданинг муқарраблари қаторида қўл қовуштириб турса... шу билан барча фисқи фасод гаплар, қабиҳ мишишларга чек қўйилмасми?.. Али Қушчи келса, Мирзо Улуғбекнинг бошқа шогирлари, машҳур шоирлар, муаррихлар, барча илм аҳли саройга келмасми?.. Букун шоирлардан бири ўз изми ихтиёри билан кириб келди, лекин шаҳзода Мирюсуф Хилватийдай сертакаллуф, аммо тўпори шоирларни эмас, Али Қушчидай донги оламга кетган алломаи давронларни тиз чўқтиргиси келарди...

Қўшни хонада оёқ товушлари эшитилди. Шаҳзода негадир юраги ўйнаб, шошқалоқлик билан ўзини олтин курсига ташлади-да, унинг силлиқ суюнчиқларини маҳкам ушлаб олди. Рахларига тилла тасмалар қоқилиб зийнатланған оғир эшик секин очилиб, амир Султон Жондор кўринди.

—Бандини келтурдим, давлатпаноҳ...

Шаҳзода "Кирсин!" деган маънода бош иргади.

Амир Жондор орқага чекиниб, унинг ўрнига Али Қушчи кирди, кирди-ю, билинар-билинмас бош иргаб салом берган бўлди-да, мадори қуригандай кўзларини юмб, деворга суюнди.

Мирзо Абдуллатиф қаҳри келиб: "Тиз чўк, эй нобакор!" деб бақиргиси келди, лекин дилида уйғонган қизиқсиниш устун келиб, ҳайрат билан тикилиб қолди. Бошига дарвешларнинг кулоҳига ўхшаган мўрисимон қалпоқ, эннига қора жун чакмон кийган бу новча, қоқсувак одам, гўё ҳеч ўзгармаган эди. Қорамагиздан келган узунчоқ озғин юзида, лабларини қимтиб, очиқ кўксини керинқираб, гўё шаҳзодани кўрмагандай кўзларини юмб

туришида биринчи кўришидаёқ шаҳзодани ҳайратга солган ўша шуур, ўша қатъият бор, фақат қисқагина чўққи соқолига битта-яримта оқ тушган... "Устози қандай та-каббур бўлса, бу ҳам шундай такаббур!"—хаёлидан ўтди шаҳзоданинг.

Али Қушчи, гўё унинг фикрига тушунгандай кўзини очди-ю, қандилдаги шамларнинг чароғон шуъласига тоб беролмай, қайта юмди...

Ҳайҳот! Атиги бир ҳафта-ўн кун аввал бу чароғон хонада, бу олтин таҳтда жаннатмакон устод ўлтирган эди! Худди шу олтин курсида ўтириб, унга, Али Қушчига кўнглидаги дардларини изҳор этган, сўнгги васиятларини, тилакларини айтган эди. Энди бу курсида... ўз пушти-паноҳини қатл қилган бу риёкор қотил, у падаркуш ўтирибди... Ҳа, унинг риёкор бир қотил, хунхўр бир падаркуш экани чеҳрасидан, сийрак мўйловининг совуқ дикрайишидан, бежо ёнган кўзларидан кўриниб турибди. Кўкимтир тусга кирган заҳил юзида ёмон бир хасталик-нинг нишонаси, кўзларида аллақандай қўрқув, йўқ, қўрқув эмас, телбалик бор!..

"Кўзларини очмайди. Мендай соҳиби тождан ҳайиқмайди!"

Шаҳзода қўлларини олтин курсининг суюнчиғига тираб, шитоб билан ўрнидан турди.

—Мавлоно Али!—деди у киноя билан.—Бу даргоҳга ухлагани келмагандурсиз? Очинг кўзингизни!

Али Қушчи кафти билан кўзларини шуъладан тўсиб, бошини кўтарди.

—Афв этгайсиз, шаҳзода. Зулматга ўрганган кўзим бу шуълага чидамайдур...

—Зулматдан қутулмоқ мавлононинг ўз изми ихтиёри-дадур!—деди шаҳзода маънодор кулимсираб.

"Камина сени қиличидан қон томган бир қаттол десам, тулкиликини ҳам биласеми?.."

—Сўзингизни англамадим, шаҳзода?..

Мирзо Абдуллатиф ял-ял ёнган шерозий гиламларни товушсизгина босиб, эшикка яқинроқ келди. Унинг кўкимтири, касалманд чеҳрасида, чуқур ботган сарғиш кўзларида аллақандай ички бир дард, қандайдир мунгли ифода пайдо бўлди-ю, устоднинг маҳзун чеҳрасига ўхшаб кетди.

—Мавлоно Али, мен сиздай донои давронни беҳад ҳурмат қиласмен. Шу боисдан билмоқчимен: сиз фақирни ким деб биласиз?—шаҳзоданинг овози фавқулодда ғамгин эшитилди.

"Ё дариг! Бу нобакор не дейди? Муддаоси не?

Кўнглимни эритмоқми? Кўнглимни эритиб ўзига тобе қилмоқми?"

Али Қушчи шаҳзоданинг ғамгин нигоҳидан кўзини узиб, бир нуқтага тикилиб қолди.

—Нечун индамайсиз, мавлоно?—деди шаҳзода а́ллақандай ўқсиб.—Менга аён: сиз мени... ўз валинеъмати... ўз қиблагоҳи билан тожу таҳт талашган бир нобакор зурриёт, эл-улус осойишталигини бузган бир мустабид, аҳли урфон ганими бўймиш жоҳил бир гумроҳ деб биласиз!.. Ва лекин!..—Шаҳзода кўзига ёш келган одамдай тўсатдан қулт-қулт ютиниб, индамай қолди.

Али Қушчи унинг ғамгин кўзларига кўзи тушишидан қўрқиб, ҳамон ерга қараб турар, хаёлидан эса бояги фикр чиқмас, шаҳзоданинг мақсадига тушунолмай қийналарди. Дарҳақиқат: ўз падари поки билан салтанат талашган, тожу таҳт деб уни қатл қилган, ҳокимлик жилови қўлига теккан ҳамон барча маърифат даргоҳларига қулф осдириб, барча илм аҳдини тумтарақай қилган бу ҳокими мутлақ нечун унинг олдида, ҳисбда ётган бир банди олдида ўзини оқламоқقا уринади, нечун кўз ёши тўқади?

—Ва лекин!..—деди шаҳзода ўзини босиб олиб.—Осий банди ўз падаримни таҳтдан сарнигун қилган бўлсан... бу юмушни мулки ислом йўлида қилганмен, мавлоно! Менга аён: сиз ул зотни устод деб биласиз. Ва лекин, не қиласай, ул зот ҳадисни ҳукми ом билмай, шариати мустафони дастурил-амал тутмай, бетавфиқлик қилса не чора?—деди шаҳзода ва гўё Али Қушчи эътиroz билдиришидан қўрққандай, бир ютиниб давом этди:—Йўқ, менинг илми фунунга қаршилик қилмоқ ниятим йўқ, мавлоно.Faқат илм деб, ҳақ таолони унутмоқ жоиз эмасдур...

Али Қушчи юрагида уйғонган туғённи зўрга босиб:

—Беайб парвардигор, шаҳзода!—деди секин.—Ул бандай покни ҳақ таоло бу фано даргоҳидан ўз оромгоҳига чорламишдур. Худованди карим даргоҳига парвоз этган осий бандани ёмонламоқ, унинг қилмишларини сўзламоқ гуноҳи азимдур, шаҳзода.

Али Қушчи шаҳзоданинг юзига қарамади, лекин унинг гап тополмай дами ичига тушиб кетганини сезди. Анча сукутдан кейин шаҳзода:

—Не чора?—деди уф тортиб.—Бир-икки малъун хунхўрлар бу машъум ишни қилгандир. Парвардигори олам шоҳид, мавлоно. Эшишиб қон йиғладум. Бу машъум юмушга бош қўшган барча қотилларни туттириб, барининг калласини олдирдим, мавлоно!..

Али Қушчи юраги музлаб, шаҳзодага ялт этиб қаради. Мирзо Абдуллатиф олтин курсига суюниб, қақайиб турар, унинг ранги ўчган, қилич бандини чанглаб олган қўли дир-дир титрар эди.

Али Қушчи яна кўзини олиб қочди.

"Бас! Бу мислсиз тубанлик, бу риёкорликка чек қўймоқ даркор!"

—Шаҳзода! Каминага бу сўзни сўзламоқдан муродингиз не?

—Муродим,—деди шаҳзода.—Муродим... Сиздай илм аҳлига ҳақиқатни етказмоқдур!

"Ҳақиқатни айтмоқми ё уни яширмоқми?..."

Шаҳзода Али Қушчидан жавоб кутиб сукут сақларди. Лекин Али Қушчидан сас чиқмас, у ҳамон ерга тикилиб, қовоғини солиб турар, унинг бу туришида қандайдир исёнкор бир нарса бор эди. Шаҳзода қалбida уйғонаётган ғазаб билан олишиб:

—Мен биламен!—деди.—Барча илм аҳлиниң дилида, не борлигини биламен! Мақсадлари не? Барини биламен, мавлоно!..

—Шаҳзода!—деди Али Қушчи.—Сиз ҳақиқатдан сўз очдингиз. Агарчи сиз айтган сўзлар ҳақиқат бўлса, илм аҳли не дейди—бундан қўрқмағайсиз. Зеро бандаси не демасин, ҳақиқат—ҳақиқатлигича қоладур. Башарти муддаонгиз шу бўлса...

—Муддаом—бу ҳақиқатни барча аҳли мўъминга етказмоқдур. Фақир бу ишда сиздай фозилларнинг ёрдамига муҳтојмен, мавлоно!

"Ё тавба! Қачондан бери бу падаркуш фақир бўлмиш?"

Шаҳзода Али Қушчининг сукутини ўзича тушунди чамаси:

—Маъзур тутгайсиз, мавлоно,—деди яна овози мулоимилашиб.—Нобакор амирлағ сиздай алломалар сарбонини берухсат ҳибсга олибдилар. Бас! Алҳол мартабангиз бурунгидан ҳам юксакроқ бўладур!

Али Қушчининг эсига совуқ, зим-зиё ҳибсхона тушди, кана ва бургалар бижгига юрган ғадир-будир деворлар кўз олдига келиб, аъзойи бадани жимиirlаб кетди.

—Тиласангиз девонга оламиз, девонбеги бўласиз, тиласангиз саройда муаррихлик қиласиз... Ёнингизга ўзингиз истаган фузало ва шуарони олиб, салтанат юмушларини қаламга олиб ўлтирасиз...

"Ҳа, ёнимга истаган шоирлар ва фозилларни олиб, сендей падаркушнинг разил юмушларингни яшириб китоб битамен, бўлгуси авлодлардан қатлу қирғинларингни бер-китиб, мадҳу сано ўқиймен, шон-шуҳратингни улуғлаб рисолаю қасидалар ёзамен... Ё раббий! Ўзинг мадад бер! Устоднинг покиза руҳини шод этмоқ ўрнига, унга қилич кўтарган у падаркушни мадҳлаб тонгла маҳшарда ул бандай покнинг кўзига қай кўз билан қараймен?"

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган тумандан қутулмоқчи бўлгандай бошини қаттиқ силкиб, кўзини очди. Шаҳзода унинг рўпарасида турар, унинг киртайган кўзларида сохта табассум жилва қиласарди.

—Кечиргайсиз, шаҳзода. Камина муаррих эмасманким, сарой юмушларини китобга битсан...

—Ўзингиз битмасангиз, бош донишларга бош бўласиз! Тиласангиз Ҳиротдан машҳур муаррихлар чақиртирамиз...

—Афв этгайсиз. Ул зукко муаррихлар бандай ожизнинг раҳнамолигига муҳтож эмасдурлар...

Шаҳзоданинг юпқа лабларидаги сохта табассум оҳиста сўниб, кўзлари қисила бошлади.

—Муаррихлик қилмасангиз, саройда муナжжимлик қиласиз.

—Бу ишда ҳам маъфудурмен¹, шаҳзода. Камина илми нујумдан бехабармен...

—Бас!—Мирзо Абдуллатифнинг қисилган кўзларида соvuқ учқунлар чақнади.—Мен сенинг муродингни биламен, бетавфиқ! Сен... сен қиблагоҳимни йўлдан урган, оллоҳнинг қудратига шак келтирган кофирсен! Сен барча алломаларни чалғитган муртадсен, муртад!..

Али Қушчи унинг нигоҳида худди қутурган итнинг кўзларида бўладиган мудҳиш бир ифодани кўриб кўзини юмди...

—Ё тавба! Наҳот барча илм аҳлининг тақдири, буткул Мовароуннаҳр тақдири ақли ҳушидан айрилган шу телбанинг қўлига тушса?"

—Тилла қайда?—тўйатдан сўради шаҳзода.

—Қайси тилла?

—Ул диёнатсиз шоҳ бобом Амир Темур хазинасидан ўғирлаб, сенга топширган қўйма тиллаларни айтамен! Диёнатсиз шоҳ топширган хорижий бединлар битган китобларни айтамен!

1

Маъфу—узрли.

—Шаҳзода! Ўз падари покингизни диёнатсиз шоҳ демоқ...

—Бас! Сўзла, иблиси лайн! Бединлар битган куфр китобларни яширмоқдин муддаонг не? Бағча бандай мўъминларни йўлдан урмоқму? Ҳақ йўлидин қайтариб, кофирлар динига киритмоқму? Айт, иблис!—Шаҳзода, лабининг четлари кўпирис, Али Қушчини ёқасидан ушлади.—Олтин ва жавоҳирларни яширмоқдин мақсадинг не, фитна қўзғаб, мени сарнигун қилмоқму?

Али Қушчи юзига сачраган тупукдан ижирғаниб кетди. Унинг дилида уйғонган ва бир зум аъзойи баданини каракт қилиб қўйган мудҳиш қўрқув тўсатдан зўр ички түғён билан алмашди.

У шаҳзодани силтаб ташламоқчи бўлди-ю, тўсатдан негадир ҳужрада йиқилиб қолган энаси Тиллабиби эсига тушиб, бир дақиқа иккиланиб турди, сўнг, қалбидаги түғён устун келиб, қаддими ростлади.

Қалтироқ босган шаҳзода ҳамон унинг ёқасига ёпишиб силкир, кўпик сачратиб тақрорлар эди:

—Топ тиллаларни! Ё дарҳол топасен, ё...

Али Қушчи омбурдай метин панжалари билан уни билакларидан ушлаб қаттиқ сиқди.

—Торт қўлингни, шаҳзода!—деди ҳансира. —Тиласанг шамширингни олиб чопиб ташларсен, тиласанг зиндонингда чиритарсен! Аммо қўлингни торт ёқамдин!—У шаҳзоданинг қўлларини ёқасидан узиб, кўкрагидан итариб юборди. Мирзо Абдуллатиф гандираклаб бориб таҳт олдига, зинага қоқилиб кетди-ю, олтин курсини ушлаб қолди. У нима бўлганини тушунолмай, бир зум талмовсираб турди, кейин овозининг борича:

—Саройбон! Амир Жондор! Ким бор?—деб бақирди.

Эшикда бир-бирини туртган амир Жондор билан бошига сурмаранг салла ўраган занжисифат саройбон кўринди.

—Олиб чиқ, бу азозилни! Олиб чиқиб кишанла! Эндиликда умри зиндонда ўтсин!—Шаҳзода саройбонга қараб шундай деди-да, ҳансира амир Жондорга юзланди.—Мавлоно... ким эди... мавлоно Муҳиддин қайда?

—Мавлоно Муҳиддин дарвазахонада... Давлатпа ноҳимга арзи ихлос билдиromoқча мунтазирдур...

—Айт, кирсин!

Хонадан чиқаётган Али Қушчи мавлоно Муҳиддиннинг исмини эшишиб тўхтади. Балхлик саройбон билан амир Жондор унинг қўлларига ёпишиди. Лекин Али Қушчи

уларни силтаб ташлаб, шаҳзодага ўгирилиб қаради. Кўзларининг косаси ўйнаган Мирзо Абдуллатиф бир нуқтага тикилганича хонанинг ўртасида оёқларини кериб турар, у гёё ҳаммà нарсани унутган, аллақандай мудҳиши ўйлар билан банд эди.

—Шаҳзода!—Али Қушчи эшик кесакисига оёқларини тираб тўхтади.—Эҳтимолким, бошқа кўришмасмиз. Шу боисдан сўнгги сўзимни айтамен: сен устоддай донои давроннинг илм дурдоналарини йўқ қилмоқни ният қилибсен. Падари покинг арвоҳини ўртага солиб, башорат қиласмен: ё бу тубан ниятингдан қайтасен, ё икки дунёй хор бўласен!

—Иншооллоҳ, мен эмас, сендан ношаръий ишлар қилган бединлар хор бўлур!—Шаҳзода яна боягидағ оғзидан кўпик сачратиб, яқинлаша бошлади.—Халлоқи олам ўз бандаси учун ҳамвор¹ қилиб яратган рўйи заминни курраи арз² деган, кавокиби событаларни³ эса фалакда чарх уриб айланур деб, Қуръони мажидга шак келтирган сендан бетавфиқлар дучор бўлур оллонинг газабига!

Аламли туғёнда ёнган Али Қушчи кулмоқчи бўлди-ю, кулолмади:

—Воажабо!—деди у бўғилиб.—Устод яратган фалак илмига шубҳа қилсанг, нечук боя фақирни мунажжим қилмоқ истагини билдиридинг? Нечук...

Шаҳзода бетоқат қўл силтаб:

—Олиб чиқ уни!—деб бақирди.

—Даф бўл, амир. Ўзим чиқамен!— Али Қушчи амир Жондорни силтаб ташлаб, эшикни бир тепиб очди-да, саломхонадан ўзи юриб чиқди.

9

Мавлоно Муҳиддин дарвозахонанинг тагидаги ертўлада ўтирас, тўғрироғи, дам ўтирас, дам оёқ остида ивирсиб ётган темир-терсак, эски қурол-аслаҳа, эгар-жабдуқлар орасида туртиниб-суртиниб, бетоқат айланар эди. Ертўла зиндондай зим-зиё, умрида зиндон кўрмаган мавлоно Муҳиддин зиндонга тушганига амин эди.

¹ Ҳамвор—текис.

² Курраи арз—Ер шари.

³ Кавокиби событа—ҳаракатсиз юлдузлар.

Уйдан чиқишида мавлоно уни Кўксаройга сўроққа чақирганларига, сўроқдан кейин қўйиб юборишларига амин эди. Қиблагоҳи Салоҳиддин заргар ҳам қулогига шундай деб шивирлаган эди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, йўлда келаётганларида мавлоно сўроқ ҳақида эмас, кўпроқ Али Қушчи билан бўладиган юзлашиш тўғрисида ўйлаган, чунки уни ўйлаши билан расадхонадаги тўқнашув эсига тушган эди. Бу учрашув сира хаёлидан чиқмас, ҳар эслаганда Алининг: "Ёдингда бўлғай, мавлоно Муҳиддин! Тепангда устоднинг арвоҳи бордур!" деган сўзлари қулоқлари остида янграгандай бўларди. Кўксаройга етиб отдан тушаётганларида ҳам гўё ҳозир Али Қушчи кутиб оладигандай юраги орқасига тортиб кетди. Лекин уни Али Қушчи эмас, турқи тароватлари совуқ, қўрс ясовуллар қарши олишди, дарвоза-хонадан олиб ўтишгач, худди қудуққа тушаётгандай тик зиналардан юриб, қандайдир ертўлага бошлаб тушишдида, шу зим-зиё зиндонга итариб юбориб, эшикни занжирлашди. Ҳамиша Кўксаройга чақирилганида сержило, ча-роғон хоналарда, шоҳи ва кимхоб кўрпачаларда ўтириб, устоднинг гулгун суҳбатларини тинглашга ўрганган мавлоно Муҳиддин, эс-ҳушидан айрилгандай, қаерга келиб қолганини тушунолмай узоқ турди. Уни оёқлари остида изғиб юрган каламушлар ҳушига келтирди. У соchlари тикка бўлиб, ўзини эшикка отди. Жон талвасасида нимжон муштлари билан эшикни дўппослади, оғир мис ҳалқаларидан ушлаб юлқиди. Лекин темир билан қопланган зилдай эшик қимирамади ҳам, қўрқув ва даҳшатдан совуқ тер босган мавлоно, эшикни қўллари қонагунича дўппослади, кейин уни очишга ожиз экани, бу совуқ қабрга тириклай кўмилганини ўлади-ю, ерга тиз чўкиб, ёш боладай ҳўнграб юборди...

"Ё парвардигори олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсан!"

У кўзларидан тирқираб оқсан ёш томчиларини қўллари билан артиб, юм-юм йиғларкан, бу жаҳаннамга тириклай кўмилгани бежиз эмаслигини, ҳақ таоло олдида кечирилмас гуноҳ қилганини ўйлаб, ўзидан койинишига тутинди. Ҳа, у кечаю кундуз тоат-ибодат қилиб, хилватда истигфор айтиб ўтириш ўрнига, даҳрий шоҳга шогирд тушиб, даҳрий илмлар ила шуғулланди. Ул сарвари коинотнинг даргоҳи илоҳийсига кўз тикди, оллодан қўрқмай фалакиёт сирларини очмоққа жазм қилди. Шайтоннинг измига кириб, кўп ношаръий ишлар қилди. Энди ҳақ таолодан

қўрқмоқ ўрнига унинг ношукур бандаси Али Қушчидан қўрқиб ўтирибди...

Эгар-жабдуқ ва темир-терсаклар орасида изғиб юргаң каламушлар яна оёғидан тортқилади. Мавлоно ўрнидан сакраб турди. Яна боягидай сочи тикка бўлиб, ўзини эшикка отди-ю, бутун вужуди қулоққа айланиб қотиб қолди: тик пиллапоялардан тушиб келаётган дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди:

"Ё парвардигор! Ўз ҳифзи ҳимоятингга олғайсен!.."

Дукур-дукур оёқ товушлари яқинлашиб, қулф-калитарнинг шарақ-шуруғи эшитилди. Оғир эшик фирчилаб очилиб, тор йўлакда машъал ушлаган икки ясовул кўринди.

—Мавлоно Муҳиддин!..

—Мен! Камина!—Мавлоно Муҳиддин ўзини машъалга отди.

Машъал ушлаган ғилай сипоҳ уни елкасидан ушлаб, қаттиқ силкиди.

—Тўхта! Ақлингдан озибсен, мавлоно! Орқамдан юр!..

Мавлоно Муҳиддин тор йўлканинг совуқ деворларини пайпаслаб тик зинанинг поғоналаридан апил-тапил ҳатлаб, юқори кўтарилиларкан, яна ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди.

"Водариг! Наҳот тағин бу ёруғ дунёни кўрмоқ насиб бўлур?"

Зимистон йўлакдан ўтгач, олдинда бораётган ясовуллар уни қандайдир бостиrmалар, отлар кишинаган отхоналар, гурс-гурс босқон урилиб, темир-терсаклар тарақ-турук қилган ертўлалар ёнидан олиб ўтишиди. Ҳовлига чиққанлари ҳамон мавлононинг кўзи осмон тўла юлдузларга, Кўксарой гумбазининг устида осилиб қолган ва гўё соф тилладан ясалгандай тиниқ ялтиллаган ярим ойга тушди, тушди-ю, дарҳол кўзини олиб қочди. Назарида, кўкда милт-милт ёнган юлдузларга қараш шакқоклик бўладигандай туюлиб: "Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен, тангirim!" деб қўйди.

У қаёққадир шошар, лекин нега шошаёттанини ўзи ҳам билмас, ҳамма нарса тушида бўлаётгандай туюлар эди. Қудуқдай чуқур, мудҳиш ертўладан кейин улар кирган чароғон хоналар, олтин шамдонларда ёнган юзларча шамлар, қуббасимон ложувард шифтларда товланган тилла қандиллар, оёқ остига тўшалган майин ипак гиламлар—уни ғалати ҳолатга солиб қўйди. У гўё бу музайян серҳашам хоналардан тушида ўтиб бораётгандай

бўлар, бояги мудҳиш гўр ҳам, бу чароғон хоналар ҳам, ҳаммаси туш бўлиб чиқишини тилар эди. У фақат четларига дур ва инжу қадалган ўймакор эшик олдида тўхтаб, кўк кимхоб тўн кийган серсавлат одамни кўргандагина ҳушига келди. Бу одамни у қаердадир учратган эди. Ҳа, уни қудаси амир Иброҳим тархоннинг ўйида кўрган эди. Исми шарифи амир Султон Жондор тархон эди, чамаси...

Амир Жондорнинг қип-қизил серсоқол юзида ачиниш ифодаси жилва қилди. У қовоғини уйиб:

—Тугмаларингизни солинг, саллангизни тузатинг, мавлоно!—деди.—Ҳозир давлатпаноҳга қуллуққа кирасиз...

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша мовут чакмонининг тугмаларини солди, ихтиёрига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан салласини тузатган бўлди. Ичкарига кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқиб, имо қилди:

—Киринг!

Мавлоно Муҳиддин яна туш кўраётгандай бўлиб, ичкарига кирди, кирди-ю, одатда устод Мирзо Улугбек ўтирадиган олтин тахт ёнида қовоғини солиб турган, сийрак мўйлови ғалати дикрайган заҳил юзли новча одамни кўриб, пойгакка тиз чўкди.

Қўлларини кўксида қовуштириб, тахт ёнида оёқларини кериб турган Мирзо Абдуллатиф ер остидан амир Жондорга кўз ташлади: "Мавлоно Муҳиддин шуми?"

—Шу!—бош иргади амир Жондор.

—Ҳмм...—شاҳзода истеҳзоли жилмайиб лабини тишлиди. Ў мавлоно Муҳиддинни биринчи кўриши эди. Лекин донғи Али Қушцидан кам бўлмаган бу одамнинг рисолаларини ҳам мутолаа қилган эди. Мутолаа қилган пайтларида машҳур рисолаларнинг муаллифи унга нечундир тамом бошқача, нигоҳи ўткир, соқоли кўксига тушган, калондимоф бир аллома бўлиб туолган эди. Шаҳзода бу одамнинг—ўз зътиқодидан воз кечиб, бош эгиб келган бу алломанинг Али Қушцидан ҳам забардаст ва шиддатлироқ бўлишини истар эди. Бу ерда эса... қора мовут чакмони озғин танасида қопдай шалвираган, нимжонгина бир кимса оёқлари остида юмалаб ётарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-бир босиб, унинг тепасига борди.

—Ўрнингиздан туринг, мавлоно!..

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша ўрнидан туриб, шаҳзодага кўз қирини ташлади-да, синган таёқдай икки букилганича қотиб қолди. Шаҳзодани унинг кўзлари

ҳайратга солди. Мавлононинг қўрқувдан катта очилган кўзлари худди гўзал нозанинларнинг кўзларидай серкип-рик ва аллақандай маъсум эди. Шу сабаб бўлдими, негадир шахтидан тушиб:

—Нечун қалтирайсиз, мавлоно?—деди.—Юқори ўтинг, ўлтириング...

Мавлоно Муҳиддиннинг жавдираб турган маъсум кўзларida қўрқув аралаш таажжуб акс этди. У худди уйқудан уйғонган одамдай талмовсираб:

—Қуллуқ, валинеъмат...—деб гудранди.—Камина оёғингизга юкунмоқ тилагида келдим...

—Юқори ўтинг, ўлтириング, мавлоно!—шаҳзода кулиб, устига ипак кўрпача ёпилган курсини кўрсатди. Шаҳзоданинг кулганини кўриб, амир Жондор ҳам кулимсиради.

—Ўтинг, мавлоно, ўтинг...

Мавлоно Муҳиддин, гўё бу кутилмаган такаллуфга инонмагандай, журъатсизгина юриб бориб, шаҳзода кўрсатган курсига омонатгина ўтириди. Шаҳзода қўлларини кўксида қовуштирганича унга яқинроқ келиб тўхтади.

—Мавлоно Муҳиддин! Мен сизнинг илми риёзиёт ва фалакиёт бобида битган рисолаларингизни мутолаа қилган эдим...

У сўзини тугатмаган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин апил-тапил ўрнидан туриб, таъзим қилди.

—Давлатпаноҳ афв этгайлар! Бандаи ғофилни шайтон йўлдан оздирган эди...

Мирзо Абдуллатиф ижирганиб юзини бужмайтириди. У мавлоно Муҳиддиндан бу гапни кутмаган, билъакс, мавлоно ўз эътиқодларини ҳимоя қилишини истар, чунки Али Қушчи билан бўлган тўқнашувдан кейин у негадир илми фалакиёт бобида баҳс қилишни, донғи оламга кетган бу алломага ўз илми, ақл-идрокининг ўткирлигини кўрсатиб, сўнг уни ҳақ йўлга қайтаришни тилар эди. Мавлоно бўлса...

—Ҳмм... Шайтон йўлдан оздирган денг, мавлоно?..

—Шундай, валинеъмат. Шайтон!

—Демакким, ўзингиз битган рисолаларга эмди ўзингиз инонмайсиз?

—Инонмаймен, давлатпаноҳ!

Шаҳзода кинояли кулимсираб, ер остидан амир Жондорга қаради. Амир эса "мавлоно яхши одам", деган маънода илжайди. Шаҳзода ундан юз ўгириб яна қовогини солди. Қизиқ. Унинг иродасига сўзсиз бўйин эгишга тайёр турган бу нимжон мавлоно нечундир шаҳзоданинг ғашини

келтиримоқда эди. У ҳозир нима истайди—ўзи ҳам билмас эди. Агар мавлоно Муҳиддин Али Қушчига ўхшаб, ўз сўзи, ўз эътиқодида қаттиқ турганида шаҳзода эҳтимол боягидан ҳам дарғазаб бўлар, балки уни жаллодга топширишдан ҳам тоймас эди. Лекин ажабо: даҳрий шоҳнинг суюкли шогирди ҳисобланган, донғи мағрибдан машриқача кетган бу фозилнинг субутсизлиги ҳам унга нечундир ёқмади. У кўнглининг бир четида Али Қушчига қарши чиққан аллома Али Қушчидан ҳам иқтидорлироқ бўлишини истарди. Мавлоно эса...

Мирзо Абдуллатифнинг дилидаги қизиқиш бирдан сўнди-қолди. У амир Жондорга "олиб кет уни!" деб бу-турмоқчи бўлди-ю, китоблар эсига тушиб, мавлонога юзланди.

—Расадхонадаги китоблар сонини билурсиз, мавлоно?..

Мавлоно Муҳиддин кўзлари яна садоқат билан мильтираф, бош иргади:

—Ўн беш-ўн олти минг жилд, эҳтимолким ундан ҳам кўпроқдир, пуштипаноҳ.

—Қайси китоб, қайси қўлёзмалар йўқолганини яхши биласизму?

—Билмоқ қийин эмасдур, давлатпаноҳ.

—Хўш?

—Мирзо Улуғбек ҳазратлари барча нодир китобларни...

—Куфр китобларни денг!

—Афв этинг, давлатпаноҳ! Барча куфр китобларни ажратиб, алоҳида сақлар эди. Булар орасида Рум ва Чиндан, Миср ва Фарангистондан, Ҳинд ва Истамбулдан келган китоблар, ноёб қўлёзмалар бўлар эдиким, бари йўқолгандур. Мовароуннаҳр ва Хуросон донишларининг асарлари алоҳида сақланар эдиким, булар ҳам бир неча минг жилдан ортиқ эди...

—Бу китобларни Али Қушчи яширганини қайдан биласиз?

Мавлоно қулт этиб ютинди.

—Мавлоно Али Қушчи ўз оғзи билан иқрор бўлган эди, давлатпаноҳ.

—Олтин ва жавоҳирларни яширганига ҳам ўз оғзи билан иқрор бўлганму?

—Ўз оғзи...—Мавлоно Муҳиддин гапиролмай дудугланиб қолди.

—Хўш?—Шаҳзода бир ҳатлашда унинг ёнига келди ва ўрнидан турмоқчи бўлган мавлонони елкасидан босиб ўтқазди.—Сўзланг, мавлоно!..

—Устод... Мирзо Улугбек ҳазратлари...—Мавлоно Мұхиддин ранги ўчиб жим қолди.

—Хўш?—бақириб юборди шаҳзода.

—Падари бузрукворингиз... тожу тахтдан жудо бўлишидан бир ҳафта муқаддам Мавлоно Али Қушчини чақириб, бу гуноҳ юмушни унга юклаган эканким, ул зот каминани бу сир-синоатдан воқиф қилган эди...

—Не мақсадда сизни воқиф қилгандур?

—Мақсади... бу гуноҳи азим юмушга каминани ҳам тортмоқ эди...

—Сиз бош қўшмадингиз?

—Асло, давлатпеноҳ. Фақирни бу гуноҳ юмушдан ҳақ таоло ўзи асрамиши...

—Ҳмм...—Шаҳзода ер остидан яна амир Жондорга қаради. Бўшашиб турган амир Жондор кўкрагини керди, қаддини ростлаб:

—Чақираими?—деди.—Мавлоно Али Қушчини... олиб кирайликми?

Али Қушчининг исмини эшитган мавлоно Мұхиддин ялт этиб амир Жондорга қаради, жавдираган серкиприк кўзларида қўрқув аралаш бир илтижо жилва қилди.

Амир Жондор ранги ўчиб:

—Мавлонода айб йўқ!—деди ёлворган товушда.—Имонсиз Али Қушчи...

Шаҳзода сийрак мўйлови ғалати дикрайиб:

—Йўқ!—деди қатъий.—Мавлонони ул муртаднинг ёнига элтинг! Икковини бир зиндонга ташланг! Мавлоно бу сўзларни ул бетавфиқнинг бўйнига қўйисин. Сўнгра бирга олиб келасиз!..

Мавлоно Мұхиддин курсидан ҳолсизгина сидирилиб тушиб, шаҳзоданинг оёқлари остига йиқилди:

—Шафқат қилгайсиз, давлатпеноҳ!

—Олиб кет буни!—Шаҳзода кўзлари ёниб, бақириб юборди. Рангида қони қолмаган амир Жондор нимжонгина мавлонони қўлтигидан олди.

—Сабр қилинг, мавлоно...

Мавлоно Мұхиддин амирнинг сўзларига қулоқ солмай унинг қўлида ёш боладай талпинар, кўз ёшлирини юзига суртиб, юм-юм йиғлар эди. Шаҳзода афти буришиб, тескари бурилди.

Салоҳиддин заргар ўғлини кутиб, тонг отгунча мижжа қоқмади. Тиқ этган товуш эшитилса юраги йўнаб, эшикка тикилиб тонг оттирди. Мавлоно Муҳиддиндан дарак бўлмади. Уни Кўксаройда олиб қолганларига энди шубҳа қолмади. Кўксаройда олиб қолишнинг маъносини яхши тушунган, сарой тагидаги зиндан ва ертўлалар тўғрисида бир-биридан мудҳиш гаплар эшитган Салоҳиддин заргар, ваҳима босиб, ўзини қаерга қўйишин билмай қолди. Умри бино бўлиб, хасталикдан чиқмаган, қиздай нимжон ва ногирон фарзанди бу заҳ ҳибсоналарга, кана ва бургаларга тўла машъум зинданларга тушса... не бўлади? Ҳоли не кечади? Неча кунга бардош бера олади? Наҳот у қариган чоғида ёлғиз ўғлидан, кўзининг гавҳаридан айрилиб қолса? Ўзинг мадад бергайсен, парвардигори олам!.. Бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганида у қайга боради? Додини кимга айтади? Арз қилиб борадиган бирдан-бир одам жаноб Хомуши бўлса... Заргар унинг айтганини қиласман деб, бу уқубатга гирифтор бўлди. Лекин ҳазратдан бошқа кимга боради? Ким унинг жонига ора киради?

Салоҳиддин заргар ўйлай-ўйлай яна ҳазратнинг оёғига бош уришга аҳд қилди. У бомдод намозини ўқиб бўлгач, эгнига тужунидан тўқилган илиқ чакмонини, бошига гуллик олача тақясини кийиб, устидан оқ шойи салласини ўради. Токчадаги пўлат қутичаларнинг бирини очиб, нафис товланган зеб-зийнатлар орасидан бири фируза, бири ёқут кўэли иккита тилла узук олди. Одатда у ҳазратни йўқлаб борганида битта қимматбаҳо зийнат инъом қиласар эди, бугун нечундир унинг ёнига яна биттасини қўшди, сўнг, бандига дур қадалган серҳашам асосини қўлига олиб, уйдан чиқди.

Осмон оқара бошлаган, боғдаги юксак оқ теракларнинг учлари ялтираб қолган, лекин ҳали офтоб чиқмаган эди. Салоҳиддин заргар ҳовлидаги токларнинг тагидан ўтиб, дарвозага бориб қолганида, орқадан:

—Бува... буважон!—деган овоз эшитилди.

Енгилгина кийинган Хуршида бону, юзига ташлаб олган ҳарир дуррасини ҳилпиратиб, чопқиллаб келди... Ранги ўчган, уйқусиз кўзларида мунгли изтироб, лаблари йиғлашга тайёр гўдакнинг лабларидай пирпираб учарди:

—Буважон, қайга?.. Бизни ташлаб қайга борасиз?

Салоҳиддин заргар суюкли набирасининг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўриб, ўзи ҳам қулт этиб ютинди:

—Қўрқма, болам. Тезда қайтамен. Дадангдан... хабар олиб қайтамен.

—Кўксаройга борасизму?—деди бону шивирлаб.—Кўксарой... Кўксаройга борманг, буважон!

Чол секин бош чайқади.

—Йўқ, Кўксаройга эмас, бошқа бир жойга бориб кела-мен... Дадангдан хабар топмоқ даркор, болам...

—Дадам...—Хуршида бону гапиролмай кафтларини юзига босиб, йиғлаб юборди.—Дадам бечорага қийин бўлур, буважон, мен биламен, қийин бўлур...

Салоҳиддин заргар сергакланди. Оппоқ қошлари бир-бирига тулашиб:

—Нени биласен?—деб сўради.

—Буважон! Мавлоно Али Қушчи зиндонга тушган эмиш. Шаҳзода барча илм аҳлларини қирғин қилмоқ ниятида эмиш...

—Ким айтди? Қайдан эшитдинг бу сўзни?—Салоҳиддин заргарнинг чўққи соқоли диккайиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Хуршида бону айтмайдиган гапни айтиб қўйганини сезиб, бошини эгди.

—Эшитдим... эшитиб, қўрқиб кетдим, буважон...

Салоҳиддин заргар қовоғини солди.

—Қўрқма, болам. Шаҳзода илм аҳлини эмас, даҳрийларни, дини исломияга қилич кўтарган диёнатсиз кофирларни қувғин қилур. Сенинг даданг эса, ҳақ таолони тилидан ҳам, дилидан ҳам қўймаган бир фақиру ҳақирдур. Иншооллоҳ, тангри таоло уни ўз паноҳида сақлар... Бор, юмушингни қил, болам!—Салоҳиддин заргар набирасининг пешанасидан ўпди-да, дарвоза томон йўналди.

"Ё раббим! Бу машъум хабарни, мавлоно Али Қушчи зиндонга тушганини қайдан эшитмиш?"

Бостирманинг тагида челякка ўт ёқиб, исиниб ўтирган қоровул Салоҳиддин заргарни кўриб, ўрнидан сакраб турди. Белбоғидаги калитлар орасидан биттасини олиб, дарвозага қараб чопган эди, заргар тўхтатди.

—Тунда ҳовлига бирда-ярим одам келмадими?

—Йўқ, хожам, одам тугул, пашшани ҳам йўлатмадим!

—Ҳм... сергак бўл... Каминадан берухсат бир одам кирса каллангни оламен!—Салоҳиддин заргар қўлидаги асоси билан ерни дўқ-дўқ уриб, дарвозадан чиқди. Лекин Хуршида бонунинг айтганлари-ю, бу сўзларни қайдан эшитди, деган фикр "Мозори калон"га етиб боргунча кўнглидан чиқмади.

"Мозори калон"га ёндош ҳазратнинг ҳовлиси олдидаги

очиқ майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида қаландарлар гурух-гурӯҳ бўлиб, гулхан ёқиб исиниб ўтиришар, масжид рўпарасидаги хонақоҳнинг олдида бошқа бир гурӯҳ дарвешлар қозон қайнатишарди.

Салоҳиддин заргар ташқари ҳовлидаги чинор тагида ўтириб ҳазратнинг чақиришини кута бошлади. Одатда у камдан-кам кутар, заргар келиши билан ҳазрат дарҳол чақириби оларди. Бу сафар ҳазрат ҳузурида мўътабар бир зот бўлса керак, ички ва ташки ҳовлидаги муридлар оёқ учиди юришар, бир-бирларининг қулоқларига шивирлашиб сўзлашар, турнақатор бўлишиб, ошхонадан ичкарига қумуш баркашларда овқат ташишар эди... Аҳён-аҳёнда аллақандай қаландарлар, тунд юзли ясовуллар от чоптириб келишар, уларни ҳеч ким куттирмас, келишлари билан ичкари ҳовлига олиб кириб кетишар эди. Ниҳоят, қиздай нозик ёш мурид келиб, заргарни ичкарига таклиф қилди...

Салоҳиддин заргар ёш муриднинг кетидан ички ҳовлига томон юаркан, гўё ҳозир ҳазратдан нохуш гап эшитадигандай, юраги увишиб кетди. Салоҳиддин заргар пойгакка тиз чўкиб камоли эҳтиром билан салом берди. Жаноб Хомуш тиз чўкиб, камоли эҳтиром билан салом берган Салоҳиддин заргарга ер остидан бир қараб қўйидида, бошини хам қилиб, тасбеҳ ўтиришда давом этди.

—Не арзи ихлосинг бор, хожа Салоҳиддин,— деди.— Фурсат зиқ.

Салоҳиддин заргар ўтирган жойида тавозе билан тавзим қилди.

—Оллога шукрким, соҳибназар пуштипаноҳимнинг муборак қўлларини олмоққа мушарраф этмишдур...

—Сўзла, заргар. Дору~~с~~алтанада не сўз бор? Аҳли тижорат орасинда не хабар бор?

Салоҳиддин заргар юраги увишиб:

—Пирим, —деди овози қалтира~~с~~—Шу кеча Кўксаройдан сипоҳлар келиб, ёлғиз фарзандим... мавлоно Муҳиддинни олиб кетган эдилар. Қайтиб келмади, пирим...

Ҳазратнинг лабларига билинар-билинмас кулгу югурди.

—Қайтмаса... зурриётингиз мавлоно Муҳиддин шаҳзодага ёқиб қолгандур?..

—Пирим...

—Ёҳуд, билъакс, мутараддид¹ фарзандингиз ўз биро-

¹ Мутараддид—бекарор.

дари Али Қушчи билан юзлашганда бу даргоҳи табаррукда қилган аҳду иқрорини тардид¹ қилгандур?

Салоҳиддин заргар тили калимага келмай ғулдираб қолди:

—Беайб парвардигор... осий банда... гуноҳини афв этгайсиз, пирим!

—Осий банда,—деди ҳазрат соқолини серкиллатиб.—Сени яхши биламен, заргар. Ул такаббур шоҳни пушти-паноҳ айлаб, унинг меҳри муруввати ила бойлик орттириб, энди тавба-тазарру қиласен!

—Пирим. Садоқати зоҳир қулингиз...

Салоҳиддин заргар икки букилганича пешанасини гилемга қўйиб, жим қолди. Мудҳиш қўрқув уни гангитиб қўйган, хаёлида фақат: "Ё раббано. Ўзинг шафе бўлгайсен!" деган фикр такрорланар, лекин тили калимага келмас эди.

—Инналлоҳо маассобириин. Сабр қилинг, заргар...—Ҳазрат Хомуш ёстиғи остидан шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшикда дарҳол ёш мурид пайдо бўлди.

—Девона Довулбек келдими?

—Келмиш, пирим.

—Айт, кирсин.

Салоҳиддин заргар кимдир ёнига "турс" этиб чўккалаганини эшитиб, қўрқибгина кўз қирини ташлади. Унинг ёнида жулдур кийимли дарвеш эмас, белига ойсимон эгри қилич таққан, бошига дубулға кийган бир кўзи ғилай сипоҳ чўккалаб ўтиради.

—Хўш, қочоқдин хабар топдингми, дарвеш?

—Йўқ, пирим...

—Бир қочоқ Қарноқийни тополмасанг... нечун сени қаландарбоши қилдим? Нечун уддабурон деб, Кўксаройга ясовулбоши қилдим, Қашқир?

—Гуноҳкормен, пирим. Не чора, доруссалтанада титмаган жойим, кирмаган тешигим қолмади...

Қаландар Қарноқийнинг номини эшитган Салоҳиддин заргар бошини сал кўтариб, қулоқ солди. Нечундир набирасининг бояги сўзлари эсига тушиб, юраги шифэтди.

Қашқир ўтирган жойида питирлаб:

¹ Тардид қилмоқ—рад этмоқ.

—Иншооллоҳ, топамиз, пиrim,—деб бидирлади.—Ер ютса-да, топамиз у бадбахтни.

Жаноб Ҳомуш кўнгилсиз гапни бошқа ёқقا бурмоқчи бўлиб:

—Хўш,—деди.—Бу одамни танийсенми, дарвеш?

Қашқир Салоҳиддин заргарга қиё боқиб, ишшайди.

—Бу зоти шарифни танимайдурғон кимса буткул Мовароуннаҳрда йўқдур, пиrim.

—Бул зотнинг зурриёти мавлоно Муҳиддин ҳибсга олинган эмиш, хабаринг борму?

Қашқирнинг лабидаги табассум сохта ғамгинлик билан алмашди.

—Надоматлар бўлгайким, бу нохуш юмуш фақирга юклangan эди, пиrim.

—Хўш? Сўзла...

—Мавлоно Муҳиддин ҳибса, батавфиқ Али Қушчи билан бир жойда ётиби, пиrim.

—Нечун? Ё сўроқ қилинмадиму?

—Йўқ, сўроқ қилингандур. Мавлонога тасанноким, пиrimга қилган аҳди иқоридин қайтмабдур.

—Бўлмаса... сабаб ҳибсга соладур?

Қашқир елкасини учирди.

—Давлатпаноҳ буни лозим топса, бандаси не қилсин, пиrim? Давлатпаноҳ айтмишким, сўзлаган сўзинг ҳақиқат бўлса, бу сўзни Али Қушчининг бўйнига қўясен. Бўйнига қўйиб, ул палидни инсофга келтирасен, сўнг, ҳибсдин озод қиласмен...

—Пирим!—Салоҳиддин заргар инграб юборди. У ўзини ҳазратнинг оёқлари остига ташламоқчи эди, лекин жаноб Ҳомушнинг: "Бас! Фармони ҳумоюн амри вожибдур!" деган хитобини эшитиб, ялт этиб қаради.

Салоҳиддин заргар ҳазратнинг шиддатли чехрасидан, аллақандай илҳом билан порлаган сеҳрли нигоҳидан кўзларини олиб қочаркан: "Ё раббий! Ўзинг мадад қилгайсен!—деб пичирлади.—Нечун Али Қушчининг сўзини буларга етказдим? Нечун анинг сирини очдим?..."

—Кўзингни арт, заргар!—деди ҳазрат.—Ул осий зурриётингга ҳифзи ҳимоятни бандасидан эрмас, тангри таолодан сўрагайсен. Калимаи шаҳодатни арз қилиб, лайлу наҳор истиғфор айтгайсен. Ўрнингдан тур, эй бандай бeroҳ.

Салоҳиддин заргар нигоҳини чулғаб олган туман орасидан эшикни аранг топди ва гандираклаб хонадан чиқди. Даҳлизда кўксини чангллаганича бир зум деворга суяниб

турди. Шу пайт қўли ён чўнтағидаги тилла узукларга тегди, тегди-ю, кўнгли бир хил бўлиб кетди. Пирига атаган узукларни бермай қайта олиб кетиш ёмон бир нарсанинг аломати эди. У бир ўйи қайтиб кирмоқчи бўлди-ю, журъат этмади. Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғудан дармон-сизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди.

11

Хуфтонда уста Темур Самарқандийнинг ғоридан чиқиб кетган Қаландар Қарноқий тун ярмидан ошганда қайтиб келди-да, босқоннинг ёнидаги пўстакка юзтубан тушиб ётиб олди. Устанинг саволига қисқагина қилиб: мавлоно Муҳиддин ҳам зиндонга тушибди, отахон, деб қўя қолди. У хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргарнинг боғида юрар, кўз олдида ҳамон Хуршида бонунинг ёш билан ювилган маъюс юзи турар, қудоқлари остида ҳамон унинг ўксик овози янграр эди.

Букун у мавлоно Муҳиддиннинг уйига иккинчи марта борди, бориб яна тунов кунгидай боқقا қараган таниш дарчани чертди. Одатдагидай уч марта чертди. Хуршида бону уни кутиб ўтирган, эканми, лаҳза ўтмай боғ эшик очилиб, кимдир чиқди. Кобулий кавушларнинг енгил "шип-шип"идан "Қаландар дарҳол таниди: бону!"

Хуршида бону бир-бир босиб келиб, ёнғоқ тагида турган Қаландар Қарноқийнинг рўпарасида тўхтади. У салом бердими, йўқми, Қаландар билмай қолди. Бону, гўё салом қилгандай, бошини эгганича жимгина турарди. Этнида тўпигига тушган узун кўйлак устидан кийган қора баҳмал мурсак, бошида рўмол ўрнига қора духоба ёпинчиқ, ҳатто, юзига тутган ҳарир ипак дурра ҳам қоп-қора бўлиб туюлди Қаландарга. Қоронғида унинг юзи аниқ кўринмас, лекин духоба ёпинчиқ ўраган бошини эгиб, жимгина туриши яхшиликдан дарак бермас эди. Қаландар қуруқшаган лабларини ялаб:

—Иншооллоҳ, яхшилик бўлгай,—деди. —Мавлоно... қайтдими, бону?

Хуршида бону секин бош чайқади:

—Йўқ...

—Астағфирулло! Нечук?

Хуршида бону бошини кўтариб қаради. Унинг йирик оҳу кўзлари қоронғида қандайдир совуқ нур сочиб, ялтиллаб кетгандай туюлди.

—Мен қайдан билай? Ҳар нечук, мавлоно Али Қушчига ҷоҳ қазиган кимсанги зинданга ташламаслар...

Қаландар ўзини тутолмай:

—Водариг!—деб юборди. Бонунинг сўзларидағи аламли таъна унинг юрагига заҳарли наштар бўлиб қадалди. Хуршида бону бўғилиб кетаётгандай энтикиб-энтикиб нафас оларди.

—Сиз... қўрқманг деган эдингиз... Дадангизга шикаст етмайди, тезда қайтади, деган эдингиз. Қани қайтгани?

Қаландар, юраги увишиб, бонунинг чақнаб турган кўзларидан кўзини олиб қочди.

—Гофил банда, гуноҳимдан ўтгайсиз, бону...

—Дадам бечора ногирон бир одам. У кишини зинданга солиб, чиритамен деб, қўрқитмоқ осондур. Бироқ олло шоҳид: у зот ўз вижданини сотмайди. Ўз аҳбобига хиёнат қилмайди...

Хуршида бону кўз ёшларидан "ғип" бўғилиб, гапиролмай қолди. Қаландарнинг кўксига қадалган заҳарли наштар, гўё буралиб-буралиб юрагини тилка-тилка қилиб юборгандай бўлди.

—Кечиргайсиз, бону,—зўрга дея олди у. —Мен ўйлаган эдим, ғофил банда...

—Ногирон, ожиз одам зинданга қандай бардош қилади?—деди Хуршида бону.—Ҳоли не кечади? Бечора отам!

Бу сафар бонунинг аламли овози Қаландарга нечундир дарвоза олдидаги ўша машъум учрашувни эслатди. Ўшанда ҳам бонунинг "мирзам!" деб чақирган овози аламли фарёдга тўла эди, ҳозир ҳам. Гарчи у ҳозир оҳиста гапирса ҳам, сўзларида ўша дард, ўша фарёд, йўқ, қандайдир чуқур бир илтижо бор, гўё бошига тушган бу савдода ёлғиз ундан, Қаландардан нажот кутарди!

Эвоҳ! Қаландар бонуга, юзини кафтлари билан яшириб, унсиз йиғлаётган бу санамга нима дейди? Уни қандай юпатади?

Қаландар, гўё мотам тутгандай қора либосларга ўраниб олган бу нозик санамни бағрига босиб, ёш тўла кўзларидан ўпиб тинчитгиси келар, аллақандай дил сўзларини топиб, юпатишни истар, лекин, кўнглига қаттиқ озор берган одам, унга яқинлашишга журъят қилолмас эди.

—Қўйинг, бону, йиғламанг,—деди у ниҳоят.—Ноумид шайтон. Оллонинг меҳри дарёдур...

Бону унсиз титраб йиғлашда давом этар, унинг сўзларига қулоқ солмас эди.

—Иншооллоҳ, биз ҳам қараб турмасмиз. Бир йўлини топамиз, ҳаракат қиламиз, бону...

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, унга қиё бокди. Унинг ёш тўла кўзларида умид учқунлари мильтиради.

—Бобом бечора қайга боришни, кимга арз қилишни билмайдур.

—Ҳа, қийин,—деди Қаландар фигони чиқиб,—бу бераҳм мустабид барча илм аҳлини йўқ қилмоққа жазм этгандур. Устод ёқсан илму маърифат машъалин сўндириб, буткул Мовароуннаҳри зулмат қаърига чўктироққа азм қилгандур. Лекин, иншооллоҳ, бу қора ниятига етмас! Зеро, маърифат машъалин ўчириб, элни зулматга солмоқни ният қилган бирдан—бир мустабид машъум мақсадига етмагандур!..

Қаландар бунинг ҳаммасини ёниб-ўртаниб гапирди-ю, бирдан жим қолди: унинг олдида бош эгип пиқ-пиқ йиглаб турган бу санам ундан бундай улуғ хитоблар эмас, кўнглига тасалли берадиган сўзларни кутар, нажот тиларди.

—Иншооллоҳ, бир йўли топилиб қолар, бону,—деди у.—Сўзимга инонинг, биз ҳам қараб ётмасмиз, шу бу-кундан ҳаракат қиламиз...—Қаландар сўзини тугатолмади. Шу пайт, боф эшик шарақлаб очилиб, олдин аёл киши, унинг кетидан яна бир одамнинг соялари кўринди.

—Хуршида! Қайдасен, болам?

—Энагам! Бувам!—қўрқиб шивирлади Хуршида бону. У қўлини Қаландарнинг қўлига қўйди. Бонунинг мулойим кафти чўғдай эди.

Қаландар чўғдай ёнган бу қўлларни қисаркан, бутун вужуди ловиллаб кетди.

—Қўрқманг, бир йўлини қиламиз, бону! Мен тағин келамен!..—У орқага тисарилиб, ўзини дарахтлар панасига оларкан, Хуршида бонунинг:

—Лаббай, буважон!—деган мулойим товушини эшилди.

Қаландар қоронги кўчалардан, пана-пасқам жойлардан юриб, орқага қайтаркан, хаёлидан: "Не қилмоқ даркор?" деган бир фикр чиқмас, нигоҳи олдидан бонунинг ёш билан ювилган маъсум чеҳраси кетмас эди. Унинг қулоқлари остида ҳамон бонунинг аччиқ таъналари янграр эди, лекин бу сўзлар қанчалик аламли бўлмасин, Қаландар букун бир нарсани аниқ сезди: бону ундан ниманидир кутар, унга суюнмоқ истарди. Бу истак, Хуршида бонунинг өвозидаги бу пинҳоний илтижо уни

ҳам суюнтиар, ҳам аллақандай чўчитар, "Не қўлмоқ даркор? Бу икки устодни қандай қутқармоқ керак?" деган фикрни қайта-қайта эсига солиб, юрагини зирқиратар эди.

Қаландар тўсатдан олдинда "ярқ" этган олов кўриб, тўхтади. Қўлларида машъял ушлаган икки навкар унга етмай чапга бурилиб кетди.

У қаёққа кетаётган эди? Боши оғиб қаёққа келиб қолди? Ҳа, у Тиллабибидан хабар олгани Гўри Амир томонга, Али Қушчининг Оқсаной ёнидаги ҳовлисига кетаётган эди.

Қаландар ён-верига синчилаб қаради. У заргарлар растасидан ўтиб, Кўксаройга яқинлашиб қолган эди. Олдинда, баландликда, кунгурадор девор билан ўралган қора гумбазлар қоронғида чўнг қоялардай совуқ маҳобат билан юксалиб туар, у ерда мильт этган чироқ кўринмас, муazzам сарой, гўё ҳаётсиз ташландиқ бир қасрдай жимжит ва ваҳимали туюларди...

Гўё ташландиқ қасрга ўхшаган бу сарой, теран сукутга чўмган бу гумбазлар негадир ёд бўлиб кетган мисраларни эсига солди:

Тотлиғ-тотлиғ еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтун тахт ўлтурғанлар,
Туфроқ аро ётмишлар...

Мавлонолар тушган зиндан қабристонга ўхшаган бу саройнинг қаерида? Унга туйнук очиб бўладими?

Қаландар дараҳтларни паналаб олдинга юрди, лекин сал ўтмай қалья томондан яна машъял ушлаган посбонлар кўринди. Афтидан, посбонлар тун бўйи сарой атрофида айланиб юришар эди.

Қаландар шарпасиз одимлаб орқага чекинди. Панапасқам жойлардан, дарвешлигига кўрган тор кўчалардан юриб, Оқсанойга ўтди. Ўтишга ўтди-ю, лекин кўнгли вайрон бўлди. Тиллабиби қаттиқ иситмада, чўғда ётгандай тўлғаниб, алаҳсираб ётган экан, Қаландарни ўғли Али деб ўйлаб, бўйнига осилиб олди, ёш чиқмаган нурсиз кўзларини юмиб, юз-кўзларидан ўпди, кейин, ўғли эмаслигини билгач, уввос тортиб йиғлади-ю, йиқилиб қолди...

Қаландар Тиллабибининг аламли фарёдини қайта эшистаётгандай бўлиб, бошини чопонига буркаб, ғужанакланиб ётиб олди. Уни ҳатто устани кўргали келган Қалқонбек билан Босқонбек ҳам ўрнидан турғизолмади. Оға-ини темирчилар одатдагидай ҳазиллашиб: "Э, оға, қўйинг, шу

Слғон дунёнинг ташвишларини! Девонанинг ишини худо ўзи ўнглабди!" деб, тегажоқлик қилиб кўриши ҳам, бўлмади, Қаландар турмади, ўзи билан ўзи олишиб, ич-этини еб ётаверди.

Вақт тун ярмидан оғиб, Қалқонбек билан Босқонбек юнди қўзғалишган эди, эшик яна тақиллаб қолди.

Қўлига лип-лип этган мойчироқни олиб, қоронғи йўлакка кириб кетган уста, эшикда ким биландир узоқ таплашиб тургач, Мирам Чалабийни эргаштириб кирди.

—Бу йигит бир кимсани бошлаб келибди,—деди уста Қаландарга.—Бегона одам, кирсинми?

Мирам Чалабий салом бериб олдинга ўтди.

—Мавлоно Коший! Барча толиби илмлар уни сизга йўллабдур, шоир.

—Менга йўллабди?! —Қаландар ҳайрон бўлиб ўрнидан турди. —Қани? Чақир! Кирсин!

Улуғбек мадрасасининг энг ёш мударриси ҳисобланган мавлоно Коший ибн Муиниддин форга киргач, қоронғига ўрганолмай кафти билан кўзларини тўсиб бир лаҳза турди. Кейин, гўё Қаландар Қарноқий эмас... бутун оламга донғи кетган улуғ аллома билан кўришаттандай камоли эҳтиром билан салом берди. Қаландар ҳам, ёш бўлса-да, устоднинг ҳурматини қозонган бу машҳур алломани кўриб суюниб кетди. Унинг келиши, ҳар нечук бу оғир, қора кунларда оламда яхшилар ҳам борлигидан далолат берарди.

Уста оловдондаги иссиқ қўрни ағдариб, устига саксовул ташлади, супага намат ёзиб, меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди. Қаландар ҳамон форга кўниколмай, кўзлари аланг-жаланг бўлиб ўтирган Кошийнинг тиззасига қўлини қўйди.

—Сизни каминага муллаваччалар юборган эмиш, биродар? Улар каминани қайдан эшитибдур?

Мавлоно Коший иягидағи сийрак соқолини силаб кулди, гулхан шуъласида унинг сўлгин юзига қон югуриб, кўзлари чақнаб кетди.

—Сизнинг донғингиз бутун Мовароуннаҳрга кетгандур, шоир. Алхусус, сиз дарвешликни тарқ этиб, мавлоно Али Қушчининг қанотлари остига қайтганингизни эшитган толиби илмларнинг ҳурмати чексиздур.

Қаландар Қарноқий ғамгин кулимсираб, гулханга тикилди. Мавлоно Кошийнинг сўzlари унинг қалбидаги ярани қайта тирнади. "Дарвешликни тарқ этиб, илм даргоҳига қайтганидан не фойда, на ҳибсдаги устозларининг жонига ора кира олди, на бонунинг дардига малҳам бўла олди!"

Қаландар оғир хўрсишиб, Кошийга қаради:

—Хўш, илм аҳли орасида не сўз, не хабар бор, биродар?

Коший ўйчан кўзларини гулхандан уzmай:

—Барча талабалар, барча илм аҳли ғам-андуҳдадур, шоир,—деди.—Биласиз—мадрасалар ёпилгандур. Илм аҳлининг тақдири не бўлади, ҳануз қоронғидур.

—Ғам-андуҳдин не фойда? Ғам-андуҳ кишига ёр бўлмайди, биродар.

—Ҳақ гап!—деди Мирам Чалабий, гулхан шуъласида кўзлари чақнаб.—Толиби илмлар айтган эмиш: Али Қушчини дарҳол қутқармоқ керак, деган эмиш. Нечун буни айтмайсиз, мавлоно Коший?

Коший кўра ёнида гулхан ёқиб ўтирган ака-укаларга ҳадиксираб қаради, Қаландар кулимсираб: "Қўрқманг, азизим, булар ўзимизнинг йигитлар", дегач:

—Ҳа,—деди бош иргаб.—Кеча оқшом каминанинг ҳузурига бир гуруҳ талабалар келдилар. Ўзларини чоҳга отишга ҳозир муллаваччалар, бошимиз кетса ҳам мавлоно Али Қушчини қутқарамиз, дейдилар.

—Қай йўсин?

—Ётган зинданини билсак туйнук очар эдик, дейдилар.

Дам босаётган Қалқонбек Кошийнинг сўзларига қулоқ солиб турган экан:

—Боракалло! Зап йигитлар экан!—деб хитоб қилди.—Не дейсиз, оға?

—Не дейман, балли, дейман, иним!—кулди Босқонбек, қора қумғонни оловдан оларкан.—Кўкрагида ёли бор бундай йигитлар топилса биз ҳам қўшиламиш! Қаландар оғамдай тун-кун ғам чекиб ётмаймиз. Қалқон бўл деса, қалқон бўламиш, бос деса, босамиз. Лаббай, Қаландар оға?

Қаландар ака-ука темирчиларнинг гапларига бир кулиб қўйди, лекин кўз олдига кунгурадор девор билан ўралган қаср, машъал кўтариб сарой теварагида айланиб юрган бояги посбонлар келиб ўйланиб қолди. Уста эса, бошини сараклатиб:

—Ҳе, хом сут эмган бандалар!—деб кулди.

—Нечук куласиз, отахон?—деди Қалқонбек.

—Шунинг учунким, бу сарой, бу зинданларни ким қурганини билмайсиз. Бу зиндан, бу саройларни оламни зер-забун қилган, кимсан Амир Темур қурдиргандур!

—Бўлмаса не қиламиш, отахон?!—деди Мирам Чалабий куйиниб.—Маслаҳат беринг: не қиламиш?

—Ҳа, йўл топмоқ керак.—Қаландар бошини қўллари билан сиқиб, оғир тебранди.—Йўл топмоқ керак!

Уста катта ялпоқ кафти билан серажин юзини силаб, улханга тикилиб ўтирап, мўйловга ўхшаган қалин қошибари остидаги кўзлари юмуқ, лаблари қимтилган эди.

—Фақир буни кўп ўйладим. Ўйлай-ўйлай шу хаёлга сидим: уларни қутқарса олтин қутқаради. Башқа чора йўқ!

—Олтин?—ҳамма бирдан жимиб қолди. Ҳатто Қалқонжек ҳам дам босишдан тўхтаб, яқинроқ келиб ўтирди.

—Ҳа, олтиндан бошқа нарса бу ишда ёрдам беролмас,—деди чол.—Эсларингда бўлсин: шаҳзоданинг саркарлари орасида бир одам йўқким, олtingа сотилмасин! Қармоқ ташлаб, улардан бирини илинтиromoқ даркор. Али Қушчининг қутлуғ бошини қутқармоқ учун олтин-жавоҳирларни аямаслик лозим. Мирзо Улуғбекдай донишманд ҳам буни ўйлаган бўлса ажаб эрмас!—Чол, сир-асорни очиб қўймадимми, деган маънода Қаландарга қараш. Лекин Қаландар сўна бошлаган гулханга тикилиб, ҳамон хаёлга толиб ўтиради. Уста олтиндан гап очиши билан унинг эсига негадир Қашқир тушди. У боя хуфгонда Қашқирни узоқдан қўрган эди. Қашқир ясовуллар кийимида, бошида дубулға, белида ойсимон эгри қилич, ўтида бўлиқ тўриқ аргумоқ, расадхона ёнида ўн чоғлик туворий билан от чоптириб ўтиб кетди. У отда шундай тавлат тўкиб ўтирап эдики, Қарноқий ўз кўзларига шонмай қолди!.. Ҳа, чол ҳам, Қашқирга қармоқ ташлаб қўрмоқ керак, деди. Тавба! Нечук бу фикр унинг хаёлига іввалроқ келмади?

Коший Қаландарнинг сукутига бошқа маъно берди аямаси:

—Олтин билан иш битса бир иложи топилур,—деди.—Барча талабалар, барча илм аҳли қўлидан келган ёрдамини аямас!

—Олтиндан бурун уста айтган қармоқقا илинадурган балиқни топмоқ керак!—деди Қаландар.

Коший ака-ука темирчиларга яна бир қараб қўйгач:

—Балиқ ҳам топилур,—деди овозини пасайтириб.—Камина амир Султон Жондор деган бир одамни биламен. Узоқ қариндош бўлур...

—Амир Султон Жондор? У виждонсиз амир шаҳзоданинг ўнг қўли эмиш!

—Демакким, наҳанг экан-да!—кулди Мирам Чалабий.

—Наҳангким, наҳангларнинг наҳангги. Аммо, қайдам, узоққа тушадиму, йўқму?

—Қўрқма, болам. Наҳанг бўлса... қармоқقا тушмаса имоққа тушади! Аммо хўрак каттароқ бўлмоғи даркор!—

Уста Темур Самарқандий шундай деб, қўлини фотиҳага очди.—Бу юмушда худованди қарим омад бергай, овларинг ўнгидан келгай, болаларим, илоҳи омин!

12

Кўксаройдан итдай чарчаб қайтган амир Султон Жондор тўшакка кириб, энди кўзи илингган ҳам эди, кимдир елкасидан секин туртди.

—Маъзур тутгайсиз, амиirim, Кўксаройдан чопар келмиш.

Амир Жондор кўзларини зўрға очди. Тепасида ёш маҳрами тавозе билан қўл қовуштириб турарди.

—Саройдин келди?

—Саройдин, амиirim...

—Чақир!—Амир Жондор уф тортиб, кўзини юмди. Мана, неча ойдурким, ҳар куни аҳвол шу: туну кун тинчлик йўқ. Шаҳзода кечани кечадемай, кундузни кундуз демай чопар юборгани юборган, гёё у қадимий асилизодалар авлодидан бўлган бооброў лашкарбоши амир Султон Жондор тархон эмас, зоти паст бир маҳрамдай майдачуяда юмушларни ҳам унга юклагани-юклаган.

Шаҳзода фақат отасини эмас, жигаргўшаси Абдулъазизни ҳам унинг, амир Жондорнинг қўли билан қатл қилди...

Амир Жондор ўша машъум кечани ўйларкан, қатл пайтида ияги қалтираб, ёш боладай юм-юм йиглаган Абдулъазиз гёё уйга кириб келаётгандай бўлди-ю, ялат этиб эшикка қаради, сўнг, вужудини совуқ тер босиб:

“Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор!”—деб пичирлади.

Ҳа, бу маъюн шаҳзода кўп тубан юмушларни унинг қўли билан қилди. Ўзи бўлса... ўзи сўнгти пайтларда ёмон бир одат чиқарди. Тун ярмигача, аксарият тоңи отгунча ухламайди, салтанат ишларини, девонга оид барча ёзишмаларни тунда қиласи, иш йўқ пайтларида эса базм қуради. Лекин унинг базмлари ҳам қилиқларидай совуқ Йлгари, Мирзо Улуғбек даврида, доруссалтананини машҳур шоир ва фозиллари, машшоқ ва хонандалари тўпланадиган чорхари базмхонада ёлғиз ўзи ўтириб, бода ичади, аллақандай мунгли хаёлга чўмиб, оғир тебраниб машшоқларнинг ғамгин куйларини эшитади, аҳён-аҳёнда ҳарам канизларидан бир-иккитасини чақиртириб, рақсга

туширади, лекин аксарият, канизларни ҳайдаб юбориб, яна машшоқларга маҳзун куйлар чалдиради. Ўхтин-ўхтин кўнгли суҳбат тусаб қолган пайтларда амир Жондорни ёхуд қўшни хонада кутиб ўтирган девон бекларидан битта-яримтасини таклиф қилиб, қўлига бир коса бода тутиб меҳмон қилган бўлади... Эй, парвардигори олам! Унинг бошига не кўйларни солдинг? Амир Султон Жондор тархон Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, Мирзо Абдуллатифга юкунганида унинг умиди шу эдими? Шаҳзоданинг ўнг қўли, инонган тоғи, садр аъзами бўламен, деб ўйламаган эдими? Шаҳзода шунчаки номига тахтда ўлтирас, салтанатни эса мен тебратамен, буткул Мовароуннаҳр оёқларим остида бўлади, деган умидда эмасми? Барча зоти шарифлар, барча бек ва бекзодалар, бой ва савдогарлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аъён ва боёнлар менинг ларвозамда қўл қовуштириб туради, менинг давлатим, менинг кошонам доруссалтанада энг бадавлат, энг муҳташим бўлади, ҳарамимга эса Мовароуннаҳрнинг энг хушрўй нозанинларни йигамен, деган ишончда эмасми? Шу умидда шаҳзоданинг барча буйруқларини фармони ҳумоюн деб билган, энг тубан, энг разил топшириқларини бажо келтирган эмасми? Хўш? Бунинг эвазига ундан не яхшилик кўрди? Бойлиги, шон-шавкати ортдими? Ҳарамидаги бирорта малакни инъом қилдими? Йўқ! Амир Жондор Салоҳиддин заргарнинг набирасига кўз тиккан эди, заргарга шаръий куёв бўлиб, донғи буткул доруссалтанага кетган бу санамни никоҳимга оламан, деган ниятда эди, бу ниятига ҳам етолмади. Энди совчи юбораман, деб турганда, шаҳзода мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олди-ю, бу юмуш тўхтаб қолди. Амир Жондор қанча уринмасин, мавлоно Муҳиддиннинг жонига ора киролмади. Бошқа амирлар эса, уни шаҳзоданинг энг яқин муқарраби, деб ўйлайдилар, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ, деган хаёлдалар. Шу боисдан унга ёмон кўз билан қараб ҳасад қиладилар, салтанатда бўлаётган барча мараз ишларни ундан кўрадилар, барча қатлу қирғинга амир Султон Жондор сабаб, деб ўйлайдилар. Амир бўлса, ўз жонини зўрга сақлаб юрибди. Зотан ёлгиз амир Жондор эмас, шарафсиз Хурсон юришидан кейин, хусусан, шаҳзода Абдулъазизнинг доруссалтанада қилган зуғумларидан сўнг, Мирзо Улуғбекдан норози бўлиб, Абдуллатиф томонга

Садр аъзам—биринчи вазир.

ўтган амирларнинг ҳаммаси букун пушаймон. Зеро шаҳзода улар кутган юксак рутба ва олий лавозимларни ињом этмади, у фақат жаноб Низомиддин Хомуш раҳнамолигида иш тутмоқда, ёлғиз шу такаббур зотни тан олиб, туну кун унинг оёғига бош урмоқда. Ҳатто шайхулислом Бурҳониддин ҳам бир четда қолиб кетди... Амир Султон Жондор эса...телба шаҳзода ҳар куни унинг кўзларига тикилиб қарайди, унинг сўзларига, ичган қасаларига инонмайди, босган ҳар бир қадамини зимдан кузатади, сўроққа тутиб қийнайди...

Амирнинг қалбини унга ёт бўлган қандайдир чуқур ғамгинлик чулғаб олди. Нечун у Мирзо Улугбекдан юз ўғирди, нечун унинг яхшиликларини унутиб, куфрони неъматлик қилди?

Амир қаттиқ уф тортиб, ўрнидан туроётганида эшик секин очилиб, Қашқир кирди: "Мана, орқамдан яна бир айғоқчи қўймиш!"

—Хўш?—деди амир дағаллик билан.—Тун ярмида тағин не юмуш чиқди, ғилай?

Қашқир ғалати ишшайиб жавоб берди:

—Буни давлатпаноҳимдан сўрайсиз, амирим!

Амир Жондор ғилайни сўкиб юборишдан ўзини зўрга босиб, тескари бурилди. Бараваста гавдасини сипоҳий либосларга сиқиб кийинаркан, Қашқирнинг фавқулодда юмшоқ, мулойим овозини эшилди:

—Шавкатли амирим! Сиз фақирга инонмайсиз. Била-мен. Ва лекин, шаҳзоданинг бу ишлари каминага ҳам ёқмайдур.

"Шайтонга дарс берадиган бу Қашқирнинг нияти не? Кўнглимга қўл солиб, сир олмоқму ё бошқа муддаоси борму?"

Амир Жондор кумуш камариги боғлаган бўлиб, унга қарамай сўради:

—Қайси юмушларини айтасен?

—Қайси бирини айтай, амирим? Ўзига маҳрам қилиб олди. Дуруст. Аммо маҳрамликдан не фойда?

"Эй дариф! Бу не ҳол? Жонимни, бошимни тикиб хизматни қилсан ҳам инонмайди, айғоқчи устига айғоқчи қўяди!"

Тунов куни мавлоно Коший келиб қўйнига қўл солиб кўрди. Аллақандай норози одамлар тўғрисида сўзлади, ҳаммаёқ нотинч, фуқаронинг аҳволи танг, доруссалтанада қаҳатчилик, савдо-сотиқ касод, деб арз қилди, ахири Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни суриштириб, олтин ва жавоҳирларга шама қилди. Амир Жондор бир ўйи уни

сўзи устида шап ушлаб, шартта зиндонга тиқмоқчи ҳам бўлди-ю, қариндошлиқ андишасида уришиб-сўкиб, ҳайдаб чиқарди. Букун бўлса... Илоннинг ёғини ялаган бу муғамбир қўйнига қўл солиб кўрмоқда!..

Амир Жондор қиличини тақиши баҳонасида ҳамон Қашқирга қарамай:

—Сенга ҳайронмен, гилай,—деди.—Мирзо Улугбек даврида кўча-кўйда тиланчилик қилиб юрган бир гадо букун шаҳзоданинг муръвати билан ясовул бўлдинг. Тағин не керак сенга, Қашқир?

—Ясовулликдан не фойда? Номи улуғ, супраси қуруқ, амирим!

—Супранг қуруқ бўлса мен не қиласай, ясовул бўлдинг, ҳаракат қил, Қашқир!

—Ёлғиз отнинг чанги чиқмас! Қарс икки қўлдан чиқадур, амирим! Бир юмуш бор.

—Не юмуш?

—Хўп десангиз айтамен, аммо қўрқманг. Кўп содиқ одамлар бор...

“Содиқ одамлар? Фаришта тўнидаги бу иблис не дейди? Фитна борми... ё мени синаб кўрмоқчими?”

Амир Жондор шартта бурилиб, Қашқирни гирибонидан ушлаб ўзига тортди.

—Жонингдан умидинг бўлса тўғрисини сўзла: ким сенга мени синамоқни топширди? Шаҳзодами ё Низомиддин Хомуш ҳазратларими? Қорнингни ёриб, ичагингни салла қиласмен. Сўзла, иблис!—Амир Жондор ясовулнинг томогини ғиппа бўғиб олди. Унинг қўллари бургутнинг панжасидай қаттиқ эди. Ясовулнинг ғилай кўзи қинидан чиқиб, олайиб кетди.

—Ким юборди, сўзла, ифрит!

—Биллоҳ ёлғон сўзласам! Бердисини айтгунча белимни синдириманг, амирим...

—Бердиси не? Фитнами?

—Йўқ, олтин, амирим, олтину жавоҳир!..

—Барча фитна, барча қабоҳат олтину жавоҳирдан бошланур! Хўш, қай кўчада ётгандур олтину жавоҳирлар?

—Кўчада эмас, сизнинг қўлингизда, зиндонда ётибди, амирим!

“Зиндонда ётибди! Пирига дўст бўлмаган бу шайтон басир не дейди? Кимни айтади? Шаҳзода Абдуллоними ё шаҳзода Абу Саидними?”

Амир Жондор Қашқирнинг гирибонидан ушлаган қўлларини қаттиқроқ сиқди.

—Кўзингни ўйнатмай очиқ сўзла, шайтон! Қашқир жон талвасасида унинг қўлида питирлаб хириллади:

—Икки аллома... Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин...

"Аждаҳонинг кўзини чўқиган қузғун! Икки мавлонони қутқариб не қиласди? Олтин-жавоҳирларни ким беради? Салоҳиддин заргарми?"

Амир Жондор Қашқирни қаттиқроқ бўғмоқчи бўлди-ю, негадир Коший билан бўлган суҳбат эсига тушиб, қўйиб юборди. Қорнидан тойиб кетган кумуш камарини тўғрилаб, эшикка томен юаркан, пичинг қилди:

—Билиб қўй, Қашқир! Икки кемага оёқ қўйган гарқ бўлур! Амир Султон Жондор олтин-жавоҳирларга сотилмайди!

Кундуз ёқсан қор яхлаб, аёз бошланган эди. Совуқда пишқириб, ер депсиниб турган отлар, туёқлари остидан кўчган муз парчаларини сачратиб, тош йўлни қарслатиб чопиб кетди.

Шаҳар кўчалари гўристондай жимжит ва зимистон эди. Ҳар куни бу маҳал эшитилиб турадиган қоровулларнинг шақилдоғи ҳам эшитилмас, қаландарларнинг "ҳақ дўст, ё олло"си ҳам қулоққа чалинмас, кечаси машъъал ёқиб даҳа-даҳаларни айланиб юрадиган суворийлар ҳам кўринмас эди.

Амир Жондор олдинда от чоптириб бораркан, ҳамон Қашқирнинг сўzlарини ўйларди. У шайтонга тузоқ қўйган бу ясовулнинг илмоғига чап берганидан хурсанд эди. Токи бошига кулоҳ, эгнига хирқа кийиб, кўча-кўйда гадолик қилиб юрган бу дарвешни анчадан бери танир, уни саройда ясовул кийимида кўриб аввал ажабланган, кейин бу ишда жаноб Ҳомушнинг қўли борлигини пайқаб қолган эди... Ҳа, ҳазратнинг шахсий айғоқчиси ҳисобланмиш бу одамдан эҳтиёт бўлмоқ даркор. Лекин айни замонда Қашқирнинг сўzlари унга тинчлик бермас, ҳамон хаёлидан чиқмас эди... Қашқир "кўп садоқатли одамлар бор", деди. Қандай одамлар? Мақсадлари не? Наҳот доруссал-танада фитна бўлса-ю, амир Султон Жондор бехабар бўлса? Қаердадир Мирзо Улуғбекнинг суюкли наввари Бобо Ҳусайн Баҳодир яшириниб юрибди. Унинг номини эшитса шаҳзода ҳам дағ-дағ қалтираб қолади. Сўнгги кунларда шаҳар доругаси Мироншоҳ ҳам камнамо бўлиб қолди. Шайхулислом Бурҳониддин эса, бошдаёқ шаҳзодага рўйху什 бермаган эди, ҳозир қорасини ҳам кўрсатмайди.

Эҳтиёти шарт. Ҳар нечук, Қашқир айтган одамларни билиб қўймоқ даркор. Зеро бу телба шаҳзодага суюнмоқ—кўланкага суюнмоқ билан баробар. Бойқушнинг кўзларига ўҳшаган кўзлари ёмон... Бу кўзлардан қўрқмоқ жоиз...

Амир Жондорнинг хаёлини Кўксарой олдидаги майдонда гулхан ёқиб ўтирган ясовулларнинг овози бўлди. Отлиқларни кўриб, ўрниларидан сакраб турган ясовуллар, амир Жондор билан Қашқирни таниб, жойларига қайтишиди. Амир Жондор, отининг жиловини дарвозада қарши олган соқчига тутқазиб, ичкари кирди. Уни сарҳовуз ёнида кутиб олган балхлик занжисифат саройбон саломхонага эмас, негадир ҳарамга ёндош меҳмонхонага бошлади.

Мирзо Абдуллатиф ҳарамга ёндош бу шоҳона хонанинг тўрида, қават-қават шоҳи кўрпачаларда ёнбошлаб ётар, олдидаги хонтахтада бир лаган бедана кабоб билан шаффоф май тўла биллур хитой идиши турарди. Шифтдаги қандил ва токчалардаги олтин шамдонларга терилган шамларнинг кўпчилиги ўчирилган, меҳмонхона фира-шира эди. Шунинг учунми, тўрда ёнбошлаб ётган шаҳзода амир Жондорнинг юрагида аллақандай ёмон бир шубҳа уйғотди. У қўл қовуштирганича пойгакка чўккаламоқчи эди, лекин шаҳзода ўрнидан қўзғалиб, "бери кел!" деб ишора қилди. Уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларини амирнинг кўзларига қадаб, одатдаги саволини берди:

—Хўш, амир? Доруссалтанада не мужда бор?

"Тағин беҳурмат қилиб санлайди!"—Амир Жондор унинг кўзларидан кўзини олиб қочаркан, бошини қуйироқ эгди:

—Иншооллоҳ, осойишталиқ, давлатпаноҳ.

—Осоийшталиқ бўлса нечун кўзингни яширасен?

Амир Жондор зўраки жилмайди:

—Соябони марҳаматимнинг нурли чеҳрасидан кўз қамашадур...

—Хушомадни биласен, тулки!—деди шаҳзода мастона кулимсираб.—Ва лекин билиб қўй, амир, юрагингда не муддаонг бор—кўзингдан кўриб турибмен.

—Зоти олийларига шон-шавкат тиламоқдан бошқа муоридим йўқдур. Салтанатингиз бундан ҳам зиёд...

—Бас! Салтанат ташвишларидан чарчаганмен!—деди шаҳзода.—Кўнглим бошқа бир нимарсанни истайди, шуаро тили билан айтганда, гул искамоқни тилайди, амирим!

Амир Жондор бирдан енгил тортиб, шаҳзодага қаради, кўзлари мастона сузилиб, жилмайиб ўтирганини кўриб, ўзи ҳам жилмайди.

—Сиз пуштипаноҳим искамоқ тиласа ҳарамда гул кўпдур...

—Мен истаган гул ҳарамда йўқдур!—шаҳзода шундай деб, ёстиғи тагидан тилла шақилдогини олиб, шақиллатди. Эшикда балхлик саройбон кўринди.

—Ҳарам бекасига айт! Кирсин!

Саройбон орқаси билан юриб чиққач, шаҳзода амирга бир пиёла май қўйиб узатди.

—Камина бир гулнинг таърифини эшитдим, амир, Кўнгил шу гулни искамоқни тилайдур...

Жодулиқдин ҳар дам ул оҳу кўзинг жон куйдурур,
Гул мисоли икки лабинг лаъли маржон куйдурур...

—Хўш, шеър нечук, амир?

—Аъло, валинеъматим!—амир Жондор бир сипқаришда пиёлани бўшатди, аллақандай шубҳадан кўнгли ғаш бўлиб:

—Сиздай офтоби олам искамоқни тилаган бу гулрухсор қайси гулшанинг гули экан?—деб сўради.

Мирзо Абдуллатиф унга жавоб бермай, эшикни секин очиб кирган ҳарам бекасига юзланди. Юзига ҳарир ҳаворанг парда ташлаб олган бека, эшикдан кирган жойида икки қўлини кўксига қўйиб, салом берди.

—Ул гулрухсорнинг таърифини мана, бекам айтадур,—деди шаҳзода.—Келинг, бекам, ўлтиринг, торгинманг.

Ҳарам бекаси учига дур қадалган зардўзи кавуши билан гиламни товушсизгина босиб келиб, шаҳзоданинг рўпарасига назокат билан тизза букди. Шаҳзода илжайганича унга ҳам бир пиёла май қўйиб тутди. Ҳарам бекаси таъзим билан пиёлани олди, қўш-қўш узук тақилган нозик бармоқлари билан юзидаги ҳарир ипак пардани кўтариб, майдан бир ҳўплади-да, сузуқ кўзларини Мирзо Абдуллатифга тикиди.

Бека ўттиздан ошган, лекин ҳануз латофатини йўқотмаган, оппоқ юзининг ўнг томонида катта қора холи бор, кўҳлик жувон эди. Амир Жондор унинг пуштиранг ипак кўйлак ва қизил мовут мурсак остида лорсиллаб турган бўлиқ қоматига, пиёлани олаётганда очилган оппоқ қўлларига тикилиб, қулт этиб ютинди. Буни пайқаб қолган шаҳзода қовоғини солди.

—Бекам, ул гулнинг таърифини қилинг амирга...

Ҳарам бекаси ўртасига кўкимтирир хол қўйилган қийғоч қошларини чимириб, амирга қаради.

—Амирим ул гулрухсорни кўрмаса-да, таърифини

эшитгандур. Шаҳзода Абдулъазиз ҳуснда тенгсиз у нозанини амир Иброҳимбек ўғлидан тортиб олган эди...

Амир Жондор чўчиб шаҳзодага қаради. Мирзо Абдуллатиф Абдулъазизнинг номини эшитган ҳамон чеҳрасидаги табассум сўниб, юпқа лаблари ҳимарилди, айни замонда негадир кўзлари қисилиб, амир Жондорга қадалди. Амир беихтиёр кўзини олиб қочаркан, хаёлидан: "Эй, дариф! Бу не кўргулик!—деган фикр ўтди.—Бир умидим шу малак эди..."

—Хўш? Нечук индамайсен, амир?—деди шаҳзода...

—Ул гулнинг таърифини эшитганмен, валинеъмат. Ва лекин...

—Хўш? Сўзла!

Амир Жондор пешанасидан қўйилган совуқ қатраларни сидириб ташлаб, ер остидан ҳарам бекасига кўз ташлади. Шаҳзода буни пайқаб қолиб, бекага имо қилди: "Чиқиб тур!"

Бека истар-истамас ўрнидан туриб, эшикка томон йўналди. Шаҳзода тоқатсизланиб амирга юзланди.

—Не сўзинг бор? Сўзла, амир!

Амир Жондор нима қилишини, нима дейишини билмай талмовсираб қолди.

—Давлатпаноҳ! Ул санам шаҳзода Абдулъазизнинг ҳарамида бўлған. Очилмаган гул-ғунчалар кўпдур.

—Гоҳо очилмаган гулдан очилган гулнинг иси хушбўй бўладур, амир...

—Иккиламчи, маълумингиз бўлғай, бу гул ҳибса ётган мавлоно Муҳиддиннинг гулшанидан бўлур. Ҳибса ётган бир кимсанинг ожизасини ҳарамга олмоқ... Сиздай салтанат соҳибининг шон-шавкатига лойиқ бўлурму, ҳазратим?

—Ҳмм...—Мирзо Абдуллатифнинг пешанаси тиришди, ингичка мўйлови асабий қимиirlаб:

—Хўш,—деди.—Мавлоно Али Қушчи қалай? Ҳамон иқор бўлмадиму?

—Худодан қўрқсан банда иқор бўлур, валинеъмат. Бу қайсар нобакор...

—Бас!—шаҳзода қўлларини парқу ёстиқларга тираб қаддини ростлади.—Иқор бўлишни тиламаса зиндонда чириб кетсин! Аммо мавлоно Муҳиддинни қамоқдан чиқаргайсен!

Амир Жондор дами ичига тушиб, индамай қолди. Шаҳзода яна бир пиёла шароб қўйиб унга узатаркан:

—Ма, ич, амир,—деди ва кулди.—Билиб қўй, биздай аминалмўъминин қўлидан ёлғиз сен май ичурсен.

—Куллуқ, давлатпаноҳ. Тангрининг марҳамати ёғилиб, салтанатингиз бундан ҳам улуг бўлсин, илоҳи омин!..

—Омин. Хўш, ул гулрухсор қаҷон муҳайё бўлади?

Амир Жондор юрагига бир нарса санчилгандай бўлиб, яна шаҳзодага қаради, қаради-ю, унинг синовчан қадалиб қолганини кўриб илжайишга мажбур бўлди.

—Ҳар қалай, маслаҳат шуким, бир ҳафта сабр қилгайсиз, давлатпаноҳ. Салоҳиддин заргар доруссалтанада энг давлатманд, энг баобрў зотлардандур. Унинг камоли иззатини ерга урмай, ўргага одам қўймоқ даркор, давлатпаноҳ...

—Ўзинг совчи бўласен, амир! Аммо ул гулрухсорга кўзингни тикмагайсен. Гулга тикилган кўзингни ўйиб, бошингни сапчадек узиб ташлаймен, амир!..—Шаҳзода тўсатдан кўзларини қисиб, хахолаб кулиб юборди.

"Бу иблиснинг ҳазили ҳам турқи тароватидай соvuқдир!" Амир Жондор оғир, норғул гавдасини базўр кўтариб ўрнидан турди, кўз олди қоронғилашиб, хонадан чиқди-ю, деворни ушлаб қолди. Хаёлида яна ўша аламли фикрлар қуюндай чарх урди.

"Эй дариф! Бошимга не савдолар солдинг? Ул даҳрий шоҳдан юз ўгириб, бу шаҳзоданинг этагини тутиб, кўрган яхшилигим шу бўлдими? Бир умидим шу гулрухсор эди, бу умидим ҳам Чин-мочин чиннисидай чил-чил синдими?"—Амир Жондор хонада қандайдир шарпа эшитиб, кўзини очди. Эшикда балхлик занжисифат саройбон турар, саройбоннинг мушук кўзларига ўхшаган кўк кўзларida таажжуб, йўқ, аллақандай шубҳа бор эди. Амир Жондор қаддини ростлаб, белидаги камарини тўғрилади.

—Филай қайда?

—Филай?—деди саройбон тушунмай.

—Филай ясовулни айтамен! —Амир Жондор бир кўзини қийшайтириб кўрсатди. Саройбон тушуниб кулиб юборди.

—Дарвозахонада ўлтирибди.

Амир Жондор кўксидаги туғённи босиб, оғир одимлаб хонадан чиқди.

13

Қашқир бир жойда ўтиrolмай торгина дарвозахонада қафасга тушган бўридай бетоқат айланиб юрарди. Деворларига суворий совутлар—жибо ва дубулға, қилич ва қалқон осилган дарвозахонада Қашқирдан бошқа ҳеч ким

йўқ, ясовуллар дарвоза олдидағи майдонда гулхан ёқиб, исиниб ўтиришарди. У дам-бадам тўхтаб, сарой томонга қулоқ солар, лекин у кутган товуш—нагал қоқилган оғир этикларнинг таниш гурс-гурси эшитилмас, ҳаммаёқ жимжит эди.

Қашқирнинг талвасага тушиши бежиз эмас, у амир Жондордан, тўғрироғи, амир унинг бояги гапларини шаҳзодага айтиб қўйишидан қўрқарди. Бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини Қашқир ўзи ҳам билмай қолди, лекин сўнгти кунларда унинг бошига шундай савдолар тушдиди, кўнглидаги розини айтмай чораси қолмади.

Бундан бир ҳафта муқаддам Қашқирни яна жаноб Низомиддин Хомуш чақиртириди, ундан Кўксаройда содир бўлаётган воқеаларни, шаҳзоданинг бошقا эл-улуслар билан олиб бораётган ёзишмаларини, саркардаларнинг ўзаро муносабатларини, девон бекларининг юмушларини—барини бир-бир суриштириди. Мирзо Улугбек навкарлари ва шогирдлари, илм аҳлидан кимлар ҳисбга олинниб, кимлар эркка чиқарилганини, хуллас, сўраб-суриштирганинг сир-асрори қолмади. Қашқир пирининг барча сўроқла-рига жавоб берди, ҳазрат ундан рози бўлгандай эди, лекин сўроқ охирида сўз айланиб яна ном-нишони ўчган Қаландар Қарноқийга бориб тақалди-ю, пири уни қаттиқ койиди. Унга инониб, саройга тайинлаганида, шаҳзоданинг шахсий ясовулларидан бири қилиб қўйганида, қаёқдаги мусофири бир гадони тутолмасанг не қилиб юрибсен, деган сўзларни айтиб, шундай койиди, шундай писанда қилдиди, Қашқир пирининг олдидағи ер бўлиб, кўнгли чўкиб чиқди.

Ойсиз, зим-зиё, совуқ бир кеча эди. Ғилай аламини аргумоғидан олмоқчи бўлгандай, уст-устига қамчи босди. лекин қабристон ёнидаги дарвешлар хонақоҳига яқинлашиб ҳамду сано ўқиётган қаландарларнинг "ё олло дўст, ё олло"сини эшиганида, тўсатдан кўнгли бир хил бўлиб кетди. Исириқ ҳиди анқиган хонақоҳга кириб, жулдур кийимли олло гадолари орасида ўтиргиси, уларга қўшилиб зикр тушгиси, кўкнори отиб ё наша чекиб узоқ хаёлга толгиси келди. Бу бевафо фоний дунёning барча ташвишларини, кўнглида зил бўлиб ётган ҳамма ғам-андуҳларини эсидан чиқариб, бир зумга бўлса ҳам бегам-беташвиш гадога айланиш истаги уни йўлдан бурилишга уннади.

Шифти қуббасимон ярим қоронғи хонақоҳда бири зикр тушиб, бири наяки чекиб, яна бири кун бўйи эшикма-эшик юриб топган чақаларини санаб, қора дуд орасида

аридай ғувиллашиб ўтирган зоҳидлар Қашқирни қий-чув билан қарши олишди. Бирори уни даргоҳи илоҳийни тарк этган муртад ва кофир, деб сўқса, бирори бошидаги дубулғаси ва эгнидаги совутларига ёпишиб кулаги қилди, яна бирори дарҳол қўлига наша тутуни буруқсиган чилим тутди. Наша жуда ўткир эканми ё Қашқир анчадан бери чекмай юргани учунми, бир-икки тортишдаёқ кўз олдини аллақандай туман қоплади, кўнглидаги барча қайгулари тўзғиб, ўзини бошқа бир оламга кириб қолгандай ҳис қилди. У бошидаги дубулғаси, эгнидаги совутини ечиб, кулоҳ кийиб, зикр тушди, кейин бир кафт кўкнори ичиб узоқ хаёлга толди, гадоликда, йўқсилликда ўтган умрини ўйлаб ўпкаси тўлиб йиғлади, ниҳоят хонақоҳнинг қоронги бир бурчига кириб ухлаб қолди.

У уйғониб кетгач, қанча ухлаганини, қаерда, кимлар орасида ётганини анчагача эслай олмади. Хонақоҳда фақат битта мойчироқ тутаб турар, жулдур хирқаларига ўраниб олган дарвешлар ерга ташланган бўйраларда бир-бирининг пинжларига кириб, пинакка кетишган эди. Қашқир дубулғаси билан қиличини аранг топиб, қўланса ҳидга тўла хонақоҳдан чиққанида тун ярмидан ошиб кетган, булутлар орасида бир ҳовуч чўғдай милтираган ҳулкар тиккага келган эди.

Қашқир совуқда депсиниб турган бетоқат аргумогига миниб, қамчи урди... "Мозори калон" билан Кўксарой ораси анча бор, йўл шаҳар чеккасидаги боғлар, камбағал-косиблар даҳасидаги тор кўчалар, пастак дўкончалардан иборат расталар, пана-пасқам жойлардан ўтар эди. Яланғоч боғлар, токзорлар ҳувиллаб ётар, ҳаммаёқ гўристондай осуда эди... Қашқир боғлардан ўтиб, бозор майдонига чиқди. Сўнг, эскифурушлар растаси олдидан от чоптириб ўтиб, анҳор бўйлаб кетди. Анҳор бўйида Темирчи ва чилангарлик дўконлари жойлашган бўлиб, бу ерда ҳам қоровуллар кўринмас эди. Қашқир тўсатдан нечундир юраги ҳувиллаб, отини яна қамчилади. Темирчилик охиридаги чорраҳадан ўнг қўлга бурилиб кулолчилар растасига чиқилар, сўнг бешиксоз ва эгарсозлар растасидан ўтиб Кўксарой майдонига борилар эди.

Қашқир темирчилик растасининг охирига борганида,баногоҳ олдидан уч нафар отлиқ чиқди. Қашқир уларни тунда шаҳар оралаб юрган суворийлар деб ўиласа ҳам, сесканинқираб, ўзини сал чапга олди. Лекин отлиқлар унга йўл бериш ўрнига қуюндай бостириб келишарди. Қашқир жонҳолатда отининг бошини бурмоқчи бўлди,

лекин шу пайт суворийлардан бири ён томондан бостириб келиб бошига қора жун қопга ўхшаган бир нарсани ташлади-да, ипидан тортиб, томоғидан ғип бўғиб олди. Қашқир қоп ичиди питирлаб қиличига ёпишди, лекин кимдир қўлларидан "шап" ушлаб орқасига қайирди-да, чилвир билан маҳкам боғлади. Сўнг, эгарга ўнгариб олиб, от чоптириб кетди. Қашқир олача қоп ичиди нафаси қайтиб таллинниб кўрди. Бақирай деса кимдир қопнинг боғичини қаттиқроқ тортарди-ю, томогини яна "ғип" бўғиб оларди... Отлиқлар, Қашқирнинг чамасида, бир-икки фарсаҳ йўл юришди, қандайдир жарликлардан, ариқлардан ўтишди. Ниҳоят, тўхтаб, уни отдан ағдариб олишди-да, худди гўрга судраб кириб кетаётгандай судраб кетишиди. Қашқир даҳшат ичиди "тириклайн кўммоқчилар!" деган хаёлга борди. "Вой-дод!" деб бақирган бўлди-ю, ҳушидан кетди.

Қашқир ҳушига келганда чиндан ҳам гўрсимон бир унгурда ётар, тепасида соқол-мўйловлари ўсиб кетган уч-тўрт одам турарди. Қўлларидаги мойчироқ шуъласида юз-кўзларини тангиб олган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган бу одамлар Қашқирнинг кўзига ажал бўлиб кўринди-ю, аъзойи бадани музлаб, кўзини қайта юмди. Кимдир ёнига тиз чўкиб, юзига бир пиёла сув сепди.

—Бас, Қашқир! Муғамбирилик қилмай кўзингни оч!

Дўриллаб эшитилган бу товуш алланечук таниш эди. Қашқир кўзини секин очди-ю, тили калимага келмай антрайиб қолди: тепасида энгашиб турган, соқол-мўйлови ўсиб кетган бу кимса... Қаландар Қарноқий эди.

—Қаландар!—деди Қашқир шивирлаб.

—Қалай, ўхшайманми?—Қарноқий кўзини қисиб кулиди.—Қани, ўрнингиздан туринг, ясовулим! Гадолик йўлини тарқ этган бу қочоқни ушлаб зиндонга солинг!

Қарноқий шундай деб, Қашқирни ёқасидан ушлаб ўрнидан турғазди.

—Хўш, жанда ўрнига бу совут, кулоҳ ўрнига дубулға, асо ўрнига қилич муборак бўлғай, иблиси лайн?

Қашқир тушимми, ўнгимми дегандай, кўзини яна юмиб очди... Йўқ, бу кўраётгандари туш эмас, у чиндан ҳам гўрдай совуқ, ярим қоронғи форда турар, атрофини қора чакмон кийиб, юз-кўзларини қора мато билан тангиб олган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган қароқчисифат одамлар қуршаб олган, улар орасида уч ойдан бери дом-дарақсиз кетган девқомат Қаландар Қарноқий ҳам бор эди...

Қўрқувдан дир-дир титраган Қашқир, ҳамон гарангсиб, кўзлари олазарак бўлиб турарди.

—Ха, ясовул? Нечук индамайсен? Ё жандангни совутга алмашганинг учун худонинг қаҳрига учраб гунг бўлиб қолдингми?

Қашқир бошини кўтармай минғирлади:

—Не қилай? Камина бир фақиру ҳақир... оллонинг хоҳиши...

—Бу фақиру ҳақир қанча бегуноҳнинг ёстигини қуришиб, қанча мўъмин-мусулмоннинг бошини қиличдан ўткарди? Қанча бечорани зинданга ташлади?

—Худонинг хоҳиши шу эса, не чора?

—Худога тил теккизгунча ўз гуноҳингдан сўзлаб тавба-тазарру қил, эй каззоб! Мавлоно Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олган сенми?

—Ммен. Лекин... ёлғиз қилмадум бу юмушни...

—Сўзингни англамадим?..

—Амир Жондор тархон бош-қош бўлмиш.

—Бас! Бу икки зот қайдা ётганини биласенми?

Қашқирнинг дилида, гўё зимистонда шам ёнгандай, нимадир милт этди. У оҳиста бошини кўтарди. Юзларини боғлаб олган номаълум кимсалар ҳамон уни қуршаб тураг, лекин ҳеч бири индамас, ҳеч бирини таниб ҳам бўлмас, ёлғиз соқол-мўйлови ўсиб кетган паҳлавонжусса Қаландар Қарноқий унинг рўпарасида туриб сўроққа тутмоқда эди.

—Биламен...

—Билсанг... уларни қутқармоқнинг иложи борми?

—Қутқармоқ?

—Қочирмоқнинг иложи топилурми, муғамбир?

Қашқирнинг дилида милт этган шам, гўё ёруғроқ ёниб, кўнгли ёришиб кетди. У "иложи топилур!" деб юборгиси келди-ю, кўзи Қаландарнинг ўқдай қадалиб турган кўзларига тушиб, тили гулдираб қолди.

—Бууни ўйлаб ккўрмоқ даркор. Ҳибсхонага амир Жондорсиз кириб бўлмас.

Қаландар уни билагидан ушлаб қаттиқ сиқди.

—Сўзимга қулоқ сол, Қашқир, бу разил юмушларинг эвазига падаркуш шаҳзодадан қанча тилла олдинг?

Қашқир аллақандай кўнгли ўқсиб:

—Бир бечора гадора тиллани ким берадур,—деди.—Марҳамат қиласа қорнимизни тўйдирар, бўлмаса у ҳам йўқ...

—Бўлмаса сўзимни эшит, Қашқир: агарчи бу икки мавлонони қутқармоққа ёрдам берсанг... қўлингта юз тилла санаб берамен!..

"Юз тилла!—деди Қашқир ичидা. —Юз тиллани қайдан олади бу гадо!"

Тўсатдан Али Қушчининг қўлида қолган Амир Темур олтинлари тўғрисидаги мишишлар эсига тушиб, Қашқирнинг кўзи чарақлаб кетди.

—Қайдам, одамларнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқ даркор,—деди у эҳтиёткорлик билан.—Бу ёқда амир Жондор бор, бу ёқда девонбеги, зинданбеги, соқчилар...

Қаландар унинг билагини қаттиқроқ сиқди.

—Муддаонг савдолашмоқми? Нархини оширмоқми?

—Йўқ, йўқ! Қийинлигини айтамен.

—Қийинлигини фақир ҳам билади. Осон бўлса юз тилла ваъда қилмас эрдик.

—Мақсад аён. Чорасини қидириб кўрамен,—деди Қашқир, қўлини бўшатишга уриниб.

—Тўхта, Қашқир! Мавлонолар ётган зиндан саройнинг қай ерида? Аниқ билиб келасен. Уларни қочирмоқ қийин бўлса... зинданга туйнук очиб кирмоқнинг чораси борми? Буни ҳам билиб келасен...

—Қуллуқ...—Қашқир яна қўлини бўшатмоқчи бўлди, лекин Қарноқий боягидан ҳам қаттиқроқ сиқди.

—Тўхта! Энди охирги сўзимни эшиш, Қашқир: мен биламен, сен Низомиддин Хомуш ҳазратларининг амри билан фақирни излаб юрибсан. Ҳазрат менинг бошимга тилла ваъда қилғандур. Тўғриму?..

—Тўғри...

—Яхши билиб қўй, Қашқир, фақирнинг бошини тиллага сотмоқни ўйласанг, ўз бошинг кетади! Бу сирни ошкор этсанг, биздан қочиб қутулмассен! Осмонга чиқсанг, оёғингдан судраб тушамен. Оғзимдан ютиб, қулогимдан чиқарамен. Уқдингми? Бас! Сенга бир ҳафта муҳлат берамен. Бир ҳафтадан кейин... Кўҳак тогининг этагидаги ёнғоқзорда, тун ярмида учрашурмиз... Бу сўз маъқул бўлса, каломуллои шарифни қўлинингта олиб қасамёд қилгил!

Юзига ниқоб тортган серсоқоллардан бири ёстиқдай келадиган қуръонни қўлига тутқазди. Қашқир уни олиб ўпди, кўзларига суртди...

—Биллоҳи азим...

Қашқир лабларини пичирлатиб қасамёд қилиб бўлган ҳамон даврадагилардан бири қўлидан қуръонни тортиб олиб, бошига бояги қора жун қопни ташлади, бошқалари қўлларини қайириб боғлади, кейин ерга йиқитишиб, гўё бир қоп гўштдай судраб кетишиди. Фордан чиққанларидан кейин бўлса керак, уни кўтариб эгѓрга ўнгариб өлишдида, қаёққадир от чоптириб кетишиди. Улар яна боягидай

узоқ йўл юришди, қандайdir жарликлардан, ариқлардан от сакратиб ўтишди. Ниҳоят, бир жойда эгардан туширишиб, қопнинг боғичини ечдилар-да, ўзлари тасир-тусир от чоптириб кетиши... Қашқир жон талвасасида боғични бўшатиб, бошини қопдан чиқарганида суворийларнинг қораси ўчган, фақат узоқлашиб бораётган от туёқларининг дупуригина эшитилар, чилвири белига боғланган арғумоги ёнида депсиниб турарди... Қашқир теварак-атрофига разм солди. Уни Зарафшон бўйидаги тўқайзорга ташлаб кетишган, олисда Қаландар айтган Кўҳак тоги элас-элас қорашиб кўринарди... Қашқир уст-бошини пайпаслаб ушлаб кўрди. Қароқчилар ҳеч нарсага тегмаган—белидаги қиличи, бошидаги дубулғаси—ҳаммаси ўрнида эди... Қашқир отига миниб шаҳар томон йўл олди... У бир неча кунгача гўё бунинг ҳаммасини тушида кўргандай хаёли паришон бўлиб юрди. У нима қилишини билмас эди. Бир-икки марта ҳазратларининг оёғига йиқилиб, содир бўлган воқеани айтиб беришга жазм қилди, лекин ҳар сафар буни ўйлаганида кўз олдига қабрга ўхшаган ғор, уни қуршаб олган қароқчисифат кимсалар келар, Қаландарнинг "Билиб қўй, Қашқир, бу сирни ошкор этсанг биздан қочиб қутулмассен. Осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб туширамиз!" деган сўзлари эсига тушарди.

Қашқир ҳамон туш кўраётгандай паришонхотир бўлиб юрса ҳам, Қаландарнинг топширигини унутмади, баъзи нарсаларни зимдан суриштириб кўрди. Лекин Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ётган ҳибсонага кириш амри маҳол эди. Бунинг учун ё амир Жондорни қўлга олиш, ё девонбегининг қўйнига қўл солиб кўриш керак эди. Қашқир ўйлай-ўйлай, ахири амир Жондорни қўлга олишга аҳд қилди. У кўпдан бери амир Жондорни зимдан кузатиб юрар, сўнгти пайтларда амир аллақандай бесаранжом бўлиб қолганини ҳам сезар эди. Ёлғиз амир Жондор эмас, барча сарой аҳли осойишини йўқотган, ҳамма бир-биридан қўрқар, бир-бирига айғоқчилик қилар, зотан, саройда фароғат қолмаган эди.

Қашқир қулай фурсат тополмай юриб, ахири шу бугун ёрилган эди. Лекин амир Жондор ҳушёрлик қилди. Кўнглини очмади...

—Ҳа, Қашқир, нечук қафасга тушган оч қашқирдай тиним билмай айланасен?

Қашқир ёмон бир иш устида қўлга тушгандай ялт этиб қаради. Дарвозахонанинг эшигида амир Жондор

турар, унинг бароқ қошлари остига яширинган кўзлари синовчан қисилган, қовоғи уйилган эди.

“Шаҳзодага сирни очибди. Уйим кўйди!”

Амир Жондорнинг мийигига кулгу югурди.

—Нечук қалтирайсен, Қашқир? Мана фармон! Бор, мавлоно Муҳиддинни ҳибсдан чиқариб олиб кел!

Қашқирнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

—Али Қушчи гуноҳига иқрор бўлганми?

—Али Қушчи ўлганда иқрор бўлур! Мавлоно Муҳиддинни айтамен.

—Али Қушчи иқрор бўлмаса, нечук мавлоно Муҳиддин ҳибсдан бўшатилур?

—Сабаби...—Амир Жондор заҳарханда билан кулди.—Сабаби, давлатпеноҳнинг ишқи мавлоно Муҳиддиннинг ожизасига тушибди.

—Қайси ожизаси?—деди Қашқир ҳайрон бўлиб.—Шаҳзода Абдулъазиз хуштор бўлиб, амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб олган малак эмасми?

—Сен билмаган сир-асрор йўқ, муғамбир!

—Биламен. Сабаби... Қаландар Қарноқий деган бир дарвеш...—Қашқир сўзини охирига етказмай ғудраниб қолди.

—Қайси Қарноқий? Не деб ғулдирайсен, шайтони басир?

—Э-э, амирим, бир девона бор эди, шу санамни деб ҳушидан айрилган... Хўш, зиндонга тушамиزمи?

—Ўзинг тушиб, олиб чиқ!

—Сиз тушмасангиз, зиндонбеги фақирга инонмас, амирим.

—Хўп, юр!—деди амир, лекин дарвозахонадан чиқишдан олдин Қашқирнинг елкасидан ушлаб тўхтатди.—Тўхта, Қашқир. Боя бир сўз айтган эдинг...

—Қайси сўз?

—Ишончли кишилар бор деган эдинг...

Қашқир ҳадиксираб эшикка қаради, сўнг амирнинг қулогига эгилиб шивирлади:

—Кўксарой бу сўзни айтадурган жой эмасдур, амирим... Бошқа пайт айтамен.

14

—Яна йифламоқни бошладингизми, мавлоно? Уч ой бўлди, туну кун кўз ёши тўқасиз? Фойдасини кўрдингизми?—Али Қушчи қўлларини кўксисида қовуштирганича

муздай деворга суюниб турарди. Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддининг йиги аралаш заиф овози эшитилди:

—Фойдаси бўлур эди, агарчи сиз сўзимга кирсангиз...

—Таассуфлар бўлғайким, сизнинг сўзингизга киролмасмен. Юз маротаба айтдим...

—Қайсарлик қиласиз. Бу қайсарлигинги билан ўзингизни ҳам, каминадай ногирон бир фақирни ҳам бу жаҳаннамга тириклайн кўммишсиз!..—Қоронғида пиқ-пиқ йиги овози эшитилди. Мислсиз мунг ва изтиробга тўла бу ингичка товуш Али Қушчининг кўксини тешиб ўтгандай бўлиб, қўллари билан қулоқларини босди, кўзларини чирт юмиб олди. Мана икки ойдан ошди, аҳвол шу: туну кун йиги, нола, таъна-маломат... Али Қушчи бошига тушган ҳамма мусибатга—очликка, совуқقا, нафасни бўғувчи қўланса ҳидга, кана ва суваракларнинг хуружига —ҳаммасига бардош қилишга тайёр, лекин бу овоз, ногирон гўдакнинг йигисидай бу зорли йиги юрагини тилка-тилка қилаётгандай қийналар, изтироб чекар эди. Биринчи кунлари у мавлононинг йигисини эшитганда ўзи ҳам кўз ёшларини тиёлмай тўлғанди, уни ёш боладай юпатишга уринди, сабр-тоқатга чақириб, ялиниб-ёлворди, узоқ-узоқ насиҳатлар қилди. Лекин бу насиҳатлар мавлононинг қулоғига кирмас, кўз ёшларини булоқдай оқизиб, нола чеккани чеккан эди. Бир томони мавлонога ҳам қийин, у ҳибсга тушган дастлабки кунлари қаттиқ ётиб қолди, кечалари оловдай ёниб алаҳлаб чиқар, ёмон тушлар кўриб уввос тортиб уйғониб кетар, кўзларига алланималар кўриниб қоронғи бурчакка тиқилиб олар ва бир нималар деб пичирлар эди. Шундай пайтларда Али Қушчи унинг ақлидан озишидан ё ўлиб қолишидан қўрқиб ваҳимага тушар, гўё бунга ўзи айбордай кечаси билан мижжа қоқмай қийналиб чиқар, айни замонда юрагидаги сирни оча олмаслигини, бу сирни очишига ҳаққи йўқ эканини тушуниб икки ўт ўртасида ёнар эди. У мавлоно Муҳиддинга қўлидан келганича ёрдам беришга, унинг жонига ора киришга уринарди, келган овқатнинг кўпроқ қисмини унга берар, кечалари чакмонини унинг устига ёпиб, ўзи тонг отгунча тор хонани айланиб чиқарди. У энди фақат шундай пайтларда, мавлоно Муҳиддин уйқуга кетиб, ўзи эса совуқдан тишлари тишларига тегмай тор ҳибсхонани гир айланиб юрган пайтларидағина ором оладиган бўлди. Шундай бедор тунларнинг бирида унинг хаёлига ғалати бир фикр келди...

Сўнгти йилларда Али Қушчи катта бир рисола ёза бошлаган эди. "Рисолаи дар фалакиёт" деб номланган бу китоб коинот илмининг энг мураккаб масалаларига бағишиланган эди.

У рисоланинг муқаддимасини, тўғрироғи, муқаддиманинг биринчи қисмини ёзиб тугатган эди ҳам. Ҳандаса илмининг асосларига бағишиланган бу қисмда, Али Қушчи нуқта, чизиқ, сатҳ, тўғри ва эгри чизиқ, мутасави, тўғри мутасави чизиқлар ва ниҳоят доира тушунчаларига батафсил тўхтаган, лекин табиат масалаларига доир иккинчи қисмини ҳали бошлай олмаган эди.

Али Қушчи кечалари, мавлоно Муҳиддиннинг кўзи илингданда, зимистон хонани секин айланаркан, ногаҳон хаёлига шу рисолани давом эттириб, уни ниҳоясига етказиши фикри келди. Рост, қоғоз-қаламсиз коинот илмининг чигал масалаларини ечиш қийин. Лекин не чора? Қоғоз-қалам йўқ деб, умри беҳуда ўтадими? Бир чорасини қўлмоқ керак. У рисола устида қайта-қайта ўйларкан, бу иш кўнглига катта тасалли беришини сезиб қолди. У тор хонани оҳиста айланиб фалак илмининг мураккаб қонунларини идрок этаркан, ҳибсда ётгани батамом эсидан чиқар, кўнглидаги барча ташвиш, барча гам-андуҳ гўё тўзгиб кетар, ҳатто қалбидаги сўнмас дард, энаси Тиллабиби тўғрисидаги нотинч ўйлар ҳам хаёлидан кўтарилар эди. Мана бугун ҳам мавлоно Муҳиддин мизғиб кеттандай бўлиб, ҳибсхона жимиб қолиши билан Али Қушчининг хаёли яна ўша суюкли рисоласига кетди. Лекин фикрларини бир жойга тўплаб, энди чор унсур—ўт, ҳаво, сув ва тупроқдан ташкил бўлмиш жисмларнинг таркиби ҳақида ўйлашга киришган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин уйғониб кетиб, яна кўз ёшини бошлади. Шу сабабми, унинг ноласи бугун ҳар кунгидан ҳам баттар таъбини хира қилди. "Бу не фозилким ҳаётни теран идрок этмаса, идрок этиб, сабр-тоқат қўлмаса?—деди у куйиниб.—Наҳотким, бу зот ўша риёзиёт илмида ҳеч бир аллома бас келолмайдиган машҳур ва маълум мавлоно Муҳиддин ҳазратлари бўлса? Эй, парвардигори олам! Бошимга не савдолар солсанг солғайсен ва лекин бу бандангдай бекарор ва субутсиз қўлмагайсен!"

Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддиннинг ингичка, ногирон овози эшитилди:

—Эй, парвардигор! Бу қайсарликдан энди не фойда? Бу куфр китоблар алҳол кимга керак?!

Али Қушчи гўё юрагига бирор ниш ургандай қалтираб кетди.

—Не дедингиз, биродари азиз? Куфр китоблар?! Бу...
бу қабиҳ сўзни айтмоққа қандай юзингиз чидади, мавлоно
Муҳиддин!?

—Виждандан сўзламанг! Ношаръий китоблар битиб,
гуноҳи кабирга ботмасак, олло таоло бошимизга бу
кулфатларни солмас эди, мавлоно!

Али Қушчи асабий кулди.

—Бу сўзни бир бандаи ғофил айтса ажабланмас эдим...
Лекин сиздай етук алломанинг оғзидан эшитмоқ... ақлга
сигмайди, мавлоно. Зеро бу уқубатни сиз билан меним
бошимга ҳақ таоло эмас...—осийлик қилсан ўзинг кечир-
гайсен, парвардигори олам!—Ҳақ таоло эмас, ўз падари
бузрукворига қилич кўтарган бир падаркуш солгандур,
мавлоно!

—Тангри таоло лозим ва лобид кўрмаса бу ғурбат
бўлмас эди!

Али Қушчининг асабий пирпираган лабларига кинояли
табассум югурди.

—Ҳа, тангри таоло лозим кўрса шу букун бу ғурбатдан
соқит бўлурсиз!

—Иншооллоҳ, шундай. Ва лекин бунинг учун
шаҳзодага муқовамат қилмай гуноҳимизга иқрор бўлмо-
ғимиз даркор.

—Сўзингизда мантиқ йўқдур, азизим! Хўп, камина
шаҳзода билан ўшал такаббур ҳазрат айтгандай бедин
китобларни яшириб ғайришаръий юмуш қилибмен ва
бунинг жазосини тортмоқдамен. Ва лекин сиз-чи? Сиз
жаннатмакон устоднинг васиятидан юз ўгириб, бу сирни
оқдингиз. Куфр китоблар яширилганига қуръони шарифни
ўпиб иқрор бўлдингиз. Ҳақ сўзми бу?

—Хўш?

—Ҳақ сўз бўлса сиз нечун жазо тортмоқдасиз? Тангри
таоло нечун сизга бу жазони лойиқ кўрадур?

—Фақир сизнинг гуноҳингизга куйганмен!

—Йўқ!—деди Али Қушчи ҳансира.—Сиз каминанинг
гуноҳимга эмас, ўз гуноҳларингизга куймишсиз. Ул ал-
ломалар сарвари, ҳокими одил, устод Мирзо Улуғбекнинг
сўнгти тилагини оёқсти қилганингиз учун олло таоло
сизга бу интиқомни лозим ва лобид кўрмишдур. Зеро...
сўзимни бўлмагайсиз, мавлоно! Зеро худованди каримнинг
бандаи мўъминлари бўлмиш аҳли донишлар битган бу

Муқовамат—қаршилик.

нодир китобларни яширмоқ гуноҳ эмас, уларни ақли фасод гумроҳлар қўлига топшириб, йўқ қилмоқ гуноҳи кабирдур, мавлоно!

—Йўқ қилмоқ нияти йўқдур!

—Йўқ бўлса нечун аҳли донишлар яратган бу дурданаларни макруҳ деб атайдур? О, мавлоно, мавлоно!—Али Қушчи юраги тарс ёрилиб кетаётгандай бўлиб қаттиқ уф тортди.—Не чора, устод Мирзо Улуғбек пешанамизга сифмади! Ул алломаи воҳид Мовароуннаҳр осмонида порлаб турган бир шамс эди. Бу шамсни сўндирган жоҳил уламоларнинг муддаоси менга аёндур. Зеро, узлуксиз урушлардан чарчаб, устод даврида енгил нафас олган бу шўрлик эл, надоматлар бўлғайким, тагин мустабид шоҳ чангалига тушди. Мустабидлар эса, илми маърифатга дўст бўлолмайдур. Зеро, бири сув бўлса, бири олов, бири зиё бўлса, бири зулматдур, мавлоно!—Али Қушчи нафас етмай томогини силади-ю, жим қолди. Ўртага чўккан жимликда қаердандир бир бурчакдан мавлоно Муҳиддиннинг йигламсираган маҳзун товуши келди:

—Не қиласай, азизим, не қиласай?

—Сабот қилинг, биродар. Зеро, барча мустабид шоҳларнинг қучи қиличиди бўлса, аҳли донишларнинг иқтидори шундаким—улар зулматдан сўнг офтоб чиқишини биладур. Ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғдир. Фақат бу офтобни сабот билан кута билмоқ керакдур. Токи сабот қилмоқ ҳам муқовамат қилмоқ билан тенгдур, мавлоно!..

—Ё раббий! Бу ғурбатда ҳам муқоваматни ўйладайдур!

—Сиз бўлса жон сақламоқни ўйлайсиз! Лекин жон сақламоқ аҳдида бу тубан падаркушнинг оёғига йиқилиб, устоднинг васиятига хиёнат қилганда, не бўлдингиз? Камина билан бир зинданда ётибсиз.

—Агар-чи сиз бу йўлдан қайтсангиз эди...

—Йўқ, қайтмасмен! Қайтмасмен!—деди Али Қушчи қоронғида энтикиб.—Устоднинг покиза руҳига хиёнат қилиб бу нодир ҳазинани маҳв этгандан кўра фақир бу қабрга тириклайн кўмилганим мақбулдур! Бу нуқусил ақл¹ гумроҳларга бош эгиб, бўлғуси насллар, авлод ва аждодлар лаънатига қолгандан бу зинданда чириб кетганим яхшидур!

Али Қушчи жим қолиши билан қоронғи бурчакда яна мавлоно Муҳиддиннинг шикаста товуши эшитилди:

—Устод йўлида ўз жонингизга қасд қилдингиз. Дуруст.

1

Нуқусил ақл—калтабинлар маъносида.

Фақирга раҳм-шафқат қилмадингиз. Дуруст. Ва лекин энангида раҳм қилсангиз бўлмасми?

—А?

—Бечора кампир! Унинг ҳоли не кечди?

Али Қушчи индамади, қоронғида унинг оғир энтикиб, аллақандай вишиллаб нафас олгани эшитилди, холос.

Мавлоно Мұхиддин унинг энг нозик жойига теккан, усиз ҳам безиллаб турган ярасини шафқатсиз тирнаган эди...

Ҳибсга тушибидики, Али Қушчининг кўз олдидан ўша машъум манзара —кутубхонага тўсатдан бостириб кирган навкарлар ва оstonада йиқилиб қолган энаси Тиллабиби кетмас эди. Ҳар сафар Али Қушчи буни эслаганида вужуд-вужудигача қақшаб, ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Бу сафар юраги қаттиқ ачишди-ю, аъзойи бадани бўшашиб ердаги бўйрага ўтириб қолди.

У бетиним безиллаган юрагига қўлини қўйиб, узоқ ўтирди, нечундир маъсум болалик чоғлари, ёзда энаси ва падари поки билан бирга соябон аравада қовун сайлига чиқадиган пайтлари эсига тушди.

Шаҳар ташқарисида, Обираҳмат томонларда, уларнинг боғлари, қовун полизлари бўларди.

Али Қушчи айниқса қовун сайлини яхши кўрар, полизлар тепасига тикилган қамиш капаларни, асалдай ширин қовунлар кўнглига текканда палак оралаб хом сапча топиб, тошга ёриб ейишларини, кечқурунлари чайлалардан кўтариладиган аччиқ тутун ҳидини, ҳудудсиз даштда бўладиган кўпкар суронларини севар, қиши билан бокча кўчиб чиқадиган бу завқли дамларни соғиниб кутарди.

Қишлоқда уларнинг қариндошлари, сон-саноқсиз амма-холалари бўларди. Юзлари туршакдай буришиб қолган, лекин тилларидан бол томган бу меҳри дарё амма-холалар кичкина Алини кўрганда атрофида гиргиттон бўлишар, юз-кўзларидан ўшишиб, бири ҳовуч-ҳовуч майиз, бири туршак, бири ёнғоқ билан чўнтакларини тўлдириб юборишарди. Энаси Тиллабиби бўлса, бу айланниб-ўргилишлардан қўрқар, ҳар куни кечқурун исириқ тутатиб, унинг бошидан айлантирас, кечалари эса муштдеккина бўлиб, унинг бошида тонг отгунча ўтириб чиқарди...

Муштипар она! Ўғлининг болалик чоғларидагина эмас, Али Қушчи кап-кatta йигит бўлиб, улоқ, пойга ва човгон¹ ўйинларига қатнашиб юрадиган пайтларида

Човгон—тўп ўйини.

ҳам Тиллабиби унинг орқасидан қолмас, тоҳо: "Эҳтиёт бўл, бўталогим!" деб қичқирганча асов отлар орасига кириб кетар эди. Энасининг бу қилиқларидан уялган Али Қушчи ҳарчанд илтимос қилмасин, ялиниб-ёлвормасин, ҳатто қаттиқ-қуруқ сўзламасин, фойда бермас, Тиллабиби: "Бўталогим!" деб қичқирганича орқасидан юргани юрган эди...

Али Қушчининг хаёлини яна мавлоно Муҳиддиннинг ийғламсираган товуши бўлди:

—Дилингизга озор берган бўлсам, кечиргайсиз, ҳабибим. Не қилай?..

Али Қушчи индамади. Шу пайт ташқарида, қаердадир олисда, дукур-дукур сёқ товушлари эшитилгандай бўлди. Али Қушчи нафасини ичига ютиб деворга суюнди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳиқиллашдан тўхтаб, бирдан жимиб қолди. Ташқаридаги гурс-гурс қадамлар яқинлашиб оғир қулфларнинг шарақ-шуруги сукутни бузди.

"Ўзинг шафе бўлғайсан, парвардигор!"—пичирлади мавлоно Муҳиддин. Али Қушчи ҳамон деворга суюниб тикка турар, юраги увишиб, оёқлари қалтирай бошлаган эди.

Темир қопланган оғир эшик оҳиста фичирлаб очилиб, қўлида шам ушлаган зинданбеги, унинг кетида иккита сипоҳ қўринди. Али Қушчи шамнинг хира шуъласида амир Султон Жондор билан ғилай ясовулни таниди. Амир Жондор ташқарida қолди, ғилай ясовул эса зинданбегининг қўлидан шамни олиб ичкарига кирди. Шамни боши узра баланд кўтариб:

—Мавлоно Муҳиддин! Қайдасиз?—деб сўради.

Хонанинг бир бурчидаги гужанак бўлиб ётган мавлоно Муҳиддиндан садо чиқмади. У беҳуш йиқилиб қолганга ўхшарди.

—Гунг бўлдингми, мавлоно?—деди ғилай сансираб.— Соҳиби карам давлатпаноҳимнинг инояти-ла ҳибсдан озод бўлдинг! Тур ўрнингдан!

—Лаббай? Ҳа, ҳа!..—Мавлоно Муҳиддин, ғилайнинг сўзига ниҳоят эндиғина тушунгандай апил-тапил ўрнидан турди. Лекин ёрукқа чиқмади. У қоронги бурчакда ивирсиб ниманидир қидирар, алланималарни пичирлаб, гўё ақлдан озган одамдай ўзини у ёқдан-бу ёққа отар эди.

—Мавлоно, чиқ зиндандан!—деди ғилай бақириб. У қўлидаги шамни баландроқ кўтариб деворга суюниб турган Али Қушчига қаради.

"Ё раб! Ўзинг шафқат қилғайсан!"—деди Али Қушчи юраги музлаб. Лекин ясовул индамади. У кўзларини ғалати ўйнатиб бир ишшайди-да, хонадан чиқди.

"Наҳот тўхтамас? Наҳот бир сўз айтмай бу совуқ гўрда тириклайн қолдириб кетар?"

Темир қопланган оғир эшик оҳиста ғичирлаб ёпилди. Йўлакдан тушиб турган хира ёруғлик сўниб, ҳисбхона яна мудҳиш қоронғиликка чўмди.

Али Қушчи аъзойи бадани бўшашиб бўйрага тиз чўкаркан, мавлоно Мухиддинга айтган бояги гаплари эсига тушди, хаёлидан: "Гурури ғолиб келиб айтган бояги такаббур сўзлар учун кўк юборган бир интиқом эмасму бу?" деган фикр ўтди. Лекин иккинчи дақиқада қалбida яна ўша исёнкор туйғулар жўш урди: "Виждон амрига бўйсунган садоқати зоҳир бир қулингга бу жазони лозим ва лобид топиб, тубанликка юз тутган ул субутсизга меҳр-шафқат инъом этсанг... адлу инсоф қайдা, эй парвардигори олам?"—деди у хаёлан, сўнг, пешанасини ғадир-бутир деворга қўйиб пиҷирлади:

"Бошга тушганни кўз кўрар, сабр қил, Али, сабр!"

15

Қаландар Қарноқий айтган Кўҳак қирининг этагида Қашқирни юзига ниқоб кийган бир кимса кутиб олди-да, жилға бўйидаги ёнғоқзор томон бошлаб кетди. Лекин ёнғоқзорга етмай тўхтади, кафтларини оғзига тутиб, зағчадай қағ-қағ қилди. Дарҳол ёнғоқзордан ҳам "қағ-қағ" лаган овозлар эшитилди-да, уч нафар отлиқ кўринди. Отлиқлар Қашқирни қуршаб олиб, ёнғоқзорнинг орқасидаги жарликка бошлаб тушишди. Жарликнинг тубида Қаландар Қарноқий гулхан ёнида исиниб ўтиради. Бу сафар Қаландар уни очиқ чеҳра билан қарши олди, ҳатто "Қашқир" ҳам демай, "Э, хуш келибсиз, ясовулбошим!"—деб ёнидан жой кўрсатди.

Қашқир Қаландарнинг ёнидаги харсанѓтошга чўнқаяркан, тун ярмида чуқур жарликда гулхан ёқиб ўтирган дэвсиймо Қаландар ҳам, уни қуршаб олган ниқобли кимсалар ҳам йўлтўсар қароқчиларга ўхшаб кетди-ю, кўксига пинҳона тупуриб қўйди.

Қаландар унга наяки тутиб:

—Хўш, не мужда келтирдинг, гапир, ясовул?!—деди.

Қашқир мужда эмас, нохуш хабар келтирганини ўйлаб питирлаб қолди.

—Сўзла, ясовул!—деди Қаландар бургутнинг чангалидай панжалари билан унинг тиззасини қисиб.

Қашқир қўрқа-писа гапни мавлоно Муҳиддиндан бошлади. Лекин сўзини тугатмасданоқ Қаландар ўрнидан туриб кетди. Гўё гап мавлоно Муҳиддин эмас, ўз устида бораётгандай чуқур бир афсус билан:

—Аттанг, аттанг!—деб қўйди.—Ахир субутсизлик қилиб дурда! Суф ундаи алломаи замонга!—У гулхани чир айланиб Қашқирнинг рўпарасида тўхтади. Қовоғини солиб:

—Хўш?—деди.—Али Қушчининг аҳволи нечук? Уни қутқармоқ йўллари топилдими? Туйнук очишнинг иложи борми? Чамалаб кўрдингми?

—Кўрдим... Қаландар... Туйнук очишнинг иложи йўқдур. Зиндонлар Кўксаройнинг остида. Пойдеворлари мустаҳкам. Бўлса бир йўли бордур—амир Жондорни қўлга олмоқ даркор.

—Амирни қўлга олиб бўладиму?

—Камина қўйнига қўл солиб кўрдим.

—Хўш?

—Амир ҳам шаҳзодадан норозидур. Чамамда, шаҳзода амир Жондорга, амир шаҳзодага инонмайди.

Қаландар заҳарханда билан кулди.

—Иншооллоҳ, айтганинг келсин! Жаннатмакон устоднинг яхшиликларига мислсиз ёмонлик қилган эди бу амир. Кимки яхшиликка ёмонлик қилса ёмонлиги ўзига қайтади. Уни қўлга олмоқ лозим бўлса, дарҳол қўлга олмоқ даркор.

Қашқир гулхан шуъласида кўзларини ўйнатиб бир ишшайиб қўйди.

—Қўлга олмоқ керак, тўғри. Аммо амир Султон Жондор тархоннинг нархи фақирнинг нархидан юқори туради...

Қаландар қўлини силтади.

—Ха, муғамбир! Иш битса бас—оғзингта сигтанини оласен!

—Балли! Аммо тилла-тилла деб, минг сўзлагандан бир марта унинг ўзини кўрмоқ яхшидур, дарвеш!

Қаландар Қарноқий пўнғиллаб сўқинди-да, белбоғидан беш-олти танга олиб, Қашқирнинг оёқлари остига ташлади. Тошга теккан олтин тангалар қоронғида даранглаб юмалаб кетди. Қашқир шоша-пиша уларни йиғишириб олиб, қўйнига яшиаркан, Қаландарга қараб кўзини қисди.

—Сенга айтадурган тағин бир сўзим бор, Қаландар.

—Не сўз? Яхшиликум?

Қашқир гулхан атрофида ўтирганларга ҳадиксираб қаради.

—Бу хабарни ёлғиз сенга айтмоғим маъқул...

Қаландар бепарво кулди...

—Бу йигитларга ўзимга инонгандай инонамен, Қашқир. Сўзла сўзингни!

Қашқир елкасини учирди.

—Мавлоно Муҳиддиннинг амир Иброҳимбекнинг ўғлига никоҳланган бир ожисаси бор эди... Сулувликда донғи оламга кетган...

Қарноқий бетоқат бўлиб:

—Сўйла, филай!—деб бақириб юборди.

—Биласен, раҳматлик шаҳзода Абдулъазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, бу нозанинни ўз ҳарамига олган эди...

Қаландар унинг кўкрагидан "шап" ушлаб ўрнидан турғазди.

—Нечук чўзасен? Тезроқ сўзла, баттол!

—Сўзим шуким,— деди Қашқир гулдираб.— Бу гулрухсор нозанинга Мирзо Абдуллатифнинг ишқи тушибдур...

—Хуршида бонуни қайдан кўрибди бу хунрез?

—Ҳи-ҳи-ҳи, ёқамни қўйиб юбор, дарвеш...—Қашқир Қаландарнинг қўлидан зўрға чиқиб, бўйини силади.— Шаҳзода ул гулрухсорга ишқ қўйса мен бечоранинг гуноҳим не? Қайдан кўрибди деб, ҳайрон бўласен? Кўрмаса таърифини етказганлар бордур, дарвеш!

—Сенга ўхшаган ғаламислар!.. Хўш, сўзла, муддаоси не шаҳзоданинг?

—Муддаоси ҳарамга олмоқ! Айш қилмоқ!..

—Оғзингни юм, қузғун!—Қаландар бошини қўллари орасига олиб оғир тебранди.—Қачон?

—Буни бир билса, амир Жондор билади, холос!

Қаландар бошини чангллаганича сукутга толди. Ўртадаги гулханнинг сўна бошлаган шуъласида унинг серсоқол ялпоқ юзи, бир нуқтага тикилган кўзлари, бутун важоҳати аллақандай қўрқинчли, гўё у ҳозир ўрнидан сакраб туриб ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборадиганга ўхшарди. Гулхан теварагида ўтирган, қалпоқларини қошлиригача бостириб кийиб олган йигитлар ҳам жим, ҳеч кимдан садо чиқмасди. Қашқир бу йигитларга тикилиб қарагиси, уларни таниб олгиси келар, лекин қўрқар эди.

Қаландар бошидаги кулоҳини юлиб олиб, қаттиқ ғижимлади.

"О, инсоф нелигин билмаган шаҳватпараст хоқон! Ҳарамингда занжирбанд этилган ўнлаб канизлар, ипсиз боғланган бахтсиз малаклар етмасмиди? Энди келиб-келиб унинг ёлғиз умиди, кўзининг нури, кўнглининг

гулига кўз тикасему? Қалбиди милтираб турган сўнгти шуълани сўндириб, бор-йўғидан жудо қиласему? Сенда инсофу адолат борми, эй нобакор палид?.."

Тўсатдан Қаландар шитоб билан ўрнидан турди.

—Сенга бир сўзим бор, Қашқир. Қанча тилла керак бўлса аямаймен: мавлоно Али Қушчини қутқармоқ йўлини ахтариб кўргайсан. Унгача овқат-повқат бериб турмоқнинг чорасини топгайсан. Бу ишда менга айтадурган сўзинг бўлса... мана бу йигит воситачи бўлур.—Қаландар четроқда ўтирган Босқонбекка имо қилди.—Қачон, қай жойда учрашмоқни сўзлашиб олинглар.

Қаландар шундай деди-да, "кетдик!" деган матьнода қўл силтаб, қантариғлиқ турган отларга томон йўналди.

16

Хуршида бону тонг палла ҳовлидан эшитилган аллақандай овозлардан, у ёқдан-бу ёқса югуриб ўтаётган одамларнинг оёқ товушларидан уйғониб кетди. Ёнида ёттан энагасининг тўшаги бўш, хонада ҳеч ким йўқ эди. Хуршида бону юраги "шиғ" этиб, ўрнидан турди-да, елкасига бахмал камзулини ташлаб, ҳовлига чиқди.

Қаршидаги меҳмонхонанинг даричалари чароғон, шоҳи дарпардаларда қучоқлашиб кўришаётган одамларнинг соялари акс этарди. "Дадам! Дадамлар қайтибдур!" деган фикр миясида чақмоқдай чақнади-ю, уй тўла эркак экани ҳам эсидан чиқиб, меҳмонхонага қараб югорди... Хуршида бону кирганида дадаси, тўғрироги, дадасига ҳам ўхшаган, ҳам ўхшамаган, соч-соқоли ўсиб, кўзлари ичига ботиб, чўпдай озиб кетган қоқсуяк бир чол (ҳа, ҳа, дадаси худди бобосидай чолга ўхшаб қолган эди!) кўз ёшлари тирқираб, одамлар билан қучоқлашиб кўришар эди. Хуршида бону ёш боладай пиқ-пиқ йиглаган бу юпун чолга тикилиб, бир лаҳза лол бўлиб қолди-ю, кейин ҳўнграб юбориб, ўзини унинг қучоғига отди...

Бир лаҳзада уйлари тўйхонага айланди. Қассоблар келишиб боғларида қўй сўйишиди, ошпазлар ош дамлашди. Кун бўйи уйларидан одам аримади. Қўни-қўшнилар, қариндош-уруглар, савдогарлар, шоирлар ва фозиллар, эркак ва аёллар, хуллас, одам узилмади. Сочини олдириб, соқол-мўйловини қиртишилатиб, бошига оппоқ салла ўраб, эгнига заррин тўн кийиб олган дадаси ҳамон оғир касалдан турган хастага ўхшаса ҳам, бир-икки кундаёқ

ўзига келиб, одамбашара бўлиб қолди. Хуршида бону дадасини, хусусан бир кундаёқ эгик қаддини ростлаб, бурунгидай илдам одимлаб, нуфузли меҳмонларни ўзи кутиб олиб, ўзи кузатиб қўяётган буваси Салоҳиддин заргарни кўрганида, негадир қайта-қайта Қаландарнинг гаплари эсига тушар ва мавлоно Али Қушчини ўйлар эди... "Мавлоно Али Қушчи ҳам ҳибсдан чиққанмикин ё ҳамон зинданда кулфат тортиб ётганмикин?.. Ё дадаси... Йўқ, йўқ, дадаси Қаландар ўйлаган одам эмас! Агар Қаландарнинг айтганлари рост бўлганда дадаси уч ойдан бери зинданда изтироб чекиб ётмас эди. Бундай ғарип, бундай аянчли ҳолга тушмас эди!.."

Хуршида бону дадаси билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашгиси, ундан ҳол-аҳвол сўрагиси, айни замонда мавлоно Али Қушчининг ҳолини билгиси келар, лекин уйларидан ҳамон одам узилмас эди. Букун тушдан кейин келувчилар хиёл сийраклашиб, уйлари бир оз тинчиган эди, кечқурун сарой маҳрамларига ўхшаш уч-тўртта басавлат, кибор одамлар кириб келишди-ю, Салоҳиддин заргардан тортиб, хизматкорларигача—ҳамма яна саросимага тушиб қолди. Улар кетгандан кейин эса, билъакс, уйлари аллақандай мудҳиш сукутга чўмди. Бу жимлик ва уйдагиларнинг хатти-ҳаракатлари худди дадасини ҳибсга олиб кетган машъум тундаги хатти-ҳаракатларга ўхшарди. Қаттиқ шамол туриб, қор аралаш ёмғир ёға бошласа ҳам, буваси Салоҳиддин заргар авраси мовут сувсар пўстинини кийиб, шоми ғарибонда қаёққадир кетди, хизматкор ва қоровуллар эшик ва дарвозаларни тақа-тақ ёпиб, ҳужраларига кириб олишди, энагаси эса нечундир йиғлаб кириб ётиб қолди. Не бўлди? Ё дадасининг бошига бошқа бир уқубат тушдими? Уқубат тушса, ундан, Хуршидадан нечун яширишади?

Катта меҳмонхонанинг дағчалари ёруғ, чамаси, дадаси уйғоқ эди. Хуршида бону эгнига қундуз ёқали қизил барқут камзулини ташлаб, ўз хонасидан чиқди. Дадаси меҳмонхонанинг тўрида, қора мовут чакмонига ўраниб, чордана қуриб, сариқ саҳтиён жилдли катта бир китобни ўқиб ўтиради. У қизининг кирганини сезмади ҳам. Хуршида бону оёқ учида юриб бориб, унинг рўпарасига оҳиста чўнқайди. Чўнқайганда кумуш шамдондаги шамлар "лип" этди-ю, дадаси чўчиб бошини кўтарди. Унинг чуқур ботган катта-катта кўзларида қўрқув аралаш таажжуб акс этди.

—Кел, қизим.

Дадасининг ганч девордай оқарган сўлгин юзини, қўрқув чўкиб аянчли жавдираб турган маҳзун кўзларини кўрганида бонунинг ўпкаси тўлиб, "қулт" этиб ютинди.

—Дадажон... кўп қийналибсиз, азоб чекибсиз...

Мавлоно Муҳиддин бошидаги учлик қора духоба тақясини тўғрилаб, ўзининг майнин, ўксик товуши билан:

—Ҳақ таолонинг бу кўрсатганига ҳам шукур, қизим,—деди.—Мана, эсон-омон дийдор кўришдик...

—Ҳа, парвардигоримга минг қатла шукур, бир балои азимдан қутулмишмиз,—пичирлади бону. У кўнглига туғиб қўйган гапларини айтишга ийманар, бу гаплар усиз ҳам аранг ўтирган отасининг ўксик руҳига озор беришидан чўчириб, айни замонда Қаландар Қарноқийнинг сўзлари ёдидан ҳеч кўтарилемас эди. У Қаландарнинг айтганлари ёлғон бўлиб чиқишини, мавлоно Али Қушчи ҳам дадаси билан баб-баравар ҳибсдан озод қилинганини эшитгиси келар, шундай бўлишини дил-дилидан истар эди.

—Дадажон!—деди у, хиёл ўзини босиб.—Бу машъум зинданда ёлғиз ўзингиз ётдингизми?

Мавлоно Муҳиддин кўзларини юмиб, оҳиста бош чайқади.

—Йўқ, қизим, Али Қушчи... ўзинг билган мавлоно Али Қушчи билан бирга бўлдик...

Хуршида бону ранги ўчиб, бир энтишиб қўйди.

—Мавлоно Али Қушчи... ул зоти шариф ҳам зиндан чиқдими?

—Йўқ, болам, ҳануз зинданда...

—Сабаб, дадажон?

Мавлоно Муҳиддин вужудига совуқ бир нарса теккандай жунжикиб, қизига қўрқинқираб қаради: Унинг чуқур ботган маъюс кўзларида аллақандай шубҳа жилваланди.

—Оллонинг хоҳиши шу бўлса начора, болам?

Мавлоно кўзини қизининг нигоҳидан олиб қочди. Ганҷдай оқарган сўник юзига қизиллик югорди.

“Чин! Қаландарнинг сўзлари чин!”

Хуршида бонунинг хаёллари қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетди.

—Дадажон!—деди у юрагидаги даҳшатли шубҳа билан олишиб. —У бечора... бечора мавлононинг аҳволи оғирму?

Мавлоно Муҳиддин қизига қарамай бош ирғади.

—Оғир, қизим, оғир...

—Нечук у бечорани қийнайдилар? Нечук зиндандан чиқармайдилар, дадажон?

Мавлоно Муҳиддиннинг чеҳрасидаги қизиллик оҳиста

сўниб, юзи яна оқара бошлади, сўррайиб қолган узун бурнининг катаклари керилди.

—Айб мавлононинг ўзидадур, қизим. Ул зот бисёр ўжар, бисёр қайсардур. Бу замонда...—Мавлоно қоронги даричага ҳадиксираб қараб қўйди, овозини пасайтириб давом этди:—Тахтга... Мирзо Абдуллатифдай мустабид шоҳ ўлтирганда қайсарлик қилиб бўлурму, қизим?

—Дадажон, мен бир сўз эшигдим...—деди Хуршида бону, деди-ю, дудуғланиб қолди. Мавлоно Муҳиддин бошини кўтариб қизига қаради. Унинг кўзлари қисилган, чеҳрасидаги маҳзунлик аллақандай совуқ бир ифода билан алмашган эди.

—Қай сўз?

Хуршида бону отасининг бесаранжом кўзларига тоб беролмай ерга қаради.

—Мавлоно Али Қушчи... Мирзо Улуғбек ҳазратларининг кўп нодир китобларини яширган эмиш...

—Бу сўзни қайдан эшигдинг?

Хуршида бону бошини кўтармади. Дадасининг овозида ҳам тараддул, ҳам аллақандай шафқатсиз бир оҳанг бор эди. Лекин бонуни бу шафқатсизлик эмас, тамом бошқа нарса чўчитар, миясини "Чин! Чин! Бечора мавлоно зинданда ётибдур!"—деган фикр аёвсиз пармалар эди.

—Бу сўзни қайдан эшигдинг, дейман?

—Ҳамма айтадур...

—Ҳамма деб кимни айтасен?

—Ҳамма... ҳамсоялар... Бирга таҳсил кўрган дугоналарим...

—Бирга таҳсил кўрган дугоналар!..—деди мавлоно Муҳиддин аллақандай ижирганиб.—Мирзо Улуғбек шарифати мустафони дастуриламал тутмаган такаббур шоҳ эди. Зоро, муслималар ҳам ўқисин деб, уларни йўлдан уриб, гуноҳга ботгандур!

Хуршида бонунинг эсига негадир яна ўша эртакдай қизиқ ёзилган рисола тушди. Мирзо Улуғбек битган ва Мовароуннаҳр тарихига бағишланган бу рисолани бир кечадаёқ ўқиб чиққани, сўнгра муҳаббат билан оқقا кўчириб бергани ёдига келди, келди-ю, тўсатдан ҳўнграб юборди.

—Отажон! Сизга не бўлди, дадажон?

Бирдан сергакланган мавлоно Муҳиддин қизига ҳайрат билан тикилди. Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб ўтирас, ёқут кўзли нафис тилла узуклар тақилган оппоқ нозик бармоқлари орасидан сизиб чиққан ёш

тومчилари бурнининг четларидан юмалаб тушиб, иягидаги чуқурчага қуюларди. Мавлоно Мұхиддин унга Мирзо Улугбек билан Али Қушчини ёмонлаб хато қылганини дарҳол пайқади: у ўзини Мирзо Улугбекнинг энг суюкли шогирдиман деб фахрланиб юрганларидан бону хабардор эди. Ҳайҳот! Эндиликда фақат Али Қушчи эмас, ўз жигаргүшаси, суюкли фарзанди, нури чашми ҳам ундан ҳазар қиласи!.. Мавлоно Мұхиддин хўрлиги келиб, кўзига ёш олди.

—Қўй, қизим, ул машъум кунларни эсимга солма. Отанг кўрган мусибатни олло таоло ҳеч бир бандасига раво кўрмағай! Не қиласи, мавлоно Али Қушчининг тақдиди каминанинг қўлида эмас. Даданг ногирон бир бечора!—Мавлоно Мұхиддин ўпкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Лекин сезгир одам, бу сафар кўз ёшлари қизининг кўнглини эритолмаганини пайқади-ю, қаттиқ оғриниб, бошини ҳам қилди. У қизига қаттиқроқ гапиргиси келди. Лекин... боя Кўксаройдан амир Жондор бошлиқ бир-икки нуфузли аъёнлар келиб, шаҳзоданинг тилагини изҳор этишди, эрта-индин Хуршида бонуни саройга, Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамига олиб кетишларини, унгача ҳозирлик кўриб қўйишларини тайинлашди... Яна Кўксарой! Яна ҳарам!.. Аввал шаҳзода Абдулъазиз ҳарами, энди Мирзо Абдуллатиф ҳарами! Бу машъум хабарни эшитган Ҳожа Салоҳиддин заргар ўзини қаёққа қўйишини билмай, ахiri маслаҳат излаб қаёққадир кетди. Бу шумхабар Мавлонони ҳам титратиб юборди, лекин кўз олдига салкам уч ой ётган мудҳиш ҳисбхона келди-ю, розилик беришдан бошқа чора тополмади. Ҳозир Хуршида бону оҳиста кириб келганда мавлоно Мұхиддин шуни ўйлаб қўрқиб кетган эди. Йўқ, энагаси бу шумхабарни унга айтмабди чамаси, бону мавлоно кутгандай арз қилиб йигламади, бильякс, тамом бошқа нарсадан сўз очди. Энди у қизига не дейди? Бу машъум хабарни унга қандай айтади?

Мавлоно Мұхиддин қизининг сўзлари оғир ботганини билдирамай:

—Бор, қизим,—деди.—Бу юмуш өжизаларнинг юмуши эмас. Ўз юмушингни бил, болам.

Хуршида бону секин ўрнидан турди, унсизгина одимлаб, эшикка томон йўналди.

—Хуршида! Қизим...

Бону тўхтади, бошини бир томонга этганича, дадасига қаради. Шамнинг хира шуъласида унинг чеҳраси аниқ

кўринмас, лекин бошини бир томонга эгиб, жимгина туришида аллақандай мажруҳлик, йўқ, чексиз бир дард бор эди. Мавлоно Муҳиддин юраги зирқираб кетди-ю, айтмоқчи бўлган гапини ичига ютди.

—Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим... Тақдири азал шу нарсани лозим кўрса не чора? Энаганг айтар... Афв эт, қизим...

Мавлоно Муҳиддин лаблари пирпираб, рўмолчасини кўзларига тутди. Хуршида бону бирдан ёпирилиб келган аллақандай шубҳадан эти увишиб, гандираклаганича меҳмонхонадан чиқди.

Ташқарида ҳамон қор аралаш ёмғир ёғар, бўрон қутурап, боғдаги кекса дараҳтлар аянчли фийтиллар, гўё совуқдан нола чекиб зорланар эди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, фақат дарвоза томонда қоровулларнинг гангир-гунгир овозлари эштиларди. Хуршида бону севалаб ёғаётган ёмғирни сезмасдан, ҳовлининг ўртасидаги ишкомнинг муздай устунига суюнди.

“Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим... Энаганг айтар. Тақдири азал шуни лозим кўрса не чора?.. Нени лойиқ кўради? Энагам нени айтади?.. Афв эт, қизим!.. О, дадажон! Дадажон!..”

Ногаҳон бонунинг қулоғига кимдир “Хуршида!.. Хуршида бону!” деб шивирлаётгандай туюлиб, сесканиб кетди. Овоз боғ томондан келарди... Бону юраги гурс-гурс уриб бир-икки қадам юрди. Боғ эшик қийғоч очиқ эди.

—Бону...

“Қаландар! Дадамлардан мавлоно Али Қушчини сўрамоқ ниятида келгандур...”

Хуршида бону қаёққа қочишини билмай, атрофига аланглади, лекин шу пайт эшикда Қаландарнинг новча, забардаст қомати кўринди.

—Бону! Тўхтанг, бир сўзим бор сизга!..

Хуршида бону қўрқа-писа дарвозахонага қаради-да, оёқ учida юриб, боғ эшикка яқинлашиди. Қаландар чекиниб ўзини боққа олди.

—Бону...

—Нечун келдингиз?—Хуршида бону деворга ҳолсизгина суюниб, юзини кафтлари орасига яширди.—Мен бечорани қийнааб не қиласиз?

—Тўхтанг, бону!..—деди Қаландар тўсатдан амиона оҳангда.—Дадангиз...сизга ҳеч нарса демадими?

—Айтди... Сиз ҳақ сўзни сўзлабсиз. Бироқ не чора? Дадам... ногирон бир бечора...

—Тўхтанг, бону. Букун бу даргоҳга Кўксаройдан бирор келдими?

Боя тушда келган нотаниш, аммо юриш-туришларидан сарой маҳрамларига ўхшаган қалондимоғ одамлар эсига тушган бону яна эти жунжикиб:

—Келди,—деди.

—Улар не муддаода келгандар...—Қаландар сўзини зйтольмай дудуғланиб қолди-ю, ўзидан фижиниб, шафқат-сизлик билан:—Шаҳзода сизни ўз ҳарамига олмоқ ниятида сканини эшигингизми?—деб сўради. Хуршида бону ялт этиб Қаландарга қаради, қоронғида унинг нафас етмай энтиккани эшитилди.

—Йўқ...

—Билмасангиз, билиб қўйинг, бону. Бу баттол падар-күш жамолингиз таърифини эшитибди, эшитиб ўз ҳарамига олмоқни ният қилибди...

Совуқ қалтироқ босган Хуршида бону кўзларини юмди. Унинг нигоҳи олдидан дадасининг хаста чеҳраси кетмас, қулоқлари остида унинг ғамгин овози қайта-қайта тақрорланар эди:

“Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим. Тақдирин азал шу нарсани лойиқ кўрса не қилай?..”

—Нечук индамайсиз, бону?—Қаландар унинг муздай қўлларидан ушлади.—Сўзимни эшитинг, бону! Агар... Агарчи менга инонсангиз, шу буқун олиб кетамен. Содиқ одамлар, жон аямас ёр-биродарлар бор. Бу хавф-хатар ўтгунча яшириниб турасиз. Нечун сўзламайсиз, бону?

Хуршида бону тўсатдан кўзига ёш олиб:

—Сиз,—деди титраб.—Сиз ташлаб кетмайсизму?

Қаландар кутилмаган бир журъат билан уни нозик белидан қучиб, ўзига торtdи.

—Ё раб! Мен сизни ташлаб қайга кетамен, бону?

Хуршида бону ёш билан ювилган юзини бир зум Қаландарнинг серсоқол юзига босди. У таҳқиранган гўдакдай ўқсиб-ўқсиб йиглар, алланималар деб пицирлар эди.

—Хуршида! Хуршида бону!..

Хуршида бону кўз ёшларини артиб, Қаландарга қаради.

—Хўп. Қайга десангиз кетамен.

—Иссиқ кийимларингизни олинг...

—Йўқ. Бу уйга қайта кирмаймен,—деди Хуршида бону.—Ёнимда сиз бўлсангиз совуқдан ўлмасмен...

Қарноқий индамай бонуни даст кўтариб олди-да, сир-панчиқ ерда тойиниб-сирғаниб, жарликка қараб кетди.

Зимистон ҳибсхонада бўйрага чордана қурганича чуқур хаёлга толган мавлоно Али Қушчи оёқлари зирқираб ўрнидан турди. Томирлари тортиб увишиб қолган оёқларини уқалай-уқалай, қафасдай тор хонани бир-икки марта айланиб чиқди. Сўнг, боши айланиб, хаёличувалиб кетаётганини сезиб деворга суюнди.

Тўсатдан унинг нигоҳи олдига иссиқ уйда оёқларини танчага суқиб, сувсар пўстинга ўраниб ўтирган мавлоно Муҳиддин келди, келди-ю, оёқлари баттар зирқираб кетди. У шундай толиқкан, оёқлари шундай безиллаб оғрир эдики, ўзини яна бўйрага ташлаб чўзилгиси келди. Лекин зах ерга тўшалган бўйрага ўтириш—музга ўтириш билан баравар эди. Али Қушчи шу совуқ бўйрада ётаман деб оёқдан айрилди... У ҳам мавлоно Муҳиддинга ўхшаб шаҳзодага бўйин эгса, оёғига йиқилиб "Аждар фор"га бошлаб борса бас, бу қоронги гўрдан қутулиб, чароғон уйда без-без оғриган оёқларини шоҳи кўрпа ёпилган иссиқ танчага суқиб фароғатда ётмасми? Илми фалакиёт масалаларига бағишлиган суюкли рисоласини ҳам шу кўркам истироҳаттоҳларда иссиқ танча ёнида ёзмасми? Ахир Мирзо Абдуллатиф, яширилган китобларни топиб берсанг саройга муаррих қилиб оламен, деб ўзи айтмадими? Айтди! Тиласанг муаррих бўласен, тиласанг девонда муншийлик қиласен, деди. "Нечун унинг иродасига бош эгмайсен? Эг! Нодир китобларни қайга яширганингни айт! Сўнгра шоҳона оромгоҳларда ўлтириб, шаҳзоданинг улуғ ишлари, Мовароунаҳр элига қилган эзгуликлари, кўрсатган меҳр-мурувватларини тараннум этиб, китоблар бит, ҳамдлар ўқи! Бу китоблар эвазига сандиқ-сандиқ олтин оласен. Бойлик ва шон-шуҳрат ортирасен. Бу мислиз азоб-уқубатлардан қутулиб, матлуб ёргулиқقا чиқасен". Али Қушчи маъюс кулимсираб қўйди, гўё ўз ўйларидан ўзи қўрқиб кетгандай, яна тор хонада айланишга тутинди. "Унга не бўлди? Шайтон васвасасидан ўзинг қутқариб, ўзинг сабот ва сабру қаноат инъом қил, парвардигори олам!.."

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган оғир ўйлардан қутулишга тиришиб, бошини қаттиқ силкиди, кўнглидаги ғам-андуҳни енгиш ниятида бор иродасини тўплаб, яна рисола устида ўйлай бошлади... Боя қаерга келган эди? Ҳа, кусуф, яъники сайёralарнинг тутилиши устида, кусуфи кулли ва кусуфи жузъий ҳодисалари—ой ва қуёшнинг тўла ва қисман тутилиши тўғрисида ўйлаган эди.

Кусуф ҳодисаси икки курра —қамар¹ ва курраи арзнинг бир-бири ва шамс² теварагидаги ҳаракатига боғлиқдир. Лекин буни қандай айтмоқ, рисолада қай йўсин баён этмоқ даркор? Буни шундай пардалаб айтмоқ лозимким, уни фақат аҳли донишларгина тушунсин. Зеро, "ҳаракат" деган сўзнинг ўзи бу жоҳил уламоларни ларзага солади. Ёдида бор: бу чигал масала жаннатмакон устод Қозизода Румий билан мавлоно Фиёсiddин Жамшид ҳазратлари ҳёт маҳалида ҳам кўп мунозара ва мубоҳасаларга сабаб бўлган эди. Лекин у маҳалларда расадхона ҳали ишга тушмаган, кўп сайёralарнинг фалакдаги ўрни ва ҳаракати яхши аниқланмаган эди. Сўнгти йигирма йилда эса жаннатмакон устод раҳнамолигида юлдузлараро, сайёralараро ҳаракатлар, авж, яъники, энг юқори, ҳазиз, яъники энг пастки ҳаракатлар мукаммал жадвалларда қайд қилинди. Қани энди, бул жадваллар унинг қўл остида бўлса?.. Зеро, бу мукаммал жадвалларсиз, қоғоз-қаламсиз бу мураккаб рисола устида ишлаб бўлурму?— Унинг кўз олдига беихтиёр "Аждар гор" келди. Форяширинган сандиқларнинг бирига 1022 юлдуз ва бу юлдузларнинг фалакдаги ўрни тасвир этилган қирқ олти сурат-жадвал жойланган... Мавлононинг эсида бор: ул бандай хоксор, устод Мирзо Улугбек кечалари нимқоронги расадхонада ўтириб, бу сурат-жадвалларни томоша қилишини яхши кўрарди. Тилла суви юритилган бу суратлар кечалари чинакам самони эслатар, тилла нуқталар билан белгиланган юлдузлар эса қоронгидаги чинакам юлдузлардай ялтиллаб кетарди...

Али Қушчи "Зижи Кўрагоний" жадваларини эсларкан, бундан беш-олти йил муқаддам устод билан ҳазрат Низомиддин Хомуш ўртасида бўлиб ўтган бир тўқнашув ёдига тушди. Лекин... Воажабо! Ҳазратнинг ўшандаги айтган гаплари тунов куни шаҳзода айтган гапларнинг байни ўзи эди. Наҳот бу гапларни шаҳзодага жаноб Хомуш ўргатган бўлса? Ё билъакс... йўқ, аксинча бўлиши эҳтимолдан йироқ. Шаҳзода у маҳалда бу жоҳил ҳазратдан узоқда, узоқ Ҳиротда эди...

Жума куни эди. Бир гуруҳ амирлар ва нуфузли беклар билан—улар орасида Али Қушчи ҳам бор эди—овга чиқсан устод, жума кунлари масжиди жомеда ўқиладиган

1

Қамар—ој.

2

Шамс—қуёш.

хутбага шошилар эди. Лекин ҳар қанча шошилмасин, улар борганды хутба ўқилиб бўлган, намозхонлар тарқала бошлаган эдилар.

Аълоҳазратларини дарвозада кутиб олган шайхулислом Бурҳониддин масжидга бошлаб кирди. Лекин улар шоша-пиша таҳорат олиб, энди намозга киришган ҳам эдилар, масжид ҳовлисида қандайдир ғала-ғовур кўтарилиди, ким-нингдир: "Ҳой, уммати мустафолар!" деган дўрилдоқ овози эшитилди.

Эшикдан кирган жойга тиз чўкиб, саждага бош қўйган Али Құпчи хаёlinи бўлмасликка ҳар қанча уринмасин, бу ўқтам, дўрилдоқ овозни баралла эшитар эди. Ҳовлидаги шов-шувни босиб, ваъз айтиётган кимса эса, доруссалтанада бедин алломалар кўпайиб кетганини, улар арши аъло ҳисобланмиш осмони фалак сирларини очмоққа жазм этиб, барча мўмин-мусулмонларни йўлдан ураётганини сўзлар эди...

Ранги ўчган, лаблари қаттиқ қимтилган устод намоз тугаган ҳамон шитоб билан юриб, масжиддан чиқди. Устоднинг кетидан чиққан Али Қушчи, айвонда туриб, ҳовлидаги юзларча намозхонларга, оқ ридо ва оқ саллали уламоларга қарата нутқ ирод қилаётган жаноб Хомушга кўзи тушди. У маҳалда ҳозиргидан ҳам басавлат, хушқомат ва хушсурат ҳазрат, бир қўлида асо, бир қўлида каҳрабо тасбеҳ, ичкаридан чиққан устодни кўриб, асосини силкитди, кўзлари аллақандай чиройли ёниб:

—Мана!—деди.—Ул бетавфиқ алломалар устози Мирзо Улугбек ҳазратлари ўзи иқрордур...

Устод йироқроқда тўхтаб:

—Сўзингизни англамадим, тақсир!—деди.

—Нечунангизни англамайсиз? Ё олло ўз бандасига инъом этмиш ва ҳамвор ҳисобланмиш рўйи заминни курраи арз демоқ гуноҳи кабир эмасму, бандай бeroҳ?

Устоднинг кўзлари қисилиб, лаблари асабий пирпиради.

—Маъзур тутгайсиз, тақсир! Бу ҳақиқатни биздан салкам беш юз йил муқаддам муаллимул аввал Абу Райхон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратлари эътироф этгандур!

—Ул зот расул эмаским, анинг сўзи...

—Ҳа, ул зот расул эмас. Ва лекин ақл-идрокда тенгсиз бир воҳиди замон эрди.

—Демакким, арши аъло ҳисобланмиш осмони фалакни уммонга, оллонинг шамчироқларини балиқларга ўхшатмоқни ҳам ўшал бетавфиқ воҳиди замон ўргатгандур сизга?

—Йўқ, тақсир. Бу фикрга шогирдим Али Қушчи...—

Мирзо Улуғбек Алига қараб кулимсираб қўйди.—Мавлоно Али ўз ақл-идроки билан етгандур.

—Ана! —Ҳазрат ғолибона назар билан пастда бош эгиб турган уламоларга юзланди. —Зероким... Валақад занаган вассар дунё биносоҳибия ва жаҳонноҳа... Бу оят ёдин-гиздан кўтарилибдур, Мирзо Улуғбек.

—Йўқ, бу оят ёдимдадур, тақсир. Ва лекин олло ўз бандасига ақл-идрокни шу мақсадда инъом этмишким, илм ва тафаккур ила олам сирларини ўргансин...

—Филҳақиқат!—хитоб қилди шайхулислом Бурҳониддин. У бошидаги салласини тузатиб, олдинга ўтмоқчи бўлди, лекин ҳазрат Хомуш яна кўзлари чиройли порлаб:

—Даф бўл!—деб ўшқирди.—Шайхулислом бўлмиш сен бетавғиқ аҳкоми динни оёқости қилдинг. Буткул...

—Бас!—Устоднинг овози масжид гумбазини янгратиб юборди. —Ё хонақоҳингизга бориб, тариқат ила шуғулланинг, ё навкарларимга фармон берамен—дарҳол зиндан қиласадур.

Токи бу мўътабар масканни куфр даргоҳ деб, мўминларни чалғитиб юрган анов табаррук зотлар эрмас, ақли расо дин пешволари эрмас,—устод масчит майдонида тавозе билан ерга тикилиб турган уламоларга ишора қилди,—мен бул табаррук зотлар олдида ҳамиша бош эгиб келганмен. Доруссалтанадаги бўлаётган тубан юмушларга Сиз ва Сизга ўхшаган бир ҳовуч бидъат ва хурофот бандилари сабабурлар.

Устод шундай деди-да, вазмин одимлаб, айвондан тушиб. Жаноб Хомуш нажот кутиб, пастда бош эгиб турган уламоларга қаради. Лекин... устод айни кучга тўлган, тахтда муқим ўтирган пайтлар эди. Уламолардан садо чиқмади...

Ўша куни кечаси тун ярмида устод расадхонага кириб борди. У бир жойда ўтиrolмас, дам ўзи тузган жадвалларга, дам осмони фалакка тикилар, дам кутубхонани оҳиста айланаркан, ҳадеб уф тортар ва бир сўзни такрорлар эди: "О, жоҳиллар, жоҳиллар, жоҳиллар!"

Ҳа, Али Қушчи ўшанда "ҳаракат" сўзидан қочиб, осмонни уммонга, юлдузларни эса балиқларга ўхшатиб бир рисола ёзган ва бунинг учун устоднинг таҳсинига ҳам сазовор бўлган эди...

Юлдуз эмас, шайтонга қарши отилган тош, курраи арз

Аҳкоми дин—дин қоидалари.

эмас, ҳамвор бўлмиш рўйи замин эмиш... О, жоҳил уламолар, ғафлат уйқусида ётган ғарип маҳдудлар!..

Тўсатдан Али Қушчининг хаёлига ёмон бир фикр келиб, тизгинсиз қайғу юрагини яна чанглаб олди: бу мислсиз жазо, бу уқубатларга бардош беролмай шу совуқ гўрда ўлиб кетса... "Аждар ғор"га яширинган бу жадваллар, бу нодир хазинанинг тақдири не бўлади? Бу сирдан ёлгиз Мирам Чалабий воқиғ. Лекин Мирам Чалабий сабийлик ёшидан чиқмаган бир муллаваччадир. Унинг қўлидан не келади?

Аъзойи бадани бўшашиб деворга суюнган Али Қушчи эшик дарчасининг ғичирлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Кафтдеккина дарчадан тушиб турган заиф ёруғликда ичкарига чўзилган тўқач кўринди. Бу—одатда бериладиган пиёланинг юзицеккина арпа нонга ўхшамас, жўхори унидан ёпилган, қалин юмалоқ тўқач эди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб, тўқачни олди. Олаёттандан энгашиб дарчадан йўлакка қаради. Оғзига талқон согландай садо чиқмайдиган зиндон қоровули бу сафар ҳам индамай бир чойдиш сув чўзди.

Али Қушчи чойдишни олиб, бўйрага бориб ўтирди. У очми, тўқми—яҳши билмас, овқатга аллақандай бефарқ бўлиб қолган эди. Лекин тамом ҳолдан кетаётганини сезиб, тўқачни синдириди, синдириди-ю, бир зум анграйиб қолди. Тўқачнинг ичидаги наима қилиб ўралган хат билан бир суюмча келадиган ханжар чиқди. Ханжарнинг ёнида чинчилоқдеккина қалам ҳам бор эди... Гўё арзи доди арши аълога бориб етгану, парвардигор унинг кўз ёшига раҳм-шафқат айлаган...

Али Қушчи юраги гурс-гурс уриб ўрнидан турди. Эшикка суюниб, унинг кафтидеккина дарчасидан тушиб турган хирагина шуълада наима қилиб ўралган қоғозни очди.

"Меҳрибон устод! Аввало сиз меҳрибон отахонимизнинг дуои жонингиз ва сиҳатларингизни олло таолодан туну кун тилаб турибмиз. Иккиламчи, билмоқни истаймиз: қутлуғ бошингизга тушган бу уқубатни осон қилмоқ учун не даркор? Шу қоғознинг орқасига битиб, чойдишга солиб чиқаргайсиз... Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан ҳалос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз. Иншооллоҳ, бу тилагимиизга етурмиз. Садоқати зоҳир шогирдларингиз".

Ражо—умид.

Али Қушчи нечундир кўнгли эриб кўзига ёш олди. "Бу ҳифзи ҳимоятингта минг қатла шукур, эй парвардигор!.. Лекин ким экан бу "садоқати зоҳир шогирдларингиз" деган? Мирам Чалабийми? Йўқ, у ёш, бу иш қўлидан келмайди. Ёш мударрис Мансур Кошийми? Қайдам, Коший ҳам мўмин-мулойимтина бир одам. Бир бўлса Қаландар Қарноқий бўлур...—Али Қушчи Қаландарнинг забардаст соҳт-сумбатини, саҳройиларга хос бўлакча мардлигини ва дангаллигини эслаб, меҳр билан жилмайиб қўиди. —Ханжарни эса... Уста Темур Самарқандий ясагандур. Лекин... воажабо! Али Қушчи ханжарни не қиласди? Қалам тарашладидиму?"

Ногаҳон эсига яна мактуб тушди: "Насиб этса қалбинизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз. Иншооллоҳ, бу тилагимизга етурмиз..."—Бу сўзларнинг маъноси не? "Қалбингизга туйнук очсак", деганлари зинданга туйнук очсак деганлари эмасми?..—Али Қушчи хаёллари алғов-далғов бўлиб, бир жойда туролмай қолди, қўллари билан деворнинг ғадир-бўдир тошларини пайпаслаганича, ҳибсхонани бир айланиб чиқди.

Йўқ! Бу харсанг тошларни емириб, бу метин девордан туйнук очиб бўлмас! Бу ақлга сифмайдурган бир хом хаёлдур! Кимсан соҳибқирон ўз раҳнамолигида қурдирган бу машъум зиндан, бу ҳибсхоналарни кўрмаган авомларнинг хаёлий умидларидур. Токи бу зиндан сон-саноқсиз қуллар ва асиrlар, гадолар ва сипоҳлар елкасида келган харсангтошлардан барпо бўлгандурким, уни тешган бир марди майдон чиққан эмас!.. Сенинг ғамингда юрган шогирдларинг бу ҳақиқатни билмайди. Сен эсанг бунга ақлинг ета туриб, кимдандир умид қиласен, негадир ҳовлиқасен? Кимдан умид қиласен, нечук ҳовлиқасен, ўпкангни бос, биродар!

Али Қушчи чуқур хўрсиниб, юришдан тўхтади. Негадир эсига яна энаси Тиллабиби тушиб юрагини чангалағанича узоқ турди, сўнг, тизгинсиз ғам қайта хуруж бошлаганини сезди-ю, ўзини койиб кетди:

"Нечун бунча кўз ёши тўқасен, нечун бунча оҳ-фарёд қиласен, мавлоно Али! Бундан кўра бемеҳр шаҳзодага изҳори ихлос қилиб, оёғига бош ур! Айтганларини вожи-бул-изъон, деб бил! Йўқса кўз ёшингни тий! Қаддингни тутиб, хаёлингни жиловлаб, ишингни қил! Суюкли рисолангни тугат! Зеро, бундай содиқ шогирдларинг бор экан,

қилган ишинг ҳайф' кетмайди, ўзинг фавт бўлсанг-да, битган китобинг ўлмайди!"

Али Қушчи кафтдеккина дарича шуъласида ҳалиги мактуб орқасига "Қоғоз, қалам" деб ёзди. Бир лаҳза ўйлаб тургач, "Энам, Тиллабиби", деб қўшиб қўйди-да, шогирдлари айтгандай, чойдишга солиб, зиндан қоровулига узатди. Сўнг, кўнгли аллақандай равшан ториб, "нонушта"га киришди.

18

Ҳарам бекаси таъриф қилган тенгсиз гўзал қайгадир қочганини эшитган Мирзо Абдуллатиф, амир султон Жондорга: "То бу беҳаёни топиб, қўл-оёғини боғлаб олиб келмагунча қўзимга кўринма!" деб ҳайдаб чиқарган эди. Мана, бир ҳафтадан ошди ҳамки, на санамдан, на амир Султон Жондордан дарак бор! Бугун шаҳзода ўзи амирга чопар юборишга мажбур бўлди: шу букун кечқурун, намоз аср олдидан расадхона ҳовлисида маъжусийлар ва бединлар юртидан келтирилган куфр китобларни ёқиш маросими бўлиши керак эди. Жаноб Хомуш ва бошқа уламоий киромлар кўпдан бери бу савоби азим ишга журъат этишни маслаҳат бериб юрган бўлса ҳам, шаҳзода негадир кўнгли чопмай, пайсалга солиб келарди. У бир неча марта расадхонага бориб, иккинчи ошёнадаги кутубхонани кўздан кечирган, ҳатто бир қанча китобларни саройга олдирган эди.

Дарҳақиқат, кутубхонадаги китоблар орасида ҳазрат айтган хорижий эллардан, маъжусийлар юртидан келтирилган ва номаълум ёзувларда битилган китоблар ҳам бор эди. Лекин ажабо: шаҳзода ҳар сафар расадхонага бориб кутубхонага кирганида ва шиғита тегадиган заржал жавонларга терилган чарм жилдли оғир китобларни, ишак ва шоҳи матоларга ўралган нодир қўлёзмаларни кўрганда негадир кўнгли бир хил бўлиб кетар ва жавонларнинг олдидан жилолмай қоларди. Ҳиротда, бобоси Шоҳруҳ Мирзо қўлида тарбияланган бўлса ҳам, фақат улуми диния¹ эмас, дақиқ ғанлар, фалакиёт ва риёзиёт илмидан ҳам таҳсил кўрган шаҳзода бу кутубхонанинг довруғи бежиз эмаслигини биринчи кўришдаёқ тушунди. Гарчи, Али Қушчи ва унинг шогирдлари кўп нодир китоб ва

¹ Улуми диния—диний илмлар.

қўлләзмаларни гумдон қилган бўлса ҳам, шаҳзода кутубхонани кўздан кечираётиб, бунга яна бир карра инонди! Ҳалиям яхши китоблар кўп, отаси Мирзо Улуғбек чиндан ҳам энг нодир асарларни терган эди.

Шаҳзода бир неча бор расадхонага пинҳона бориб, бу китобларни кўздан кечирган эди. "Пирим" деб юкунган ҳазрат Ҳомуш яна ҳузурига келди. У одатдагидан ҳам мулойим ва ширинсухан эди.

Ҳазрат узоқ панду насиҳат қилиб, кейин бир истак билдири. Истаги шундан иборат эдики, шайхулислом Бурҳониддин билан Мирзо Улуғбекни қатл қилиш ҳақидаги фатвога муҳр босишдан бош тортган Самарқанд қозиси Ҳожа Мискин ҳазратларини давлат юмушларидан четлатиб, бу ўринларга садоқат зоҳир уламоларини тайинлаш эди.

Шаҳзода ҳазратнинг ниятини дарҳол тушунди-ю, шайхулисломлик мансабини олишни унинг ўзидан илтимос қилди. Шундан кейин ҳазратнинг чеҳраси батамом очилиб кетиб, яна бир истак билдири: шаҳзода туну кун Кўксаройда ўлтиравермай, тоҳо-тоҳо фуқарога ҳам кўриниб турмоғи даркор. Бу ишни ҳазрат ўз зиммасига олади. Расадхона ҳовлисига барча уламолар, амиру умаро, дарвешлар, ҳатто илм аҳлини ҳам йифдиради. Шаҳзоданинг улуғ мақсадлари тўғрисида ўзи нутқ қиласи. Лозим бўлса шаҳзода ҳам яхши ниятларини изҳор этиб, аҳли мўминларни хушнуд этади.

Ҳазратнинг бу илтимосини қайтариб бўлмас эди. Абдуллатиф розилик берди-ю, жаноб кетгач девонбеги билан ясовулбошини чақиртириб, балхлик содик суворийларидан икки юз нафарини расадхонага юбориши, Кўксарой билан расадхона орасидаги кўчаларнинг ҳаммасига отлиқ посбонлар қўйишини топширди. Бугун эса бунга ҳам кўнгли тўлмай, амир Султон Жондорга чопар юборди. Негаки, шаҳзода Мовароуннаҳрни забт этганига тўрт ойдан ошса ҳам на эл тинчиди, на унинг кўнгли! Ё тавба! У тахтда ўтириб не ёмонлик қилганини билолмайди. Ҳидоят йўлини тарк этиб, куфриётта юз туттган барча муртадларни зиндан қилдирди, баъзиларининг бошини танидан жудо эттириди, муртадлар уяси бўлмиш мадрасаларни ёпдириб, эшикларига қулф урдирди. Салтанат душманларини, Мирзо Улуғбекка ён босган барча аркони давлат, барча сардору саркардаларни шафқатсиз маҳв этиб, ҳаммаёқни тинчитгандай бўлди. Лекин нечундир кўнгли фароғат топмайди. Назарида ўтирган тахти тебраниб тургандай, гўё ҳаммаёқда унга қарши фитна

уюштирилаётгандай, ҳамон қайлардадур қочиб юрган Бобо Ҳусайн бошлиқ бир гуруҳ амирлар шамшир чархлаб, уни сарнигун қилиш пайида бўлаётгандай туюлади. Ҳамон кечалари ухлай олмайди, бир зум кўзи илинса, гёё бирор қилич яланғочлаб эшикдан кириб келаётгандай бўлиб уйғониб кетади-ю, тонг отгунча мижжа қоқмайди... Ким билади, жаноб Ҳомуш янглиғ садоқат зоҳир уламойи забардастларнинг бу дуойи жонлари истиқболининг хайрли аломати, файзи илоҳийдур, эҳтимол букун бўладиган савоби азим юмуш... кўнглига ором, дилига тавфиқ ато қилур! Ким билади, эҳтимол муртад алломаларнинг энг қайсари бўлмиш Али Қушчини ҳам йўқ қилмоқ даркордур. Шаҳзода унинг такаббур бошини аллақачон танидан жудо қиласр эди, фақат йўқолган китоблар ва гум бўлган олтин-жавоҳирлар қўлини боғлаб турибди, бир кун бўлмаса бир кун зиндан уқубатига бардош қилолмай, сир-синоатини очар деган умид уни тўхтатиб турибди.

Эшик оҳиста очилганини эшиктан шаҳзода кескин бурилиб қаради. Бўсағада ҳазрат Ҳомушнинг таклифи билан саройга олинган гилай ясовул қўл қовуштириб турарди.

—Хўш, амир Жондор қайда?

—Амир жаноблари хасталаниб тўшак ёзиб ётиб қолибдур, давлатпаноҳим!

Шаҳзода кўзлари қисилиб, ясовулга қадалиб қаради. Ясовул негадир қийшанглаб қолди.

—Амирнинг хасталигини ўз кўзинг билан кўрдингми?

—Ўз кўзим билан, валинеъмат...

—Ўзинг гилай бўлсанг нени кўрасен?..—Шаҳзода заҳарханда кулиб, Қашқирга яқинлаши.—Хўш, ул бешарму беҳаёдан дарак борми?

—Йўқ, пуштипаноҳим...

—Йўқ! Йўқ! Қачон "бор" деган мұжда келтирасен? Мавлоно Мұхиддин не дейди?

—Мавлоно...—Қашқир бошини бир томонга әгиб шаҳзодага журъатсизгина қаради-ю, унинг ҳамон қадалиб турганини кўриб, дарҳол кўзини олиб қочди.

—Хўш? Сўзла! Нечун гилай кўзингни яширасен?—деди шаҳзода, ингичка мўйловлари ғалати қимирилаб.

—Подшоҳи олам! Мавлоно Мұхиддин... ақлидан озмиш...

—А?!—Шаҳзода ранги ўчиб, хиёл орқага тисарилди.—Кимдан эшикдинг бу сўзни?

—Кеча тинчувга борган ясовуллардан эшиктан эдим... Букун Регистонда кўрдим. Яланг оёқ, яланг бош, кўй-

лакчан чопиб юрибдур. Падари хожа Салоҳиддин заргар маҳрамлари билан тутиб кишанлаб олиб кетди. Бечора...

—Бечора!—деди шаҳзода ҳансираб.—Кимки, имони их-
лосга шак келтириб, имонини иблиси лаинга сотса... ҳоли
шу бўладур! Бор! Сарой аҳли ҳозир бўлсин, алҳол йўлга
тушамиз...

Филай ясовул келтирган бу машъум хабар шаҳзоданинг
дилидаги ғулуга ғулу қўшиб гаш қилди. Лекин Кўксар-
ойнинг аллақандай совуқ кошоналаридан очиқ ҳавога
чиққач, кўнгли бирдан равшан тортди. Ажабо: бундан
бир-икки ҳафта олдин ёқсан қалин қордан асар ҳам
қолмаган, билъакс, кун шундай исиган эдик, кўча
юзларини, уйларнинг томини, ҳатто пахса деворларнинг
устини кўм-кўк барра майса қоплаган, шарқираб оқаётган
ариқ бўйларидағи тол шохлари қизариб, куртак ёза
бошлаган эди. Фир-ғир эсаётган илиқ шабада баҳор
гиёҳларининг хушбўй ҳидини уфурмоқда, димоққа олис
қирлар нафаси, бинафша ва чучмўмаларнинг нозик
бўйлари, ёвшан ва шувоқларнинг сал тахир, лекин
хушёқим ҳидлари гуп-гуп уради. Шаҳзода чеҳраси ёри-
шиб, тўйиб-тўйиб нафас оларкан, кўз олдига нечундир
Ҳирот атрофидаги ям-яшил қирлар келди. Бобоси Шоҳруҳ
Мирзо билан ҳар кўклам бу қирларга чиқиб, улоқ чопган,
арғумоқ ўйнатиб пойгага тушган беғубор ўсмирлик йил-
лари эсига тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди-да, остида
бетоқат деспинган қора аргумоғига қамчи урди. Буни
кўрган ёнидаги маҳрамлар ҳам отларининг жиловини
қўйиб юбордилару, тош ётқизилган кўчалар от туёқлари-
нинг дупуридан қасир-қусур бўлиб кетди. Кўчанинг икки
томонида, Кўксаройдан расадхонага бора-borgунча ҳар ўн
беш-йигирма қадам жойда тигларини кўкка қаратган
найзабардорлар турар, гузарларда эса, оғир лиbosлари
устидан совут кийган сипоҳлар от ўйнатиб юришарди.

Мирзо Абдуллатиф от чоптириб бораркан, кўчанинг
икки юзида, туғли найза ушлаган сипоҳларнинг орқасида,
тъзимда қотиб қолган мингларча одамларни кўрарди.
Гузарлардаги оломон ҳам жимгина саждага бош эгиб
турар, одамлар девор ёриқларидан, эшик тирқишлирдан
мўралаб қарашар, болалар эса томларга чиқиб олишган,
уларнинг кўзларида таажжуб, ҳайрат, қўрқув акс этарди.
Шаҳзоданинг қалби букунги ложувард осмондай чарақлаб
кетди. Ҳа, у Мовароуннаҳр учун, Самарқанддай шаҳри
муazzзам учун беҳуда олишмаган! Бобокалон Амир Темур
ўзига доруссалтана қилган бу шаҳри бузрук кўчаларидан

бир маротаба от чоптириб ўтмоқ, оломоннинг тиз чўкиб, саждага бош эгиб турганини кўрмоқ учун бир эмас, юз жон бўлса ҳам тикмоққа арзиди!.. О, нақадар улуг, нақадар ширин экан бу салтанат, бу тожи тахт! Шаҳзода ҳозир отини жиловидан тортиб тўхтатса-ю, қўл қовуштириб турган бу оломонга тиз чўкиб, ер ўпмоқни амр қиласа, амри вожиб бўлади. Тиз чўк, деса чўкади, ер ўп, деса ўпади. Қани бир кимарса амрини вожиб қилмай кўрсингчи?..

Расадхона олдидағи майдонга ҳам тумонат одам йиғилган эди. Юзларча қаландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қўлларидағи исириқ тутатилган исириқдонларини силкитишиб, кулоҳ кийган бошларни бир меъёрда тебратишиб, мадҳу сано ўқишар, яланг оёқ, яланг бош гадолар, қаланги-қасангилар қоқсуяқ қўлларини чўзиб тиланчилик қилиб юришар, қилич яланғочлаб олган суворийлар чор тарафдан оқиб келаётган оломон устига от чоптириб, орқага сурар, сипоҳларнинг ҳайқирифи, йиғилган халойиқнинг гувиллаши, қаландарларнинг зикри ва юқорида, расадхона минораларида чалинаётган ноғораларнинг гумбираю карнайларнинг суронли наъраси осмони фалакни тутган эди.

Расадхонанинг қўш тавақали темир дарвозаси ланг очиқ, дарвозанинг икки ёнида, кун илиқ бўлишига қарамай, устларига мовут чакмон, тулки ва сувсар пўстин, бошларига қундуз телпак кийган доруссалтана зодагонлари, имомлар ва уламолар йиғилган эди. Дарвозадан киргач, ҳовлининг ўнг қўл томонида баланд ёғоч сўри қурилиб, унга шерозий гилам ва шойи кўрпачалар ёзилган. Сўрининг икки томонида тўнлари устидан оқ ридо кийиб, бошларига салла ўраган уламойи киромлар, эгниларига зарбоф тўн, бошларига дур ва садаф қадалган қимматбаҳо телпак кийган, кумуш камарларига тилла бандли қилич тақсан амирлар туришар, улар орасида шаҳар доруғаси Мироншоҳ ҳам кўринар эди.

Шаҳзода дарвозада кўринган ҳамон, жаноб Хомуш турган ўрнидан қўзғалди, сўрининг икки ёнида турган зоти олийлар, аъён ва боёнлар қўл қовуштирганларича орқага чекиниб унга йўл беришди. Шаҳзодани ўз ёнига, шойи кўрпачалар ёзилган сўрига таклиф қилди.

Сал ўтмай, ҳовлига бошларига учлик тақя кийган, уст-бошлари юпунгина йигирма чоғлик мадраса талабалари кириб келишди ва кўзлари жавдираф тўхтаб қолишли. Улардан кейин ҳамон мударислик кийимларини ташла-

маган ўн чоғлик мавлонолар кириб, толиби илмларниңг ёнида саф тортиб туришди.

Ҳазрат "бошлаймизми", деган маънода шаҳзодага юзланди. Шаҳзода "бошлайверинг", деб бош иргади.

Жаноб Хомуш қўлидаги каҳрабо тасбеҳини ўғирганча ўрнидан турди. Қора бахмал тўн устидан кийган оқ ридосини тўғрилаб олдинга ўтди ва майдонга йигилган оломонга қараганича нутқ ирод қилди.

Маросимда ҳукм сурган аллақандай илоҳий руҳ, расадхона ҳовлиси ва дарвоза олдига тўплантган оломоннинг гуриллаши, ҳазратнинг ҳаяжонли ваъзи, йиғилганларнинг "илоҳи омин" деган хитоби—бунинг ҳаммаси унга истиқболнинг хайрли аломати, файзи илоҳий бўлиб кўринди-ю, руҳлантириб юборди. Оломоннинг хитобларига ниҳоят дарвешларнинг ҳамду саноси қўшилди-да, шаҳзоданинг вужудини боягидан ҳам кучли ҳаяжон чулғаб олди. У гўё қанот ёзиб кўкка парвоз қилаёттандай туюлиб, кўзларини юмди, лаблари оҳиста пицирлади: "Эй ҳаллоқи олам. Осий бандангни ўзинг кечиргайсан. Ўз марҳаматингни дариф тутмагайсан".

Унинг хаёлини шов-шув бўлди. У юраги "шиғ" этиб кўзини очди. Ўртадаги гулхан ҳамон кўкка чарс-чурс юлдузчалар сачратиб ловиллаб ёнар, лекин одамларнинг кўзи гулханда эмас, дарвозада эди, у ерда эса қандайдир ғалаён давом этар, "ушла", "тўхтат" деган хитоблар эшитиларди. Тўсатдан ғалаён тинди-ю, дарвозада... яланг оёқ, яланг бош, кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган, бир енги узилиб, осилиб қолган, соқол-мўйлови ўсиб кетган бир кимса кўринди. Важоҳати мудҳиш, мажнун-сифат бу кимса... —ё раббий!—мавлоно Муҳиддин эди! Мавлоно телба кўзларини ловиллаб ёнган гулханга қадаганича, кирган жойида бир зум турди, сўнг, қўлларидағи кишанларини шарақлатиб, ер депсиниб ўйнай кетди. Тўсатдан у ўйнашдан тўхтади, дарвоза томонга юзланиб:

—Ушланг бул телбани. Ушланг!—Ҳазрат Хомушнинг овози шов-шувни босиб янгради. Мавлоно Муҳиддин, гўё қулоғига чўғ киргандай, ялт этиб қаради, телба қўзлари ёниб ҳазратга бир дақиқа тикилиб турди-ю, "Хой мусулмонлар! —деб бақирди.—Зиндандан қочган коғир Али Қушчи топилмиш! Мана, ул иблиси лайн! Ушланглар бу коғирни! Ушланглар!"

Бир неча сипоҳ унга ёпирилиб, занжирбанд қўлларини қайириб олишди. Лекин мавлоно қандайдир ғайритабиий бир куч билан уларни силтаб ташлади-да, шаҳзода билан ҳазрат томон яқинлаша бошлади. У ҳамон қутурган

кўзлари ёниб: "Али Қушчи! Ушланглар бу кофир мавлонони!" деб бақирав эди. Унинг кўпирган лаблари, қутурган кўзлари, бутун важоҳатида шундай мудҳиш бир нарса бор эдики, шаҳзода беихтиёр орқага чекиниб: "Тутинглар бу телбани!" деб қичқириб юборди. Яна бир неча сипоҳлар ва гулханга китоб ташлаётган қаландарлар мавлоно Муҳиддинга ёпирилиши. Мавлоно ёпирилганлар билан олишаркан, бу сафар телба кўзларини шаҳзодага тикиб, бирдан: "Ҳа-а... Падаркуш!—деб хитоб қилди.—Ҳой, мусулмонлар! Ўз падари бузруквори, Мирзо Улуғбек ҳазратларини қатл қилган падаркушни топдум! Ушланглар уни! Ушланглар! Дўзах ўтида ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтга ташланглар уни! Ўтга!"

Дарвоза олдидағи майдонга йигилган оломон, ҳатто ҳовлидаги аъёни боёнлар, бутун халойиқ, гўё тилдан қолгандай бир лаҳза гунг бўлиб қолди. Шу пайт, дарвозада... ечилиб кетган салласининг бир учи ерда судралган Салоҳиддин заргар кўринди. Ияги қалтираб, кўзларидан шашқатор ёш оққан Салоҳиддин заргар: "Пирим!" деб хитоб қилганича ҳазрат Хомушга қараб югурди, лекин ҳовли ўртасида сипоҳлар билан олишаётган ўғлини кўриб, унга ташланди. Бироқ қаландарлар ва сипоҳлар заргарга эътибор бермай, мавлонони чалиб йиқитишида, қўл-оёқларини ушлаб, судраб кетиши. Боши тошга тегиб ёрилган, уст-боши қип-қизил қон бўлган мавлоно Муҳиддин эса, ҳамон талпинар, ҳамон хириллаб бақирав эди:

—Ўтга ташланглар бу падаркушни, мусулмонлар. Ўтга ташланглар...

Салоҳиддин заргар юм-юм йифлаб сипоҳлар ва қаландарларга ёпишар, уларни тўхтатишига ҳаракат қилас, лекин бирор унга қайрилиб қарамас эди...

Шаҳзоданинг кўз олди қоронғилашиб еру кўк чархпаплак бўлиб кетди-ю, йиқилиб тушишдан қўрқиб, ҳазратнинг қўлидан ушлаб қолди.

—Ўзингизни босинг, шаҳзода. Барча халойиқнинг кўзи сиздадур. Қаддингизни тутинг.

Жаноб Хомуш яна узоқ ваъз айтди, лекин унинг сўзи шаҳзоданинг қулоғига кирмас эди. Унинг кўз олдидан ҳамон мавлоно Муҳиддиннинг мудҳиш важоҳати кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг хирилдоқ овози янграрди: "Падаркушни топдум, мўъминлар. Ўтда ёнмоғи даркор бу падаркуш. Ўтда..."

Норасиданинг қабридай кичкинагина янги қабр тепасида, кўзлари юмуқ, чўккалаb ўтирган Қаландар Қарноқий: "Туринг, шоир, фурсат зиқ, туринг", деб шивирлаган товушни эшишиб бошини кўтарди. Уч-тўрт қадам наридаги сада тагида чўккалаb ўтирган бир одамнинг қораси кўринарди. Бу—Мирам Чалабий эди.

Қаландар Қарноқий яна бир марта тиловат қилиб юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди... Тонг яқин, осмонда сузган сийрак булутлар орасида заиф милтираган юлдузлар кўзга чалинади, қаердандир олисдан, садақайрағочлар ортидан тиловат қилган қорининг ногирон овози қабристон устида ҳазин куйдай оҳиста тарапади... Бу овоз Қаландарга нечундир мавлоно Али Қушчининг овозини эслатди. Назарида, гўё қори эмас, ҳибсда ётган устод ўз энасига қуръон бағишаёттандай бўлиб, кўзига яна ёш келди...

Муштипар кампир! Беш ой кўчага тикила-тикила, эшикдан ким кирса шунга: "Бўталоғим!" дея талпина-талпина, кеча, ниҳоят, узилибди...

Қаландар бундан бехабар эди, чунки сўнгти пайтларда устодга боғлиқ маҳфий бир иш билан туну кун банд эди. Мавлонони қутқаришнинг минг бир йўлини ўйлаб кўрган Қаландар ва унинг дўйлари кеча, ниҳоят, шу қарорга келишди: ясовул кийимини кийган Қаландар ёнига Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, от ва қурол-аслаҳаларини шай қилиб, тун ярмида Шоҳизинда қабристонига боришади. Қабристонда уни Қашқир кутиб олади... Қашқир уларга Али Қушчини ҳибсан олиб чиқиб, маҳфий қатл қилиш тўғрисидаги девонбегининг сохта ёрлигини топширади.

Ясовул кийимидағи Қаландар билан унинг йигитлари бу сохта ёрлик билан Кўксаройга киришади ва зиндонбекига ёрлиқни кўрсатиб, Али Қушчини олиб чиқишиади...

Режа ниҳоятда хатарли эди: сохта ёрлик дарвазабон билан зиндонбекини шубҳага солиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳолда... уларнинг тақдирини йигитларнинг довюраклиги-ю, қиличларнинг ўтқирилиги ҳал қиласажак.

Кеча Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, Зарафшон бўйидаги тўқайзорда тайёрлик кўрди. Ясовуллар киядиган либосларни топдириб келишди, қилич ва ханжарларини чархлашиб, эгар-жабдуқларни шай қилиб қўйишиди. Сўнгра Шоҳизиндада учрашадиган жойларини

белгилаб олишгач, Қаландар устанинг олдига кетди. Бу хатарли юмушдан олдин у ҳозирлаб қўйган совға-саломларини олиб, Хуршида бонуни кўриб келиш ниятида эди. Форга борса... бу маъюс хабар!.. Хайрият, устанинг ёнида Мирам Чалабий бор экан, уни отига мингаштириб, гўристонга кетди...

Қаландар, гўё ўз энаси билан сўнгбор видолашаёттандай, орқасига қарай-қарай гўристондан чиқди.

...Эллик тиллага Қашқир топиб берган кўркам қашқа аргумоқ қабристон четидаги қайрагочзорда қантариғлик турарди. Қаландар ғамгин ўйга толган Мирам Чалабий билан жимгина хайрлашди-да, отига минди. Унинг хаёли ҳамон орқада, қабристонда, норасиданинг гўридай кичкинагина тупроқ уюми остида ётган, нимаси биландир ўз энасига ўхшаб кетадиган Тиллабибида эди.

Қаландар куни кечা совуқ қабр янглиғ Кўксарой зиндонида ётган устоддан ўз номасига жавоб олган, унинг "қофоз ва қалам"дан кейин "энам Тиллабиби" деган сўзларини ўқиб титраб кетган эди... "Бенуқсон парвардигор. Унинг, мавлононинг гуноҳи бўлса бордур. Ва лекин фарзанд доғида ёнган бу муштипар онаизорнинг ёзуғи недур, ё раб?"

Қаландар анчагача маъюс ўйлар гирдобидан чиқолмади, фақат йўлнинг бир қисмини ўтиб, тонг ота бошлагандагина кўнгли сал ёришиб, хаёли Хуршида бонуга оғди...

Мана, бир ойдан ошдики, Хуршида бону тоғда, устанинг ошнаси Бобомурод мироб деган бир боғбоннинг уйида турибди. Қаландар ҳафтада бир, тоҳида икки марта бориб, уни кўриб келади. Бу учрашувлар Қаландарнинг дилини гоҳ ёруғ нурга, чексиз меҳрга тўлдиради, гоҳ кўнглига аллақандай нотинч, мубҳам ташвиш солади.

Хуршида бону соғиниб кутади, ҳар сафар уни кўрганда кўзи жиққа ёшга тўлади, лекин Қаландар билади: унинг кўзларида қандайдир шубҳа, пинҳоний бир андуҳ бор. Бу шубҳа, бу пинҳоний ғам худди олис-олислардаги ёнгин шуъласидай унинг ўйчан боқишлирида, ногирон табассумларида, ҳуркак ҳаракатларида бот-бот зуҳр этиб қолади... Ҳар борганида бону ундан оиласининг ҳол-аҳволини қайта-қайта суриштиради, унинг жавобларини энтикиб-энтикиб тинглайди. Қаландар ёлғон-яшиқ гапларни қўшиб бўлса-да, уни тинчтитади. Аввалги сафар борганида бону отасининг ақлдан озганини эшитмаган эди. Лекин энди-чи? Расадхонада содир бўлган бу мудҳиш воқеани дорус-салтанада эшитмаган бир кимса йўқ. Эҳтимол унга ҳам

бориб етгандур! Агар бориб етган бўлса, Қаландар унга ис дейди! Кўнглини қандай овлайди?

Қаландар, эгнида суворий лиbos, бошида дубулға, белида қилич, отини дам йўрттириб, дам чоптириб бораркан, хаёлидан шу фикр чиқмас, тоқقا яқинлашган сайин кўнглидаги нотинч мубҳам туйгулар ортиб борарди.

Йўл тобора ўрлаб, қирлар баландлашиб борар, мусаффо тонг ҳавосида йироқдаги қорли чўққилар жуда яқин кўринади. Офтоб ҳали чиқмаган, лекин қорли чўққилар усти гўё олов пуркагандай ял-ял ёна бошлаган эди. Ёғирда чўмилган кўм-кўк барра майсалар гир-гир эсган тонг шабадасида майин чайқалар, гўё ипакдай товланиб, кишининг руҳини эркалар эди... Майса билан қопланган бу кўм-кўк адирлар, олисдаги қорли чўққилар, шарқираб оқсан сойларни кўрганда Қаландарнинг эсига ўз юрти тушиб, дилини аллақандай осуда бир маъюслик чулғаб олди. Ҳа, унинг, Қаландар Қарноқийнинг суюкли юрти ҳам, Қарноқ теварагидаги қир ва адирлар ҳам мана шундай майин, ям-яшил майса билан қоплангандир. Қалин боғлардаги ўрик ва шафтолилар ҳам худди мана шундай куртак ёзиб, гуллаш арафасида тургандир... Қани онди, мавлоно Али Қушчи зиндандан қутулиб чиқса-ю, Қаландар унинг оқ фотиҳасини олиб, бонуни отга мингизиб, шу илиқ баҳор кунлари йўлга чиқса!.. Қирлар, довонлар оша сойлар, жилғаларни кечиб, оқкўнгил чўпончўлиқларнинг овулларида тунаб, ўз юртига қараб кетса? Бону билан бу осуда қирлар, ҳудудсиз кенг даштда отларини дам йўрттириб, дам қушдай учирашиб, танҳо суҳбатлашиб, узоқ йўл босишса. Қаландар унинг кўнглидаги барча аламларни тўзғитиб юборса!..

Кун қиёмга келганда, олдинда, икки қир оралиғидаги сой бўйида "Куйган тепа" қишлоғининг боғлари кўринди. Қаландар жилғага тушиб, суворий либосларини ечиб, ўз кийимларини кийиб олди. Сипоҳлар бу ерларга кам келар, қишлоқ аҳли, ҳатто Хуршида бонунинг ўзи ҳам от ўйнатиб келаётган суворийни кўриб, ваҳимага тушиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Бобомурод миробнинг ҳовли-жойи қишлоқнинг энг чеккасида, тоқقا тулашиб кетадиган баланд қир ёнбағрида эди. Қаландар ҳар сафар одамларнинг кўзига тушавермаслик учун қишлоқча кирмасдан жилға бўйлаб бориб, қирга ўрлаб кета қолар эди. Бу сафар ҳам сойдан чиқиб, отини тикка соларкан, отанинг болохонасида алвоңранг бир нарса "лип" этгандай бўлди.

"Бону!"

Қаландарнинг юраги нечундир увишиб кетди.

Дарҳақиқат, Қаландар Бобомурод ота қўрғонининг четан деворига яқинлашганда ичкаридан югурб чиқсан бону кўринди. Эгнида уйларидан кийиб чиқсан гулдор ипак кўйлак, бошида илиқ тивит рўмол, Бону чопқиллаб келиб отнинг жиловидан ушлади-ю, юзини аргумоқнинг ўмровига босиб пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Қаландар эгардан сакраб тушиб бонунинг қўлларидан ушлади.

—Сизга не бўлди, бону? Нечун йиғлайсиз?

Бону жавоб бермади, ҳовлидан чиқсан Бобомурод отани кўриб, шоша-пиша кўз ёшлиарини артди. Лекин Қаландар мироб билан, кейин, ҳовлида ип йигириб ўтирган отанинг кампири ва келинлари билан кўришиб бўлиб, болохонага чиқсан ҳамон, бону яна ўпкаси тўлиб, кўзлари ёшланди. Қаландар унинг иягидан ушлаб, бошини кўтарди.

—Нечун индамайсиз? Ё бу ерда кўнглингиз оғридими, бону?

Хуршида бону "йўқ", деб бошини чайқади.

—Сиз... бир ҳафта бўлди, қайдা қолдингиз?

Қаландар кўнгли бир хил бўлиб, унинг нозик бармоқларини кафтлари орасига олди.

—Ўзингиз биласиз, бошимда минг бир ташвиш, бону...

—Биламен... —Хуршида бону ёшли кўзлари жавдираб, Қаландарга тикилди.—Отамлардин хабар топдингизми?

—Ҳа...—Қаландар кўзини бонунинг жавдираб турган кўзларидан одиб қочди.—Оллога шукур, осойишталик...

—Саройдан сипоҳлар бормаптиму? Тўполон бўлмаптиму?

—Йўқ, осойишталик...

—Оллога шукур...—Хуршида бону маъюс кулимсиради-ю, ёқасига туфлаб қўйди.—Туш кўриб қўрқсан эдим.

Қаландарнинг юраги орқасига тортиб:

—Не туш?—деб сўради.

Хуршида бону "сўраманг, ёмон туш", деган мъянода бош чайқади, сўнг, хиёл қизаринқираб:

—Бир ҳафта бўлди, ҳар куни кўзим тўрт бўлиб ўйлингизга тикиламен,—деди.—Ёмон ўйларга бориб, жисмим зирқирайди...

—Бону!—Қаландар яна унинг нозик қўлларидан ушлади. У бир зумгина бу маъюс санамнинг хипча белидан қучоқлаб бағрига босгиси, юзидан, лабларидан ўпиб юпат-

гиси келди, лекин бонунинг кўзлари нечундир яна жиққа ёшга тўлганини кўриб, юраги шиф этди-ю, айланиб келишга ундаи.

Улар боққа чиқишиди. Боғдан арчазор тоғ этакларига ўтиб, жилға бўйлаб ўрлаб кетишиди. Хуршида бону гулдор ипак кўйлаги билан қизил баҳмал камзулини, оёғига қизил кобулӣ этикчасини кийган, чеҳраси ҳам сал ёришган, фақат серкиприк бўта кўзларидаги аллақандай пинҳоний маҳзунлик сўнмаган эди.

Қаландар унинг ёзилиб кетиб, тақимига тушган майин соchlарига, ҳаяжондан тиниқ қизиллик юргурган маъсум юзига, бошини бир томонга эгиб, ўйчан одимлашларига тикилиб бораракан, нечундир бу кун кечаси бўладиган хатарли юмуш қайта-қайта эсига тушиб, дилини она алласидай ҳазин бир туйғу чулғаб олди...

Пастда, қир ёнбағирларида деҳқонлар ҳайдалган ерларга экин экишар, кетмөнларини офтобда ярқиратишиб ер чопишар, дараҳтларнинг тагларини юмшатишар, ундан ҳам пастда, ям-яшил яйловда, сигир подалари, қўй-эчкилар ёйилиб юрар, қишлоқ боғларининг устидан эса ҳарир кўкимтири тутун кўтарилилар, болаларнинг қий-чуви, бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг маъраши қулоққа элас-элас чалинарди... Унинг элида, узоқ Қарноқда ҳам худди шундай кунлар бошлангандир? Одамлар қальъадан "Қоровул тепа" ёнбағридаги боғларга кўчиб чиққандир?..

Қаландар чуқур хўрсишиб, офтобга қаради. Фурсат кетмоқда, офтоб тик тепага келган, ҳатто хиёл мағрибга оға бошлаган эди. Қаландар юрагига яна ёпирилиб келган совуқ ҳисларни ҳайдаб, олдинда гул териб, ўрлаб бораётган Хуршида бонуга қаради.

—Бону!

Бону қўлидаги нафармонранг бинафша ва сариқ гуллар дастасини ҳавода силкитиб, "бу ёққа келинг!" деб имлади-да, тўзғиган соchlарини майин қора ипак рўмолдай ҳилпиратганича тошдан-тошга сакраб ўрлаб кетди. У юқорироқдаги атрофи арча билан ўралган кўм-кўк май-сазорга етиб тўхтади.

—Мирзам!..

Бу ўша таниш овоз, гадолик кунлари эшитган аламли нидо эди. Қаландар бир силтанишда Эгнидаги чакмонини счиб, қўлига олди-да, юқорига интилди.

Бону уни арчазор ичида кутиб турарди. Юзи сал оқарган, кўзларida пинҳоний тараддуд.

—Қайтасизми?

—Үтириинг, бону. Сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор. Қаландар чакмонини майсазорга ташлаб, ёнбошлади. Бу ердан, кўм-кўк арчалар билан ўралган майсазордан теварак-атроф кўринмас, фақат уларни қўршаган ёш арчалару мусаффо осмонда сузиг юрган сийрак оқ булутлар қолганди, холос... Бону сочилиб кетиб, таҳимига тушган соchlарини назокат билан йиғиб, Қаландарнинг ёнига журъатсизгина чўнқайди.

—Не сўз?

Овозида аллақандай қўрқув, жавдираған кўзларида яна ўша тараддуд.

—Нечун бундай қиласиз, бону?

—Не қилдим?

Жавоб ўрнига Қаландар уни белидан қучиб, ўзига тортди-ю, пирпираб учган лабларидан, лабларининг четидаги нўхатдай холидан ўпди. Бону кўзларини юмиб, бирдан ловиллаб кетган юзини унинг юзига босди. Бону титрар эди. Унинг лаблари чўғдай оташ, кўкраклари етилган, лекин ҳали қўл тегмаган шафтолидай юм-юмaloқ ва майнин, оппоқ, нозик танаси оҳу танасидай ҳуркак ва бетоқат эди...

Қаландар, гўё ҳушидан айрилгандай, кўзларини юмиб узоқ ётди, кўзларини очганида эса мусаффо осмон сатҳида сузиг юрган оппоқ булатларни кўрди, улар булат эмас, кўкда оҳиста сузиг юрган оқ лайлакларга ўхшарди... Борлиқ унинг ҳисларидай тиник, осуда бир фарогатга чўмган, ҳаммаёқ жимжит, фақат қаердадир баландда, лайлаксимон оппоқ булатлар остида сўфитўргайлар бетиним вижирлар, бу вижир-вижирда ҳам фақат бир нарса эшитилар эди: ором, ором, ором...

Қаландар офтобдай илиқ бу туйфуга бўйсуниб, кўзларини қайта юмди, юмди, бонунинг аллақандай ўқсик йигисини эшитиб, қаддини ростлади.

Хуршида бону, хаёлий гўзал соchlари майсалар устига тартибсиз сочилган, етилган шафтолидай юм-юмaloқ кўкраклари очиқ, лабларини тишилаб пиқ-пиқ йиглаб ётарди.

Қаландар унинг бошини кўтарди, тўзғиган соchlарини йиғиб-йигомлай:

—Сизга не бўлди, бону?—деб сўради.

Хуршида бону жавоб бермади, юзини қўллари билан яшириб ҳўнграб юборди.

—Бону! Сўзланг: не бўлди? Агарчи мен...

—Йўқ, йўқ!—деди бону ўқсиб.—Сиз эмас, мен бахтиқаро... ошиқлик қандай бўлишини энди билдим... Не-

чун олло бизни бултур қовуштиrmади? Нечун сизга бокира пайтимда... нечун илк ишқимни сизга инъом этмоқ насиб қилмади мен баҳтиқарога!..

—Бону!—Қаландар бутун йигитлик кучи билан унинг нозик қоматини ўзига тортди, қуруқшаган лабларини бонунинг офтоб тегмаган оппоқ сийнасига босди...

Бу сафар унга осмон боягидан ҳам тиниқ, офтоб боягидан ҳам илиқроқ туюлди. Кўкда пирпираб учган сўфитўрғайларнинг вижир-вижирларига энди чексиз меҳрга тўла майин бир овоз қўшилган эди:

—Мирзам, мирзам, мирзам...

Қаландар кўзларини очишга мажоли йўқ, ўзича жилмайди:

—Айтмишларким, равзай ризвонда ҳуснда тенгсиз ҳурилиқолар бўлар эмиш. Бўлса бордур. Ва лекин фақирга ўшал тенгсиз жаннатингни ато қилсанг, ҳуснда беназир ҳурилиқоларингга қарамас эдим.

—Нечун?—кулди бону.

—Сўраб не қиласиз? Фақир барча ҳурилиқою фаришталарни тарк этиб, оллодан ёлғиз сизни тилаб олар эдим.

—Мирзам!—Хуршида бону унинг боши узра эгилди, уялинқираб соқол-мўйловларини тузатиб, юзини юзига босди, босди-ю, негадир яна кўзига ёш олди.

—Энди кетманг, мирзам. Менга ҳеч нарса даркор эмас. Қорним тўқ, устим бут бўлса кифоя. Жориянгиз бўлиб, тоабад хизматингизни қиласмен. Юрtingизга кетайлик, мирзам.

Қаландар, эсига ёмон бир нарса тушгандаи, иргиб ўрнидан турди. Ё раб! Офтоб мағрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди.

Хуршида бону ранги ўчиб, Қаландарнинг кўзларига тикилди.

—Кетасизми?

Қаландар унинг изтиробли нигоҳига тоб беролмай, кўзини олиб қочди.

—Кечиргайсиз, бону. Бормасга иложим йўқ...

—Ҳозир кетасизми?—деди бону, овози титраб.

—Кетмасам бўлмайди, бону. Бир юмуш бор...

Хуршида бону унинг сўзини охиригача эшитмади. Пирпираб учган лабларини қаттиқроқ тишлади-да, тез бурилиб пастга қараб чопиб кетди. Қаландар уни жилғадан ўтиб, бокқа яқинлашиб қолганида қувиб етди.

—Бону! Сўзимга қулоқ солинг, бону!—Қаландар уни

елкасидан ушлаб ўзига қаратди. Лекин Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб, ўқсиб-ўқсиб йифлар эди. Бу—боягидай маъюс йиги эмас, аччиқ аламга тўла чексиз фарёд эди.

—Бундай бўлса... нечук бу ерларга олиб келдингиз? Ўзингиз олиб келиб, нечук ўзингиз хор қиласиз? Нечук келмай туриб ташлаб қочасиз?

—Сабаби...—Қаландар унинг юрагини тилка-пора қилишини сезиб, дудуғланди. Лекин ҳақиқатни айтмай илож йўқ эди.

—Сабаби, букун мавлоно Али Қушчини зиндондан қутқариб олиб чиқмоқ ниятимиз бор, бону...

Хуршида бону нам киприкларини пирпиратиб Қаландарга қаради. Унинг ёш тўла кўзларида ҳайрат аралаш ваҳима акс этди.

—Зиндондан қутқармоқ ниятингиз бор? Қандай қутқа расиз?

—Йигитлар бор. Бир неча ойдан бери шу ишнинг ҳаракатида эдик. Сиз билан ҳар дам бўлолмаслигимнинг боиси ҳам шунда, бону...

Қаландар гапни бошқа томонга буришга уринди. Лекин Хуршида бону ранги учуб, унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

—Бу ишингиз хатарли эмасму? Мен Кўксаройни биламен...

—Кўрқманг. Хатарнинг олдини олганмиз...

—Йўқ, йўқ, мен биламен! Биламен!

Барча гина-кудуратлари эсидан чиқсан Хуршида бону оқариб кетган юзини Қаландарнинг кўкрагига босиб, бетоқат шивирлади:

—Йўқ, йўқ, бу ишингиз кўп хатарлидур! Сиз у ёқда... ҳибсга тушсангиз, мен бу ёқда не қиламен, мирзам? Не қиламен?

—Иншооллоҳ, ишимиз ўнгидан келар. Қўрқманг, бону, яхши йигитлар бор!—Қаландар унинг тўзғиган соchlарини тузатиб, яна юзидан, кўзларидан ўпди.—Мавлоно зиндондан чиқса бас, ўз юртимга олиб кетамен. Насиб қиласа эрта-бириси кун йўлга чиқамиз...

Хуршида бону, унинг иссиқ бўсаларига жавоб бермас, ҳамон юzlари ёниб, кўзларини юмганича Қаландарнинг пинжидаги унсизгина титрар эди. Тўсатдан у бошини кўтариб, Қаландарга қаради, кўзлари аллақандай ча рақлаб:

—Боя... равзай ризвондан сўзладингиз...—деди энти-

киб.—Оллодан бир тилагим бор, дедингиз. Шу сўзингиз рост бўлса... Кетмоқдан аввал... имом топиб, никоҳ хутбасини ўқитсангиз...

Бу сўзларнинг шафқатсиз маъносига тушунган Қаландар ҳам титраб кетди.

—Мен сизнинг шаръий манк ҳангиз бўлсам дейман. Олло бу ёлғон дунёда саодатли кунарларга еткизмаса, тонгла маҳшарда...—Хуршида бону гапиролмай энтика-энтика жим қолди. Қаландар ҳам индамай уни бағрига босди...

Қишлоқдан имом қидириб ўтиришга фурсат йўқ эди. Қаландар воқеани Бобомурод отага тушунтириди. Бу гапдан негадир хурсанд бўлиб кетган мироб, хутба дуосини ўзи ўқиб никоҳлаб қўйди.

Нон ушатилиб, дастурхонга фотиҳа қилингандан кейин аллақандай тинчид, жимиб қолган Хуршида бону, Қаландарни боғ чеккасига кузатиб қўйди. Қаландар сўнг бор унинг жонсиз лабларидан ўпиб, отига минди. У боғлар ортидаги сўнгти қирга чиқиб ўгирилиб қараганида, Хуршида бону ҳамон хайрлашган жойида қотиб туар, кўзлари ҳамон унинг йўлида эди. Қаландар мудҳиш бир нарса рўй берадигандай юраги ачишиб отининг жиловини тортди, бир зум орқага қайтгиси, баланд қоя устида турган бонунинг олдига от чоптириб боргиси, уни даст кўтариб олиб, бағрига босгиси қелди. Лекин қирларга ёнбошлиётган офтобга кўз ташлади-ю, тишини тишига босиб отининг бошини доруссалтана томон бурди.

20

Кўксаройдан чопар келганда амир Султон Жондорнинг чорхари меҳмонхонасига беш-олти амирлар йигилган, улар шаҳар доругаси Мироншоҳ билан шайхулислом Бурҳониддин жанобларини кутишиб, сұхбатлашиб ўтиришар эди. Дарвозани қулфлаб, ҳамма эшикларнинг зулфини солиб, дарчаларга кўк баҳмал дарпарда тутиб, шам ёқиб ўтирган меҳмонлар "чопар" сўзини эшишиб ўринларидан иргиб туришди. Оқ шойи кўйлак устидан банорас тўғ кийиб, меҳмонларга ўзи хизмат қилиб юрган амир Султон Жондор турган жойида серрайиб қолди. Ёлғиз Мирзо Улуғбекнинг суюкли навкари Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳушини йўқотмай, дарҳол шамдондаги ёлғиз шамни пуфлаб ўчирди, кейин, қоронғида амир Жондорнинг ёнига келиб:

—Меҳмонхонага ташидан қулф солдиринг!—деди ами-

рона оҳангда.—Ўзингиз бошқа уйга чиқиб, тўшак ёзиб ётиб олинг! Тўшак ёзиб ётганингизни чопарлар кўрсин!

Амир Жондор дарҳол сергакланди. У меҳмонхонанинг эшигига отнинг калъасидай қулф солдириб, ўзи бошқа хонага чиқиб, пешанасини танғиб ётиб олди. Лекин унинг тўшакда ётганини айтгали чиқсан маҳрам тезда қайтиб кирди.

—Балхлик саройбон ўн нафар џавкар билан келибди, амирим. Хаста тугул, ўлим тўшагида ётган бўлса-да, олиб кетамиз, дейди. Шаҳзоданинг фармони олийлари шу эмиш... Бильякс, кириб тинтув қиласар эмиш!

"Тинтув" сўзини эшигига амир Жондор жон талвасасида апил-тапил ўрнидан турди.

—Чиқиб айт, ҳозир чиқамен. Отни жабдуқла!

Амир Жондор кийиниб, икки қўлтиғида икки маҳрам, инқиллаб-синқиллаб кўчага чиқсанада, балхлик занжисифат саройбон ўн чоғлиқ навкар билан дарвозада бетоқат от ўйнатиб турарди. Унинг авзойини кўрган амир Жондорнинг эти жунжикиб кетди. У жўрттага қаттиқ инқиллаб, маҳрамлар ёрдамида отга минаркан, ёш маҳрамнинг қулоғига секин шипшиди:

—Саройда ноҳуш хабар борга ўхшайди. Меҳмонларга айт: мен қайтгунча тарқалмасун...

Вақт тун ярмидан ошган, одатда бу пайтларда сукутга чўмадиган доруссалтана кўчалари аллақандай нотинч эди. Олис-яқинда от туёқларининг дупури эшитилар, ўхтин-ўхтин қўлларида машъал ушлаган суворийлар у ёқдан-бу ёққа тасир-тусир от чопиб ўтишар, қоронфида изгиб юрган қандайдир кўлагалар кўзга чалинарди. Кўксаройда фавқулодда бир воқеа содир бўлганига шубҳа йўқ эди, лекин не воқеа? Амир Жондор ўйлаб ўйининг тагига етолмас, буни биладиган балхлик саройбон эса, оғзига талқон согландай индамай олдинда от чоптириб борарди.

"Ё тавба! Бу бемеҳр мустабиднинг қаҳридан ўзинг асррагайсен!" деди амир Жондор, вужудини чулғаб олган совуқ туйғудан юраги увишиб. Мана, бир ойдан ошдики, амир Жондор саройга бормайди. Мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси Хуршида бону бир тунда дом-дараксиз гумдон бўлганидан бери Мирзо Абдуллатифнинг кўзига тушишдан кўрқиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Келган чопарларнинг ҳаммасига "хастамен, туролмаймен", деб жавоб берди. Ҳатто расадхонада бўлган китобларни ёқиш маросимига ҳам бормади. Лекин маросимда содир бўлган воқеани, ақлидан озган мавлоно Муҳиддиннинг ҳазрат

Низомиддин Хомуш билан шаҳзодага айтган сўзларини ўша куниёқ эшилди. Ўша кундан бери, мавлоно Муҳиддиннинг сўзлари буткул доруссалтанага тарқаб, ҳамма жойда, ҳамма ўлтириш, ҳамма анжуманларда гап бўлмоқда. Шу воқеадан кейин нечундир амир Жондордан ҳол-аҳвол сўрагани келувчилар ҳам кўпайиб кетди. Келувчиларнинг ҳаммаси расадхонадаги воқеадан сўз очар ва бу билан амир Жондорнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқчи бўлишар эди. Лекин суҳбат асносида ёт бир кимса кириб қолса, мавзу дарҳол ўзгарар, суҳбат бошқа масалаларга кўчар эди. Шундай бўлса ҳам, амир Жондор бир нарсани аниқ билиб олди: шаҳзодадан, унинг шафқат-сизлигидан норози одамлар, хусусан амирлар, бек ва бекзодалар у ўйлагандан ҳам кўп экан. Не чора? Шарафсиз Хуросон юришидан кейин Мирзо Улугбекдан юз ўгириб, шаҳзода билан зимдан тил биритирган саркардалар ва нуфузли беклар ўзлари кутган имтиёз, юксак рутба ва шон-шуҳратга эриша олмадилар. Ҳазрат Низомиддин Хомушнинг оёғига бош урган шаҳзода ёлғиз шу такаббур ҳазрат билан бир гуруҳ уламои киромларнинг домига тушиб қолди. Шулар ёт деса ётади, тур деса турди. Ҳатто шайхулислом Бурҳониддин ҳам бир четда қолиб кетди. Саройда эса тавфиқ ва фароғат қолмади... Бу ҳолатни зимдан кузатиб юрган амир Жондор, кўп шубҳа ва мулоҳазалардан кейин, бугун, ниҳоят, бир гуруҳ норози амирлар билан нуфузлиbekларни чақиришга журъат этган эди. Бундан мақсад, уларнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқ ва агар ҳамманинг фикри бир жойдан чиқса унда...

Унда нима бўлишини ўйлашдан амирнинг ўзи ҳам қўрқар эди.

"Ё дариф! Наҳот бу диёнатсиз падаркуш унинг муддасидан хабар топган бўлса? Хабардор бўлса бас—амирнинг боши кетиши муҳаррар! Ё раб! Ёмғирдан қочиб, дўлга тутилдим дегани шудир! Мирзо Улугбекдан қутулиб, шон-шуҳрат ортирамен деб, бу бемеҳр хунрезга йўлиқдимму?—деди амир Жондор, деди-ю, хаёлига бир фикр келиб, тирноқларигача музлаб кетди.—Ал қасосил миналҳақ! Бу савдо ва надоматлар аълоҳазратларининг бегуноҳ кесилган боши, тўкилган қони учун қайтган бир жазо эмасму?..."—Амир Жондор кўз олди қоронғилашиб, эгарнинг қошини ушлаб қолди-ю, ён-верига қаради.

Улар Кўксарой майдонига етган эдилар. Дарвоза олдида гулхан ёқиб ўтирган сипоҳлар амирни қўлтиғидан олиб, отдан туширишди. Амир Жондор, қандайдир ҳарорат

иичида ёнса ҳам, дарвозадан ўзи юриб кирди, лекин ҳайҳотдай ҳовлидан ўтиб, саройга етганда оёқлари қалтираб кетиб деворга суюниб қолди. Саройбон уни чиндан хаста деб ўйлади чамаси, қўлтигидан суюб олди.

Амир Жондор саройбон очган эшикдан ичкарига кириб қўл қовуштирганда Мирзо Абдуллатиф нечундир саломхонанинг қоқ ўргасида оёқларини кериб олтин курсининг суюнчиғига суюниб туради. Амир Жондор икки букилиб таъзим қиласкан, бир дақиқагина унинг чеҳрасига кўзи тушди. Лекин шу бир дақиқанинг ўзидаёқ мудҳиш бир нарса рўй берганини сезиб, яна тирноқларигача музлаб кетди. Шаҳзоданинг усиз ҳам озгин, заҳил юзи, қовоғининг ослари кўкариб кетган, тикондай қадалган кўзларида ҳам қўрқув, ҳам аллақандай совуқ йилтиллаган муз шуъласи бор, лекин энг даҳшатлиси... худди жигари шаҳзода Абдулъазиздай бошини сарак-сарак қилиш одатини чиқарган эди. Амир Жондор шаҳзодага қарашга журъат этмаса ҳам, унинг гиламни товушсизгина босиб ёнига келганини ва қандайдир вишиллаб нафас олганини эшилди.

—Хўш, амир Жондор! Абу Саид Мирзо қайда?

—Абу Саид Мирзо?—Амир Жондор қўрқибгина бошини кўтарди-ю, дарҳол ерга қаради.

Мирзо Абдуллатифнинг ичига ботган телба кўзларида, мурдадай қонсиз юзида, бошини сарак-сарак қилишида, зотан бутун важкоҳатида аёвсиз бир нарса бор эди.

—Нечун индамайсен? Абу Саид Мирзо қайдадур?

—Абу... Абу Саид Мирзо зиндондадур, давлатпаноҳ!

—Зиндонда бўлса... топ!—Мирзо Абдуллатиф амирни ёқасидан ушлаб қаттиқ силкиди.—Зиндонда бўлса дарҳол топиб келгайсен. Дарҳол!

Амир Жондорнинг миясида "қочиби!" деган фикр чақмоқдай чақнади.—"Шаҳзода Абу Саид Мирзо қочиби!"

—Зиндонда бўлса нечун титрайсен? Бор, кишанлаб олиб кел ул малъунни!

—Валинеъмат пуштипаноҳим! Ўлимдан хабарим бор ва лекин Абу Саид Мирзодан хабарим йўқдур... Бир ой бўлди, уйда тўшак ёзиб ётганмен... Оғир хастамен, давлатпаноҳ!..

—Хаста!—деди Мирзо Абдуллатиф ҳансирааб.—Тўнғиздай семириб кетибсан. Тағин хастамен деб зорланасен! Биламен! Сен баттол тўшакда ётиб, менга қарши ўргимчакдай тўр тўқийсен.

"Ё раб! Бу телба не дейди? Валиликми бу ё тусмоллаб сўзлайдими?"

—Сўзла, азозил! Абу Саид Мирзо билан тил бириктирдингми, йўқми?

—Биллоҳи азим...

—Биллоҳи азим бўлса, ул ғаламис Мирзони дарҳол банди қилиб олиб келасен! Олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..

—Ташлаймен, валинеъмат...

—Шу букун!

—Иншооллоҳ, офтоби олам!

Мирзо Абдуллатиф амирнинг ёқасини қўйиб юборди, вишиллаб нафас олганича гандираклаб бориб ўзини тахтга ташлади. Амир Жондор ҳам ҳолсизланиб деворни ушлаб қолди. Унинг кўз олдига негадир ўз меҳмонхонасида уни кутиб ўтирган меҳмонлар келди... "Шу букун банди қилиб олиб келасен, олиб келиб оёғим остига ташлайсен!.." Майли, ишқилиб, бу телбанинг қўлидан соғ-саломат қутулиб чиқса бас! У ёғи нима қилишни ўзи билади. На яхшилик ва на ёмонликни билган бундай телбага хизмат қилмоқ ўтакетган нодонлиқдур!

Амир Жондор чўчиб кўзини очди. Тахтда ялпайиб ўтирган Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини бетоқат шақиллатар эди. Эшик оҳиста очилиб, бошига сурмаранг салла ўраган балхлик саройбон кирди.

—Амир Султон Жондор тархонга сарой ясовулларидан ўн нафарини берасен. Амир жаноблари шу букун ул иблиси лаин Абу Саид Мирзони тутиб, банди қилиб олиб келадур!

Шаҳзода амир Жондорга "чиқавер", деб бош иргади-да, саройбонни имлади.

—Бу кazzоб амирнинг орқасидан айғоқчи қўй! Эҳтиёт бўл: илоннинг ёгини ялаган бу тулки Абу Саид Мирзога қўшилиб қочиб кетмасин! Бошинг кетади! Уқдингму?

—Уқдим, давлатпаноҳ...

—Тўхта!—Мирзо Абдуллатиф эшикка йўналган саройбонни тўхтатди-ю, нечундир хаёли фаромуш бўлиб, бир нуқтага тикилиб қолди.—Ҳа! Зиндан бегига амр қил: ҳибсда ётган мавлоно Али Қушчини келтирсин!

Мавлоно Али Қушчи ҳайрат ва аросатда қолди. Мана, бир ҳафтадан ошдики, ташқаридан келиб турадиган тўқач нонлар келмай қолди. Кечадан бери эса тўқач тугул арпа

нон билан бир чойдишгина совуқ сув ҳам тўхтади. Ё уни эсидан чиқаришган, ёхуд бу қоронги гўрда очдан ўлдиришга қасд қилишган. Энг ёмони шундаки, мавлоно "Рисолаи дар фалакиёт"нинг муқаддимасини қоғозга тушириб бўлган, энди бу ёзувларни чойдишга солиб, пинҳоний "садоқати зоҳир шогирдлари"га узатиш ниятида эди. Бу нияти ҳам пучга чиқди ҳисоб... Сўнгти кунларда мавлононинг иккала оёғи шишиб, бурунги оғриғига минг чандон оғриқ қўшилдики, юрса юрганда оғрийди, ўтиrsa ўтирганда. У соатлаб бир жойда турганича, оёқларини уқалайди, тишини тишига қўйиб шишларни силайди. Ниҳоят, ҳолдан тойиб, йиртиқ бўйрага ёнбошлайди. Лекин кўп ётолмайди, тагидан зах ўтиб, суяк-суякларигача зирқираб кетади-ю, туришга мажбур бўлади. Безиллаб оғриған оёқларини силаб-сийпаб сал тинчитгача, оқсоқлана-оқсоқлана тор хонани айланиб, яна рисола устида мулоҳаза юритади, ўзини чалғитиш, вужудини қақшатган оғриқни унтиш умидида ўйлади. Лекин сўнгти пайтларда ўйлашга ҳам мажоли қолмади. Бир томондан очлик, бир томондан оғриқ енга бошлади чамаси, ҳарорати ортиб, кўз олдини туман қопладиган бўлди, бу туман орасида тоҳ нурсиз кўзларидан шашқатор ёш қуйилган энаси Тиллабиби. кўринар, тоҳ устод Мирзо Улуғбек, тоҳ Қозизода Румий ҳазратлари пайдо бўлиб, панд-насиҳатлар қилишар, тоҳ рисола устида баҳс юритишар, тузатишлар киритишар эди. Воажабо, ҳарорат пасайиб сал ҳушига келганда ўйлаб қараса бу "тузатиш"ларда ҳамиша жон бўларди... Букун оғриқ уни айниқса қаттиқ қийнади. Тирноқларигача зирқиратган бу оғриқ билан олиша-олиша туришга ҳам мажоли келмай, ҳарорат ичиди ёниб ётаркан, гўё эшик очилиб устод киргандай, гўё тепасига келиб:

—Сенга не бўлди, ўғлим Али?—деб сўрагандай туюлди.

—Не қилай, устод?—деди Али Қушчи, хаёлан ёнига чўнқайган устодга мурожаат қилиб.—Хасталик енгди...

—Аттанг! Бу оғир юмушни юклаб, сенга завол қилибмен, ўғлим. Ўрнингдан тур, шаҳзоданинг оёғига йиқил. Бошқа чора ўйқдур, Али.

—Йўқ, устод. Сизнинг васиятингизни тарк этиб сирасорни очгандан кўра, бу совуқ гўрда ўлганим аълодур, устод. Тонгла маҳшарда қай юз билан сизнинг юзингизга қараймен?..

Устод унинг сўзига қулоқ солмай, қўлтиғидан кўтариб, ўрнидан турғазмоқчи бўлармиш, сўнг, бирдан ўзгарган дарғазаб овозда:

—Тур дейман!—деб ўшқирамиш.—Сени офтоби олам Мирзо Абдуллатиф чорлайдур!

"Офтоби олам чорлайдур! Тушимму бу, ўнгимму?" Мавлоно бутун иродасини жамлаб кўзини аранг очди. Ажабо: унинг ёнида устод эмас, икки сипоҳ қўлтиғидан ушлаб турар, эшикда машъал ушлаган учинчи сипоҳ кўринарди. Али Қушчи тишини тишига қўйиб қаддини ростлашга ҳаракат қилди, лекин ростлай олмай деворга суюнди-ю: "Сув!" деб пичирлади.

—Сув!—бақириди сипоҳлардан бири.—Сув келтир тез!

Али Қушчи бир коса сувни бир кўтаришда сипқариб, косани қайтариб берди. Муздай сув негадир ичини ёндириб ўтгандай туюлди. Хаёли равшанлашиб: "Шаҳзода фақирни не қиласди?—деди ичиди.—Мақсади не? Тағин сўроқми? "Куфр" китобларни топ, деб зугум қилишми?— Али Қушчи дармонсизланиб кўзларини юмди.—Шаҳзода уни бу ҳолда кўрса не дейди? Ўжарлик қилсанг бундан ҳам хор бўласен, деб хурсанд бўлмасми?"

Али Қушчи ҳибсхонадан ўзи юриб чиқмоқчи бўлди, лекин оёқлари иродасига бўйсунмай, қалтираб кетди-ю, сипоҳлар уни яна суяб қолишиди. У узундан-узоқ ер ости йўлагидан ўтиб, тепага чиққунча сипоҳларга суюниб борди, сўнг тишини-тишига қўйиб бир-бир босиб ўзи юриб кетди.

Тонг яқин бўлса керак, олис-яқиндан хўроздарнинг қичқириғи, эшакларнинг ҳанграши эшитилар, лекин осмон тўла юлдузлар тиник ҷарақлаб турар, фир-фир илиқ шабада кўкатларнинг, баҳор гиёҳларининг муаттар ҳидини уфуриб, димоқقا гўп-гуп уради... Улар сарой ўртасидаги мармар сарҳовуз ёнига борганларида, Али Қушчи бир зум тўхтаб, осмонга, ҷарақлаб турган юлдузларга тикилди... Ана, қоқ пешанада Дубби аскар, ундан сал пастроқда бир ҳовуч қўрдай гуж-ғуж милтираган Ҳулкар! Гумбаз устидаги Ноҳид юлдузи эса худди артилган олмосдай ялтиллайди... Тонг яқин...—мавлоно кўзларини юмиб, юзини майин шабадага тутди, гуркираб ўсаётган майсаларнинг сал тахир ва чучук бўйини тўйиб-тўйиб ҳидлади.

Ё тавба! Бу рўйи замин, бу ҳудудсиз коинот қанчалар фусункор, қанчалар гўзал экан, нечун одамлар бундай тубан, бундай раҳм-шафқатсиз яралгандур!

—Мавлоно!—сипоҳлар уни ҳолдан тойди деб ўйлашди чамаси, яна қўлтиқлаб олишиди, лекин Али Қушчи "ўзим!" деди-да, оқсоқлана-оқсоқлана, ўзи юриб кетди.

Али Қушчини саломхонага олиб киришганда Мирзо Абдуллатиф олтин курсида чуқур хаёлга чўмиб ўтирад

эди. Эшик очилганда у чўчиб бошини кўтарди, сўнг гўё Али Қушчидан ҳадиксирагандай оҳиста юриб ёнига келди-ю, қўйл қовуштириб:

—Ассалому алайкум, мавлоно!—деди кутилмаган бир мулоиймлик билан.

"Бу риёкор падаркушга не бўлди? Нечук сертавозе бўлиб қолди?"—Али Қушчи деворга суюнганича шаҳзодага ҳайрат билан тикилди. Мирзо Абдуллатифнинг кўзлари уйқусизликдан қизариб, бурни сўррайиб қолган, соқолмўйловлари қайчиланмаган, хатти-ҳаракатлари бесаранжом, ўзиям қаттиқ саросимада эди.

"Ё тавба! Бунга не бўлди?"

Шаҳзода бежо кўзлари билан бир зум унга синовчан қадалиб турди, кейин қўлидаги шақилдоғини боши узра кўтариб, қаттиқ шақиллатди.

—Зиндоңбеки бефаросатлик қилибди!—деди у эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб.—Мавлоно кўп азият чекибди. Бу зоти шарифни дарҳол ҳаммомга юборинг! Эгнига янги сарупо кийдириб, қорнини тўйдириб олиб келинг!

Ҳайратдан лол бўлиб қолган Али Қушчи ўзига келгунча саройбон уни қўлтиқлаб саломхонадан олиб чиқиб кетди. Мирзо Абдуллатиф ўз фармонидан мамнун бўлди чамаси, мийигида кулимсираганича, қўлларини орқасига қилиб, тахт атрофида айланишга тутиндиган.

Али Қушчини чақиртиришдан мақсад—ундан зойича¹ га қараб, ўз тақдирини билиб беришини сўрамоқ эди. Чунки расадхонада содир бўлган машъум воқеадан кейин шаҳзода яна эски дардга мубтало бўлди. Кечаларигина эмас, кундуз кунлари ҳам юраги ўйнайдиган, кўзига алланималар кўринадиган бўлиб қолди.

Кеча кечқурун ногаҳон унинг қўлига шаҳзода Султон Мұхаммаднинг бир номаси тушди. Нома шайхулислом Бурҳониддин жанобларига йўлланган бўлиб, унда икки шаҳзода—Мирзо Абдулло ва Абу Сайд Мирзонинг номлари зикр этилган эди. Шаҳзода шайхулислом Бурҳониддиндан кўпдан бери ҳадиксираб юрас, чағир кўзли кибру ҳавоси баланд бу уламо, гўё унга эътимод қилмагандай, саройга ташриф буюрмаслигининг ўзиёқ унинг қора ниятларидан далолат берарди. Рост, узоқ Хурсондан йўлланган бу

¹ Зойича—гороскоп. Мунажжимларнинг юлдуз ва жадвалларга қараб башпорат қилиши.

нома шундай сирли иборалар билан битилган эди, унинг мазмунини илғаб олиш амримаҳол эди. Лекин сирли иборалар билан битилган номанинг шайхулислом Бурҳониддинга йўлланишининг ўзи, хусусан унда икки шаҳзоданинг номи зикр қилиниши Мирзо Абдуллатифнинг кўнглидаги эски шубҳани яна бир бор таъкидлади: дорус-салтанада унга қарши фитна бор!..

У Мирзо Абдуллони яқинда кўрган эди. Лекин Мирзо Абу Саид... Шаҳзода шайхулислом Бурҳониддиндан ҳандай ҳадиксираса, қайсар така-туркманлар қони аралашган бу нобакор Мирзодан ҳам шундай чўчиб юрар эди... Мирзо Абдуллатиф уни ўз кўзи билан кўришга азм қилди. У девонбеги билан ясовулбошини олиб, Кўксарой остидаги зиндонларга, тўғрироғи, зиндонларга олиб борадиган зимистон камбар йўлакка тушди. Зиндонбеги бошлиқ бир неча сипоҳлар, қўлларида машъал, тор ва қоронги йўлакни ёритиб олдинда боришарди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданини чулғаб олган мудҳиш қўрқувдан юраги увишиб, машъал ушлаган сипоҳлар орқасидан қоқилиб-суқилиб бораркан, бобоси қурдирган бу ер ости унгурга, илон изи бўлиб кетган бу чексиз камбар лаҳимга ҳайрат билан тикилар, машъал шуъласида аллақандай кўлагалар изғиган бу зимистон йўлак яна ҳам совуқроқ, ваҳималироқ туюлар эди.

Абу Саид Мирзо бу зимистон унгурнинг энг охирида, соҳибқирон Амир Темур ўзининг энг ёвуз ғанимларини сақлайдиган, эшигига темир қопланган тор ҳисбхонада сақланарди. Мирзо Абдуллатифни кўриб, нечундир олазарак бўлиб қолган зиндонбеги, қўллари дир-дир титраб, эшик қулфини узоқ тимирскилади. Ахийри ясовулбоши уни итариб юбориб эшикни ўзи очди ва ёнидаги сипоҳнинг қўлидаги машъални юлиб олиб, биринчи бўлиб ичкарига кирди. Ясовулбошининг орқасидан Мирзо Абдуллатиф кирди, кирди-ю, юраги музлаб кетди: ҳисбхона бўм-бўш, бир учи деворга қоқилган узун киshan ерда арқондай эшилиб ётарди!..

"Фитна! Тахтга Абу Саид Мирзони кўтармоқ аҳдида уюштирилган фитна!"

Боши сараклай бошлаган Мирзо Абдуллатиф, кўзлари олайиб, зиндонбегига қаради. Зиндонбеги гўё бирор оёғига болта ургандай, ерга "турс" этиб йиқилди-да, шаҳзоданинг этикларини қучди.

— Валинсъмат пуштипаноҳим! Ўлимдан хабарим бор, лекин бу юмушдан хабарим йўқ!

—Ўлимдан хабаринг бўлса ўласен! Ё топасен, ё ўласен!— Мирзо Абдуллатиф этикларини ўпид, ерда юмалаб ётган зиндонбегини бир тепди, бир тепди-ю, худди телбалангандай, унинг устига миниб, аёвсиз савалай кетди. Бир зумда оғиз-бурни қоп-қора қон бўлган зиндонбеги қўллари билан юзини, бошини тўсишга уриниб ерда илондай тўлғанар, қон туфлаб алланималарни ғулдирад, ялиниб-ёлворар эди. Лекин унинг меҳр-шафқат сўраб қилган илтижоси, оғзидан оққан лахта-лахта қон Мирзо Абдуллатифнинг юрагида раҳм-шафқат эмас, бильякс, қаҳру ғазаб уйғотгандай, тобора қаттиқроқ савалар, кўзлари телбаларча ёниб, аёвсиз дўппослар, тепкилар эди. У зиндонбеги ҳушидан кетиб, жимиб қолгандагина тепкилашдан тўхтаб ён-верига қаради. Ҳамма ундан кўзини олиб қочар, ҳамманинг юзида қўрқув аралаш аллақандай ижирғаниш ифодаси бор эди... Нафасини аранг ростлаган шаҳзода, бир ерда сулайиб ётган зиндонбегига, бир ёнидаги маҳрамларига қаради-ю, ўзини ҳам ваҳима босиб, шартта бурилиб, ҳибсхонадан чиқди...

Саломхонага қайтгач, бутун Кўксаройни оёққа турғазди. Ҳаста ётган амир Жондорни олдириб келиб, сўроққа тутди. Лекин бундан не фойда? У энди Абу Сайд Мирзонинг топилишига инонмай қолди. Доруссалтанада зимдан фитна уюштирилаётганига энди шубҳа қолмади. Лекин бу фитнанинг тепасида кимлар бор? Шайхулислом Бурҳониддинми? Шайхулислом бўлса, унга қайси амир, қайси аркони давлат, қайси аркони ҳарб қўшилган?.. О, кошкийди, ҳозир шаҳзода бу машъум фитнани очса, унинг тепасида турған барча ғанимларни тутса? Лекин кимни тутади? Шайхулислом Бурҳониддинними? Эвоҳ! Унинг қўли амирларга, бек ва бекзодаларга етса етадики, шайхулисломга етмайди! Амирлар эса... Шайтонни жиловлаб миниб, иблиси лаинга йўл кўрсатадиган бу сардору саркардаларнинг қайси бирини ушлайди? Мирзо Абдуллатифнинг назарида, энди бутун Мовароуннаҳрда ҳеч бир кимса қолмадики, унга инониб, унга суюниб бўлса! Унинг назарида, бу фитнага аралашмаган бир кимса йўқ, ҳамма, ҳатто Балҳдан ўзи олиб келган мулозимлари ҳам унга қарши ифво бошлаган эди...

Мирзо Абдуллатиф тўсатдан хаёлига бир фикр келиб, саломхонанинг ўртасида тўхтаб қолди. Унинг эсига отаси Мирзо Улуғбекнинг бир сўзи тушди. Отаси худди шу ерда, олтин курсининг ёнида туриб:

"Болам!—деган эди ёлвориб.—Бу машъум тожу тахт,

бу бебақо салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилган эмас. Наниким сенга, ҳатто жаннатмакон бобонг Амир Темур Кўрагонийга ҳам вафо қилган эмас. Бу тожу тахтни деб, қатлу қирғинга юз тутмагил, зеро тожу тахт ила бевафо хотин орасида фарқ йўқдур, болам..."

"Наҳот ул бетавфиқ шоҳнинг илтижоси арш-аълога етиб бормиш? Наҳот унинг кўз ёшлари инобатга ўтмиш? Йўқ, йўқ! Қайдаги ўйлар келади хаёлига. Динул исломга қилич кўтарган ул шоҳи шарирнинг тилаги ижобат бўлмас! Осий бандангга ўзинг шафе бўлғайсан, халлоқи олам!"

Эшик оҳиста очилиб оstonада саройбон кўринди. Эшик очилганда чўчиб, қиличининг бандини ушлаган Мирзо Абдуллатиф, қўрққанини билдириласлик учун кўкрагини керди.

—Хўш?

—Мавлоно Али Қушчини келтирмишлар.

—Айт, кирсин!

Мирзо Абдуллатиф қатор лаъл қадалган кумуш камарини тузатиб, тахтга бориб ўтиради. Унинг юраги негадир тез-тез ура бошлаган, ҳаяжондан нафаси сиқилган эди.

Саройбон қўлтиқлаб олган Али Қушчи хаста одамдай хонага бир-бир босиб кириб келди-да, яна боягидай деворга суюниб бошини эгди. У таъзим қилдими ё ҳолсизликдан бош эгдими, буни билиб бўлмас эди. Али Қушчининг оёғига этик, эгнига иссиқ қора мовут чакмон, бошига қора қундуз телпак кийдиришган, фақат соқолмўйлови олинмаган, лекин ўсиб кетган соқол-мўйлови унинг сўлғин, рангпар чеҳрасига бўлакча бир салобат, қандайдир маҳобат бахш этар эди. Мирзо Абдуллатиф саройбонга "чиқавер" деб имо қилди-да, кўнгли алланечук бўлиб, Али Қушчининг олдига борди. Овози ўзгариб:

—Қалайсиз,—деди,—ҳолингиз дурустми, мавлоно?

Али Қушчи кўзини бир очиб, қайта юмди. Олдида камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб турган Мирзо Абдуллатифни кўриб, яна боягидай ҳайратга тушди. "Бу кazzобга не бўлди? Нечук бу хунхор саллоҳ бирдан инсофга келмиш?"

—Оллога шукур,—деди у оҳиста.

—Тамадди қилдингизми, мавлоно?

Али Қушчи билинар-билинмас бош иргади: "Қилдим"...

—Бир қултум май ичасизми?

Али Қушчи индамади. У ҳамон кўзини юмид турар,

иссиқ ҳаммом ва яхши таомдан кейин унинг аъзойи бадани тамом бўшашган, зирқираб оғриган оёқлари қалтирас, кўз олдини туман босиб, хаёличувалиб борар, агар шаҳзода ижозат берса, у ҳозир "шилқ" этиб йиқиларди-ю, уйқуга кетарди...

Мирзо Абдуллатиф токчада турган нафис мунаққаш кўзачадан бир коса шароб қуийиб келиб, Али Қушчига тутди.

—Бир қултум ичинг, мавлоно! Банияти шифо, қувват бўлур.

"Ҳа, шифо қилса ажаб эмас!"—Али Қушчи дир-дир титраган қўлига қадаҳни олиб, бир кўтаришда сипқариб юборди. Мирзо Абдуллатиф унинг қўлидан пиёлани олиб, токчага қўйди, сўнг, индамай саломхонани бир неча марта айланиб чиқди. У шароб таъсир қилишини кутиб, бот-бот мавлонога ер остидан қараб қўяр эди. Дарҳақиқат, сал ўтмай, Али Қушчининг рангпар юзига қизиллик югурди, қўзлари чақнаб, серҳашам хонани кўздан кечирди. Мирзо Абдуллатиф четроқдаги суюнчиғи зарҳалланган юмшоқ курсилардан бирини унинг олдига суриб қўйди.

—Ўлтиринг, мавлоно!..

Али Қушчи ичиди кулимсираб қўйди. Хаёлидан яна: "Ғалат! Бу тубан фирибгарга не бўлди! Раъии не бунинг?" деган фикр ўтди. Шароб унинг фикрини равшанлаштириди, оёғини, бутун вужудини қақшатган оғриқни хиёл босди.

Мирзо Абдуллатиф унинг олдидаги қўл қовуштириб тўхтади ва яна боягида мулойим товушда:

—Мавлонои азиз!—деди.—Камина сиздай донои давронни лутфан таклиф қилмоқдан бир тилагим бордур. Лекин бу тилагимни изҳор этмоқдан аввал бир нарсани билиб қўймогингизни сўраймен... Сизни ҳибсга солмоқ-қа фармон қилганимда бу баттоллар сизни бундай қийноқ остига олур, деб ўйламаган эдим. Афв этгайсиз, мавлоно!

"Ҳа, ўйламаган эдинг! Эҳтимол устоднинг орқасидан қотил йўллаганингда ҳам ул воҳиди замоннинг қутлуғ бошини кесадилар деб ўйламагандурсен!..."

—Букун ҳолингизни кўриб, кўп пушаймон чекдим. Зинданбегини қаттиқ жазолаб, ҳибс қилдирдим... Бенуқсон парвардигор, бандай ғофилнинг гуноҳидин ўтгайсиз, мавлоно...

Воҳиди замон—ўз даврининг ягонаси.

"Ё тавба! Бу бемеҳр-бешафқат мустабиднинг бошига не кунлар тушдиким, ҳибса ётган мендай бир бечора бандидин кечирим сўрайдур!" Али Қушчи Мирзо Абдуллатифнинг аллақандай жавдираб турган кўзларидан кўзини олиб қочди.

—Сиздай ҳокими мутлақ хоқонлар фақирдай бандай мўъминлардин афв сўрамайдур. Муродингиз не, сўзланг, шаҳзода!

Али Қушчининг гапи Мирзо Абдуллатифга маъқул тушмади чамаси, юзига қон тепди, қовоғини уйиб:

—Сизни чақирмоқдан муродим шулким,—деди ранги ўчиб.—Зойичага қараб, салтанатнинг тақдирини сўзлаб берсангиз!..

Али Қушчининг лабларига билинар-билинмас табасум югурди:

"Фалакиёт илмига инонмай, устод барпо этган расадхонани бединлар уяси деб атаган одам, энди нечун каминага мурожаат қиласди?"

Шаҳзода унинг табассумига тушунди чоғи:

—Кўнглингизга озор берган бўлсам... кечиргайсиз, мавлоно!—деди уф тортиб. Унинг касалманд чеҳрасида теран бир маҳзунлик акс этди, овози кутилмаганда ғамгин ва самимий оҳанглар касб этиб, қалтираб кетди: —Аммо... сиздан яширмаймен, мавлоно. Ҳодисалар силсиласи шундай-ким... ўз тақдирим устида ўйламай иложим йўқдур, зеро, эл-улус тақдирни соҳиби тож тақдирига боғлиқдур... Сиз эса коинот сирларини, юлдузлар сирини биласиз, мавлоно...

Али Қушчи ҳамон кўзларини очмай сукутта чўмиб ўтирас, хаёлида эса қандайдир исёнкор ўйлар тугён қиласди.

"На яратғувчи ва на бандасининг жазосидан қўрқмай, ўз падари покингни қатл этдинг. Бу бебақо тожу тахтни деб, кулли аҳли донишлар сарбони бўлмиш улуғ алломани маҳв қилдинг. Энди остингдаги тожу тахт силкингандан тақдирни азалдан қўрқиб, ҳибса ётган фақир бир бандига юкунасан! Лекин бандай ожиз не дейди? Унинг ҳоли эртакдаги йўловчининг ҳолига ўхшайди: ўнгта юрсанг шерга йўлиқасен, сўлга юрсанг аждаҳонинг комига тушасен!.. Зеро, ўз падарига қилич кўтарган зурриётнинг тақдирни зойичасизоқ аёндур! Бўйнингта тавқи лаънат тамғаси осилиб, абадулабад бадном ва бадбахт бўлғанинг пешанангда ярқираб тургандур, шаҳзода!"

—Шаҳзода маъзур кўрсинлар. Фақир кўпдан бери илми нужумни тарқ этганимен...

—Боракалло сизга!—кулди Мирзо Абдуллатиф, унинг кулгиси сохта ва аллақандай асабий эди.—Илми нужум бобида довруғингиз оламга кетгандур!

—Қачонлар бўлған! Алҳол... хасталик енгмиш...

—Хаста бўлсангиз табибларга кўрсатамен. Тиланг—Кўксаройда туриңг, тиланг—расадхонада туриңг. Энг яхши баковуллар, энг содиқ маҳрамлар хизматингизга мунтазирдур.—Мирзо Абдуллатиф унинг жавобини кутмай, шақилдоғини шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган сарой-бонга юзланиб, фармон берди:

—Мавлонога Кўксаройдан энг кўркам, энг баҳаво жой тайин қилинг! Шу буқун бу зоти шарифни сарой табибларига кўрсатинг! Баковуллар тайин қилинг. Яхши таомлар тайёрлаб берсин. Эндиликда мавлононинг ҳолидан ўзим хабар олиб турамен...

Али Қушчи эсига энаси Тиллабибининг сўзлари тушди:

“Раҳматлик қиблагоҳинг айтгувчи эди: “Шер билан подшодан йироқ бўлмоқ даркор!”

У хўрсиниб, ўрнидан турди... “Не чора, бу мустабиднинг қаҳрини кўрдинг, алҳол меҳрини ҳам кўриб қўй, Али! Ҳар қалай, ҳибса ётганингдан ёмон бўлмас...”—Али Қушчи мийигида кулимсираб, саройбон етагида саломхонадан чиқди.

22

Хуршида бону билан видолашиб “Куйган тепа”дан чиққач, отини бетиним чоптирган Қаландар Самарқандга қош қорайиб, дарвозабонлар дарвозаларини ёпишга ҳозирланётганларида етиб келди. Агар эгнида суворий либослари бўлмаганда, эҳтимол уни шаҳарга киритишмас ҳам эди. Қалқонбек билан Босқонбек аҳдлашган жойларида—Шоҳизинда қабристони ортидаги жарликда кутиб туришар, лекин Қашқирдан дарак йўқ эди.

“Наҳот алдаган бўлса? Наҳот олтинларни чўнтағига уриб қочган ё сир-асрорни очган бўлса? Ё билъакс, Қашқир ҳам қўлга тушиб қолдими?”—Қаландар минг хил хаёлга борар, бетоқат бўлиб, жарликда у ёқдан-бу ёқча одимлар, лекин ғилайдан ҳамон дарак йўқ эди. Ана, милт-милт ёнган уфқ юлдузлари ёнида Зуҳро юлдузи ҳам кўринди, олис-яқинда хўroz қичқирди. Энди Қашқирнинг келишидан фойда йўқ. Қаландар қайтишини ўйлаб, отининг айилини торта бошлади. Лекин шу пайт тепада, жар

устида аллақандай шарпа эшитилди, сўнг, пастга югуриб тушаётган кўлага кўринди. Қаландар ўзини панага олди-да, кўлага яқинлашгач, олдини тўёси:

—Бу ким? Сенми, Қашқир?

—Мен, дарвеш...

Қашқир ҳансирараб тўхтади. Қаландар уни ёқасидан ушлаб ўзига тортди.

—Тагин не баҳона топиб келдинг, муғамбир?..

—Баҳона эмас, шумхабар,—деди Қашқир. У ҳамон ҳансирараб, қаттиқ юргурганиданми, қўрққаниданми, ўпкасини босолмас эди.

—Хўш?—деди Қаландар сабрсизланиб.—Сўзла!

—Мирзо Абу Саид зиндондан қочибди. Кўксаройда тўйполон...

—Қачон?

—Буни худо билмаса бандаси билмайди. Боя кечқурун шаҳзода зиндон айланниб юриб билиб қолибди. Қараса Мирзо Абу Саид йўқ. Сарой остин-устин. Зиндонбегининг ўзи зиндон қилинди.

Қоронғида Босқонбекнинг кимгадир писанда қилиб: "Ҳап сеними?" деган овози эшитилди. Қалқонбек гурс-гурс юриб Қаландарнинг ёнига келди:

—Ёрлиқсиз борсак не қилади? Ёрлиқ ўрнига қилич бор, оға?

Қаландар жавоб бермади. Хаёлидан: "Бўрининг оғзига тушган бутун чиқмас экан-да!" деган фикр ўтди. Ҳа, бир неча ойдан бери қилинган ҳаракат бекор кетган эди. Қаландар бўшашиб, ерга ўтириб қолди.

23

Сой бўйига тикилган кўримсизгина чодир ёнида бетоқат айланниб юрган амир Султон Жондор от туёқлари-нинг дупурини эшитиб, ўгирилиб қаради.

Қир ёнбағридаги сийрак арчалар орасидан саман йўргасига яйдоқ миниб, амирнинг зотли қорабайирини етаклаб олган Қашқир чиқиб келди. Қашқир, нечундир оғзи қулоғида, ишшайиб келарди. Уни кутавериб тоқати тоқ бўлган амир Жондор кумуш сопли оғир қамчисини ўйнатиб, Қашқирга томон юрди.

—Қайда юрибсен, шайтони басир?

Қашқир амирнинг ҳақоратомуз сўзларини эшитмагандай қийғоч кўзини қисиб яна тиржайди.

—Фақир бир гаройиб нимарса кўрдим, амирим!

—Гаройиб нимарсангни қўйиб, отларни эгарла, иблиз!..
Чаноқийга кеч қоламиз!

Амир Жондор кумуш сопли қамчиси билан гулдор
қизил сахтиён этигининг қўнжини чарс-чарс савалаб,
ходирга кириб кетди.

Амирнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, Қашқир от-
ларга кетганда, пешин ҳам бўлмаган эди. Лекин пешинда
сойдан бир уюр йилқи ўтган эди, тушовда юрган қора
арғумоги тушмагур тушовни узиб, йилқиларга қўшилиб
кетди. Қашқир саман йўрғасига миниб, уюрни қувди.
Йилқиларни жилғанинг қуи томонидаги "Куйган тела"
деган қишлоқ ёнида зўрға қувиб етди. Лекин амирнинг
боқувли қорабайири тутқич бермай қирга қараб чопди.
Қашқир уни қир ёнбағридаги бир боғбоннинг четан девор
билан ўралган боғига қамаб, зўрға ушлади, ушлади-ю,
бояги "ғалати нимарсага" кўзи тушиб лол бўлиб қолди.
Бу "нимарса..." мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси, шоир
Қаландар Қарноқийни шайдо қилган ва ниҳоят Мирзо
Абдуллатифнинг ҳарамидан қочиб, яшириниб юрган
ҳуснда тенгсиз санам... Хуршида бону эди! Қашқир
қорабайирни тизгинидан ушлаб, боғдан олиб чиқиб кета-
ётганида, болохонада турган жойида кўриб қолди,
тўғрироғи, олис-олисларга тикилиб турган бу париваш бир
кўринди-ю, йўқ бўлди, гёй шарпа сезган оҳудай ҳуркиб
қочди. Лекин пуштиранг ипак кўйлак кийиб, юзига зар
сочилиган ҳарир дурра ташлаб олган бу нозанин бу ерларга
шунчалик ёт ва шунчалик гўзал эдик, Қашқир, гарчи
уни ҳеч қачон кўрмаган бўлса-да, дарҳол фаҳмлади: бу
ўша, Қаландар Қарноқийни ақли ҳушидан оздирган,
шаҳзода Абдулъазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб
олган, энди эса, Мирзо Абдуллатиф билан амир Жондор
қидириб юрган нодираи даврон эди...

Ҳуснда тенгсиз бу соҳибжамолнинг қочишига Қашқир
ўзи ёрдам берган бўлса ҳам, Қаландар Қарноқий уни
қаёққа гумдон қилганини билолмай доғда юрган эди.
Омади келган экан, букун бу сир-асрорни ҳам билиб
олди. Унинг олисдан ишшайиб келиши ҳам шундан эди.
Қашқир бу хушхабарни амирга айтиб, уни хушнуд қилиш
ниятида эди. Лекин... бошига мугиз битса ўз хўжасини
сузадиган бу эшак унинг сўзига қулоқ ҳам солмади.
Қутурган итдай қопиб берди. Жуда соз! Бир жиҳатдан
бу ҳўқизнинг шундай қилгани ҳам яхши бўлди. Қашқир
бу сирни арzonга сотмаслиги даркор...

Амир Жондор белига қиличини тақиб, чодирдан чиқди. Гүё беш-үн нафар қароқчилар йигининг эмас, Кўксаройга, Мирзо Абдуллатиф ҳузурида бўладиган машваратта ташриф қилаёттандай, зарбоф тўнини кийиб, кумуш камарини боғлаб олибди... У ҳамон қовоғини согланича гурс-гурс юриб келиб, типирлаб турган қорабайирч жиловидан олди, гилай ёрдамида оғир гавдасини эгарга ташлаб, отига қамчи босди...

Кун ботган, лекин қорли чўққиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган, буткул борлиқ—осмонўпар тоғлар, кўм-кўк арчазор қирлар, ям-яшил яйловлар, шарқираб оққан сой—ҳамма, ҳаммаси гўё бу улкан аланганинг шуъласига чулғангану, бўлакча бир тиниқлик касб этган, тогу тошларгина эмас, ҳатто майсаларга ҳам олтиндан жило берилгандай майнин товланар, шабадада ястанган ўттарлар дам кўк-сарғиш ишқадай эшилар, дам қизгиш риғла кириб, ял-ял ёнарди... Қаердадир кўкда, кўз илғамас баландликда сўфитўргайлар вижир-вижир қиласи, тогу тошлар панасида какликлар сайрайди. Аҳён-аҳёнда от туёқларининг остидан қирғовуллар пир-пир отилиб чиқади, лекин семизлигидан кўп учолмай, ўзини ерга тап-тап ташлайди. Ҳар сафар от туёқлари остидан қирғовуллар пир-пир учиб чиққанда, теран хаёлга чўмған амир Жондор сапчиб тушади-ю, ичида қаттиқ сўкиниб қўяди, лекин сал ўтмай, яна хаёлга кетади. Амирдан қолмай деб, саман йўргасини тинимсиз қамчилаб бораётган Қашқир эса... ҳамон ногаҳон кўзи тушган болохонадаги санам тўғрисида ўйлади. Унинг кўз олдидан ҳануз бир кўриниб ғойиб бўлган нозанин кетмас, назарида, нозанин бир лаҳзагина намоён бўлгандада бу кенг жаҳон чарақлаб кетгандай туюларди. У эндинга бу мислсиз гўзални деб, Қаландар Қарноқийнинг тарки дунё бўлганини ҳам, амир Иброҳимбекнинг ўғли қатл қилинганини ҳам, Мирзо Абдуллатиф, ҳатто амир Султон Жондорнинг ўзи ҳам нечундир доғда юрганига—ҳаммасига тушунди. Лекин у ҳозир офтоб янглиғ кўзини қамаштириб юборган бу маъюс санам тўғрисида эмас, кўпроқ амир Султон Жондор тўғрисида ўйларди. Олдинда от чоптириб кетаётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига тикилиб бораркан, Қашқир унга бу хушкабарни айтмаганини эслаб суюнарди.

Мана, икки ҳафтадан ошди, Абу Саид Мирзо зиндан қочгандан бери амир Султон Жондор тархон шаҳзоданинг қаҳридан қўрқиб бу ерларда жон сақлаб юрибди. Амир билан бирга Қашқир ҳам қочди. Қочмай чораси қолмади, зоро, авваллари ҳазрат Низомиддин Хо-

мушдан қўрқан бўлса, сўнгги пайтларда шаҳзода ҳам уни шубҳа остига олганини сезиб қолди. Улар доруссал-танада туролмай бу тоғларга қочиб келганларида гиёҳлар эндигина униб чиқсан эди, мана энди ўтлар тиззадан келиб қолди, тоғлардаги ёввойи ўрикларнинг довуччалари нўхатдай бўлди... Ўзлари ҳам инсон нигоҳидан йироқ бу тоғларда ёввойи ҳайвонлардай кун кечиришяпти. Шаҳзоданинг айғоқчи ва сипоҳларидан қўрқан амир бир кун бир жойда муқим туролмайди, у сойдан-бу сойга кўчади, горларга кириб ё жарликларга тушиб, кўримсизгина эски чодирини тикдириб пусиб ётади. Қашқир эса, кундуз ов қиласи, қирғовул-пирғовул отиб, хўжайнини боқади. Кечалари эса чор-атрофдаги қигълоқларга ўғирликка боради, "ови юришган" кунлари битта-яримта қўйми, эчкими топиб отига ўнгариб қайтади. Лекин сўнгти пайтларда ўғирликка чиқиши ҳам хатарли бўлиб қолди. Қишлоқларда усиз ҳам ўлпону жарима йиғувчилар кўпайиб кетди. Дэҳқонлар норози бўлиб ғалаён кўтарди, чамаси, ўлпончилар ёлғиз юрмай, қуролли сипоҳлар, ясовуллар етагида келишадиган бўлишди...

Амир ҳам тинч ётмас эди. Ора-сира, гоҳо уч-тўрт кунда бир, аксарият қоронги тун қўйнида, пана-пана жойларда беш-олти номаълум кимсалар йигилишиб маслаҳат қилишади. Амир Жондор "чаноқий" деб атаган бу маслаҳатларга Қашқирни чақиришмайди, у одатда отларни қўриқлаб олисроқда юради. Қашқир уни четлатганларидан ранжимас, лекин уни қўшмаганлари учунми, бу чаноқийлар жуда сирли туюлар ва кўнглида қизиқиш уйғотарди. Кунлар шу йўсин ўтиб бормоқда, бироқ бу хуфя чаноқийларнинг фойдаси кўринмайди. Зотан беш-олти қувғинди амирларнинг қўлидан не келади? Бошида тож, тагида тахт, қўлида саноқсиз лашкари бўлган шаҳзодани сарнигун қўлмоқ осонми?

Сўнгти кунларда Қашқирни кўп ўйлатган бу хаёллар букун унинг миясидан чиқмай қолди. Мана ҳозир ҳам, олдинда бораётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига қайта-қайта тикилиб қарапкан, ногаҳон хаёлига бир ўй келиб, аъзойи бадани жимиirlаб кетди.

Агар Қашқир тўнгизмижоз бу амирни тарк этиб, Кўксаройга қайтиб борса не бўлади? Қайтиб бориб, шаҳзоданинг оёғига йиқилса, бояги ҳуснда тенгсиз паривашдан дарак етказса не қиласи? Шаҳзода унинг гуноҳларини кечмайдими? Нечук кечмасин? Кечади? Токи, қайда юрибсан, деб сўраса, "Ул нодираи давронни қидириб

урган эдим, уни топмай қайтмайман, деб қасам ичған эдим", дейди. Агар шаҳзода тиласа амир Султон Жондорни ва ҳаттоки Қаландар Қарноқийнинг ўзини ҳам ушлаб бермоқ қўлидан келади, негаки Қаландар Қарноқий ҳам тузоқдан қўрқмай ўзини тариқقا урган беданадай, шаҳзоданинг айғоқчиларидан қўрқмай, бу сулувнинг қўйнига кириб юргандур!..

Бу ўйлардан ҳаяжонланиб кетган Қашқир саман йўргасини уст-устига қамчилаб, амир Жондорга етиб олди. Амир Жондор энсаси қотгандай бир ўқрайиб қаради-да, отининг жиловини қирга буриб, ўрлаб кетди. Бу қирнинг этагидан "Куйган тела" қишлоғига олиб борадиган ўзан ўтар, ўзанда намозшом пайтлари одам гавжум бўлар эди.

—Амирим, қирнинг ортида "Куйган тела" бор. У срларда одам кўп бўладур!

Амир Жондор қир ёнбағрида ўсган ёлғиз арча ёнида тўхтади. Барваста гавдасини оғир тебратиб, эгардан тушаркан:

—Қишлоқ—сойнинг у юзида!—деди жеркинқираб.—Бу юзида ёлғиз қўргон бор. Қирга чиқиб қўргонга қара. Қўргон ичиди икки жойда ўт ёнмоғи даркор. Икки жойда ўт ёнса келиб хабар берасен. Уқдингми, шайтони басир?

—Уқдим, амирим!..

Қашқир қирга от солдириб чиққунча тоғ чўққилари устида лов-лов ёнган қирмизи шафақ сўниб, водий майин қоронғиликка чўмди. Пастдаги сой ва сой бўйидаги қўргон ўчиқларда ёнган олов шуъласи милт-милт этарди. Қашқир отини ниқтаб қирдан энди туша бошлаган ҳам эди, қаердадир олдинда, оламни чулғаб олган майин қоронғилик орасида, бирдан лов этиб гулхан ёнди. Қашқир ҳадиксираб тўхтади. Гулхан хийла олисда ёнса ҳам, унинг айланасида ивисиб юрган аллақандай кўлагалар кўзга чалинди. Сал ўтмай амир айтган иккинчи гулхан ҳам лов этиб ёнди-ю, қўргоннинг баланд деворлари атрофида, дарвоза олдида от ўйнатиб юрган суворийлар кўринди. Қашқир саман йўрганинг бошини орқага бурди. Лекин бу пайт тепадан от чоптириб тушиб келаётган амир Жондорнинг ўзи кўринди. У: "Амиrlар келмиш! Орқамдан чоп!" деб буюрди-да, Қашқирнинг ёнидан от ўйнатиб ўтиб кетди.

Икки ҳафтадан бери одам қорасидан қўрқиб, пана-пана пусиб ётган амир Жондорнинг бу қилиғи Қашқирга гайритабиий туюлди. Лекин буни ўйлаб туришга фурсат йўқ эди, у ҳам отига қамчи босди. Қўргон дарвозаси

олдида уларни бир гуруҳ суворийлар, қўлларида машъял ушлаган аллақандай нотаниш навкарлар қарши олди. Амир Жондор улар ёрдамида отдан тушгач, Қашқирни четга тортди.

—Дарвозадан жилмай, келган-кетганлардан воқиға бўлиб тур! Кимлар келди, кимлар кетди—барини билиб ол! Уқдингми?

Амир қамчиси билан этигини чарс-чарс уриб, қўрғонга кириб кетди. Қашқир отларни четроқдаги толга боғлаб, орқага қайтаркан, сойдан яна бир гуруҳ суворийлар чиқиб келаётганини кўриб, истиқболларига шошилди. Лекин машъял ушлаган навкарлар ундан олдин етиб бориб, суворийларни отдан тушира бошлишди. Қашқир навкарларга аралашиб-қуралашиб, отларни жиловидан оларкан, биринчи бўлиб отдан тушган қора чўққи соқолли салладор уламони таниб юраги ўйнаб кетди: отдан биринчи бўлиб тушган бу салладор уламо... кўпдан бери кўзга тушмай юрган шайхулислом Бурҳониддин жаноблари эди!.. Шайхулислом жанобларидан кейин шаҳар доругаси Мироншоҳ отдан тушди. Мироншоҳ билан шайхулислом жанобларини қўрғондан чиқиб келган серсавлат бир амир қарши олиб, ичкарига бошлади. Қашқир бу амирни ҳам таниб, яна боягидаи ғалати бўлиб кетди: эгнидаги суворий либослари ўзига кўп ярашган, сарвдай хушқомат, хушсурат бу одам Мирзо Улуғбек ҳазратларининг суюкли навкари... Бобо Ҳусайн Баҳодир эди!.. Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу таҳтдан жудо бўлиб, қатл қилингандан кейин Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳам қайгадир ғойиб бўлган, Мирзо Абдуллатиф уни ҳам кўпдан бери қидиртириб топдиролмай додга эди. Воажабо! Бу номдор аркони давлат ва аркони ҳарб, дин пешволарию бек ва бекзодалар бу эски қўрғонда не қилади? Амир Жондор айтган катта чаноқийда не битим тузилади?—Қашқир қоронғида дарвозада турган навкарларнинг кўзини шамгалат қилиб, "лип" этиб қўрғонга кирмоқчи бўлди, лекин навкарлардан бири кўриб қолиб, йўлини тўсади. Қашқир бир-бир босиб, отлар ёнига қайтди, чакмонини шувоқзорга тўшаб, ёнбошлади...

Чаноқийга чақирилганлар келиб бўлди чамаси, дарвозда турган навкарлар қўлларида машъялларини ўчириб, қўрғонга кириб кетишиди, қўрғондаги гулханлар ҳам сўнди, фақат бир жойда ёнаётган оловнинг шуъласи кўзга чалинар, у ерда кабоб пиширилаётган бўлса керак, қовурилган гўшт ва пиёз ҳиди димоққа гуп-гуп уриб, Қашқирнинг иштаҳасини қитиқлар эди...

Қашқир чалқанча ётиб, осмон тўла ғуж-ғуж юлдузларга тикилди. Назарида, осмонни тўлдириб юборган бу оппоқ юлдузлар гўё унга кўз қисиб, мазах қилаётгандай, улар гўё юлдуз эмас, олам сирларидан хабардор аллақандай жонли нарсалардай бўлиб туюлди. Мирзо Улугбек ҳазратларини шаҳриёри фалак-иқтидор дегувчи эдилар, бу ҳудудсиз коинотнинг барча сир-асоридан воқиф дониши жаҳон дегувчи эдилар. Шу сабаб уламойи киромлар у зоти шарифни ҳам ёмон кўришар, ҳам ундан қўрқишар эди... Филҳақиқат: бу сўзда бир ҳикмат борга ўхшайдиким, кимки у дониши жаҳонга ғанимлик қилса, ҳоли вой бўлди. Мирзо Улугбек ҳазратларига қилич кўтарган баттоглардан бири Сайд Аббос эди. У ҳам ҳақ таолонинг ҳаҳрига йўлиқди. Аълоҳазратларининг тузини еб, тузлигига туфлаган қанча амиру умаро қатлу қирғинга учради. Эди навбат шаҳзоданинг ўзига келди...

Қашқир боя йўлда ўйлаган ўйлари эсига тушиб, эти жунжикиб кетди. Йўқ, "падаркуш" деган ном чиқариб, дуоибад бўлган у саллоҳга юкуниб бўлмайди! Бу чаноқийга Мироншоҳ билан шайхулислом Бурҳониддиндай зоти олийлар, амир Султон Жондор билан Бобо Ҳусайн Баҳодирдай саркардалар йиғилмишми, бас, шаҳзоданинг куни саноқлиkdir!..

Қашқирнинг дилини водийни чулғаган қора шом янглиғ қора ғам чулғаб олди. Хаёлидан: "Бу жаҳаннамга, ҳеч бир кимсани омон қолдирмайдурган бу икки ўт орасига исчун тушиб қолдим!" деган фикр келиб, кўнгли алғовдалғов бўлиб кетди. Лекин қанча ўйламасин, бу бетизгин ғам, бетасалли саволга жавоб тополмади.

Қашқир ота-онасини эслай олмас, эсини танибдики, бир нарсани билар, у ҳам бўлса Самарқанд бозори эди. У донги мағрибдан машриққа кетган шу улкан бозорда мешкобчи, карвонсаройларда фаррош, ҳаммомларда гўлаҳлик қилиб катта бўлди. Қилмаган иши, кирмаган кўчаси қолмади. Ўғирлик ҳам қилди, каллакесарлик ҳам. Ахийри гуноҳларини ювмоқ пиятида зоҳидликни ихтиёр этиб, хилватта кирган эди, хилватда ҳам осойиш топмади... Сабийлик ёшида бир ўғриказзобнинг қўлига тушиб ўғри бўлган эди, гўшанишинлик пайтларида ҳазрат Низомиддин Хомушнинг назарига тушиб, айғоқчи бўлди, алҳол бу баттол амирнинг тузофига илиниб, икки ўт орасида қолди... Мана, ёши қирқдан ошди, лекин бу бебақо дунёга келиб, не ёруғлик* кўрди?..

Қашқир лабларида шўртак бир нарса сезиб, негадир ўпкаси тўлди-ю, ўзини тутолмай пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Бас! Бу гуноҳ йўлдан қайтмоқ, бегуноҳ мўъминлар қонига ботган бу шаҳри азимдан бош олиб чиқиб кетмоқ даркор. Бошқа чора йўқдур!..

Қашқир аламли хаёллар уммонига чўмиб, пинакка кетган экан, кимдир елкасидан туртиб уйғотди.

—Отларни эгарла, ясовул. Меҳмонлар тарқаладур!

Қашқир кўзларини ишқалади, шоша-пиша ўрнидан турди. Қаршидаги юксак чўққилар ортидан олтин баркашдай ялтиллаган тўлин ой кўтарилимоқда, ойнинг гўё сут билан йўғрилгандай майнин шуъласига чўмилган водий, баланд тоғлар, сойнинг у юзида элас-элас кўринган боғлар, шарқираб оқаётган жилға, қўргон теварагида кишанларини шарақлатиб ўтлаб юрган отлар, бутун олам аллақандай ғалати, хаёлий бир манзара касб этган эди. Қашқир бояги қўргон ва бояги сой эмас, гўё бошқа бир оламга келиб қолгандай бир дақиқа ҳайрон бўлиб қолди, кейин дарвозада ғала-ғовур бошланганини эшишиб, шоша-пиша отларни юганлаб, айилларни тортди. У отларни етаклаб дарвозага борганди, ичкаридан қоронғида оққушдай ажиб товланган оқ тулпорини ўйнатиб Бобо Ҳусайн Баҳодир чиқди, доруга Мироншоҳ билан шайхулислом Бурҳониддин жаноблари эса дарвозада амир Жондор билан хайрлашмоқда, бошқа навкарлар улардан йироқроқда қўл қовуштириб туришарди.

Амир Жондор "нечун кутдиrasен?" дегандай, Қашқирга бир ўқрайиб қаради-да, Мироншоҳ ва шайхулислом жаноблари билан тезроқ хайрлашиб, қорабайирини жиловидан олди. Четроқда турган сипоҳларнинг бири югуриб келиб уни қўлтигидан кўтармоқчи бўлди. Лекин, одатда, отга ўзи минолмайдиган амир Жондор, бу сафар сипоҳни итариб ташлаб, бир талпинишида оғир гавдасини эгарга олди.

—Хўш, омон бўлинг, пирам!

—Оллоҳга топширдим, амир!

Амир Жондор бетоқат аргумоғини уст-устига қамчилаб, қўргон ортидаги қирга чиққунча от чоптириб борди, қирга чиққач, отини жиловидан тортиб, пастга, ой шуъласида қорайиб кўринган қўргонга ўтирилиб қаради. Қўргон олдида ҳамон аллақандай кўлагалар ғимирлаб юрарди.

—Хўш, чаноқийга қайси зоти олийлар ташриф этмиш, танидингми, ясовул?

Қашқир одатдагидай эҳтиёткорлик билан жавоб берди:

—Қайдам, қоронғида унча танимадим, амирим!..

—Мугамбирлик қиласен, шайтони басир!

—Биллоҳи азим, амирим.

—Билмасанг билиб қўй: бул чаноқийга доруссалтана дorumаси Мироншоҳ билан шайхулислом Бурҳониддин жаноблари лутфани ташриф буюмишлар! Боя нечун шошганимни энди уқдингми, гилай?

—Уқдим, амирим!—Қашқир саман отини ниқтаб, амирга яқинроқ борди.—Чаноқийда не маслаҳат бўлди? Бу дарбадарлик ғурбатидан қачон халос бўлурмиз, амирим?

—Сабру тоқат қилғайсен, гилай!—деди амир Жондор ва нечундир кулди.—Сабот қилсанг тезда бу ғурбатдан халос бўлиб, шаҳзоданинг ҳарамига кирасен, унинг суву нозанинларини қучиб ётасен, гилай!

"Шаҳзоданинг куни битгандур!"

Қашқир кундуз болохонада кўрган санам тўғрисида гапни айтадиган пайт келганини сезиб, юраги ўйнаб кетди. Кейин бояги маъюс ўйлари эсига тушиб, бир зум иккиланди, лекин... тарки одат амри маҳол, риёкорликка ўрганган одам, қиқирлаб кулди:

—Амирим ўз сўзида турадими, йўқми—бильмасмен. Аммо бу дарбадарликдан қутулган кунда фақир сизга ҳуснда тенгсиз бир париваш тортиқ қиласен, бошингиз кўкка етадур, амирим!

—Қайси париваш?—Амир Жондор арғумогини қамчи-лаб Қашқирнинг устига бургутдай бостириб келди.—Илоннинг ёғини ялаган шайтони басир! Сен мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси қайга яширган—биласен! Билиб туриб мендан сир тутасен!

Қашқир отини жиловидан тортиб орқага тисарилди.

—Амирим...

—Сўзла, иблиси лайн, қайга яширгансен ул малакни?

Қашқир бир ўйида амирни тўғри Хуршида бону яшириниб ётган жойга бошлаб боргиси келди-ю, Қаландарнинг таҳдидли сўзлари эсига тушиб, ўзини тийди. Агар бону ётган жойни айтса, бу ҳирсли қўтас уни ҳозироқ бу хатарли юмушга ундашдан тоймайди.

—Амирим, бу дарбадарликдан қутулган куни беш-үн навкар берасиз, топиб келамен. Ҳозир ул малакни қидирмоқдан фойда йўқ!

Амир ўзича пўнгиллаб сўқинди, кейин:

—Эрта эмас, бириси куни тилаган навкарингни берамен,—деди.—Топиб келмоғинг аниқму, шайтон?

—Аниқ, амирим!

"Боги майдон"ни бир сайд қилиб келиш ниятида чиққан Мирзо Абдуллатиф, боғни кўргач, Кўксаройга қайтгиси келмай қолди. Пешинда қуйған жаладан кейин боғ гўё чўмилган келинчакдай очилиб кетди. Ёмғирда ювилган дараҳтлар, киёбонларнинг икки ёнида сағ тортган сарвлар аллақандай мулоҳимлашиб, яшнаб, бўлакча бир гўзалик касб этди. Арчалар орасида товланган оқ, сариқ, нафармон ва қизил гул косачаларини лим-лим тўлдирган тиниқ томчилар, гўё нафис пиёлачаларга қуйилган майдай гул-гул ёнди, борлиқни булбул хониши тутди. Гўё ҳар бир шоҳ, ҳар бир япроқ тагига яшириниб олган булбуллар тобора авжга чиқар, бошқа ҳамма қушлар овозини босиб, яйраб-яйраб, тўлиб-тошиб сайрашарди.

Абу Саид Мирзо қочганидан кейин яна вассваса босиб, уйқу кўрмай изтироода юрган шаҳзода гўё кўнглидаги барча ташвиш ва ғам-андуҳлардан соқит бўлгандай енгил тортди. Майнин қизил қум сепилган, беҳад катта боғнинг энг хилват жойларигача олиб борадиган хиёбонларни, ҳилол ва юлдузлар шаклида ясалиб, бўлакча бир меҳр билан парвариш қилингган мўъжаз гулзорларни айланаркан, шаҳзода болалик ва ўсмирилик чоғларида бу гулгун масканда ўтган маъракалар, дабдабали тўйлар, хушвоноз хонандалар, товусдек раққосалар иштирокида берилган базми жамшиidlар эсига тушиб, нечундир кўзига ёш келди. Ёдиде бор: қайси бир улкан маъракага у олис Хуросондан жаннатмакон бобоси Шоҳруҳ Мирзо билан бирга келганди. Худди мана шундай илиқ кўклам пайтлари эди. Камида бир туман суворий кузатиб келган бу катта карвоннинг бошида, устига ипак соябонлар тутилган кобулий араваларда, энагаси Гавҳаршод бегим канизагу жориялари билан савлат тўкиб ўтиради. Юзларига ҳарир ипак дурра ташлаб олган бу гўзал канизлар шаҳзоданинг юрагини жазиллатар, у дам от ўйнатиб соябонли аравалар атрофида гир айланар, дам аргумоғини аёвсиз қамчилаб, йироқ-йироқларга чоптириб кетарди. Бобоси Шоҳруҳ Мирзо тез юришни ёқтирас, у энг яқин мұқарраблари, хусусан, уламолар ва дин пешволари билан суҳбатлашганича, карвон бошида отини секин йўрттириб борар, лекин невараларининг шўхликларини тақиқ этмас, бильакс, улар от ўйнатиб, қиличбозлик қилиб юрганларини кўрса хушнуд бўлиб кулиб қўяр эди. Кечқурунлари эса,

катта карвон кенг даштда, бўлиқ ўтлоқларда қўнар, қир ёнбагирларига ранго-ранг ипак чодирлар тикилар, ҳаммаёқда лов-лов гулханлар ёнар, Ҳиротнинг машҳур баковуллари барра қўзилардан кабоб қилишар, доривор ўтлар солинган хушбўй шўрвалар пиширишар... Шунда қоронгиликка чўмган қенг дашт улкан лашкар қарор-гоҳини эслатиб, шаҳзоданинг хаёлини олиб қочар, юрагида жўшқин, пўртанавор истаклар уйғотар эди. У гоҳ даштдаги отларнинг кишинишига, гоҳ яқин чодирлардаги гўзал канизакларнинг майин кулгиларига, зеб-зийнатларининг нафис жаранглашларига қулоқ солиб, осмонга сочилган беҳисоб юлдузларга тикилиб ётаркан, олам бегубор, ёруғ бир маскан бўлиб туюлар эди унга. Юраги улуғ жангу жадаллар, дабдабаю асьасалар, шон-шавкату тожу тахт ишқида ёнар, лекин бу тожу тахт унга шон-шавкату улкан баҳт эмас, бундай ғурбат ва изтироб келтирас, деган хаёл етти ухлаб тушига ҳам кирмас эди... Кошкыйди, ўша бегубор ўспиринлик йиллари бир дақиқагина қайтиб келса?..

Шаҳзоданинг дилини маъюс, аммо ҳар кунги мудҳиш туйғуларга ўхшамаган, аллақандай покиза ҳислар чулғаб олди. Шаҳзода мажруҳ қалбини илиқ нурга йўғирган бу ёсдаликлар олами билан видолашгиси келмай бир-бир босиб "Чил устун"га қайтди. Кун ботганми, йўқми, билиб бўлмас, лекин деворлари кўк, сариқ, пуштиранг хитой кошинлари билан безатилган "Чил устун" кошонаси гўё улкан бир гулхан ичидаги қолгандай ял-ял ёниб кўзни олар, фақат кошонанинг тўрт бурчидаги ложувард минораларгина бўлакча жилоланиб, оловга бўй бермаган тош устунлардай бу ажиб гулхандан ажралиб турарди...

Шаҳзода кошона олдида қўл қовуштириб турган маҳрамлар ёнидан ўтиб, оқ мармар зинанинг пиллапояларини бир-бир босиб, иккинчи ошёнага чиқди. Иккинчи ошёнанинг зарҳал безаклардан чарақлаб кетган серҳашам хонасида уни балхлик занжисифат саройбон кутиб олди. Шаҳзода унинг таъзимига эътибор ҳам бермай айвонга чиқди. Четларига ўймакор панжара ясалган катта айвонга ипак кўрпачалар тўшалган, ўртадаги хонтахтага баркаш-баркаш ноз-неъматлар қўйилган эди. Бу ердан, тепаликка қурилган бу кошонанинг айвонидан, ёмғирда чўмилган кўз илғамас улкан боғ, қизил қум сепилган хиёбонлар, ҳилол ва юлдуз шаклидаги гулзорлар янада гўзалроқ, ҳамда сўлимроқ қўринарди. Олисда, Кўҳак қирининг ортида, ҳарир кўкиш туман орасидан кўтарилган юксак

тоғлар кўзга чалинар, Самарқанд дараҳтлар орасидан аниқ кўринмас, лекин берироқда, яшил япроқлар орасида, яна бир юксак бино кўзни қамаштириб чарақлар, бу—шафақ жилоланган расадхона пештоқлари эди...

Шаҳзоданинг хаёлини саройбоннинг журъатсиз овози бўлди:

—Давлатпеноқ афв этгайлар. Қайтмоқ даркор. Тезда доруссалтана дарвозалари беркиладур...

“Дарвоза беркиладур?.. Йўқ, у Кўксаройга қайтмайди. У букун шу боғда, шу кошонада тунайди. Шояд бу боғда тунаб, юрагини эзган мудҳиш власвасадан қутулса, шояд!..”

—Мусаллас борму?—деди шаҳзода кўзларини юксак тоғлардан узмай.

—Бор, давлатпеноҳ...—Саройбон оёқ учida юриб, меҳ-монхонага кириб кетди-да, дарҳол қайтиб чиқди. Шаҳзода унга қарамаса ҳам, кўзачадан қуйилаётган шаробнинг майин қултиллашини эшилди.

—Марҳамат қилгайсиз, давлатпеноҳ...

Шаҳзода гулдор хитой косасида қип-қизил ёниб турган қуюқ майин бир кўтаришда сипқариб, “тагин” деб имо қилди. Иккинчи қадаҳни ҳам бўшатиб, саройбонга қайта-риб бераркан:

—Букун шу жойда тунаймен,—деди.—Баковуллар борму?

—Хизматингизга мунтазирдур, давлатпеноҳим...

—Айт, бедана кабоб пиширсинлар!

—Бош устига...

—Тўхта!—шаҳзода кулимсираганича саройбоннинг қў-лидан гулдор чинни идишни олиб хонтахтага қўйди. Унинг дилида қандайдир янги бир тилак, шўхлик, сафо истаги туғилган эди.

—Кўксаройга чолар юбор! Ҳарам бекасига айтсин: беш-олтита ёш канизлар билан хонандаларни олиб, дарҳол етиб келсин... Уқдингму?—шаҳзода яна кулимсираб, саройбонга кўз қисди:

—Букун бирга айш қиласиз. Канизлар орасидан кўнглинига ёққанини танлаб оласен!..

—Тасанно, давлатпеноҳим!—Саройбон кулимсираб, ораси билан юриб чиқиб кетди.

Шаҳзода мунаққаш чинни идишдан яна бир пиёла май қуйиб ичди-да, хонтахтадаги ноз-неъматлардан бир-икки чуқилаб, ипак кўрпачага ёнбошлади...

Боғлар ортидаги шафақ сўнган, осмонда, сийрак бу-лутлар орасида илк юлдузлар ёнган эди. Пастдан сарой-

боннинг ўқтам овози, дукур-дукур оёқ товушлари эши-тиларди. Сал ўтмай, бу овозлар ҳам тинди-ю, кошона теран сукутга чўмди. Шаҳзода бутун аъзойи баданига роҳатбахш бир нарса қўйилиб, бўғин-бўғинларигача бўшашиб, майинлашиб бораётганини сезди-да, бошини парқу ёстиққа ташлади, кўзлари илиниб бораркан, кўнглидан: "Шояд шу бугун барча ғурбатлардан халос бўлсан!" деган фикр ўтди. Лаблари пичирлаб: "Ё раббим! Ўз ҳифзи ҳимоятингда сақлаб, раҳм-шафқатингни дариф тутмагайсен!" деб қўйди.

Шаҳзода туш кўрди. Гўё у Кўксаройда, ҳарамхонага ёндош ўрдадай кенг, муҳташам хонада катта базми жамшид қураётган эмиш. Базмга барча амирлар ва нуфузли беклар, девон ва сарой маҳрамлари, шаҳзоданинг энг яқин муқарраблари йигилган эмиш. Баковуллар олтин баркашларда таом устига таом тортишар, май дарё бўлиб оқар эмиш. Пойгакда ўтирган машҳур созандалар жон олувчи дилрабо куйлар чалармиш, хонанинг тўридаги ҳарир парда орқасида эса ярим яланғоч нозанинлар зеб-зийнатларини ёқимли жаранглатиб, нозу карашмалар билан минг мақомда хиромон қиласмиш... Тўсатдан эшикда амир Султон Жондор тархон кириб, саждага бош эгармиш. Шаҳзода амир Жондорни кўриб, ўрнидан туриб кетармишу:

—Ушланглар бў фитначини!—деб бақиравмиш.—Бу кazzоб доруссалтанада яшириниб, бизга чоҳ қазиб юргандур!

Тўрда ўтирган бир неча амирлар ўринларидан сакраб туриб, қиличларини яланғочлар эмиш. Лекин амир Жондор бунга парво қилмай, шаҳзодага юзланиб яна таъзим қиласмиш.

—Пуштипаноҳим! Фақир фитна-фасоддан йироқ садоқати зоҳир қулингиздурмен!—дермиш.

—Содиқ қулим бўлсанг қайларда юрибсен, баттол?—деб бақирап эмиш шаҳзода.

—Садоқати зоҳир қулингиз сиздай валинесьмат пуштипаноҳимга кийик овлаб, тоғларда юрган эдим. Букун бир кийикнинг бошини келтирдим! Уни есангиз барча ғурбат, барча хасталикдан фориғ бўлиб, қушдай енгил тортасиз, давлатпаноҳ!—Амир Жондор шундай деб, эшикдан кимнидир имлаб чақиравмиш. Хонага дастурхон ёпилган катта олтин баркаш кўтариб, нотаниш бир навкар кириб келармиш. Амир Жондор унинг қўлидан баркашни олиб, шаҳзодага узатармиш:

—Барча дардингизга даво бўладур, татиб кўринг, давлатпеноҳ!

Шаҳзода баркашни олиб, дастурхонни очармиш. Олтин баркашда... қонга бўялган унинг ўз боши тиржайиб ётармиш!.. Баркаш қўлидан тушиб, қонга бўялган боши срга юмалаб кетармиш...

Шаҳзода дод солиб қичқирганича... уйғониб кетди. У тушидагина эмас, ўнгида ҳам дод солиб бақириб юборди чамаси, чанг ва сетор овози келаётган ёндош хонадан балхлик саройбон билан яна бир маҳрам югуриб чиқди. Улар чиққандা, шаҳзода, ўнг қўлида яланғоч қилич, чап қўли билан айвоннинг устунини қучоқлаганича сармаст одамдай чайқалиб туар, унинг бу туриши, олазарак кўзлари, бутун важоҳати шундай мудҳиши эдик, югуриб чиққан саройбон билан маҳрам яқин келолмай бўсағада тўхтаб қолиши.

—Сиз... сизга не бўлди, давлатпеноҳ?

Балхлик саройбоннинг таниш овози шаҳзодани хиёл ҳушига келтириди. У ҳозир кўрганлари туш эканини энди-гина тушуниб, бўшашиб кўзини юмди. Лекин кўзини юмиши билан нигоҳи олдига яна олтин баркашда тиржайиб ётган ўз боши келиб, бир иргиб тушди-ю, қилич яланғочлаганича қаршисида турган саройбон томон юрди. Саройбон билан унинг орқасига яшириниб олган маҳрам, саросима ичида, ўзларини четта олишди. Бошидаги тождор телпаги бир томонга оғиб кетган, кўзлари қинидан чиқаёзган шаҳзода гандираклай-гандираклай чароғон хонага кирди. Пойтакда қути ўчиб турган бир неча машшоқ ва хонандалар уни кўриб, ўзларини зинадан пастга отдилар, тўрда, ипак парда орқасида бир-бирларининг пинжаларига кириб олган канизаклардан бири додлаб юборди.

—Йўқол!—бақиридни шаҳзода пойтакда тўхтаб.—Йўқол бу даргоҳдин!

Ярим яланғоч канизлар, гўё ҳурккан кийиклардай, бир-бирларини туртиб-суришиб, мармар зиналардан пастга отилишиди.

Шаҳзода уларнинг диркиллаган оппоқ танларидан кўзини олиб қочаркан: "У ерда ҳам яланғоч канизлар, бу ерда ҳам яланғоч канизлар,—деган фикр хаёлидан ўтди.—Эй дариг! Тушимми бу ўнгимми? Бошимда яна не савдолар бор, халлоқи олам!.."

Чароғон хона уни хиёл ўзига келтириди. У қиличини қинига солиб, хонанинг ўртасида тўхтади. Лекин юраги ҳамон гурс-гурс урар, нафаси етмай ҳансирар эди...

"Оллога шукурким, туш экан. Туш! Лекин қонга бўялган ўз боши!.. Эй, дариг! Осий банданг бошига тагин не савдолар соласен? Тақдир нени раво кўрадур?"

"Тақдир" сўзи шаҳзодага негадир мавлоно Али Қушчини эслатди.

"Филҳақиқат, ул жомиул улум¹ зойича кўриб, шаҳзоданинг тақдирини сўзлаб бермоги лозим эди!"—Шаҳзода қўзлари бежо ёниб, эшикда қотиб турган занжисифат саройбонга қаради.

—Дарҳол Кўксаройга чопар йўлла! Мавлоно Али Қушчини олиб қайтсин!

—Давлатпаноҳ!—Айвон эшигида турган саройбон журъатсизгина одимлаб, ичкарига кирди.—Тун ярмидан ошмиш. Доруссалтана дарвозалари ёпилгандур!

Шаҳзода қалтироқ босиб, унга томон юрди.

—Чопарнинг илкига ёрлиқ битиб, муҳр босиб бер! Ёхуд ўзинг бирга бор! Бас! Мавлонони ер остидан бўлса-да, дарҳол топиб келасен. Уқдингму?

Саройбон жимгина бош этганича пастта тушиб кетди.

Шаҳзода ҳолсизланиб деворга суюнди. Мудҳиш қўрқув уни карахт қилиб қўйган, у ҳолдан тойиб "шилқ" этиб ийқилиб тушишга тайёр, лекин ийқилиб тушишдан қўрқар, зеро, кўзини юмса олтин баркашда қонга беланиб тиржайиб ётган ўз бошини кўришини билар эди. Нигоҳи олдидан кетмаётган бу даҳшатли манзарани унтиш умидида у яна бир пиёла май ичди. Лекин аксига олиб, бу сафар мусаллас унинг юрагини баттар увиштириди. У гўё эшикдан ҳозир амир Жондор кириб келадигандай, кириб келиб дастурхон ёпилган машъум баркашни узатадигандай, яна бир лаҳза гаранг бўлиб турди. Бутун вужуди қулоққа айланиб, пастдаги овозларга қулоқ солиб қотиб тураркан, олазарак қўзлари тўсатдан токчадаги китобларга тушди. Айвонга чиқадиган эшикнинг устидаги қуббасимон токчага терилган бу китобларга, афтидан, ҳеч ким тегмаган, уларнинг кўк, сариқ, қизил чарм жилдлари олтин қандилга терилган шамлар шуъласида хил-хил жило таратиб камалакдай товланарди.

Шаҳзода нигоҳи олдидаги совуқ манзарани қувиши умидида кўк чарм жилдига зарҳал безак солинган қалин китобни олди: Низомий Ганжавий!..

¹ Жомиул улум—барча илмлар эгаси.

Шаҳзода ёшлигига, мадрасада таълим олиб юрган чоғларидаги Низомийнинг мусиқадай тиниқ шеърларини, пурҳикмат ривоятлари ва достонларини кўп мутолаа қўилган эди. Шу сабабданми, шаҳзоданинг дилида умидга ўхшаш қандайдир бир нарса "милт" этди. Гёё хаёлини чулғаб олган мудҳиш жумбоқча Низомий Ганжавийдан жавоб топадигандай шоша-пиша китобни очиб, биринчи мисраларига кўз югуртириди, югуртириди-ю, худди бошига оғир гурзи тушгандай чайқалиб кетди. Кўз олди қоронfilaшиб, кўк чарм жилдлик оғир китоб, худди тушида кўрган олтин баркашдай, қўлидан сирпаниб тушиб, йиртиқ варақлари гиламга сочилиб кетди...

Ё раб! Ҳозир китобни очганда дафъатан кўзи тушган илк мисралар... тушида кўрган қонли калладан ҳам даҳшатли эди... Шаҳзода юрагини чангллаганича кўзини юмди, лекин зарҳал ҳарфлар билан битилган сирли мисралар худди бояги қонли калладай кўз олдидан кетмай, оловдай ловиллаб турарди. Шаҳзода дилига даҳшат солган бу икки байтни охиригача ўқидими, йўқми, ўзи ҳам билмас эди. Лекин ундаги "Падаркуш, тожу тахт, олти ой..." деган сўзлар худди қиздирилган темир билан ўйиб ёзилгандай миясини жаз-жаз куйдириб, нигоҳи олдидаги ял-ял ёниб турарди. "Падаркуш... тожу тахт... олти ойдан ошмайдур..."

"Унинг тахтга ўтирганига неча ой бўлди?.. Шаъбон ойи эди. Букун раббиул аввал... олти ой... бўлмиш!"...

Шаҳзода турган жойида гиламга тиз чўкиб, саждага бош қўяркан, кўксидан аччиқ фарёд аралаш бир нидо стилиб чиқди:

"Осий бандангта ўзинг шафқат қилгайсен, эй парвардигори олам! Ва лекин ёзуғим недур? Қурдатингга шак келтириб, ҳақ йўлидан тойган ул бетавфиқ галаи сакларни қатлу ом қилганимми? Бединлар битган макруҳ китобларни ўтга ёққанимми?.. Осий бандангта аён қил, ёзуғи недур унинг, недур?"

Шаҳзода ер ўпганича кўкка тавалло қилиб, раҳм-шафқат тилар, юм-юм йиғлаб, телбаланиб алланималарни сўзлар эди...

Раббиул аввал—1450 йил май ойига тўғри келади.

Мавлоно Али Қушчини тун ярмида уйғотишганда унинг хаёлидан: "Тағин шаҳзодами? Тағин зойича кўриб, тақдирини айтиб беришми?" деган фикр ўтди. Али Қушчи умри бино бўлиб, илми нужум билан шугулланмаган, зотан башорат қилиш одати бўлмагани учун бу учрашувдан ийманар, икки ҳафтадан бери уни яхши парвариш қилиб, умид билан қутиб ётган шаҳзодага тайинли бир гап айтолмаслигини ўйлаб, виждони қийналар эди. Мана энди ўша оғир кун келди. Лекин, ажабо: Али Қушчини уйғотишган ясовуллар уни саломхонага бошламасдан Кўксаройдан ташқарига олиб чиқишиди, дарвозада тайёр турган арабий аргумоқлардан бирига миндиришиб, Регистон майдони томон от чоптириб кетишиди.

Кундузги илиқ ҳаво бузилиб, кучли шамол кўтарилиган, осмонни қора булут қоплаган, кимсасиз кўчалар жимжит эди.

"Бу қоронги тунда уни қаёққа олиб борадилар? Мақсадлари не бу суворийларнинг?"—Али Қушчининг кўнглида совуқ бир шубҳа уйғониб, бадани жимирилаб кетди. Лекин хиёл мулоҳаза қилгач, ичиди кулимсираб қўйди: "Бошингга не савдолар тушмасин, бу кўрганингдан ёмон бўлмас. Нечун титрайсен, мавлоно?.."

Олдинда от чоптириб кетаётган навкарлар Кеш дарвазасидан чиққач, чапга бурилишиди, кейин қандайдир жарликлардан, сувсиз хандақлардан, ариқлардан ўтиб боғ ва экинзорларни оралаб кетишиди. Шу йўсин анча юргач, катта йўлга чиқишиди. Чиқишлиари билан Али Қушчининг юраги яна бир ҳаприқиб тушди: бу йўл тўғри расадхонага олиб борар эди!.. Наҳот уни расадхонага олиб борсалар? Муддаолари не?

Йўқ, олдинда от чоптириб кетаётган сипоҳлар расадхонага етмай яна чапга, "Боғи майдон" томон бурилишиди. Боғнинг усти берк дарвозахонаси олдида Али Қушчини балхлик занжисифат саройбон қарши олиб ичкарига бошлиди. Саройбон оғиз очиб бир нарса демади, лекин унинг индамаслиги яхшиликдан дарак бермас, зимистон тун қўйнида ўрмондай шовиллаётган бу улкан боғда нимадир рўй берган эди.

"Чил устун" кошонасининг биринчи ошёнасида милт этган чироқ кўринмас, фақат тепадаги битта даричадан ёруғ шуъла қўйилиб турар, лекин ичкарида "тиқ" этган товуш эшитилмас, муazzзам кошона улкан дахмадай теран сукут сақларди.

Мармар зиналардан юриб, иккинчи ошёнага чиққан саройбон эшик олдида тўхтаб, Али Қушчини кутиб турди. Али Қушчи чиқиб боргач, эшикни оқиста очиб, нечундир унга йўл берди. Ичкарига биринчи бўлиб кирган Али Қушчи пойгакда ҳайрон бўлиб тўхтади. Ўртага хонтахтalar қўйилиб, илак кўрпачалар тўшалган, тўрига эса ҳарир нимпушти парда осилган серҳашам хона дафъатан бўмбўшдай туюлди унга. Иккинчи дақиқадагина у хонтахтанинг орқасида қиблага қараганча саждага бош қўйиб, ер ўпид ётган бир одамни кўрди. Лаблари алланималарни пичирлаб ер ўпид ётган бу одам... шаҳзода Мирзо Абдуллатиф эди! Хонтахтанинг бу томонида, айвонга чиқадиган эшик олдида кўк жилдлик қалин бир китобнинг ииртилган варақлари сочилиб ётарди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб саройбонга қаради. Саройбон шаҳзодани калака қилгандай афтини буриштирида, олдинга ўтиб:

—Давлатпаноҳ...—деди журъатсиз бир товушда.—Мавлоно Али Қушчи келдилар...

—А?—шаҳзода ялт этиб қаради. Унинг сўник, заҳил юзида, қайчиланмаган соқол-мўйловларида ёш томчилари милтираб турарди.

—Э-э, ҳа, мавлоно Али Қушчи! Хуш келибсиз, мавлоно, хуш келибсиз...—Шаҳзода шоша-пиша ўрнидан турди, белидаги қиличи билан хонтахтани шарақлатиб уриб, олдинга ўтди-да, тавозе билан салом берди.

—Сизни кўрмоқдан бисёр курсандмен, мавлоно, бисёр курсандмен...

Шаҳзоданинг дудуғланиб гапирган гаплари ва хатти-ҳаракатларида телбаларга хос кишини чўчитадиган бир нарса бор эди. Лекин бу—тунов кунги жиннилик эмас, бошқача, мудҳиш бир телбалик эди!

“Ё тавба! Нечук бу қузғун инсофга келмиш? Фақир кечак “муртад” аллома эдим, букун нечук “мавлоно” бўлдим?”

Шаҳзода саройбонга қараб ерда ётган китобга ишора қилди, гўё китоб эмас, чаёни кўраётгандай ижирғаниб:

—Буни олиб ўтга ташла!—деб амр қилди.

Саройбон гиламда сочилиб ётган варақларни йигишириб китобнинг орасига солди-да, индамай хонадан чиқди. Саройбон чиқиши билан Мирзо Абдуллатиф, нам киприкларини пирпиратиб, Али Қушчига юзланди. Овози аллақандай ногирон титраб:

—Соҳиби карам мавлоно!—деди.—Мен сиздан зойича кўрмоғингизни сўраган эдим. Кўрдингизму?

Шаҳзоданинг хушомад аралаш аянчли табассуми сабабми, ё сўнгти сўзларни қўрқинқираб айтгани учунни, Али Қушчи юраги "шиф" этиб, кўзини унинг ёшли нигоҳидан олиб қочди. У ҳозир "йўқ" дейиши билан шаҳзода дарғазаб бўлишини билар эди. Лекин ундан қўрққани учун эмас, нечундир шохи синиб, аянчли аҳволга тушиб қолган бу мажхуҳга ачингани учун ҳам аллақандай ийманинқираб:

—Кечиргайсиз, шаҳзода,—деди оҳиста.—Камина тунов куни иқорор бўлған эдим: илми нужумдан бехабармен...

—Йўқ! Йўқ!—шаҳзода қўрқиб кетиб, орқага тисарилди.—Сиздай алломаи даврон илми нужумдин бехабар бўлмоғи ғайритабиийдур, мавлоно!

Мирзо Абдуллатифнинг овозида, ёш милтираган кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдик, Али Қушчининг хаёлидан яна бояги фикр ўтди: "Бу телбага не бўлди? Нечун бундай титрайди?"

—Надоматлар бўлсинким, камина бу борада маърифатсиз бир авомдурмен,—деди у, шаҳзодага қарамай.—Илми риёзиёт бобидан сўрасангиз, жавоб берамен. Фалакда ситоралар ҳолатидан сўрасангиз, эҳтимол сўзлаб берсам. Ва лекин...

—Юлдузлар ҳолатини билган аллома илми нужумдан ҳам боҳабар бўлмоғи даркор...

—Надоматлар бўлгайким...

—Йўқ! Сиз биласиз! Маним пешанамга нелар ёзилган, салтанатнинг тақдири не бўлур—барини биласиз. Ва лекин айтмоқни истамайсиз!—шаҳзода ўнг қўлини қиличининг бандига қўйганича хонанинг ўртасида қовоғини уйиб турарди. Унинг кўзларидаги бояги изтироб яна ўша таниш шафқатсиз ифода билан алмашди, юпқа лаблари қаттиқ қисилиб, сийрак мўйлови дикрайди. У ҳозир қутуриб: "Саройбон!" деб бақириши ва "Йўқот бу муртадни!" деб буюриши эҳтимолдан холи эмас эди...

"Не қилмоқ керак? Зойича кўрдим. Қўрқманг. Тақдирингиз ёмон бўлмас, десинми? Умри бино бўлиб ёлгон сўзламаган Али Қушчи энди зиндандан қўрқиб, ёлгон сўзлайдими? Билмаган илмини биламен деб, тасалли берадими? Зотан, ўз падари бузрукворига қилич кўтарган куниёқ тақдири аён бўлган бу падаркушга ёлғон сўзлаб кўнглига таскин бермоқ виждонга хилоф эмасми?"

Али Қушчи ўртада серрайиб турган шаҳзодага ер остидан бир қараб қўйди. У ҳамон шаҳзоданинг "қутуриб" телбаларча бақиришини кутарди. Лекин шаҳзода тўсатдан юзини кафтлари орасига яшириб:

—Нечун раҳм қилмайсиз, мавлоно?—деди йиғламсираб.—Наҳот ғанимларимнинг фисқи фужур сўзларига ионсангиз? Устодингиз бўлмиш ул зотнинг пешанасига ёзилгани шу бўлса не чора? Ул зотта сунқасд қилган барча қузгуналарни қатл қилдириб, қасос олдим. Бошқа не қиласай? Ёзугим не маним? Агарчи куфр китобларни ўтда ёндириган бўлсам... ҳақ йўлида, дини ислом йўлида ёндириганимен...

Шаҳзода "куфр китоблар" дейиши билан Али Қушчи нинг қалбида миљтираб турган аллақандай нур сўнди-қолди. У: "Бу китоблар куфр эмас, салтанат кўкида порлаб турган бир машъал эди. Сен бу машъялни сўндириб, эл-улусни ҳам, ўзингни ҳам абадулабад зулматга маҳкум этдинг, эй нобакор!" дегиси келди-ю, шаҳзоданинг унсиз титраб йиғлаётганини кўргач, қалбида уйғонган туғёnnи ичига ютди.

—Туш кўрибмен,—деди Мирзо Абдуллатиф тўсатдан.—Бисёр ёмон туш, мавлоно. Бисёр ёмон...

У, гўё бу мудҳиш тушни қайта кўраётгандай кўзларини катта очиб бир нуқтага тикилиб қолди. Сўнг, юзини яна кафтлари орасига яшириб инграб юборди...

Али Қушчи нима қилишини билмай анча турди. У шаҳзодани юпатай деса сўз тополмас, унинг ҳоли қанчалар аянчли эканини сезмасин, дилида унга нисбатан илик бир туйғу йўқ эди, айни замонда унинг мажруҳ ҳолатини, нола чекиб тўлғанишларини кузатиб туриш ҳам жуда оғир эди.

—Фақирни кечиргайсиз, шаҳзода,—деди у.—Не чора, фақир расул эмаски, оллодан ваҳий келтириб дилингизга фароғат солсам! Каминага ижозат бергайсиз, шаҳзода...

Мирзо Абдуллатиф жавоб бериш ўрнига тўсатдан турган жойида тиз чўкди-да, қиблага қараб саждага бош қўйди...

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, оёқ учida юриб хонадан чиқди, тик пиллапоялардан бир-бир босиб пастга тушаркан, шаҳзоданинг:

—Ёзугим не маним, эй парвардигори олам!—деб инграганини эшишиб юраги зирқираб кетди-ю, қадамини тезлатди.

Пастда, зинадан тушган жойида, қўлларини орқасига қилиб, асабий айланиб юрган балхлик занжисифат сарой-бон Али Қушчига савол назари билан қаради. Али Қушчи "ҳайронман" деб елкасини учирган эди, саройбон: "Ақлидан озган", деган маънода тилла узукли шаҳодат бар-

моғини чаккасига ниқтади-да, шартта бурилиб, ён эшикдан ичкарига кириб кетди. Саройбон эшикни очганда ичкаридан канизларнинг ўйхулгиси, зеб-зийнатларнинг нафис жаранглаши эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан янадинди. Ажабо: саройбон уни на ичкарига таклиф қилди, на пособонлар қўлига топширди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб боққа чиқди. Атроф ёришиб қолган, кўкдаги булатлар сийраклашган, осмоннинг артилган шишадай тиниқ жойларида сўнгти юлдузлар милитираб турар, кечаси ёмғирда чўмилган катта боғ булбулларнинг хонишига тўлиб кетган эди.. Кошона олдида ҳеч ким кўринмас, фақат гулзор ўргасидаги тепаси гумбазсимон, ҳаворанг шийпонда кечаси уни Кўксаройдан олиб келган икки сипоҳ устунларга суюниб мудрашарди. Али Қушчи бирпàс ҳайрон бўлиб тургач, қизил қум сепилган хиёбондан юриб боғ оралаб кетди. Унинг фикри ёди ҳамон шаҳзодада эди, кўз олдида ҳамон унинг ёш билан ювилган занчли чеҳраси турар, қулоқлари остидан зорли нидоси кетмас эди.

"Ҳайҳот! Ким айтмиш, бу норасо дунёда ҳақ ва адолат йўқ деб! Бор! Кимки, бу дунёда ёмонлик қилса—хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо—у жазосиз қолмайди! Йинсонга ақл ва шуур шу мақсадда берилганким, у бу теран ҳақиқатни тушунсан! Кимки бу ҳақиқатга тушунмай, адолатсизлик йўлини тутар экан, охиривой бўлиши муқаррар!.. Мана, шаҳзода! Тожу тахт ва шон-шавкат ишқида ўз падарини қатл қилишдан ҳам тоймаган эди. Алломалар сарвари ёққан илм машъалини сўндириб, Мовароунинаҳри зулмат қўйнига ташлаган эди. Оқибати не бўлди? Ҳа! Бу фоний дунёда ҳақ ва адолат бордур. Бандаи мўъминларга қатлу қирғин келтирган, меҳр-шафқат ўрнига жабру жафо, илми маърифат ўрнига зулмат уруғини сочган ҳеч бир кимса интиқомсиз қолмайдур!.."

Али Қушчи дукур-дукур оёқ товушларини эшитиб ўгирилиб қаради. Боя ҳаворанг шийпонда мудраб ётган ясовулларнинг бири унга томон югуриб келарди.

"Яна шаҳзодами? Яна зойичами?"

Йўқ, ясовуллар уни "Чил устун"га эмас, дарвозага бошлиши. Дарвозада толларга боғланган отлар шай турарди. Али Қушчи ясовуллар ёрдамида стга минаркан, хаёлидан: "Яна Кўксаройгами?—деган фикр ўтиб, вужуди ачишиб кетди.—Ҳа, Кўксаройга. Лекин икки ҳафта ётган ёруғ хонага эмас, ўшал жаҳаннамга, совуқ гўрга тиқишиар сени!"

Али Қушчи, икки ёнида икки ясовул, отини йўрттириб бораркан, гўё олам билан видолашаётгандай чор атрофига—йўл бўйидаги юксак сарвларга, кечаси ёмғирда чўмилган боғларга, адирларни қоплаган ҳўл майсаларга, мусаффо осмонда милт-милт ёнган сўнгги юлдузларга суқланиб қарап, қараб тўймас эди.

Ё раб! Мунчалар фусункор экан бу олам! Ариқ бўйларида гўё маъсум келинчаклардай бош эгиб турган мажнунтоллар, япроқларида шудринг томчилари ялтираган оқ тераклар, чакалакзорлардаги қушлар нағмаси, теварак-атрофдан элас-элас қулоққа чалинаётган қўй-қўзилар маъраши, майса ва дашт гиёҳларининг муаттар нафасига қўшилиб эсган аччиқ тутун ҳиди... Наҳот бунинг ҳаммасидан маҳрум бўлиб, тағин ўшал мудҳиш гўрга тушса?..

Тўсатдан ҳаммаёқ тасир-тусир бўлиб кетди. Юраги ўйнаб кетган Али Қушчи икки томондаги қамишзор жарликлардан от солдириб чиқсан тўрт нафар суворийни кўрди. Юзларига қора чарм ниқоб тутиб, бошларига ағдарма телпак кийган бу суворийлар, қилич ўйнатгандарнича, қуюндан ёпирилиб келдилару, довдираб қолган ясовулларнинг бошларига қоп ташлаб ғип бўғиб олдилар. Али Қушчи ҳушига келгунча суворийларнинг бири отини жиловидан олиб, пастга, жарликка етаклади.

"Қароқчисимон бу йўлтўсралар ким? Қуюндан ёпирилиб қайдан келди?"

Туя бўйи келадиган қамишзорга киришлари билан олдинда бораётган суворий юзидан қора чарм ниқобини юлиб олди.

—Қаландар Қарноқий!

—Устод!

Қаландар отда энганиб, қулочини ёзди:

—О, устод, устод! Ниятимиз пок эканми, дийдор кўришмоқ насиб бўлди!

Али Қушчи ҳамон ҳушини йиғолмай, Қаландарнинг серсоқол юзига, ёш милтираган кўзларига ҳайрат билан тикиларкан, юраги яна жиз этди: қамишзор орасидан Мирам Чалабий билан Мансур Коший чиқиб келишиди.

—Мирам, ўғлим! Мансур Коший!

—Устод!

Қаландар Али Қушчини қўйиб юбориб, ясовулларни чакалакзорга судраб тушган ниқобли йигитларга юзланди.

—Чилвир билан бутага боғланглар. Тезроқ, Қалқонбек! Фурсат зиқ, Босқонбек!

Ниқобларини ечмаган йигитлар бошларига қоп кийди-рилган ясовулларни буталарга боғлаб бўлишлари билан, Қаландар отига қамчи босди.

—Кетдик, устод, фурсат зиқ!

Қаландарнинг шошилиши бежиз эмас, осмонда юлдзулар сўниб, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин улар чапга бурилиб, юз қадамча юрмаган ҳам эдилар, "Боги майдон" томондан от түёқларининг дутири эшитилди-ю, қамишзор орасида тўхташга мажбур бўлишди. Сал ўтмай, юқорида, оқара бошлаган уфқда, катта йўлдан от чоптириб ўтаётган ўн нафарча суворийлар кўринди. Шу пайт, рўпарада, катта йўлнинг у юзидағи тепаликда ҳам бир гурӯҳ отлиқлар пайдо бўлди. Тепаликда бирдан пайдо бўлгани бу отлиқлар, қўлларидағи яланғоч қиличларини бошлари узра ўйнатишиб, ваҳимали қийқириқ билан ёпирилиб келишарди. Тепадан қора тўфондай ёпирилиб тушаётган суворийларни кўрганда "Боги майдон" томондан келаётган отлиқлар саросимага тушиб тўхтаб қолишли, олдинги суворийлар эса отларининг бошларини орқага буришиди.

"Шаҳзода!"—хаёлидан ўтди Али Қушчининг.

Ҳавода қиличлар ярқираб, отларнинг зорли кишинаши борлиқни зир титратди.

—Кетдик, устод. Бу ерда турмоқ хатарлидур!— Қаландар Қарноқий Али Қушчининг отини етакка олиб илгарилаб кетди. Али Қушчи кўзини чирт юмиб олди, лекин қанча уринмасин, нигоҳи олдидан "Чил устун"да қиблага қараганича ер ўпид ётган шаҳзода кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг аянчли йигиси янграп эди: "Туш кўрдим, мавлоно... Бисёр ёмон туш..."

Катта йўлда ҳамон қиёмат-қойим давом этар, қиличларнинг шарақ-шуруфи, отларнинг кишинаши ва одамларнинг ваҳший қийқириқлари эшитилиб турарди...

* * *

Мирзо Абдуллатиф саройбон бошлиқ ўн чоғлик балхлик навкарлари билан "Боги майдон"дан чиққанида уфқ оқара бошлаган, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин кечаси билан мижжа қоқмаган, кўз олдини қандайдир туман қоплаган шаҳзодага ҳаммаёқ, ҳатто ёмғирдан кейин бўлакча тиниқлик касб этган мусаффо осмон ҳам қоп-қора туюлиб, эти увишиб кетди. У олдинда от чоптириб бораркан, йўл бўйидаги сарвлар панасида, икки томондаги

жарликларда аллақандай күлагалар изғиб юргандай тую- либ дам-бадам сесканар, тоҳ отининг жиловини тортар, тоҳ олазарак бўлиб, ёнидаги навкарларига қаарди.

Аксарияти балхлик, ўнг қулоқларига тилла исирға тақиб, бошларига сурмаранг салла ўраган қушбурун, занжисифат маҳрамлари эса, у қараганда кўзларини олиб қочар, отларининг бошларини тортиб, орқага тисарилар эди. Ҳар сафар тик қаравшга журъат этмай орқага тисарилган бу навкарларини кўрганида шаҳзода қиличини қинидан суғуриб олиб, уларнинг устига от солдириб боргиси келар, лекин бундай қилишга фурсат йўқ, у Кўксаройга ошиқар эди. Назарида, доруссалтанага етиб, Кўксаройга кириб олса бас, кечаси кўрган туши ва ҳамон кўз олдида турган мудҳиш манзарадан халос бўладигандай туюларди.

Ана олдинда, Афросиёб қирлари устида, уфқни тўсган кунгурадор девор ҳам кўринди. Девор тагидан чуқур хандақ ўтади. Хандақ сувсиз, ундан ўтилса бас... Лекин худди шу пайт, олдинда бораётган шаҳзода хандақقا яқинлашиб қолганида, ўнг қўлдаги тепаликда бир гуруҳ суворийлар пайдо бўлди.

Ҳаммаси бир хил қора чакмон ва қора телпак кийган, баъзилари юзларига қора ниқоб тутган бу қора гуруҳ, тепада бир дақиқа от ўйнатиб турди-да, қора тўфондай ёпирилиб кела бошлади...

Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғу шаҳзодани карахт қилиб қўйди. У тепадан ёпирилиб тушаётган қора гуруҳ тобора яқинлашаётганини, ўз навкарлари эса, отларининг бошларини буриб, тасир-тусир қочаётганини сезиб турар, лекин, худди илоннинг сеҳрига илинган бақадай, сурон солиб келаётган суворийлардан кўзини ололмас, жойидан жилолмас эди.

Ана, қийқириқлари оламни тутган қора тўфон пастдаги хандақقا етди. Тўфоннинг олдида бир-бирларининг отларини қамчилаган икки суворий келарди. Ниқобларини юлиб олган бу икки суворийнинг бири... амир Султон Жондор эди. Иккинчиси... ё раб! Худди тушида баркаш кўтариб кирган навкарга ўхшаган бу иккинчи суворий... кўпдан бери фитна қўзғаб қочиб юрган Бобо Ҳусайн Баҳодир эди!..

Шаҳзода жонҳолатда отининг бошини бурди, лекин қочиб бораётган навкарларига яқинлашиб қолганида, тўсатдан елкасига зарб билан қадалган ўқ-ёй уни букчайтирганича эгардан ағдарди...

"Наҳот куни битган бўлса? Наҳот тожу тахт, салтанат, шон-шавкат—баридан айрилган бўлса?"

Бутун оғирлиги билан гурсиллаб қулаган шаҳзода юрагига санчилган оғриқдан тўлғаниб кўзини очди... Ҳудудсиз осмон, гўё қонли уммондай қирмизи тусга кирган, кўз қамаштирган бу мудҳиш уммон қаърида лаҳча чўғ булутлар сузиб юради... Шаҳзода ҳолсизланиб кўзини юмаркан, тўсатдан қонли булутлар орасидан чиқиб келган... падари бузрукворини кўрди.

Этнида ял-ял ёнган зарбоф тўн, бошида гўё қонга бўялгандай қип-қизил салла, ҳатто соқол-мўйловлари ҳам қип-қизил Мирзо Улуғбек, кўзларида ёш, худди қанот ёзгандай қўлларини ёзиб, унга томон оҳиста тушиб келарди...

Оlamни от туёқларининг дуриро қандайдир қаҳрли сурон тутган, бу сурон орасидан отасининг мунгли овози аниқ эшитилиб турарди.

"Жигаргўшам, болам! Пуштикамаримдан бўлган зурриётим! Падаринг бошига етган бу қузгуналар сенинг бошингта ҳам етибдур. Не чора? Ота-бобонгта вафо қилмаган бул машъум тожу тахт сенга ҳам вафо қилмайдур, дедим. Сўзимга инонмадинг. Не қиласай, болам?.."

Оlamни тутган қаҳрли сурон яқинлашиб келмоқда, кўз ёши аралаш бу мунгли овоз эса, аксинча, тобора узоқлашмоқда эди... Шаҳзода, гўё отасини тўхтатмоқчи бўлгандай бор кучини йигиб талпинди, талпинди-ю, боши узра кўтарилиган яланғоч қилични кўриб, кўзини юмди, юмаркан:

"Гуноҳкор фарзандингизни кечиргайсиз, бузруквор!" деб пичирлади.

26

Қаландар Қарноқий йўлга чиққанида тун ярмидан ошган эди. У барвақтроқ йўлга тушмоқчи эди, лекин қабристондан қайтган Али Қушчи горнинг энг ичкарисига ўтиб, юзтубан тушиб ётиб олди-ю, Қаландар уни безовта қилишга журъат этмади.

Устодни қабристонга Қаландар ўзи бошлаб борди. Тиллабибининг вафотига бир ой тўлмаса ҳам, унинг қабри кўм-кўк майса билан қопланган эди... Устод энасининг қабри тепасида намози асрдан то қора шомгача қимир ўтмай ўтирди. Қаландар унинг аллақандай чўкиб қолган

чўпдай бўй-бастига, кўзлари юмуқ, соқол-мўйлови кўз ёшларидан нам, унсиз йигисига четдан қараб ўтиаркан, нечундир узоқ Қарноқда, "Қоровул тепа" остидаги кўҳна қабристонда қаровсиз ётган ўз энасининг қабри эсига тушиб томоғи гип бўғилди.

Устод гўристонда ҳам, йўлда ҳам бир оғиз гапирмади, лекин Қаландар унинг унсиз изтиробларини бутун вужуди билан ҳис этар, ҳис этгани учун ҳам на тасалли беришга тили боради, на рухсат сўрашга...

Фурсат ўтиб бормоқда, форга йигилган қўни-қўшни темирчи ва чиланглар, Қаландар билан хайрлашмоқчи бўлиб келган Қалқонбек билан Босқонбек—ҳамма сукутта чўмган эди. Қаландар босқон ёнида хаёлга толиб ўтирган устага қаради. Уста унинг аҳволига тушунди чамаси, қоронги бурчакда ётган мавлононинг ёнига бориб, алланималарни айтди. Устод ўрнидан турди, лекин шу пайт эшик тақиллаб, мавлоно Коший билан Мирам Чалабий кириб келишид-ю, Қаландар яна тутилиб қолди.

Мавлоно Кошийнинг айтишича, Мирзо Абдуллатифни қатл қилган фитначилар шаҳзоданинг бошини кесиб, Мирзо Улугбек мадрасасининг дарвозасига осиб қўйишган эмиш. Фитначилар ҳибсда ётган шаҳзода Мирзо Абдуллони тахтга кўтарган эмиш. Шаҳарда осойишталик эмиш. Кўплар каламушлардай ин-инларига кириб кетган бўлсада, Регистон майдонига бориб, мудҳиш манзарани томоша қилувчилар ҳам бор эмиш. Хуллас, бировлар бу қатлу қирғиндан қўрқиб, уйларида пусиб ётган бўлса, бировлар беҳад курсанд эмиш...

Қаландарнинг эсига яна ўша таниш мисралар тушиб, бошини чайқади:

Тотлиғ-тотлиғ еғанлар,
Турлук-турлук еғанлар,
Олтин тахт ўлтурғанлар
Туфроқ аро ётмишлар...

Уста Темур Самарқандий мийигида кулимсираб: "Туғроқ аро ётмишлар!" деб қўйди.—О, бевафо тожу тахт! Сени деб не-не қатлу қирғинлар бўлмади! Сени деб не-не подшоҳлар ўзларини ўтга урмадилар!

—Аммо, ҳайҳот! Ҳеч бир шоҳ ўзига бундан бир сабоқ олмагандур!—Али Қушчи маъюс бош чайқаб, Қаландарга юзланди: —Ҳар қалай, Мирзо Абдуллони мўъмин одам, деб эшитган эдим. Эҳтимол, бу падаркуш мустабиддининг тақдиди унга бир сабоқ бўлур. Эҳтимол, илм аҳлига

Мирзо Абдуллатифдай бераҳмлик қилмас. Бир ой-ярим ой сабр қилгайсен, шоир. Шояд инсофга келиб мадрасани қайта очса. Бирга бўламиз. Бурунгидай толиби илмларга раҳнамолик қиламиз...

Қаландар, гўё ўз дилига қулоқ солаётгандай, бошини ҳам қилиб узоқ ўйланиб қолди. Йўқ, унинг жисми Самарқандда бўлса ҳам, руҳи қачондан бери ўз маскани—олис Қарноқда эди... у хаёлан аллақачон Хуршида бону билан бирга қир ва адирлар оша ўз элига йўл олган, бутун қалби, бутун вужуди билан ўз юртига қараб талпинар эди.

—Ташаккур, устод. Ва лекин элимга кетмасам бўлмас...

—Нечун?—деди Мирам Чалабий ҳаяжонланиб.—Иншооллоҳ, ҳамиша бундай жабр-жафо бўлмас...

Мирам Чалабийнинг сўзига мавлоно Коший ҳам қўшилиб, уни кўндиришга урина бошлишган эди, гапга уста Темур Самарқандий аралапди:

—Ўғлимни ўз ихтиёрига қўйгайсиз, болам. Мусофири ютида сulton бўлмоқдан, ўз юрtingда ултон бўлмоқ аълодур. Туғилган элнинг тўргайи ҳам яхши кўринади, дейдилар. Ўғлим Қаландар ўз юртини соғинибди. Унга ижозат беринг, мавлоно!—Уста шундай деб, дуога қўл очди. Устанинг дуойи жонидан кейин Али Қушчи горнинг энг хилват жойига яширинган хуржунни олдириб, Қаландар Қарноқийга бир ҳовуч лаъл ва жавоҳир билан битта қўйма тилла инъом этди.

—Фақирга қилган барча яхшиликларингта минг-минг раҳмат, иним!—деди у овози қалтираб.—Каминадан қайтмаса оллодан қайтгай. Осойишталик бўлса қайтиб келарсен. Иншооллоҳ, дийдор кўришгаймиз!..

Фор олдида иккита от тайёр турарди. Улар сўнгбор қучоқлашиб хайрлашаркан, уста ҳам, мавлоно Али Қушчи ҳам беихтиёр кўзларига ёш олдилар. Буни кўрганда Қаландар ҳам томоғи гип бўғилганини сезди-ю, отига сакраб миниб, уст-устига қамчи босди...

Мана, доруссалтана аллақачон орқада қолди. Кўҳак тогининг этагида Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекка ҳам рухсат берди. Худди ўз укаларидаи бўлиб қолган бу оға-инилар билан қучоқлашиб хайрлашди-да, жилга бўйлаб отини йўрттириб кетди. Лекин хаёли ҳамон Самарқандда. Кўз олдидан ҳамон устоднинг ғамгин чөхраси кетмас, қулоқлари остида ҳамон устанинг ҳаяжонли гаплари, берган оқ фотиҳаси янграб турарди.

У гўё шаҳарнинг ҳар бир даҳаси, ҳар бир гузари, ҳар бир кўчасига кириб чиқар, хаёлан гоҳ расадхона билан, гоҳ салкам йигирма беш йил тупрогини ялаб ўтган Улуғбек мадрасаси билан видолашар эди... Салкам йигирма беш йил! Ўсмирлик пайтида келган осий банда мана энди қирқдан ошди. Соч-соқолига оқ тушди... Бу орада бошига не ғурбат, не кулфатлар тушмади. Лекин ҳақ таолога шукурким, гоҳ бошига уқубат солса, гоҳ иноягини дариг тутмади: шу шаҳарда у илм зиёсидан баҳраманд бўлди, шу шаҳри азимда Мирзо Улуғбек билан мавлоно Али Кушчидай алломаи замонларга шогирд тутиниб, уларнинг меҳр-муҳаббатларига мушарраф бўлди... Яна ҳақ таолога шукурким, у хиёнат йўлига кирмади, ўз устодлари олдидаги шогирдлик қарзини узди. Сўнгти бир-икки ҳафта, хусусан, илоннинг ёгини ялаган Қашқир қайгадир йўқолганидан бери, Қаландар ўзини қўярга жой тополмай қолган, мавлонони қутқаришдан умидини узган эди. Хайрият, устанинг: "Бу муқарраб-ус сultonлар орасида олтинга сотилмайдурғони йўқдур", деган сўзи тўғри чиқиб, бошқа бир ясовул топилди. Шу ясовул ёрдамида кеча, ниҳоят, устодни қутқарди. Мана энди пок виждан билан Хуршида бонуни олиб ўз юртига кетса бўлади. Ҳа, оллога яна бир бор шукурким, бу масканда унга шундай улкан муҳаббат ато қилди... Бу муҳаббат уни қанча-қанча ўт-чўқقا ташласа ҳам, охири, иншооллоҳ, бахайр бўлди. Насиб қилса шу букун бонуни олиб узоқ йўлга чиқади... Бир бечора камбағалга шундан бошқа не керак?

Қаландарнинг эсига яна сўнгти учрашув тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У кейинги пайтларда бонуни ўйларкан, ўша кунги иссиқ бўсаларни, қалбида уйгонган бўлакча бир меҳрни, илгари ҳеч қачон ҳис этмаган баҳт туйғусини эсламоқчи бўларди. Лекин бунинг ўрнига неғадир кўз олдига ҳадеб бонунинг ғамгин чеҳраси келар, кўз ёшлиарини қулт-қулт ютиб айтган гаплари, "никоҳ хутбасини ўқитинг, шаръий хасмингиз бўлай", деган илтижолари қайта-қайта эсига тушиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетарди...

Мана ҳозир ҳам, доруссалтанадан чиқибдики, юрагини аллақандай мубҳам туйғулар, теран бир мунг чангллаб олди. Бу ноаниқ ҳислар, бу чексиз қайғу айрилиқданми, бошқами—Қаландар буни изоҳлаб беролмас, лекин қанча уринмасин, ундан қутула олмас, доруссалтанадан узоқлашган сайин юрагини зирқираттган бу оғриқ тобора ортиб борарди...

Қаландар бошидаги телпагини тўғрилаб, осмонга қарди. Боя хуфтонда қуюқлашган булутлар тарқаган, баҳмадай майин, тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган эди... Ана, энг тепада, зардай сочилиб ётган Сомон Йўлининг устида, Дубби акбар ситоралари битта-битта бўлиб чарақлаб турибди. Ундан пастроқда Ҳулкар юлдузлари ўчоқдаги қўрдай ғуж бўлиб милтирайди. Зуҳро юлдузи ҳали кўринмайди, лекин тонг яқин, олис-олисларда итларнинг ҳуриши, хўроzlарнинг қичқириги эшитилади... Ана, ўнг томондаги тоғ чўққилари чўғдай яллиғланиб, Самарқанд ионидай юм-юмалоқ тўлин ой кўринди. Ой чиқиши билан борлиқ бўлакча бир улуғворлик касб этди, қирлар, адирлар, жилға бўйидаги тўқайзорлар—ҳаммаси нотаниш ва аллақандай сирли бир оламга ўхшаб кетди...

Қаландар отининг бошини қирга бурди... Ажабо: сўнгти икки ҳафтада қирлардаги майсалар тиззага келган эди... Қаландар Қарноқийнинг юртида кўклам сал кеч келади. Эҳтимол у ёқларда ўт-ўланлар тиззага келмагандир, лекин ям-яшил қирларда, Сайхун бўйларидағи чексиз даштларда ҳанузгача лолақизғалдоқлар очилиб ётгандир!..

Қаландар Қарноқий Хуршида бону билан бу қирлардан от чоптириб ўтишини, қизил гиламдай тўшалган қизғалдоқлар, адирлар оша суюкли қишлоғига кириб боришини ўйлади. Ўйларкан, кўнглидаги губор хиёл тарқаб, дили ёришгандай бўлди.

Ой чиққани учунми, сал ўтмасданоқ уфқ оқариб, тоғ чўққилари устида Зуҳро юлдузи чараклади. Қаландар таниш сойга тушганида теварак-атроф ёришиб, тепада қишлоқ боғлари кўзга чалинди.

Қаландар отдан тушиб юз-қўлларини ювди, таҳорат олиб, бомдод намозини ўқиди, сўнг, юраги яна аллақандай увишиб, отга минди. У ҳар сафар шундай бўлади, сойдан ўтиб қишлоққа яқинлашаётганида висол орзуси билан йўғрилган нотинч бир ҳис ёпирилиб келиб, соғинган қалби бетоқат питирлаб қолади. Букун у хиёл барвақтроқ келди. Эҳтимол, бону ҳали уйқудан турмагандур? Иссиқ тўшакда маъсум гўдакдай тиниқ нафас олиб ухлаб ётгандур!..

Ё раб! Бу не?..

Қаландар Қарноқий тепада, Бобомурод ота ҳовлисининг деворлари олдида от ўйнатиб турган беш-олти нафар суворийларни кўриб, беихтиёр отининг бошини тортди. Олисдан суворийлар улоқ талашаётган чавандозларга ўхшар, бир жойда гир айланишиб, ниманидир тортишар, йигилган оломон билан олишар эди. Ниҳоят, улардан бири

оқ матога ўралган бир нарсани ердан узиб, эгарига ўнгариб олди-да, даврани ёриб чиқиб, қир бағирлаб отчоптириб кетди. Суворий отининг бошини қирга бураётганида, оқ мато орасидан нимадир сидирилиб тушди-ю, сочилиб кетиб, гүё қора баҳмал рўмолдай ҳавода назокат билан ҳилпиради.

"Бону!"—Бу фикр миясида чақмоқдай чақнаган Қаландар аргумоғига қамчи урди. Четан девор ёнида турган эркак-аёл баробар суворийлар орқасидан югуришди. Лекин турнақатор бўлиб кетаётган отлиқлар тобора узоқлашиб борарди.

Қаландар Қарноқий усиз ҳам учиб кетаётган бўлиқ аргумоғини аёвсиз қамчилаб бораркан, фикрлари қуюндай чарх уради:

"Наҳот сўнгти умиди сўнса! Наҳот кўз очиб кўрган севгилисидан, бу зулмат қаърида порлаган ёруғ офтобидан айрилса? Инсоғу адолат қайда, эй парвардигор?"

Ана, биринчи суворий аргумоғини тўхтатиб, оқ матога ўраб-чирмалган, тўзғиган соchlари от туёқлари остида ҳилпираган аёлни—унинг Хуршида бону эканига энди шубҳа қолмади!—бошқа отга миндира бошлади. Оқ матони йиртиб, қўлларини бўшатиб олган бону, суворий билан олишар, ўзини отдан ерга ташлашга уринар эди. Буни кўрган Қаландар аргумоғини қаттиқроқ қамчилади. У суворийларга яқинлашиб қолганда, энг охирги отлиқ ўтирилиб қаради, қаради-ю, жонҳолатда фарёд кўтариб отига устма-уст қамчи босди.

"Қашқир! Даюс!"

Қаландар қиличини қинидан суғуриб олди. Қашқир қичқирганда Хуршида бонуни отга миндираётган суворий ҳам ўтирилиб қаради.

—Амир Жондор!

Қаландарни кўрган амир ҳам навкарларига бир нима деб бақирди. Лекин Қаландар унинг нима деганини эшитмади. У ҳамон дод солганича от чоптириб бораёттан Қашқирни қувиб етди-да, оёқларини узангига тираганича бутун кучи, бутун оғирлиги билан унинг дубулға кийган бошига қилич солди. Шартта кесилиб учиб кетган дубулғалик бош от туёқларининг остига тушиб, юмалаб кетди. Қаландарнинг назарida, Қашқирнинг ерда юмалаб бораётган боши мудом чинқираётгандай туюлиб, юраги зирқираб кетди. Лекин ойсимон эгри қиличларини ўйнатиб, устига бостириб келаётган икки суворийни кўриб, ҳушини йигди. Суворийлардан бири, чамаси,

шаҳзоданинг хорижий навкарларидан бўлса керак, бошига туғлиқ мис дубулға кийган қора барзанги сипоҳ, эгарга энгашиб олдинда келар, иккинчиси эса, сал орқада қолган эди. Қаландар отини тўғри барзангига солди. Зарб билан тўқнашган икки аргумоқ зорли кишинаб, осмонга сапчиди. Барзанги оёқларини узангига тираб эгри қиличини осмонга кўтарди. Лекин Қаландар отининг бошини чапга бурди-ю, ўнг ёнбошида қолган барзангини бир ҳамла билан отидан учирив юборди. Буни кўрган иккинчи суворий жон талвасасида отининг бошини орқага бурди. Қаландар отини аёвсиз ниқтаб, уни қувиб бораркан, бир зум кўзи амир Жондор билан Хуршида бонуга тушди. Бонуни қўйиб юборган амир, от устида камонини тортиб, ўқ узмоқчи бўлар, бону эса, эгардан йиқилай-йиқилай деб, унга тармашар эди.

"Номард!"

Қаландар қочиб бораётган суворийни ташлаб, отининг бошини амир Жондор томон бурди, бурди-ю, кўксига мислсиз зарб билан қадалган ўқ-ёйни чангллаганича отининг бўйнига муккасидан йиқилди. Жон талвасасида ёлига тармашаркан, бонунинг: "Мирзам!" деган фарёди қулогига ҷалингандай бўлди.

"Хуршида! Бону... Шаръий манкуҳам!.." хаёлидан ўтди унинг. Ҳолсизланиб отдан сирпаниб тушаркан, нечундир кўз олдига олис Қарноқ қирларидаги гўристон, гўристон четидаги отасининг қабри тепасида йиглаб ўтирган синглиси келди. Сўнг, осмону замин—ҳаммаси чир айланди-ю, ҷархпалак бўлиб кетди.

* * *

Хуршида бону бир неча бор ҳушидан кетиб, бир неча бор ҳушига келди. Сўнгбор ҳушига келганида ўз уйлари, ўз хонасида ётганини, тепасида юм-юм йиғлаб ўтирган кекса энагаси билан аллақандай қақшаб-қалтираб қолган бобосини кўрди, кўрди-ю, яна кўзини юмди... Унинг кўз очиб юмганини кўрган энагаси: "Нуридийдам! Гиргиттонинг бўлай, қизалогим!" деган нидо билан юз-кўзларидан чўлп-чўлп ўпди. Энагасидан кейин бобосининг зорли китоби эшитилди:

—Бўстонимнинг гули! Богимнинг булбули! Кўзингни оч, олтиним!..

Кимдир лабига дир-дир титраган чойнак тутди. Хуршида бону қуруқшаган лаблари билан бир-икки қултум

сув ичди, ичаркан, негадир кўз олдига кўксидаги ўқ-ёйини чангаллаганича отнинг бўйнига муккасидан йиқилган Қаландар келди, қулоқлари остида унинг: "Бону!" деб қичқирган товуши янграб кетгандай бўлди-ю, тирноқла-ригача ачишиб бетоқат тўлғанди... Қаердадир олисдан, гўё туман орасидан, бобосининг овози эштилди:

—Енидан жилма, кампир... Ҳовлида амир Жондор кутиб ўлтирибди. Мен табибдан хабар оламен...

Амир Жондор!.. Бонунинг назарида, бу икки сўз мисоли симоб янглиғ қулоқларини тешиб ўтди. Амирнинг мудҳиш иши, бонуни силтаб ташлаб узган ўқи, сўнг, унинг фарёдларига қулоқ солмай, отига ўнгариб олиб қочгандари эсига тушиб, инграб юборди. Ногаҳон миясида бир сўз ярқ этди: "Оғу!"

Ҳа, ҳа, токчада, унинг зеб-зийнатлари солинган тилла қутичасида, узукнинг кўзига яширинган мошдаккина оғу бор. Бу оғуни у ҳарамда топдириб олган, лекин ичишга ултурмаган, Мирзо Улуғбек ҳазратлари ҳарамдан бўшатгач, тилла узугининг кўзига яшириб қўйган эди!..

Хуршида бону кўзлари бежо ёниб, уйнинг токчаларига қаради. Тилла қутича кўринмас эди...

Бону талвасаланиб ўтирган энагасига қаради:

—Энажон. Қутичам, зеб-зийнатларим қайда?

—Ўрнида, оппоғим, ўрнида!—кампир шоша-пиша ўрнидан туриб, икки дарича ўртасидаги токча олдига борди, тилла ва кумуш баркашларнинг орқасига қўл суқиб, таниш тилла қутичани олди.

Хуршида бону қалтироқ қўллари билан қутичани очиб, ажаб товланган қимматбаҳо тошлар ва зеб-зийнатларни титкилашга тутинди: мана ўша, катта ёқут кўзли тилла узук!..

—Энажон!..—Хуршида бону кампирни уйдан чиқаришининг баҳонасини тополмай дудуғланди.—Энажон, бир пиёла сув беринг!..

—Сув?—деди кампир тушунмай.—Мана, узум шарбати бор, болам.

—Йўқ, йўқ, сув беринг, энажон, совуқ сув!..

Саросимада қолган шўрлик кампир куймаланганич ташқарига югурди.

Хуршида бону игнача билан узукнинг ёқут кўзини кўчирди. Тангрига шукур! Қора майиздеккина оғу узук нинг кўзига ёпишиб қолган эди. Хуршида бону унтироғининг учи билан кўчириб олди, лекин оғзиг солишдан олдин, кўнгли бир хил бўлиб, зеб-зийнатларг

тўла чароғон хонага, шифтдаги олтин қандилга, нозик ўймакорлик билан ишланган қуббасимон токчалардаги мунаққаш идишларга бир-бир тикилди.

Бундан бир йил муқаддам, ҳафтада уч марта, худди шу музайян меҳмонхонага унинг дугоналари, доруссалтана зодагонларининг ожизалари йигилишар эди. Ўртага тутилган ҳарир парданинг бу томонига ёзилган ипак кўрпачаларда ўтиришиб, қиқир-қиқир кулишиб уни—чеҳрасидан аллақандай нур ёғилиб турадиган девқомат мударрисни кутишар эди...

Қаландар Қарноқий кириб келиши билан юзларини ипак дурралар билан тўсиб олган нозанинлар бўйинлари ва қўлларидағи қимматбаҳо зеб-зийнатларини, оёқларидағи қўш-қўш тилла ҳалҳолларини нафис жаранглатишиб, бир-бирларини туртишиб, шоирнинг эътиборини тортмоқчи бўлишар, лекин жўрттага қовоғини уюб олган Қаландар Қарноқий, бошини китобдан кўтармас, кўтарганда эса ёлғиз унга—Хуршида бонуга нигоҳ ташлар эди...

Бону ўпкаси тўлиб, кўзларини юмаркан, эсига сўнгти видо онлари тушди. Ўшанда, никоҳ хутбасидан кейин, Қаландар уни иягидан ушлаб бошини кўтарди, гўё уни биринчи бор кўраёттандай юзига узоқ тикилиб турди, кейин бўлакча бир меҳр билан ёшли кўзларидан оҳиста ўпаркан:

—Хуршидам! —деди овози дарз кетиб. —Ўзимнинг шаръий манкуҳам!..

Шаръий манкуҳам!.. О парвардигори олам! Нечун ул масъуд дамларни ўзинг инъом этиб, нечун тағин ўзинг маҳрум қилдинг? У дарвешнинг ёзуғи не?

Маъюс хаёлларга чўмган Хуршида бону қўлидаги оғуни тамом эсидан чиқарган эди, даҳлизда шип-шип оёқ товушини эшитиб ҳушига келди. "Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсан!"

Бону майиздеккина заҳарни оғзига солди-да, бир қултум совуқ шарбат ичиб ўзини ёстиққа ташлади.

Эшикдан кирган кампир куймаланиб келиб, ёнига чўккалади.

—Сув келтирдим, болам, кўзингни оч!..

Хуршида бону бошини кўтарди, бир қултумгина сув ичиб, яна ўзини ёстиққа ташлади. Сув томоғидан ўтиши билан ичакларига, йўқ, юрагининг остига чўғ теккандай бўлиб "жаз" этди-ю, бесаранжомланиб ингради.

Ҳалҳол—оёққа тақиладиган олтин ҳалқа.

Кампир қўллари қалтираб, яна лабларига пиёла тутди.

—Сенга не бўлди, болажоним?..

Бонунинг юрагига теккан чўғ энди мисоли қиздирилган темирга айланиб, ичакларини жаз-жаз куйдира бошлаган эди. У бетоқат бўлиб бошини кўтарди. Назарида, бутун меҳмонхона, шифтдаги олтин қандил, токчалардаги биллур идишлар, деворларга осилган шерозий гиламлар, ҳаммасини ўт олган, ҳаммаси ловиллаб ёна бошлаган эди. Ўйни туттан бу ўт орасида отининг бўйини қучоқлаб, питирлаб ётган Қаландар Қарноқий кўринди...

—Энажон!

—Энажон деган тилгинангдан ўргилай! Сув берайми?
Мана сув...

—Энажон!—Хуршида бону аллақандай чарақлаб кетган кўзларини кампирга тикди.—Энажон, мен ўламен.
Ўлсам... бувамга тилагимни айтинг...

—Қайдаги сўзларни айтасен, болам!..

—Ўлсам... Гўрим Қаландар... Қаландар Қарноқийнинг
гўри билан... бир бўлсин!

—Болам! Болажоним! Бу сўзни қайдан топдинг? Қайси
Қаландар?..

Хуршида бону кўнгли озиб ўқчили-ю, ўзини тутиб,
кўзларини юмди.

—Нечук эсингиздан чиқди, энажон? Дадамнинг шогир-
ди... Мусофир шоир Қаландар... гўримиз бир бўлғай...—
Хуршида бону гапиролмай, мис жомга қараб талпинди.

Кампир бир зум кўзларини катта очиб қотиб қолди,
сўнг, фарёд соганича, ташқарига отилди...

Ўша куни Оқсарай ёнидаги ҳовлисига келган Али
Қушчи, намози асрдан кейин иссиқроқ кийиниб, уйдан
чиқди. У мавлоно Муҳиддинни кўришга аҳд қилган эди.
Мавлоно Муҳиддин қанча хиёнат қилмасин, номига му-
носиб қанча тубанликларга бормасин, унинг ақлдан озиб,
занжирбанд қилинганини эшитган Али Қушчи чидал
туролмади. Орадан нималар ўтмасин, улар салкам чорак
аср борди-келди қилишган, бир мадрасада таълим олиб,
таълим беришган эди. Шу сабабданми, бошқами, мавлоно
Муҳиддин тўғрисидаги гаплар уни титратиб юборди. Айни
замонда мавлоно Муҳиддиннинг ақлдан озиши тўғриси-
даги, хусусан, расадхонадаги куфр китобларни ёндириш

маросимига кириб бориб, ҳазрат Низомиддин Хомуш билан шаҳзодага айтган гаплари ҳақидаги миш-мишларни эшигтганда Али Қушчининг хаёлига яна ўша эски ўйлар келди: ҳа, бу фоний дунёда ҳақ ва адолат йўқ, деган сўзлар бекор! Яхшиликка яхшилик, ёмонликка ёмонлик қайтгусидур! Ва лекин... Лекин бу ўйлар унинг қалбида тунов кунгидай исёнкор туйғулар эмас, аксинча, аллақандай маъюс ҳислар уйғотди. Ҳайҳот! Мавлоно Муҳиддиндай ўткир фозил, фалакиёт ва илми риёзиёт бобида юксак чўққиларни забт этган зукко аллома бу ҳақиқатни билмаса ё билмоқдан қўрқса не чора?

Али Қушчи ҳар эҳтимолга қарши, Салоҳиддин заргарнинг уйига тӯғри борадиган катта кўчалардан юрмай, айланма йўллар ва тор кўчалардан кетди. Шаҳар бундан етти-саккиз ой муқаддам қандай бўлса шундай, мубҳам бир ҳаёт кечирав, кўча ва гузарларда одам сийрак, расталар, дўконлар ёпиқ, ҳаммаёқ жимжит эди, лекин бу жимликтан қандайдир совуқ бир таҳлиkaning нафаси келар, шунинг учун ҳам ҳаммаёқ тақа-тақ беркилган. Фақат кунлар узайган, илиган, вақт намози асрдан ўтса ҳам, ҳали шафақ сўнмаган, шаҳар ҳарир нимпушти дарпарда билан ўралгандай тиниқ қизғиши шуълага чўмилган эди.

"Боги шамол" томондан юрган Али Қушчи, Салоҳиддин заргар гузарига яқинлашиб қолган эди, кўча юзидағи эшиклардан бири очилиб, бошига қундуз телпак, эгнига кимхоб тўн кийган, юм-юмалоқ бир одам чиқди. Али Қушчи ўзини кўриб-кўрмаганилкка олиб, ўтиб кетмоқчи эди, лекин кимхоб тўнли юм-юмалоқ одам, пилдираб келиб қўл қовуштириди.

—Э-э, ассалому алайкум, биродари азиз!..

Али Қушчи бир зум гарангсиб қолди.

Пилдираб келиб таъзим қилган кимхоб тўнли бу юм-юмалоқ кимса... бундан етти ой муқаддам дарвешлар хирқасига ўраниб, яшириниб юрган шоир Мирюсуф Хилватий эди...

—Сиз зоти шарифни ҳибсда кўп азият чекмиш, деб эшигтган эдим, кўриб бисёр масрур бўлдим, мавлоно, бисёр масрур бўлдим...

—Оллога шукур,—деди Али Қушчи, нима дейишини билмай.

—Барча илм аҳлини тазийиқ қилган ул хунхўр падар-кушдан ҳазар, алҳазар! Аммо таҳтимизнинг валиаҳди Мирзо Абдулло кўп соҳиби карам, кўп олиjanоб зот деб

эшитган эдим, сизни кўриб бунга имоним комил бўлди,
мавлоно...

Али Қушчи яна нима дейишини билмай:

—Иншооллоҳ, шундай бўлсин,—деб қўйди.

—Бунга шубҳа қилмагайсиз, мавлоно. Мана, камина ул тождори мусулмононинг бир мадҳ битдим, тиласангиз ўқиб берамен, мавлоно! —Мирюсуф Хилватий шундай деб, қўйнидан зар матога ўралган кафтдеккина бир китобчани олди-да, Али Қушчининг розилигини олмасданоқ томоқ қириб ўқий кетди:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди, анингдек зоти аълони.

—Шоир Хилватий!

—Лаббай?—Мирюсуф Хилватий илҳом билан порлаган кўзларини китобдан узиб, Али Қушчига қаради.

—Камина бу шеърингизни кўп эшитганмен. Боракалло сизга!

Али Қушчи оғзи очилганича анграйиб қолган Мирюсуф Хилватийни кўчанинг ўртасида қолдириб, йўлида давом этди. У бир-бир босиб, шоирдан узоқлашиб бораркан, дард билан бош тебратиб:

—О, хом сут эмган бандалар!—деб қўйди.

Шафақ сўнган, шаҳар узра майнин қоронгилик қанот ёзмоқда эди.

Али Қушчи Салоҳиддин заргар яшайдиган гузарга этиб борганида ҳаммаёқ қоронгиликка чўмган эди, лекин... ажабо: ҳамиша ёпиқ турадигаи қўш тавақали темир дарвоза ланг очиқ эди! Дарвозадан кирган жойда, одатда қоровуллар ўтирадиган қоронги бостиurmада ҳеч ким кўринмас, лекин ўрдадай ҳовлида фонуслар ёнар, аллақандай жом ва қумғон кўтарган аёллар икки меҳмонхона орасида у ёқдан-бу ёққа югуриб юришарди.

“Буларга не бўлди? Мавлоно омонми?”

Ҳовлига кирган жойда ҳайрон бўлиб тўхтаган Али Қушчи рўпарадаги катта меҳмонхонадан чиқсан муштдеккина чолни кўриб, унга томон юрди, юрди-ю, беихтиёр яна тўхтади: икки букилиб, муштдеккина бўлиб қолган бу чол... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Ҳовлидаги фонуслар ва дарчалардан тушган кўк, сариқ, қизғиши шуълада унинг кўзлари телбаларча ёнар, соқоли селкиллаб, боши сарак-сарак қиласади... Али Қушчини кўрган заргар унга қараб талпинди, кейин кўз ёши аралаш:

—Ўғлим... Алоуддин!—деди-да, меҳмонхонанинг мармар зинасига ўтириб қолди.

Али Қушчи чоннинг ёнига бориб чўккалади.

—Мавлоно эсонми, бузруквор?

Заргар бошини сараклатиб, меҳмонхонага ишора қилди, йиғламсираб:

—Мадад бергайсиз, мавлоно!—деди.—Табиб! Табиб бор!

Чоннинг сўзини мавлононинг ҳоли оғир, унга табиб келди, деган маънода тушунган Али Қушчи, ичкарига шошилди. Даҳлизда мис идишлар, чил-чил синган косалар, тўкилган овқатлар сочилиб ётар, ҳавони аллақандай қўланса ҳид тутган эди. Али Қушчи табиб билан олишаётган телба мавлонони кўришдан чўчигандай, даҳлизда журъатсизнина тўхтаб, нафасини ростлади-да, эшикни секин очди...

Чароғон меҳмонхонанинг тўрида, кўзлари бежо бир кампир соchlари тўзғиган беҳуш бир малакни қучоқлаб ўтирап, унинг ёнига бошига учлик оқ қалпоқ, энгига оқ яктак кийган қотма бир одам тиз чўккан эди. Эшик очилганда бошига учлик оқ қалпоқ кийган одам ялт этиб қаради, сўнг, беҳуш малакни қучоқлаганича қотиб қолган кампирга бир нима деди-да, ўрнидан турди. Шу заҳотиёқ кампирнинг фарёди уйни зир титратди... Эшикдан қоқиниб-суриниб Салоҳиддин заргар кирди ва уйдан чиқаётган табибга тўқнашиб йиқилиб тушди. Табиб уни ўрнидан турғизмоқчи бўлган эди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, ўқсиб йиғлаганича ўзини мурда устига ташлади:

—Бўстонимнинг гули! Очилмай сўнган гунчам! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасму? Қари қўйдай маъратиб, қари бувангни кимга ташлаб кетмишсан, қўзичогим?.. Ионган фарзандим сен эдинг! Энди бу давлат, бу хонумоним кимга қолур, олтиним? Кимга?..

Муштдеккина бўлиб қолган заргарнинг гўдакларча фарёди Али Қушчини титратиб юборди. Кўзида филт-филт ёш, у деворга суюнганича гарангсиб турарди. Айни замонда, энаганинг қўлида жонсиз ётган Хуршида бонуни таниган ҳамоноқ, хаёлидан: "Қаландар Қарноқий қайда?—деган фикр ўтди.—Унга не бўлди? Наҳот у бечора ҳам?.. Йўқ! Йўқ! У бечора дарвешни ўзинг асррагайсан, парвардигор..."

Меҳмонхонага фарёд солиб бир гуруҳ хотин-халаж кириб келди. Ҳаммаёқни қий-чув, йиги тутиб кетди. Али Қушчи пешанасини муштлаб йиғлаётган заргарга тасалли

беришини ҳам, чиқиб кетишини ҳам билмай ҳамон гангиб турган эди, кимдир секин қўлидан ушлади.

—Сизни бирор йўқлаб келди, мавлоно...

—Қайдан келди?

—Қайдам. Мадраса талабасига ўхшайдур...

Али Қушчи юрагига ўрмалаган совуқ шубҳадан бадани жимирилаб, меҳмонхонадан чиқа бошлаган эди, Хуршида бонунинг тепасида йиглаб ўтирган кампир:

—Ўғлим Али Қушчи!—деб унга қараб талпинди. Кампирнинг овози шундай алам билан янградики, уйни тутган қий-чув бир зум тинди. Али Қушчи эшикни очганича бўсағада тўхтади.

—Ўғлим Али Қушчи!.. Кўзимнинг нури... нуридийдам, набирам, жон берәтиб тавалло қилган эди...—кампир гапиролмай юзини шапатилаганича уввос тортди. Ҳамма, ҳатто Салоҳиддин заргарнинг ўзи ҳам йигидан тўхтаб, унга тикилиб қолди.

—Набирам не деган эди? Тилаги не эди унинг? Сўзла, кампир!—деди Салоҳиддин заргар, овози қалтираб. Кампир енгининг учи билан кўзини артиб:

—Нуридийдам, набирам,—деди ўксиб,—мусофири шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин деган эди...

“Мусофири шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин?! Ё раббий, бу кампир не дейди?..”

Бўсағада гарангсиб турган Али Қушчининг хаёлини Салоҳиддин заргарнинг:

—Шоир, Қаландар?!—деган хитоби бўлди. Ҳозиргина пешанасини муштлаб, гўдаклардай нола чекиб ётган чол ўрнидан туриб кетган, кўзлари чақнаб айланасига қарап, лекин, чамаси, ҳеч кимни кўрмас эди.

—Бу сўзни қайдан топдинг, кампир?! Мен ким, Хожа Салоҳиддин заргар, бўстонимнинг гули, ёлғиз набирам, кўзимнинг нури, суюкли набирамни ўшал гадо билан бир ерга кўмаменми? Не деб алжираисен, кампир?

—Қўзичогим,—деди кампир йиглаб.—Қўзичогимнинг илтижоси...

—Бас! Ёлғиз набирамнинг бошига етган ўшал гадо! Ҳам ўзининг бошига етди ул бетавфиқ, ҳам гулимнинг!

Заргар гапини тугатмаган ҳам эди, кишанларнинг шарақлаши эшитилиб, эшикда... мавлоно Муҳиддин кўринди.

Этнидаги бўз кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган, қоқсуяқ бадани дир-дир титраган, соқол-мўйловларига тупук саҳраган мавлоно Муҳиддин эшикда тўхтаб:

—Тўй?—деди бошини ғалати ликиллатиб.—Бу хонадонда тўй бўладири, фақирни таклиф қилмайдур!

Мавлоно Муҳиддин мудҳиш ишшайиб бир Али Қушчига, бир жой-жойларида қотиб қолган аёлларга қаради. Сўнг, тўрда соchlари тўзгиб ёттан бонуга кўзи тушди, тушди-ю, чуқур ботган бежо кўзларида нимадир ярқ этди. Ярқ этганда тупук сачраган юзидаги мудҳиш ифода саросима билан, саросима изтироб билан алмашди. У яна бир Али Қушчига, бир тирик мурдадай каҳаҳт бўлиб қолган отасига қаради, кейин овозининг борича:

—Қизим!—деб чинқириқ, гўё қоқсуяк баданин тешиб чиқсан бу нидо шифтдаги олтин қандил, беҳисоб токчаларга терилган ҳисобсиз зеб-зийнат ва олтин баркашларни янгратиб юборди.

—Қизим! Ёлғизим!—Мавлоно Муҳиддин занжирбанд қўлларини ёзганича олдинга талпинди, лекин оёқлари чалиниб кетиб, бўсағада гурсиллаб йиқилди-ю, ўқ теккан қушдай питирлаб қолди.

Мавлонога интилган Али Қушчи эшикдан югуришиб кирган бир неча кишини кўрди-да, юраги зирқираб, ўзини ташқарига олди. У ҳовлига чиқиши билан кимдир ёнига югуриб келди.

—Устод!..

Али Қушчи зўрга ҳушини йигиб ёнидаги одамга қаради.

—Мирам Чалабий?

—Устод! Қаландар Қарноқий оламдан ўтибди...

—Қачон?—Али Қушчи беихтиёр орқага тисарилди.—
Ким хабар қилди?

—Хабарни уста бобо етказди. Боя хуфтонда жасадини Ургутдан олиб келишган эмиш...

Али Қушчи турган жойида чайқалиб кетиб, устунни ушлаб қолди-да, тез юриб ҳовлидан чиқди. Дарвозага борганида меҳмонхонада кўтарилган фарёдни эшишиб беихтиёр тўхтади. Тошли эритадиган бу фарёд орасидан Салоҳиддин заргарнинг "ўғлим!" деган нидоси аниқ эшитилиб турарди.

Али Қушчи, бир лаҳза иккиланиб тургач, юраги зирқираганича дарвозадан чиқди.

* * *

Қаландар Қарноқийни эрта бомдодда, Тиллабиби ёттан қабристонга, муштипар кампирнинг ёнига дағи этишиди.

Дафн маросимида мавлоно Али Қушчи билан уста, Мирам Чалабий билан Мавлоно Коший, Ургутдан марҳумнинг жасадини олиб келган уч-тўрт деҳқон ва Қалқонбек билан Босқонбек бошлаб келган беш-олти темирчилар қатнашиди.

Бир кундаёқ ўзини олдириб, мункайиб қолган уста, марҳумнинг жасадини гўрковга ҳам бермай лаҳадга ўз қўли билан қўйди, гувалаларни ўзи териб, ўзи тупроқ тортди. Сўнг, қабр тепасига тиз чўкиб, узоқ тиловат қилди. Чолнинг қора қурум босган серажин юзида, юмуқ кўзларида, аллақандай ҳорғин овозида чуқур қайғу, гўё уста мусофири бир дарвешни эмас, ўз ўғлини тупроқда берган эди. Али Қушчи чолнинг маҳзун овозидан кўнгли эриб, энаси қабри ёнида ер чуқилаб ўтиаркан, кўз олдидан кечагина видолашган Қаландар Қарноқийнинг шиддатли қиёфаси кетмас ва негадир ҳақ ва адолат тўгрисида ўйлаган ўйлари қайта-қайта эсига тушарди...

"Ҳайҳот! Нечук бундай қиласен, парвардигори олам? Нечук адолат қиличингни дам шаҳзодадай мустабид қонхўрлар бошига соласен, дам бу мусофири янглиғ бир бечоранинг орзу-умидларини чил-чил синдирасен! Умри гадоликда ўтган бу нотавон камбағалнинг гуноҳи не? Ҳукмингда инсоф ва адолат борми? Агарчи бор бўлса, бу мислсиз жабр нечун? Нечун?"

Али Қушчи елкасида кимнингдир қўлини сезиб, бoshини кўтарди. Тепасида Мирам Чалабий тураг, одамлар ўринларида қўзғалишган эди.

Уфқ улкан гулхандай ловиллаб ёнар, олисдаги қорли тоғлар чиқаётган офтоб нурида кумуш сочилгандай ялтиллар, кекса қайрагочлар билан ўралган эски қабристонни қушлар нағмаси тутган эди...

Улар қабристондан чиқиб, катта йўлга етганларида Мирам Чалабий билан Мансур Коший тўхтади.

—Ижозат этсангиз, биз шаҳарга қайтамиз,—деди Мансур Коший.—Сиз-чи, устод?

—Мен...—Али Қушчи асосига суюниб, мункайиб кетаётган устанинг кетидан тикилди.—Мен устанинг ёнида бўламен. Бошимизга оғир мусибат тушганида шул камбағал косиблар ёрдам қўлини чўзган эдилар. Энди биз ҳам бу чолни ёлғиз қолдирмайлик.

Коший "маъқул", деган маънода бош ирғади.

—Бу тилагингиз мақбулдур, устод. Иншооллоҳ, юрт тинчиб қолур. Тинчиб қолса келиб хабар оламиз...

Мансур Коший сўзини тугатмаган ҳам эдики, Мирам Чалабий:

—Устод!—деди ҳаяжонланиб. —Энди аҳволимиз не бўлади?.. Не юмуш қиламиз?

Али Қушчи Мирамнинг сўзларига жавоб бермай, Ургут тоғларига тикилди. Мирам Чалабийнинг назарида, устод "Аждар гор"ни қидираётгандай туюлиб, ўзи ҳам офтобда галати ялтиллаган юксак чўққиларга кўз тикди... Али Қушчи чуқур тин олиб:

—Шу букунгача не иш қилган бўлсак, шу юмушни қиламиз, болам!—деди.—Устод, жаннатмакон Мирзо Улугбек ҳазратлари ёқсан илм шамини ўчирмоқ гуноҳи азим бўлур. Зеро...—Али Қушчининг овози тўсатдан титраб кетди-ю, бўлакча бир самимият касб этди.—Зеро, илм аҳдининг ғанимлари бўлмиш мустабид шоҳлар келиб кета берар, аммо бу маскан, бу заҳматкаш халқ абадулабад ҳаётдур. Шу юрт ҳурмати, келгуси авлодлар ҳурмати, устод бошлаган улуғ ишни охирига етказмоқ даркор, чироғим.

Али Қушчи Мирам Чалабийни ҳаяжон билан қучиб, елкасини қоқиб қўйди.

Улар қучоқлашиб видолашдилару, ажрашдилар: Мирам Чалабий билан Мансур Коший шаҳар томон йўл олдилар, Али Қушчи эса уста Темур Самарқандийнинг орқасидан кетди...

* * *

Саккиз юз етмиш иккинчи ҳижрий йилнинг куз кунларидан бири эди. Нонуштани Самарқандда қилиб йўлга чиқсан юз туялик катта карвон пешинда Доргомдан ўтиб, бепоён ялангликка чиқиб олди. Бир-бирига туташиб кетган боғлар, гавжум қишлоқлар ортда қолди, олдинда, то олис-олислардаги довон тоғларигача теп-текис дашт ястаниб ётар, фақат у ер-бу ердагина ясси тепаликлар, ярим хароба кўхна қўрғонлар, беш-олти уйдангина иборат кичик-кичик қишлоқлар кўзга чалинар эди.

Карвоннинг бошида, бўйинларига офтобда ялт-ялт этган мис қўнгироқлар осилган нортуюларнинг олдида тўрт нафар суворий от ўйнатиб борар, карвоннинг охирида ҳам тўрт нафар навкар кузатиб келар эди. Қарийб ярим фарсаҳ жойга чўзилган бу катта карвон аҳли орасида зарбоф ва кимхоб тўн кийган савдогарлар, бола-чақаларини соябон араваларга ўтқазиб, ўзлари от ўйнатиб бораётган кибор задагонлар, эшак ва хачир мингандар ва ҳатто бошларидаги кулоҳларини тебратиб, ҳамду сано

ўқиб пиёда кетаётган дарвешлар ҳам бор эди. Карвонни кузатиб бораётган бу оломон орасида бошларига мударислар киядиган учлик қора баҳмал тақя кийиб, устидан енгилгина дастор ўраган, эгниларига эса қора чакмон устидан енгиз оқ жома кийган икки киши кескин ажралиб туар, улардан бири—етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, кўринишидан бардам, калта қирқилган қордай оппоқ соқоли ўзига хўп ярашган, нигоҳи ўткир, хушурат бир чол, иккинчиси элликлардан ошган, лекин соқолмўйловига деярли оқ тушмаган бир мўйсафид эди.

Саман отини бир меъёрда йўргалатиб бораётган қотма, хушқомат чол қорамагиздан келган шиддатли чеҳрасига ярашган қалин қошлиарини чимириб, дам орқага, боғлар ортида қолган Самарқандга тикилар, дам ўнг қўлдаги Ургут тоғларига қадалиб-қадалиб қарап, у бир нимадан безовталанаётганга ўхшар, чуқур ботган ўйчан кўзларида ҳам теран бир қайгу, ҳам аллақандай тараддуд сезилиб турарди...

Карвон олдиндаги ясси қирга чиқиб, олисда "Қароқчи тепа" деган қишлоқ кўриниши билан чол отининг бошини чапга буриб, катта йўлдан узоқлаша бошлади. Унинг орқасидан ёнидаги шериги ҳам отининг бошини бурди. Лекин улар йўлдан узоқлашмаган ҳам эдиларки, отлиқ навкарлардан бири орқаларидан қувиб етди.

—Мавлоно Али Қушчи? Қайга йўл олдингиз?

Олдинда бораётган оқ соқолли хушқомат чол ўтирилиб қаради. Унинг кўзлари қисилиб, лабларига истеҳзоли табассум югурди:

—Қўрқманг! Қочмоқ ниятим йўқдур! Зеро, бу юртдан кетмоқни ўз идроким билан ихтиёр этганмен.

Ясовул хижолат чеккандай томоқ қириб:

—Карвондан қолиб кетасиз, деб қўрқамен, мавлоно,—деди.

—Карвон "Қароқчи тепа"да тунайдими?

—Балли!

—Бир раъкат намоз ўқиб, қувиб етамен.

Ясовул истар-истамас отининг бошини буриб, катта йўлда узоқлашиб бораётган карвонни қувиб кетди.

Али Қушчи кафтини қошлиарининг устига тутиб, Ургут тоғларига узоқ тикилиб турди, сўнг, дардли хўрсиниб отдан тушаркан:

—Мавлоно Коший!—деди ёнидаги шеригига юзланиб.—

Мирам Чалабий шу ерга келур. Унинг йўлини пойлаб турсангиз. Камина ҳозир қайтамен...

Али Қушчи отининг жиловини Мансур Кошийга ушлатди-да, ўзи қир ёнбағридаги шувоқзорга қараб кетди...
"Эй дариг! Ҳудди ўша жой. Ўша пасқамлик!"

Ҳа, ўшанда ҳам худди мана шундай кун ботай-ботай деб турган кечки пайт эди. Кеч куз бўлса ҳам, осмон беғубор, кун илиқ эди... У маҳалда раҳматли Қаландар Қарноқий ҳам ҳаёт эди. Улар олдин сипоҳлардан ҳадиксираб пастга, пистирмага қочган, кейин эса, устодни таниб, отларининг бошини орқага бурган эдилар, устод ҳам—покиза руҳи гулшани бақода масрур бўлғай!—устод ҳам уларни таниб, от чолтириб келган эди. Улар худди мана шу шувоқзорда узоқ қучоқлашиб турган, устод, кўзида ҳалқа-ҳалқа ёш, унга сўнгти васиятларини айтган, сўнгти тилакларини сўзлаб, видолашган эди. Эртасига эса, машъум хабар доруссалтанани, наинки доруссалтанани, бутқул Мовароунаҳри зир титратган эди.

Эвоҳ! У замонларга салкам йигирма йил бўлибди! Бу орада қанча сувлар оқиб кетди. Не-не ҳодисалар юз берди, не-не одамлар оламдан ўтди. Аммо бу ер, бу осмон, ҳарир туман билан ўралган бу юксак тоғлар... ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гёё йигирма йил эмас, йигирма кун ҳам ўтмагандай, устоднинг маҳзун чөхраси, ғам тўла ўйчан нигоҳи ҳамон кўз олдидан кетмайди. Бир зум кўзини юмса унинг босиқ, мунгли овозини эшитгандай бўлади... Ўшанда, бундан йигирма йил муқаддам, устод мана шу пасқамликда туриб, Али Қушчи билан сўнгбор видолашганида, бу элга қайтмоқ, бу юрт, бу масканни кўрмоқ насиб бўладими, йўқми, деб ғам чеккан, бу ўй, бу ташвишдан кўнгли вайрон эди. Мана энди унинг ўзи ҳам шу ўй, шу ғам билан бандур. Самарқандан кетмоққа аҳд қилгандан бери, бу ғам туну кун хаёлидан кўтарилимай, юрагини қон қилади. Лекин не чора? У қутлуғ зот оламдан ўтгач, Мовароунаҳр осмонини чулғаган зулмат булутлари тарқармикин, деган умидда йигирма йил ўтди. Йигирма йил зулмат ичида яшаб бўлса ҳам, устоднинг васиятларини рёёбга чиқармоққа уринди. Бидъат ва хурофт маддоҳларидан яшириб, устоднинг китобларига шарҳлар битди, илми риёзиёт ва илми фалакиёт бобида рисолалар ёзди, қисқаси, устод ёққан илм шамини ўчирмасликка уринди... Гоҳ Абусаид Мирзо, гоҳ ҳазрат Низомиддин Хомуш хуфиялар юбориб,

яширилган китобларни топиб беришга даъват этишди, бирда катта рутбалар ваъда беришса, бирда таҳдид қилишиди. Али Қушчи барига чидади, йўқчиликда яшаса ҳам катта инъомларга учмади, устодга берган сўзидан қайтмади, сир-асорини очмади. Лекин бундан не фойда? Устоднинг илми фалакиёт бобида яратган буюк асарлари жаҳон илм аҳлига ҳамон бориб етмади. Шу пок ният, Мирзо Улуғбек битган рисолаларни, илм бобида қилган улуғ кашфиётларини жаҳонга таратмоқ, илм аҳлига етказмоқ нияти энди уни она юртини ташлаб кетмоқقا ундади. Она юртини? Йўқ, у киндик қони тўкилган бу тупроқни, барча аждодлари, суюкли энаси Тиллабибининг хоки ётган бу юртни эмас, элни зулмат қўйнига ташлаган хоқонларни, илм аҳлига қилич кўтарган жоҳил гумроҳларни тарк этмоқдадур! У устоднинг асарларини жаҳон илм аҳлига етказолмай ўлиб кетмасам, деб қўрқсан эди, хайрият, Абдураҳмон Жомий билан Мир Алишер Навоий ҳазратлари Ҳиротда туриб ёрдам қўлларини чўздилар, Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқмоқقا ижозатнома олиб бердилар. Мавлоно Али Қушчи у зоти шарифларга кўнглида таҳсиллар айтиб, дуо қилиб, йўлга шайланди... Аммо... яна ўша ўй, ўша ташвиш унинг кўнглини вайрон қилди: киндик қоним тўкилган бу заминга, суюкли она юртимга, яхши-ёмон салкам етмиш йил умр кечирган бу заҳматкаш элимга қайтиб келмоқ насиб бўлурми, ё қолган беш кунлик умрим дарбадарликда ўтиб, хоким мусофири юртида қолиб кетурми, деган фикр уни ларзага солади, буни ўйласа ўпкаси тўлиб, кўзига филт-филт ёш келади... Мана ҳозир ҳам, жаннатмакон устод билан сўнгбор видолашган бу пасқамликни, унинг табаррук изи қолган бу шувоқзорни кўрганида кўшили бир хил бўлиб, тиз чўқди-ю, қиблага қараб саждага бош эгди.

"Э парвардигори олам! Мусофириликда бошимга не кулфатлар солсанг ҳам розимен, аммо хокимни бу тупроқдан бебаҳра қилмагайсен!.."

Мавлоно Али Қушчи кўзларини юмганича кўкка та-валло қилиб узоқ ўтириди. Сўнг, раҳматлик уста Темур Самарқандий ясад берган пўлат пичоги билан ерни ковлаб бир сиқим тупроқ олди. Бу тупроқни кечга энаси Тиллабиби қабридан олган бир сиқим тупроққа қўшиб, белига тугди-да, ўрнидан турди, тураркан, катта йўлдан тушиб келаётган икки отлиқни кўрди. Отлиқларнинг бири Мансур Коший, иккинчиси ўттиз беш-қирқ ёшлар чамасидаги малласоқол, кўzlари кўм-кўқ ёш мударрис эди.

Ёш мударрисни кўрганида Али Қушчининг чөҳрасидаги маҳзунлик илиқ табассум билан алмасиб, отлиқларга пешвуз чиқди. Уни кўрган ёш мударрис ҳам отдан сакраб тушиб, қўл қовуштириди.

—Ассалому алайкум, устод!

—Ваалайкум ассалом, ўғлим Мирам!—Али Қушчи бир ёш мударрисга, бир эгар устидаги икки ёни қаппайиб турган хуржунга қаради.—Қалай, "Аждар ғор"да осойишталикоми?

—Осойишталик, устод, осойишталик!—деди Мирам Чалабий мулоим кулимсираб.—Устоднинг сандифини очдим. Барча қўлёзмаларидан бир нусхадан, "Зижи Кўрагоний"дан уч нусха олдим, мавлоно...

—Жаннатмакон Қозизода Румий китоблари эсингдан чиқмадими, ўғлим?

—Йўқ, устод. Ул зоти олийнинг "Риёзиёт"идан бир нусха, Фиёсiddин Жамшид ҳазратларининг "Ҳандаса"сидан бир нусха олдим, устод...

—Боракалло, ўғлим!—деди Али Қушчи.—Барча сандиклар жойидами?

—Жойида, устод!

—Форнинг оғзини яхши беркитдингми?

—Беркитдим, устод...

—Балли, ўғлим. Хуржунни отимга юкла!—Али Қушчи ҳарир туман орасидан элас-элас кўриниб турган олис тогларга тикилди, гўё баланд чўққилар орасига яширинган "Аждар ғор"ни кўрмоқчи бўлгандай, узоқ қадалиб қаради. Лекин кун ботган, бояги сийрак булуллар қалинлашиб, тог чўққиларини қоплаган эди.

Али Қушчи оғир хўрсиниб, қаршисида бош эгиб турган шогирдларига қаради, гўё ўз-ўзига гапираётгандай оҳиста сўзлади:

—Ҳануз хотирамда. Ўша машъум кечадан сал олдин устод билан худди мана шу ерда учрашиб, видолашган эдик. Раҳматлик устод бу нодир хазинани сақламоқни фақирга юклаган эди. Энди, камина буни икковингта, икковингни оллога топширамен... Абадулабад эсларингда бўлғай: Мовароуннаҳр донишларининг ақл дурдоналари йигилган бу ноёб хазина бўлғуси авлодларга, узоқ зурриётларимизга хизмат қилур. Зероким, Мовароуннаҳр элини чулғаган бу зулмат қанчалик чўзилмасин, бир кун эмас, бир кун бу қора булуллар тарқаб, офтоб чиқажакдур... Ноумид шайтон, фақир ҳам, Мовароуннаҳрни чулғаган бу зулмат тарқаган кунда қайтамен, деган

умиддамен. Ва лекин қайтмай мусофирикда оламдан ўтсам... бу хазинани кўз қорачиқларингиздай сақлангиз, сўнг, инонган шогирдларингизга топширингиз, улар ҳам ўз шогирдларига топширгай. Ва шу йўсин зурриётлардин зурриётларга ўтиб, элимиз осмонига офтоб чиқсанда яшайдурган баҳтли авлодларимизга етиб боргай... Сенлардин тилайдурган бошқа тилагим йўқ. Фақир сиздай шогирдларимдин минг бор розимен. Агарчи осий банда дилларингта озор берган бўлсам, кечиринглар...

—Розимиз, устод.

—Мингдан-минг розимиз!..

Али Қушчи аввал Мансур Коший билан, сўнг Мирам Чалабий билан қучоқлашиб видолашди. Али Қушчи кўз ёшларини яширмай юм-юм йиглаётган суюкли шогирди Мирам Чалабийни пешанасидан ўпаркан, устод Мирзо Улуғбек ҳам кўзи гирён, уни қучоқлаб узоқ видолашгани эсига тушиб, томоги ғип бўғилди...

Мирам Чалабий билан Мансур Коший уни катта йўлгача кузатиб қўйишиди. Али Қушчи тепага чиққунча орқасига қарай-қарай борди. Тепага чиққач, оёқларини узангига тираб, сўнг марта орқасига қаради.

Шогирдлари пастида қўл силкитишиб турар, Самарқанд, Самарқандгина эмас, яқиндаги боғлар ҳам кўринмас, гўё бутун олам унинг тирқираб оқаётган кўз ёшларига гарк бўлган эди. Али Қушчи қўлини сўнгбор силкитиб, шогирдлари билан видолашди-да, кўз ёшларини артиб, отининг бошини довонга бурди...

1970—1973

Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашиёти

Адабий-бадиий нашр

ОДИЛ ЁҚУБОВ

УЛУФБЕК ХАЗИНАСИ

Р о м а н

Муҳаррир *M. Йўлдошева*

Рассом *A. Кива*

Расмлар муҳаррири *A. Бобров*

Техн. муҳаррир *B. Барсукова*

Мусаҳзиқ *Ш. Собирова*

ИБ № 5252

Босмахонага 11.01.94 да берилди. Босишга 17.06.94 да рухсат этилди.
Бичими 84x108 /32. 2-нав босмахона қоғози. Тип. Таймс гарнитураси.
Юқори босма, 17,64 шартли босма тобоқ, 19,5 нашр босма тобоги.
Жами 60000 нусха, рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. 3-94
рақамли шартнома. 1440.

Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашиёти, 700129, Тошкент,
Навоий кӯчаси, 30.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитаси ижара пурратидаги
Тошкент полиграфия комбинати, 700129, Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.